

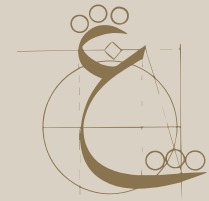

kadim

SAYI / ISSUE 5 • NİSAN / APRIL 2023

05

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 5 • NİSAN | APRIL 2023

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 121,
Serdivan/Sakarya (Türkiye) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Arti Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2023

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracakğı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğı sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles published in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Kadim's commitment to immediate and Libre Open Access to its content reflects its conviction in advancing global knowledge exchange. The opinions presented in the articles are the sole responsibility of their respective authors and do not represent the views or opinions of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | Doç. Dr., California State University,-Sacramento
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | Dr. Öğr. Üyesi., University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Dr., Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

Sedat KOCABEY | Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ VE
SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Zahit ATÇIL | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut GUTMAN | Doç. Dr., Manhattanville College
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Mehmet İNBAŖI | Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Mehmet KURU | Dr. Öğr. Üyesi, Sabancı Üniversitesi
Milena METHODIEVA | Dr. Öğr. Üyesi, University of Toronto
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Tsvetelina TSVETKOVA | Dr., Balkan History Association (BHA)
Yunus UĞUR | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, University of Bari Aldo Moro
Anđelko VLAŖIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

DİZİNLER VE VERİTABANLARI | INDEXING AND ABSTRACTING

SCOPUS

TR DİZİN

(dergipark.org.tr/kadim/indexes)

HAKEM LİSTESİ
(ALFABETİK SIRALAMA)

LISTS OF PEERS
(ALPHABETICAL ORDER)

- Turan AÇIK - Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, turanacik@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4682-6265.
- Mehmet Yılmaz AKBULUT - Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmetyilmazakbulut@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9299-7498.
- Çağdaş ALBAYRAK - Öğr. Görevlisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, cagdasalbayrak@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4097-3371.
- Osman Sacid ARI - Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Anabilim Dalı, osmanari@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2414-356X.
- Zahit ATÇIL - Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, zahit.atcil@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1505-7769.
- Muhammed Emin DURMUŞ - Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İslam İktisadı ve Finansı Bölümü, muhammeddurmus@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2468-8551.
- Göker İNAN - Doç. Dr., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, gokerinan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1280-4041.
- Abdülhamit KIRMIZI - Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, abdulhamit.kirmizi@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3160-5841.
- Özgür ORAL - Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, ozguroral@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3810-4748.
- Fatma ÖNCEL -Dr., Misafir Öğretim Görevlisi, Sabancı Üniversitesi, Temel Geliştirme Direktörlüğü, fatma.ancel@sabanciuniv.edu, ORCID: 0000-0003-2019-9259.
- Ramazan PANTIK - Dr., Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Uzmanı, ramazanpantik@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4543-5617.
- M. Sait TÜRKHAN - Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Avrasya Siyasi, Sosyal, Ekonomi ve Kültür Araştırmaları Anabilim Dalı, saitmehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6598-2509.
- Cemile Feyzan ŞİMŞEK - Dr.Öğr.Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Mimarlık ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, cfsmsek@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3503-3633.
- Süleyman UYGUN - Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, suygun27@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6682-6698.

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercüme-leri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır. Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliği edinmekle mükelleftir: orcid.org).

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdaki bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla **İSNAD Sistemi** takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiği ihlallerini engellemek maksadıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtasıyla denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları **Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, and 1.5 line spacing in Microsoft Word. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font, and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The article's title should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title, and contributors should include title, institution, email, and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition, which utilizes footnotes for referencing. For more information on this citation system, authors can refer to the website isnadsistemi.org. If authors need to cite archival materials, they should refer to the information provided on the *Kadim* website at dergipark.org.tr/kadim/page/12808.

Transliteration: *Kadim* adheres to the *TDV İslam Ansiklopedisi's* approach for transliteration. It is recommended to avoid using diacritical marks or transliteration alphabets unless required. When employing diacritics, Transliteration: contributors should maintain consistency throughout the text and adhere to İSNAD's [transliteration system](#).

Similarity Check: Articles undergo thorough plagiarism screening to uphold publication ethics and prevent violations. Utilizing *iThenticate* plagiarism detection software, the similarity rate must not exceed 15% to ensure the integrity of the content.

Copyright: Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#). *Kadim* adapts "Libre Open Access" Policy. It has no price barriers and removes permission restrictions. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. The authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work. *Kadim* gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform, and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı çalışmaları sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümelemleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, biyografi ve bibliyografi, vefeyât türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim* aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen **Budapeşte Açık Erişim Girişimi**'ni desteklemektedir.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler **Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Bu lisans eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergi makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiçbir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim araştırma ve yayın etiği konusunda uluslararası standartlara bağlıdır, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış aşağıdaki etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir. .

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediyeye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim is committed to creating an open-access, academic forum for scholars in the field of Ottoman Studies to share and discuss research findings. The journal encourages critical discourse by featuring academic contributions from diverse schools of thought, with the aim of enriching scholarly literature and promoting the advancement of Ottoman studies.

Kadim accepts a wide range of submissions related to the history of the Ottoman Empire and associated fields. The journal welcomes contributions in Turkish or English, including articles, critical editions, translations, book and dissertation reviews, article reviews, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim embraces a "Libre Open Access" policy, eliminating both price and permission barriers to ensure unrestricted access to information. By supporting the free flow of knowledge, *Kadim* contributes to enhancing the global value of information for the betterment of humanity. In line with this commitment, *Kadim* endorses the Budapest Open Access Initiative, signed on September 12, 2012.

All articles published in *Kadim* are licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](#). This license allows for the reproduction, sharing, and distribution of all articles, data sets, graphics, and attachments on data mining applications, search engines, websites, blogs, and all other platforms, as long as proper attribution is given. This license allows for the sharing, copying, reproducing, and adapting of the work in any size and format, as long as it is not for commercial use and proper attribution to the original work is made, including the ability to edit, transform, and build upon the work.

Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages collaboration between different disciplines. In this regard, the journal provides greater access to its articles and a more transparent peer-review process, contributing to its field.

PRICE POLICY

Kadim is committed to providing free and open access to its electronic articles without any charges or fees imposed on its readers or libraries. The journal does not require any payment for the submission, publication, or management of the submission process. It is worth noting that the journal does not offer any form of compensation to its authors for their contributions.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim adheres to international standards in research and publication ethics and has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and World Association of Medical Editors (WAME). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared by this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşıması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplamasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif araştırmalar.

Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelermelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
 - Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
 - Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
 - Clinical researches on humans,
 - Researches on animals,
 - Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data,
- Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:
- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
 - Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
 - Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

TOPLANTI RAPORU / MEETING REPORT

VEFEYÂT / OBITUARY

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

MUHAMMED EMİR TULUM . 1

Manzum Fetihnâmelerin Tarihi Kaynak Değeri
Importance of Poetical Fetihnâmes as Historical Sources

DOĞUKAN ORUÇ . 19

Arnavutluk Tahtının Endülüslü Talibi: Don Aladro Kastrioti (1845-1914)
The Andalusian Pretender to the Albanian Throne: Don Aladro Kastrioti (1845-1914)

FATMA ALADAĞ . 47

Mekânsal Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları: Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin (CBS) Osmanlı Şehir ve İdari Tarihi için Potansiyeli
Spatial Humanities and Ottoman Studies: The Potential of Geographic Information System (GIS) for Ottoman Urban and Administrative History

BÜŞRANUR BEKMAN . 69

Mahalle Çalışmalarına Bir Katkı: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin Tespiti ve Haritalanması (1730-1787)
A Contribution to Neighborhood Studies: Identification and Mapping of the Eighteenth Century Suriçi Neighborhoods (1730-1787)

MÜCAHİDE NİHAL ENGEL . 113

18. Yüzyıl Osmanlı Üretim ve Tüketim Dünyasında Bir Liman Kenti
Alexandria: A Port in the Ottoman World of Production and Consumption During the Eighteenth Century

SERPİL ÖZCAN . 143

Toplumsal ve Mekânsal Konumuyla Otakçıyân Mustafa Paşa Tekkesi
Otakçıyân Mustafa Pasha Lodge with its Social and Spatial Position

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

M. TALHA ÇİÇEK . 177

Freitag, Ulrike. *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries.*

EYÜP ENSAR DAL . 181

Yıldız, Aysel – Spyropoulos, Yannis – Sunar, Mehmet Mert (ed.). *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın "Asi" Kulları 1700-1826.*

HÂCER KILIÇASLAN . 187

Varol, Muharrem. *Siroziler: Âyânlıktan İlmîyeye
Bir Hanedânlığın Öyküsü.*

M. HABİB SAÇMALI . 193

Sowerby, Tracey Amanda – Markiewicz, Christopher (ed.).
Diplomatic Cultures at the Ottoman Court c. 1500-1630.

AHMET KELEŞ . 199

Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ablâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri.*

TOPLANTI RAPORU / MEETING REPORT

AYŞE KARAHAN . 207

III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK) Raporu
Report on the 3rd International Congress on Ottoman Studies (OSARK)

VEFEYÂT / OBITUARY

İRFAN KOKDAŞ . 233

Rifâat Hoca'nın Ardından: Osmanlı Tarihçiliğinde Yazdıkları,
Göster(eme)dikleri

*In Memory of Rifâat Hoca: What He Wrote and Could (not) Prove
in Ottoman Studies*

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Manzum Fetihnâmelerin Tarihî Kaynak Değeri*

IMPORTANCE OF POETICAL
FETİHNÂMES AS HISTORICAL
SOURCES

MUHAMMED EMİR TULUM**

ÖZ ABSTARCT

Osmanlı Devleti'nin fetihle neticelenen askerî seferlerini odağına alan müstakil kitap şeklindeki fetihnâmeler Osmanlı tarih yazımında özel tarihler, klasik Türk edebiyatı geleneğinde ise edebî türler arasında değerlendirilir. Fetihnâmelerin belirli bir kısmını teşkil eden ve mevcut örnekleri 16. yüzyılda kümeleşen manzum ve müstakil fetihnâmelerin ekseriyeti sanat yapmaktan çok zikri geçen seferlerdeki olayları anlatmak amacıyla yazılmıştır. Ancak bu eserler arasında olay anlatımından ziyade edebî yönü öne çıkan veya her iki yönden dikkat çeken örnekler de vardır. Bu çalışmada manzum fetihnâmelerin tarihî bilgi aktarmak açısından ne oranda nesnel olduklarının anlaşılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, manzum fetihnâmelerin bazı hususî özelliklerine ve klasik dönem Osmanlı tarihi araştırmalarına katkı sağlayabilecek yönlerine dikkat çekildikten sonra, tarihî kaynak ve araştırmalarla mukayeseleri yapılarak tarihî kaynak değeri saptanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Klasik Türk Edebiyatı, Manzum Fetihnâmeler, Kara ve Deniz Harp Tarihi, Harp Edebiyatı, 16. yüzyıl.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 1 Kasım 2022 | Date Received: 1 November 2022
Kabul Tarihi: 24 Aralık 2022 | Date Accepted: 24 December 2022

ATIF | CITATION

Tulum, Muhammed Emir. "Manzum Fetihnâmelerin Tarihî Kaynak Değeri". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 1-17. doi.org/10.54462/kadim.1197878.

Fetihnâmes in the form of books, focus on the military expeditions and conquests of the Ottoman Empire. They are considered as individual histories in Ottoman historiography, and are counted among literary genres in the tradition of classical Turkish literature. Constituting a significant part of the fetihnâme genre and being concentrated at the 16th century, most of the independent poetic fetihnâmes were written to describe the events in the expeditions in question rather than being pieces of art. However, among them, there are examples of having literary aspects exceeding their narrational values or drawing attention to their literary and historical elements simultaneously. This study aims to reveal the degree of practicality of the poetic fetihnâmes for conveying historical information. For this purpose, it draws attention to some special features of poetic fetihnâmes and aspects contributing to the studies on classical age of Ottoman history. It tries to determine their importance as a historical source by comparing them with historical sources and researches.

Keywords: Ottoman History, Classical Turkish Literature, Poetical Fetihnâmes, History of Land and Naval Warfare, War Literature, 16th century.

* Bu makale, tez çalışmamızda ön tespitlerde bulunduğumuz manzum fetihnâmelerin tarihî kaynak değeri konusunun (bk. M. Emir Tulum, *Osmanlı Edebiyatında Manzum Fetihnâmeler* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 766-779) yeni bulgu ve değerlendirmeler çerçevesinde geniş bir incelemeyle sunulmuş şeklidir.

** Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, emir_28@msn.com, ORCID: 0000-0001-7556-4618

GİRİŞ

Sanat gayesi taşıyan edebî eserler başta muhtevaları olmak üzere, yapı ve dilleri yönüyle itibarî/kurgusal eserlerdir. Edebî eserlerin dili günlük konuşma dili gibi açık ya da ilmi dil gibi yalın ve açıklayıcı olmayıp çok anlamlı bir vasma sahiptir. Bu çok anlamlılık da sözün gerçek anlamından ziyade mecaz anlamlarının kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Edebî eserlerden sadece güzellik (sanat) veya fayda ya da hem güzellik hem fayda işlevi beklenebilir. Bilgi veya görüş aktarımı için fayda işlevi amaçlanırsa bu eserler bir aktarım aracı vazifesi görür.¹

Osmanlı Devleti'nin fetihle neticelenen askerî seferlerini konu alan manzum fetihnâmeler müstakil kitap şeklinde olup Osmanlı tarih yazımında özel tarihler, klasik Türk edebiyatı geleneğinde ise edebî türler arasında değerlendirilir.² Mevcut örnekleri 16. yüzyıl kapsamında kalan manzum fetihnâmeler mesnevi nazım şekliyle yazılmışlardır. Bu eserler ekseriyetle sanat yapmaktan çok, zikri geçen seferlerdeki olayları anlatmak amacıyla yazıldığı için şiirin araçsallaştırıldığı edebiyat metinleri içinde yer alır. Harp edebiyatı başlığı altında da ele alınabilecek olan bu eserlerin kurgulama yapma, benzetme ya da mübalağaya başvurma gibi edebî formula bağlantılı yapıları³ ile propaganda içeren bazı muhteviyatları⁴ da bulunmaktadır. Ancak edebî birer tasarruf olduğu veya propaganda amacı taşıdığı anlaşılabilen bu kısımları ayrı tutulduğunda, manzum fetihnâmeler ağırlıklı olarak gerçek olayları aktaran eserlerdir. Üzerinde incelemede bulunacağımız manzum fetihnâmeler⁵ Safâyî'nin (ö. 940/1534) *Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton*, Bahârî'nin (ö. 958/1551) *Kıyâmetnâme (Fetihnâme-i Üngürüs)*, Fütühî'nin (ö. 1054/1644-45) *Enisü'l-Guzât*, Nidâî'nin (ö. 975/1567'den sonra) *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*, Merâhî'nin (974/1566'dan sonra) *Fetihnâme-i Sigetvar*, Rumûzî'nin (ö. 990/1582'den önce) *Nâme-i Fütüh-i Yemen* ve *Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*, Nihâlî'nin (ö. 982/1574'ten sonra) *Fethiyye-i Yemen*, Adlî'nin (ö. 987/1580'den sonra) *Manzûme-i Feth-i Şirvân ve Demirkapı* ve Harîmî'nin (ö. 1002/1594) *Gonca-i Bağ-ı Murâd* adlı eserleridir. Çalışmamızda bu eserlerin bazı hususiyetlerine temas edildikten sonra, tarihî kaynak değerlerinin anlaşılabilmesi için ilgili araştırma ve kaynaklarla mukayeseleri yapılacaktır. Konu aldıkları sefere bizzat katılan fetihnâme şairlerinin eserleri sefere dair bizzat kaynak eser niteliğinde oldukları için bu eserler hakkındaki mukayeseli örnekler sınırlı tutulup diğerleri hak-

1 İsmail Çetişli, *Edebiyat Sanatı ve Bilimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 114-123, 138-152, 158-165.

2 Fetihnâmeler, gazavatnâmelerin birer devamı niteliğinde olmakla birlikte özellikle muhtevaları ve bazı başka hususiyetleri yönüyle bunlardan ayrılırlar (Bu eserlerin klasik Türk edebiyatı geleneğindeki yeri ve yazıldığı dönemleri için bk. M. Emir Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 27-32, 694-695, 780-784). Fetihnâmelerin edebî türler içindeki tasnifi için bk. Ferdi Kiremitçi, "Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Eserler: Tanım, Tasnif, Örnek Metin", *Erzurum Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54 (2015), 326-327, 334.

3 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 94-692.

4 Bu eserlerde kendi tarafını yüceltmek, düşman tarafını ise kötüleyip küçümsemek amacıyla söylenen birtakım propaganda içerikli söylemler vardır (bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 748-765). Bunun haricinde, yine aynı amaçlarla düşman tarafına dair bazı kurgusal diyaloglar yer verilmektedir. Bu noktada Fütühî'nin Macar kralı ve beyleri hakkında aktardığı diyaloglar (örneğin bk. vr. 30a-11-30b-1, 35b-10) ile Adlî ve Harîmî'nin o dönemin İran şahları ve beyleri hakkında aktardıkları diyaloglar (örneğin bk. b. 178-185 ve bk. vr. 68a-68b), bu şairlerce bilinmesi pek mümkün olmayan ve propaganda amacı taşıdığı açıkça anlaşılabilir aktarımlardır.

5 Ârifî Fethullah Çelebi'nin (ö. 1561-62 [?]) *Fütühât-ı Cemile* adlı manzum fetihnâmesi Farsça kaleme alınmış olduğundan incelemeye dâhil edilmemiştir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Ârifî Fethullah Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/371-373; Davud Ebrahimi, *Ârifî Fethullah Çelebi ve Fütühât-ı Cemile'sinin Tenkidli Metni* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991). İncelenecek olan manzum fetihnâmelerin beyitlerine yapılacak atıflar için haklarında yapılan çalışmalardaki beyit sıralamaları dikkate alınmıştır. Bu çalışmaların künye bilgileri, mükerrer olmaması için doğrudan kaynakçada verilmiştir. İlgili çalışmalardaki beyitlere atıf yapılırken parantez içinde kullanılan "b." beyit kelimesinin kısaltmasıdır.

kındakiler daha fazla sunulacaktır. Böylece ikinci grupta yer alan fetihnâmelerde aktarılan bilgilerin de tarihî kaynaklarla olan paralelliğine dikkat çekilmiş olacaktır.

1. Manzum Fetihnâmelerin Bazı Hususiyetleri

Tarihî bir olay hakkında bilgi edinilirken olayın şahitlerinin, şahitlerden olayı duyanların veya olayın gerçekleştiği tarihlerde yaşayanların aktardığı bilgiler önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında eserlerinin tarihî kaynak değerlerini inceleyeceğimiz on fetihnâme şairinden Safâî (*Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton*), Rumûzî (*Nâme-i Fütûh-ı Yemen*), Nihâlî (*Fethiyye-i Yemen*), Adlî (*Manzûme-i Feth-i Şirvân ve Demirkapı*) ve Harîmî'nin (*Gonca-i Bâğ-ı Murâd*) eserlerinde konu aldıkları seferlere asker-şair olarak⁶ bizzat katılmış olduklarını belirtmeliyiz. Seferde bulduklarını eserlerinde beyan eden bu şairlerden Harîmî haricindekileri, bazı olayları birinci tekil şahıs veya birinci çoğul şahıs zamiriyle aktararak da olayların dâhilinde olduklarını göstermişlerdir. Anlattıkları olayların çoğunluğuna bizzat şahit olan bu şairler şahit olamadıkları bazı olayları ise o olayın şahitlerinden rivayet etmiştir.⁷ Dolayısıyla bu eserler, ilgili seferlere dair birincil kaynak hükmünde değerlendirilebilir. Nidâî (*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*), Bahârî (*Kıyâmetnâme [Fetihnâme-i Üngürüs]*), Fütûhî (*Enîsü'l-Guzât*), Merâhî (*Fetihnâme-i Sigetvar*) ve Rumûzî (*Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*) ise eserlerinde konu aldıkları seferlere katılıp katılmadıklarına dair kesin bir işarete bulunmamışlardır. Ancak bunlardan Nidâî dışındakilerin bazı ifade ve tasvirleri seferde bulunmuş olmalarını da hayli mümkün göstermektedir. Diğer taraftan bu şairler, seferlere bizzat katılmamış olsalar dahi, eserlerindeki bazı ifade ve tasvirlerden hareketle seferin yapıldığı dönemi idrak ettikleri, yüksek ihtimalle de bu dönemde İstanbul'da buldukları anlaşılır. Bu fetihnâmelerin, seferlerin gerçekleştiği tarihlerde kaleme alınmış olmaları da tarihî eser olarak değerlerini arttırmaktadır.⁸

Manzum fetihnâmelerin hacimleriyle yazılma amaçları arasında bağlantı vardır. Rumûzî'nin (*Nâme-i Fütûh-ı Yemen*) eseri en hacimli manzum fetihnâmedir. Onun ardından da Nihâlî ve Safâî'nin eserleri gelir. Bu üç fetihnâmede sanat gayesi gütmekten ziyade olayları anlatmak amaç edinilmiştir.⁹ Dolayısıyla bu eserlerde günlük konuşma diline yakın bir dil kullanılmış olup sözün mecaz anlamından ziyade gerçek anlamı ön planda tutulmuştur. Rumûzî (*Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*), Nidâî ve Merâhî'nin fetihnâmeleri ise kısmen hacimli eserlerdir. Bu eserler edebî gaye de taşımakta olup zikri geçen ilk üç fetihnâmeye nispetle günlük konuşma dilinden biraz daha uzaklaşmıştır. Bahârî'nin eseri en küçük hacme sahip fetihnâmedir. Daha sonra sırasıyla Adlî ve Fütûhî'nin fetihnâmeleri gelir. Fütûhî'nin eseri şekil yönüyle kısmen hacimli fetihnâmeler arasında görünse de konu aldığı sefere dair muhtevası yönüyle hacmi küçük bir fetihnâmedir.¹⁰ Bu üç fetihnâmede olayları anlatmaktan ziyade mecazlı bir anlatım yapmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla bunlar belagat yönüyle güçlü fetihnâmelerdir. İstisna bir konuma sahip olan Harîmî'nin fetihnâmesine bakıldığında,

6 Safâî hem asker-şair hem de duâgüylük vazifesiyle seferde bulunmuş görünmektedir. Rumûzî (*Nâme-i Fütûh-ı Yemen*) o yıllarda Yemen nâzır-ı emvâli (defterdar) olmakla birlikte ilgili seferin her sürecine dâhil olmuştur. Dergâh-ı Âli Çavuşu vazifesinde bulunan Harîmî de konu aldığı sefere katılmıştır (Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 96-97, 299-301, 506).

7 Safâî, Rumûzî ve Harîmî sözlerinde yalan olmadığını da vurgulamaktadırlar.

8 Detaylı açıklama ve örnekler için bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 766-779.

9 Rumûzî Yemen seferini konu alan eserinin sebab-i telifinde bunu hususen ifade etmiştir (b. 186-197).

10 Manzum fetihnâmelerin beyit miktarları için bk. *Manzum Fetihnâmeler*, 560.

eserin hem kısmen hacimli olduğu hem de belagat yönüyle öne çıktığı görülür.¹¹ Bu noktada Harimî'nin edebî tasarruf ve tasvirlerinde sözün hakikat anlamından da uzaklaşmayan bir çizgiyi takip etmesi dikkat çekicidir.

Başta hacimlilerde olmak üzere, manzum fetihnâmelerde sefer ve fetihle alakalı olaylar ve bu olaylarda rol oynayan şahıslar yanında, olayların zaman ve mekânı hakkında da yer yer teferruatlı bilgiler verilmektedir.¹² Bu bakımdan, Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1004/1596) hayatı ve siyasî faaliyetleri üzerine yapılan bir çalışmada Rumûzî'nin fetihnâmelerinden çokça yararlandığı görülür.¹³ Ancak, bu eserlerde yalnızca ileri gelen şahıslar hakkında değil, bazı başka şahıslar hakkında da birtakım malumatlar verilebilmektedir. Örneğin Rumûzî, *Nâme-i Fütûh-ı Yemen* adlı fetihnâmesinde Yemen seferlerinde Osmanlı tarafına destek olan Dâî lakaplı Hemedanlı Şeyh Abdullah'ın (ö. 977/1569'dan sonra) kim olduğu hakkında hayli detaylı açıklamada bulunur.¹⁴ Konuyla ilgili bir diğer nokta ise bir fetihnâmede bahsi geçen şahsın bir başka fetihnâmede farklı bir rütbe veya sıfatla tekrar karşımıza çıkabilmesidir. Örneğin, Safâyî'nin fetihnâmesinde bir gemi reisi olarak görülen Uluç Ali, Rumûzî (*Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*) ve Harimî'nin fetihnâmelerinde Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa (ö. 995/1587) olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Dolayısıyla bu eserler biyografi tarihi ve benzeri çalışmalara katkı sağlayabilecek bilgiler barındırır. Yine bu eserlerin bazılarında dikkat çekici bazılarında ise kısmi oranda olmak üzere resmî tarihler arasındaki menzîl-nâmelere yakınlık arz eden özellikler vardır.¹⁶ Bunlar da ilgili seferlerin süreçleri, rotaları ve sefer lojistikleri hakkındaki askerî tarih çalışmalarına katkı sağlayabilecektir. Ayrıca, manzum fetihnâmelerin yine daha ziyade hacimli olanlarında devlet-ordu geleneklerinden ve sosyal hayata dair bazı uygulamalardan bahsedilir.¹⁷ Bunlar da yine askerî tarih ile sosyal tarih araştırmalarına katkı sağlayabilecek türden bilgilerdir.

2. Manzum Fetihnâmelerin Tarihî Kaynak ve Araştırmalarla Mukayesesi

Kronolojik olarak, yazılan ilk manzum fetihnâme Safâyî'nin fetihnâmesidir. II. Bayezid (ö. 918/1512) döneminde Venediklilere karşı gerçekleştirilen İnebahtı ve Moton seferini (905-906/1499-1500) konu alan eser, verdiği bilgiler yönüyle tarihî kaynaklarla paralellik arz etmesinin yanında bazı tarihî çalışmalarda kaynak eser olarak da kullanılmıştır. Örneğin, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) *Tâcü't-Tevârih*'i ile Hammer'in (ö. 1273/1876) *Devlet-i Osmaniye Tarihi*'nden

11 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 571-576, 793-796, 800-801, 804-806.

12 Bu noktada Rumûzî'nin Yemen seferini konu alan hacimli eseri başta olmak üzere Safâyî, Nihâli ve Harimî'nin fetihnâmeleri öne çıkarken Nidâî ile Rumûzî'nin Tunus seferini konu alan ikinci fetihnâmesi de nispeten dikkat çeker. Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 94-555, 596-639.

13 Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 40-317, 320-336.

14 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 326.

15 Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 598.

16 Menzîlnâmeler sefer boyunca geçen menziller/konaklar, bu menzillere uğranma tarihleri ve menziller arasında geçen süreçlerle ilgili bilgi veren eserlerdir. Matrakçı Nasûh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultân Süleymân Hân* adlı eseri Irak seferinin rotasını veren bu türdeki eserlerden biridir. Manzum fetihnâmeler arasında bu türdeki eserlere yaklaşan nitelikleri yönüyle Rumûzî (her iki eser) ve Harimî'nin eserleri öne çıkarken Safâyî, Merâhî, Nidâî ve Nihâli fetihnâmeleri de bu açıdan kısmen dikkat çeker. Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 732-740.

17 Bahsi geçen uygulama ve unsurlar için bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 699-731. Sefer lojistiğine dair Safâyî, Rumûzî (her iki eser), Nihâli ve Harimî'nin fetihnâmelerinde verilen bilgiler için bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 102-134, 314-379, 410-430, 514-524.

hareketle, sefere çıkan Osmanlı donanmasının iki yüz yetmiş veya üç yüz gemiden müteşekkil olduğunu aktarıırken¹⁸ Safâî bu gemilerin üç yüz adet olduğunu zikretmektedir (b. 1031-1885-2318-2420-2787-2906-3355). Uzunçarşılı yine *Tâcü't-Tevârih*'ten hareketle Osmanlıların İnebahtı'yı fethetmesi ve deniz savaşlarında kazandıkları başarılar üzerine Venediklilerin buna mukabele olarak Osmanlıların elindeki Kefalonya Adası'nı işgal ettikleri ancak burada fazla tutunamayıp geri çekildiklerini aktarır.¹⁹ Safâî ise Kıfaline Kalesi'nin (Kefalonya) Venediklilerce kuşatılması ve başarısızlıkla neticelenen bu kuşatmada yaşananları, bizzat kale dizdarının Kaptanıderya Davud Bey'e²⁰ (ö. 906/1500'den sonra) göndermiş olduğu mektubu üzerinden detaylıca işlemektedir. Ayrıca şair, Kıfaline'ye yardım götüren gemilerle oraya gidip bölgenin çatışmalardan sonraki manzarasını da tasvir etmiştir (b. 1957-2471, 2506-2527). Uzunçarşılı, seferde bizzat bulunmuş olan Safâî'nin fetihnâmesini kaynak eser olarak da kullanmıştır. Müellif, Moton kuşatması sırasında Moton Limanı'na yardım ulaştıran dört Venedik gemisi hakkında²¹ ve Moton'un fetih tarihi (14 Muharrem 906/10 Ağustos 1500) hakkında (b. 2783) şairin fetihnâmesini referans almıştır.²² Bir başka örnekte, Uzunçarşılı, Safâî'nin eserinden hareketle Pîrî Reis'in (ö. 960/1553) bir donanma savaşında gösterdiği yararlığı aktarır. Navarin Limanı'nın önünde Kaptan Davud Paşa idaresindeki Osmanlı donanması Venedik donanması ile çarpışırken Davud Paşa Venedik amiralinin gemisine rampa eder. Çarpışmalar sürerken Venedik kaptanına yardıma gelen bir başka Venedik mavnası diğer taraftan Davud Paşa'nın gemisine rampa edince Davud Paşa iki taraftan kuşatılmış hâle düşer. Bu sırada Pîrî Reis kendi gemisiyle Davud Paşa'nın yardımına yetişip kaptanı düşüğü bu tehlikeli durumdan kurtarır.²³ Uzunçarşılı'nın muhtasar şekilde aktardığı bu olay ve Pîrî Reis'in bu olayda sergilediği kahramanlık fetihnâmede detaylıca anlatılmaktadır (b. 2743-2775). Safâî'nin fetihnâmesi yalnızca Uzunçarşılı'nın çalışmasında değil başka bazı tarih araştırmalarında da kaynak eser olarak değerlendirilmiştir.²⁴ Bunlara ek olarak, fetihnâmede, seferde yaşanan olaylar ve olaylarla ilişkili şahıslar, mekânlar ve süreçler hakkında detaylar verilmektedir. Ayrıca savaşlarda her iki donanmada bulunan gemilerin miktarları (b. 481-492, 751-765), Osmanlı tarafının kullandığı veya çeşitli yerlere naklettiği azık ve savaş teçhizatlarının miktarları (b. 1915-1934) gibi tarihî çalışmalara katkı sağlayabilecek farklı bilgilere de yer verilmektedir.²⁵

18 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 2/214. Kâtib Çelebi de konuyla ilgili bir eserinde donanma gemilerinin sayısı için 300 rakamını vermektedir (bk. *Tuhsfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan [Ankara: TÜBA Yayınları, 2018], 96). Öte yandan, Kâtib Çelebi'nin seferle ilgili aktardıkları Safâî'ye nispetle muhtasar şekildedir. Sefer hakkında ayrıca bk. M. Cavid Baysun, "Lepanto", ed. A. Adıvar vd. *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1970), 7/37-45.

19 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/218.

20 Uzunçarşılı'nın Kaptan Davud Paşa olarak zikrettiği (*Osmanlı Tarihi*, 2/219) bu kişi, Safâî tarafından Kaptan Davud Bey olarak zikredilmiştir.

21 Uzunçarşılı, Moton Hisarı'na yardım getiren dört gemi henüz limandan çıkmamış iken Osmanlı kara ordusunun hisara hücumu kalkıp hisarı fethettiğini, limandaki dört Venedik gemisinin ise fetihten sonra yakıldığını belirterek Safâî'nin fetihnâmesine atf yapar (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/219). Safâî'nin eserine bakıldığında, şair, karakol görevinde bulunan Osmanlı gemilerinin bu dört Venedik gemisiyle çarpıştığını, mağlup olan Venediklilerin bu gemilerinden birini yaktığını belirtir. Yanmakta olan gemiyle birlikte bu dört gemi Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir (b. 3018-3047). Kalan üç geminin yakıldığına dair bir ifadeye tarafımızca rastlanılmamıştır.

22 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/219.

23 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/219.

24 Emel Esin, "Barak Reis'in Şehadeti", *Millî Kültür Dergisi* 35 (1982), 11-13; Murat Cem Mengüç, "Maritime Warfare in the Aegean and Ionian Islands: Safâî's History of the 1499 Lepanto Expedition", *Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, Princeton Papers VIII (Spring 2017), 87-104.

25 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 102-134.

Bahârî (*Kıyâmetnâme* [*Fetihnâme-i Üngürüs*]) ve Fütûhî'nin (*Enisü'l-Guzât*) fetihnâmeleri, Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) tarafından 932/1526 tarihinde gerçekleştirilen Mohaç zaferi ve Budin fethini konu almaktadır. Her iki fetihnâmede de olaylar genel hatlar üzerinden özet şekilde verilip detaylara fazla girilmez. Bu eserlerde amaç olayları anlatıp bilgi vermekten ziyade sanat yapmak olduğundan olaylar sanatın birer aracı durumundadır.²⁶ Buna rağmen bu fetihnâmelerde aktarılan olaylar da ana hatlarla tarihî kaynaklarla paralellik arz etmekte, ayrıca zikredilen birtakım tarih ve rakamlar bu kaynaklarla örtüşmektedir.

En küçük hacme sahip olan fetihnâmenin müellifi Bahârî, Mohaç'a doğru gelen Üngürüs (Macar) ordusunun yüz binlerce zırhlı asker, 50.000 tüfekli piyade asker ve 12.000 toplu arabadan müteşekkil olduğunu ifade eder (vr. 9b-3-10). Feridun Emecen'in aynı konu hakkında aktardıklarına bakıldığında takviye kuvvetlerle beraber Macar ordusunun 40-50.000 civarında bir sayıya eriştiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiyi, savaş sonucunda ölenlerin ve esir edilenlerin toplam sayısı hakkında bilgi veren sefer ruznâmesi de desteklemektedir.²⁷ Ayrıca eserde, Macar kralına destek veren diğer devletlerin isimleri (vr. 4a-9), ordunun sefer sırasında geçtiği Drava Nehri (vr. 7b-7),²⁸ Mohaç Zaferi öncesinde Anlug kalelerinin İbrahim Paşa (ö. 942/1536) öncülüğünde nasıl fethedildiği (vr. 7b-11-9a-2), Budin şehrinin nasıl görüldüğü (vr. 11b-7-12a-2) ve şehrin anahtarlarının sultana nasıl teslim edildiği (vr. 13b-6-11) gibi sefere dair bazı malumatlardan da bahsedilmektedir.

Fütûhî'nin eserinde verilen bilgilere baktığımızda, Kanûnî, Macar kralına tehdit mektubu gönderince kral beyleriyle bir toplantı tertip eder. Toplantıda beyler krala Macaristan yolunun birçok tehlikelerle dolu olduğunu, bu güzergâhların ova veya sahra (gibi düz ve rahat) olmadığını (çamurlu ve balçık araziler olduğunu), ayrıca güzergâh üzerinde Tuna gibi büyük ve zalim bir nehir ile Sava Nehri'nin bulunduğunu, dolayısıyla Osmanlı sultanının bu tehlikeli yolları geçip kendilerine ulaşmasının mümkün olamayacağını söyler (vr. 17a-5-19a-7). Ancak durum, tahmin ettikleri gibi gelişmez. Osmanlı ordusu Tuna Nehri üzerine köprü yapıp burayı geçtikten sonra yolu üzerindeki bazı Macar kalelerini fethederek ilerler ve Mohaç'a varır (vr. 19b-1-21b-11).

Osmanlı ordusunun Mohaç'a varıp konaklamaya geçtiği sahnenin hemen öncesinde Kanûnî'yi öven şair, yaklaşan asrın Osmanlı sultanına kulluk gösterdiğini, onun muradını gerçekleştirmek ve göklere hayırlı bir şekilde namını yazmak istediğini, sultanın kahır kanadını açması sebebiyle güneş kuşunun kaçıp batmak istediğini, savaş ve kargaşanın göğe ulaşacağından korktuğu için batı tarafını gözlediğini, sultanın talihinin onda aydınlık bırakmayacağını bildiğinden başka bir diyara yöneldiğini söyler (vr. 26b-7-11). Şairin bu tasvirlerinden hareketle savaşın ikinci-akşam civarında başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, şairin Macar ileri gelenlerinin ani bir gece baskını planladıklarını belirtmesi de (vr. 28a-10) vaktin ikinci ve akşam civarı bir vakit olduğunu göstermektedir. Fütûhî savaşın başlangıcını ise şöyle tasvir eder:

Osmanlı ordusu Mohaç yakınlarında ordugâhını kurmakla meşgulken Üngürüs (Macar) kralı ve beyleri bir toplantı yaparlar. Toplantıda, Osmanlı ordusunun kendilerinden üstün ve

26 Tulum, *Manzum Fetihnameler*, 571-572.

27 Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/233-234.

28 Ordunun Tuna Nehri'nden sonra Drava Nehri'nden de geçtiği bilgisi kaynaklarda da zikredilmektedir. Bk. Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", 30/233.

güçlü olduğuna,²⁹ ancak uzak bir yerden dağları, bayırları, vadileri ve çamurlu balçık arazileri geçerek geldikleri³⁰ için yorgun olduklarına, kendi askerlerinin ise zinde olduklarına, dolayısıyla yorgun argın şekilde çadırlarını kurmaya çalışsan Osmanlı askerine karşı hiç beklemeden gece baskını yapmanın uygun olduğuna karar verirler ve ardından hemen saldırıya geçerler (vr. 28a-9/28b-1). Ancak, Osmanlı ordusu da muhtemel bir saldırı tehlikesine karşı tedbirli davranmıştır. Mohaç savaşından önce İbrahim Paşa'ya bir casus gelip Macarlar hakkında malumat vermiştir. Macar ordusu ortaya çıkınca da Kanûnî'nin talimatıyla İbrahim Paşa ve beraberindeki Rumeli askerlerinden oluşan birkaç bin seçkin öncü kuvvet Macarlara karşı saldırıya geçmiş ve savaş bu şekilde başlamıştır (vr. 23b-1-24b-3, 29a-11). Şairin savaşın nasıl sürdüğüne dair tasvirleri ise şöyledir:

Savaşın kızıştığı sırada Macar kralı, beraberindeki kuvvetlerle Osmanlı sultanının bulunduğu safa saldırır. Kralın planını anlayan Kanûnî, askerlerine yolu açmalarını emreder. Sultanın maksadı düşmanı kendi ordusunun arasına çekip kolayca kırmaktır. Nitekim Macar kralı ve kuvvetleri Osmanlı ordusunun ortasına girince burada mahsur kalırlar. Bu sırada Osmanlı ordusu vurulan davullar ve çalınan nefirler eşliğinde yoğun bir çatışmaya girer. Çatışmalar esnasında Anadolu askeri düşmanı kırarken Rumeli askeri de sultanın etrafında kenetlenir ve düşmanın kaçmasına fırsat vermez. Akıncılar da bir yandan kılıç vurmaktadır. Ordusu dağılmaya yüz tutan Macar kralı kaçma planı yaparken Kanûnî'nin emriyle Osmanlı sipahileri toplanın önünden hızlıca kenarlara çekilir. Düşman askeri açılan boşluktan bölük bölük kaçmaya çalışırken Osmanlı topları ateşlenmeye başlar. Sıkışan Macar ordusu top ve tüfeklerle dağıtılır. Atılan toplar düşman saflarını yıkıp yerle bir eder (vr. 29b-1-37b-5).³¹ Fütûhî'nin ifadelerine göre savaşın sonunda şehit olan Osmanlı askeri 300 kişiden fazla değildir (vr. 34a-6). Macar kralı 932/1526 yılında Osmanlı askerinden kaçarken ölmüştür. Askerler kendisini kontrol ettiklerinde, bedeninde herhangi bir kılıç, ok veya tüfek yarası görmemişlerdir. İbrahim Paşa, kralın durumunu, Osmanlı ordusunun azameti karşısında dehşete düşerek nefesinin düğümlenmesi veya yüreğinin yarılmasıyla öldüğü şeklinde yorumlar (vr. 38a-2-8). Zaferden sonra Macaristan'ın başkenti olan Budin ele geçirilir. Kanûnî, Budin tahtını kendisine itaat etmesi kaydıyla Erdel beyine bırakıp ordusuyla İstanbul'a döner (vr. 48a-1-51a-4).

Kanûnî'nin Mohaç seferi hakkında *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde Feridun Emecen'in aktardıklarına bakılacak olursa, sefer sırasında sürekli yağmur yağdığından arazi toprağı yumuşamış, taşan derelerden dolayı sellerle boğuşulmuş, dolayısıyla Osmanlı ordusu ilerlemekte güçlük çekmiştir. Aynı süreçte Macar tarafının yaptığı toplantıda Macar asilzadelerinin çoğu, kendilerinden (yaklaşık 40-50.000 bin kişi) daha kalabalık olan Osmanlı ordusunun (yaklaşık 80.000 kişi) zor arazi şartlarıyla boğuşması ve kısım kısım ilerlemeleri

29 Bu ifadeden Osmanlı ordusunun Macar ordusundan sayıca fazla olduğu da anlaşılmaktadır.

30 Şair, Osmanlı ordusunun kazanılan zaferden sonra Mohaç'tan Budin' e ilerlerken de güzergâhındaki menzillerin sulak ve çamurlu balçık araziler olduğunu söylemiştir:

*Eğerçi var-ıdı bu'd-ı mesâfe(t)
Menâzil âb u gil olmışdı gâyet (vr. 46a-10)*

31 Şair, sıkışan düşman ordusunun bombardıman edildiği topları "zincirlenmiş ejderha" olarak tasvir eder:

*Dehân açdı ejder-i zencir-teshîr
Tütünlr çıkdı ki_öldi yir ü gök bir (vr. 33b-5)*

Nitekim aynı olayı aktaran Emecen de Macar ordusunu dağıtan toplanın zincirlerle bağlı olduğunu belirtmektedir (Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", 30/234).

sebebiyle yorgun olduklarına kanaat etmiş, dolayısıyla Osmanlı ordusuna karşı ani bir süvari hücumu yapmanın etkili olacağına karar vermiştir. Böylece Kanûnî'nin bulunduğu mevkiye ulaşır sultanı öldürerek zafer kazanmayı mümkün görmüşlerdir.

İbrahim Paşa, Rumeli askeri ve tüfekçi grubuyla önden ilerleyerek ikinci vaktinden biraz önce Mohaç'a ulaşır. Kanûnî ile arkadan gelen Osmanlı kuvvetleri geciktiğinden ve akşam vakti yaklaştığından Mohaç'a önden varmış olan Osmanlı askeri savaşı diğer gün yapmayı planlayıp ordugâhı kurmaya hazırlanır. Tam bu sırada ani Macar saldırısıyla savaş başlar. Savaşta Osmanlı padişahının çadırı ve ordugâhı savaş meydanının uzağına kurulmuştur. Önce her iki ordunun öncü kuvvetleri çarpışır. Daha sonra üçe ayrılmış olan Macar kuvvetleri sağ kolunu akıncılara karşı gönderir, soldakileri yerinde bırakır, ortadaki Macar Kralı II. Layoş'un (Lajos) grubu ise İbrahim Paşa'nın (ve beraberindeki Rumeli askerlerinin) üzerine saldırır. Kanûnî'nin ordugâhına ulaşmayı hedefleyen bu Macar kuvvetleri amacına ulaşamaz. Zira Osmanlı askerî heyeti, muhtemel Macar saldırısına karşı plan yapıp önlem almıştır. Yapılan plan uyarınca zırhlı ve zincirlerle birbirlerine bağlı Macar süvarileri ordunun ortasına çekilir.³² Daha sonra Rumeli askerleri kenara çekilince kralın da aralarında bulunduğu Macar ordu grubu Osmanlı topçu ve tüfekçileriyle karşı karşıya kalır ve ağır bombardımanla dağıtılır. Savaşın sonunda Macar kralı kaçmaya çalışırken akşam karanlığının da etkisiyle Csele deresinde boğularak ölür. Sefer ruznâmesine göre Mohaç savaşındaki Osmanlı kaybı 50-60 kişi, Celâlzâde Mustafa Çelebi'ye göre ise 150 kişidir. Zaferin ardından Budin şehrine giren Kanûnî, Osmanlılara bağlı kalması şartıyla Erdel Voyvodası Zapolyo'yu Macaristan kralı olarak tanır.³³

Görüldüğü üzere Fütûhî'nin Mohaç seferiyle ilgili verdiği bilgiler ile savaşa dair tasvirleri Osmanlı kaynaklarında aktarılan bilgilerle paralellik arz etmektedir. Bunun yanı sıra, şairin söz konusu ettiği bazı malumatlar da dikkat çekicidir. Örneğin şair, savaştan sonra bol miktarda ganimetin ele geçirildiğini vurgular. Kanûnî, beylerine, ele geçirilen savaş aletlerini açıkta bırakmalarını, çeşitli yerlere kuyular açıp gömmelerini emretmiştir. Zira kâfirlerin daha sonra bunları hisarlarına taşıma ihtimalleri vardır. Buralar tamamen zapt edildikten sonra ihtiyaç oldukça gömülen bu silahlardan alabileceklerdir. Sultan, düşman tarafının yararlanmaması için ganimet eşyalarından yakılması gerekenleri de yaktırır. Şair, bir araya yığılan eşyaların dağ gibi görüldüğünü, yakıldıklarında ise göklere çıkan alevlerin uzun bir süre etraftan görüldüğünü tasvir eder (vr. 44b-3-45b-1). Öte yandan, bahsi geçtiği üzere eserde düşman tarafının diyaloglarına dair bazı kurgulara da rastlanır. Bunları edebî birer tasarruf olarak kabul edebiliriz. Ancak, bunlardan bazılarının gerçeklerle bağlantılı olmaları da mümkündür. Örneğin, şairin ifadelerine göre şeytan, kralın yanında bulunan ruhbanı kandırıp kendisi vasıtasıyla Kanûnî'nin bulunduğu safa saldırması hâlinde zafer kazanacağı şeklinde krala vesvese vermiştir (vr. 29b-2-30a-9, 36b-10-11). Bu ifade kurgulamadır. Ancak, tarihî kaynaklara göre savaş meydanında öldürülenler arasında altı tane başrahip de bulunmaktadır.³⁴ Dolayısıyla, şairin bu rahipleri görüp veya onlar hakkındaki rivayetleri öğrenip eserine böyle bir kurgu katmış olması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca bir kaynakta, Mohaç'ta ölen II. Layoş ile onun ardından kral seçilen Zapolya (Janos Szapolyai) devirlerinde yaşamış

32 Böylece Osmanlı süvari ve askerlerinin birbirlerine zincirle bağlı düşman süvarilerini yanlardan saldırarak daha kolay kırmaları da mümkün olmuştur.

33 Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", 30/233-235.

34 Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", 30/234.

olan György Szeremi'den (ö. 955/1548) bahsedilir. György, 1540'ta Zapolyo'nun ölümünden sonra, Zapolyo'nun varisi olan çocuk kralın maiyeti arasında bulunur. Zapolyo'nun vasiyeti ve Kanûnî'nin onayıyla çocuk kral büyüyene kadar Macaristan'ın idaresi Gyögr'y'de kalacaktır. Bu kişi Mohaç hadisesi etrafındaki konuları anlatan bir eser de yazmıştır.³⁵ Neticede, Fütûhî zikri geçen sözleriyle, II. Layoş'a yakın bir kimse olan, belki Mohaç Savaşı'na da katılmış olan ve ilerleyen yıllarda ise Macaristan'ın önde gelen bir kişisi olarak dikkat çekecek olan Gyögr'y'i kastetmiş de olabilir. Bu örnekler şairin kurguya benzeyen bazı ifade ve tasvirlerinin aslında gerçeklerden çok da uzak olmadığını düşündürmektedir.

Nidâî'nin fetihnâmesi Kaptanıderya Piyale Paşa (ö. 985/1578) tarafından gerçekleştirilen 967/1560 tarihli Cerbe fethini konu alır. Fetihnâmede aktarılan bilgilerle gerçeklerle örtüş-tüğünün önemli bir delili, aynı sefere bizzat katılmış olan ve sefer hakkında daha ayrıntılı bilgi veren Zekeriyazade'nin (ö. 967/1560'tan sonra) *Ferah* adlı mensur fetihnâmesidir. Şairin aktardığı bilgileri bu eserdeki bilgilerle mukayese etmek mümkündür. Örneğin Nidâî, Osmanlı donanmasının İstanbul'dan çıkarken yetmiş kadırgaya sahipken (b. 260) Cerbe'deki İspanya donanmasının yüzden fazla gemiye sahip olduğunu (b. 498), Uluç Ali'nin emrindeki beş kadırganın Cuka Adası'nda içi mal dolu büyük bir barçayı esirlerle beraber ele geçirdiğini, barçada bulunan 100 veya 200 civarındaki kâfirin kılıçtan kurtulanlarının esir edildiğini (b. 457-474), Cerbe'yi savunan İspanyolların 30.000 civarında olduğunu (b. 235, 408), Cerbe Hisarı'nın fethinden sonra 5.000 kâfirin esir edildiğini (b. 855), hisar zindanından 3.000 Müslümanın kurtarıldığını (b. 857), Cerbe kuşatmasının doksan gün civarında sürdüğünü (b. 766), kuşatma sürecinde düşmanın iki defa gece baskını düzenlediğini (b. 732-764, 812-840), kuşatma sürerken Nasuh Ağa'nın kırk kadırgayla Cerbe'ye girerek düşmana karşı savaş hilesi yaptığını (b. 658-681), Cerbe'nin bir dış bir de iç hisardan müteşekkil olduğunu (b. 846, 853), iç hisarın vireyle (emân) alındığını (b. 853) ve Osmanlı ordusunun kaleyi dövmek amacıyla dört büyük kule inşa edip bunları kuşatmada kullandığını (b. 721) anlatmaktadır. Eserde verilen bu tür ayrıntılı bilgiler, eserin tarihî değerini arttıran ve bir veri olarak tarihî bilgilere katkı sağlayan unsurlar olduğu gibi Zekeriyazade'nin zikri geçen eserinde de benzer bilgilere yer verilmektedir.³⁶

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferini konu alan³⁷ Merâhî'nin fetihnâmesinde aktarılan bilgiler tarihî kaynaklarla mukayese edildiğinde yine uyum ve paralellik görülmektedir. Seferin ilk evresiyle ilgili Merâhî'nin verdiği bilgilere göre Kanûnî, Sigetvar Emîri Zirincoglu'nun isyan etmesi üzerine Sigetvar seferine çıkma kararı alır. 7 Şevvâl 973/27 Nisan 1566 tarihinde Sigetvar'a varmak üzere ordusuyla İstanbul'dan harekete geçen padişah atıyla ilerlerken yolunun sağını ve solunu doldurmuş olan İstanbul halkını selamlar (b. 61-63,

35 Geza Perjes, *Mohaç Meydan Muharebesi*, geniş özeti yapılarak tanıtan: Şerif Baştav (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 2021), 54-58, 73.

36 Zekeriyazade İspanyolların 50-60 kadırğa ve başarda ile yine bu sayıda veya bundan biraz fazla miktarda barça ve karavelasının olduğunu, Piyale Paşa emrindeki gemilerin ise 120 tane olduğunu ve Cerbe'de ise 7000 veya 8000 kadar düşman bulunduğunu söyler (Zekeriyazade, *Ferah-Cerbe Fetihnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay [Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988], 23, 26). Ancak, Cerbe'de esir edilen düşman askerinin sayısından veya zindandan kurtarılanlardan söz etmez. Uluç Ali'nin Çuka Adası civarında rastlayıp ele geçirdiği büyük barçadan bahseder ve bu savaşta 55 nefer kâfir ile 43 parça topun ele geçirildiğini belirtir (40-41). Cerbe kuşatmasının doksan gün kadar sürdüğünü dolaylı olarak anlatır (63, 94). Kuşatma sürecinde düşman tarafının yaptığı gece baskınlarından bahseder (55-59, 82-83). Kuşatma sürerken Nasuh Ağa'nın kadırgalarla Cerbe'ye girerek düşmana karşı yaptığı hileyi dair açıklamalar yapar. Ancak hile için kullanılan gemilerin 24 tane olduğunu belirtir (78). Cerbe'nin dış ve iç hisarından bahsedip iç hisarın vireyle (emân) alındığını belirtir (81-87). Osmanlı ordusunun Cerbe Kalesi'ni dövmek amacıyla inşa ettirdiği kulelerden bahseder (62-86). Ancak sayısını belirtmez.

37 Eserin sonunda Pertev Paşa tarafından gerçekleştirilen Göle fethi de konu alınır.

200-241). Bu sırada Kanûnî'nin etrafındaki askerlerin rütbe ve sınıflarına göre dizilmiş şekilde yürüyüşü hayranlık uyandırır (b. 209-240). Sultan, Sigetvar güzergâhında uğradığı bazı şehirlerde de bölge halkıyla selamlaşmakta, belirli yerlerde askere moral olması amacıyla atına binmekte yahut bir miktar yürüyerek kendini onlara göstermektedir. Örneğin, ordu Sava Nehri üzerine yapılan köprüden geçerken yöre halkının köprü'nün iki tarafına toplanıp Osmanlı padişahını selamladığı ve ona dualar ettiği görülür (b. 288-292). Ordu Belgrad önüne geldiğinde burada alay gösterir. Sultan, konak yerine ulaştığında askerlerinin arasından yürüyerek otağına geçer (b. 293-302). Drava Nehri üzerine köprü inşa edildikten sonra sultan atıyla gelip köprüyü inceler ve yeniçeriye köprü bitimi sebebiyle ihسانlarda bulunup onların mansıplarını yükseltir (b. 370-382). Sultan bu köprüden de nümayişle geçer (b. 391-394). Ordu Sigetvar'a yaklaştığında yine alay gösterir ve sultan da onları seyredip selamlar (b. 413-419). 974 yılının Muharrem ayı başlarında (1566 Temmuz sonları) Sigetvar Kalesi'ne ulaşılır ve kuşatma başlar (b. 428-429).

Kanûnî'nin Sigetvar seferinin ilk süreci hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında bunlar da Merâhî'nin aktardıklarıyla benzer şekildedir. Kanûnî'nin sırkatibi olarak aynı sefere katılmış olan Feridun Ahmed Bey (ö. 991/1583) kendi eserinde,³⁸ Merâhî'nin yapılan sefere gerekçe olarak belirttiği isyanı ve diğer sebepleri ayrıntılı olarak açıklar. Habsburg tarafının Osmanlı Devleti'yle yaptığı anlaşmaya uymaması, sınır boylarındaki bazı kargaşalar ve zamanında ödenmeyen vergi sorunu gibi durumlar Macaristan'a karşı yapılan bu seferin gerekçeleri olmuştur.³⁹ Bunun üzerine, Kanûnî'nin öncülük ettiği ordu 9 Şevval 973/29 Nisan 1566 tarihinde Sigetvar'a varmak üzere İstanbul'dan harekete geçer.⁴⁰ Feridun Ahmed Bey, tıpkı Merâhî gibi İstanbul'dan ayrılan askerlerin yürüyüş tertibindeki ihtişamı tasvir etmiştir.⁴¹ Seferle ilgili Uzunçarşılı tarafından da Atâî'nin (ö. 1045/1635) *Şakâ'ik Zeyli* ve *Selânikî* (ö. 1008/1600 civarı) *Tarihi*'nden hareketle bazı bilgiler verilir. Buna göre Kanûnî, yaşının yetmiş üç olması ve ayaklarındaki nikris hastalığı sebebiyle yürüyemediği için sefer esnasında bazen araba veya bazen tahtırevanla yol almıştır. Özellikle kasabalara girileceği zaman, sultan dinç ve zinde görünüp halkta iyi intiba bırakmak amacıyla atına binmiştir. Bu şekilde çeşitli menziller geçerek ilerleyen sultan ve ordusu Sigetvar'a (Ada kale) ulaşır 5 Ağustos'ta burayı muhasaraya başlamıştır.⁴²

Merâhî sefer sırasında iki köprü yapıldığından bahseder. Bunlardan ilki Böğürdelen'de Sava nehri üzerine 93 gemi birleştirilerek 700 arşın uzunluğunda yapılan köprü (b. 280-284), diğeri ise Ösek yakınlarında Drava Nehri üzerine yapılan köprüdür. On beş günde tamamlanan ikinci köprü'nün uzunluğu 4810, yüksekliği de 14 arşındır (b. 362-363). Aynı seferde inşa edilen köprüler hakkında tarihî kaynaklara baktığımızda da benzer bilgiler görülür. Köprülerden ilki Varadin'de yapılmış olup bu köprü'nün yapımı için Vidin'den 52, Ösek'ten de 36 parça köprü gemisi getirilmiş, gerekirse ordunun zahire gemilerinden de takviye yapı-

38 Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, haz. H. Ahmet Arslantürk – Günhan Börekçi (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2012), 17.

39 Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 39.

40 Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 95.

41 Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 95-97.

42 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/409-412. Feridun Ahmed Bey'in Sigetvar'a gidilirken uğrandığını belirttiği menzil/konaklar (*Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 95-109) Merâhî ile aynı paralellikedir (b. 208-427) Merâhî'nin zikrettiği menziller için ayrıca bk. Tulum, *Manzum Fetihnameler*, 273-275, 612.

lacağı kaydedilmiştir.⁴³ Bu bilgilere göre toplamda 88 köprü gemisi getirilmiş olup ihtiyaç hâlinde takviye gemi de yapılacaktır ki şair de ilk yapılan köprünün 93 gemiyle yapıldığını söylemektedir. Yine tarihî kaynaklara göre Kanûnî, Sigetvar'a ilerlediği sırada sefer planını değiştirmiş ve Tuna'dan geçmeyip Ösek yakınlarındaki Drava Nehri üzerinden geçmeye karar vermiştir. Dolayısıyla bu nehir üzerine yeni bir köprü yapma zorunluluğu doğmuştur. Daha önce Varadin'de yapılan köprü ise aynen bırakılmıştır. İlgili kaynakta *Selânikî Tarihi*'nden aktarılan bilgiye göre Ösek'te yapılan köprü yeni malzemelerle yapılmış olup 17 günde tamamlanmıştır. Yapılan bu yeni köprü 4800 zira (yaklaşık 3,5 km) uzunluğundadır.⁴⁴ Şairin verdiği bilgiye göre ise Ösek'te yapılan köprü 15 günde tamamlanmış olup 4810 arşın (yaklaşık 3,6 km) uzunluğundadır. Görüldüğü üzere, tarihî kaynaklarda her iki köprü hakkında aktarılan bilgiler şairin verdiği bilgileri teyit etmektedir.

Tarihî kaynaklara göre Sigetvar şehri, bir kale ile eski ve yeni kentten oluşan üç parça hâlinindedir ve bunlar birbirlerine köprülerle bağlanmıştır. Kale, etrafı surlarla çevrili olan bu iki şehrin kuzeyinde bulunmakta olup kalenin etrafında ise su dolu hendekler vardır.⁴⁵ Merâhî'nin ilgili anlatımlarına bakıldığında, şair Sigetvar Hisarı'nın fethi sürecinde önce dış hisarın topraklarla dövülüp parkanlarının yıkıldığını, ardından buranın ele geçirildiğini, daha sonra iç hisarın da benzer şekilde ele geçirildiğini anlatır (b. 420-492).

Tarihî kaynaklar, kale kumandanı Kont Miklos Zrinyi'nin kuşatmanın sonlarında hisardan çıkma hareketine giriştiği sırada öldürüldüğünü, kesilen başının ise Györ (Yanıkale, Raab) yakınlarında beklemekte olan Habsburg Kralı II. Maksimilyan'a gönderildiğini aktarır.⁴⁶ Nitekim şair de fetihten sonra, Zirincoglu dediği⁴⁷ kale komutanının başının kesildiğini belirtmektedir:

*Başı geldi çü Zirinc-oğlunun
Depdiler başını ol bi-dînin (b. 483)*

Merâhî, Sigetvar'ın, henüz 974 yılının Safer ayına girilmemişken (1566 Ağustos ortaları) fethedildiğini belirtir (b. 481). Uzunçarşılı ise *Hammer Tarihi*'nden hareketle bu tarihi 21 Safer 974/7 Eylül 1566 olarak aktarır.⁴⁸ Uzunçarşılı'nın, *Selânikî Tarihi*'nden aktardığına göre Mehmed Paşa sultanın vefatını ordu Belgrad'a yaklaştığında duyurmuştur.⁴⁹ Merâhî de bu olayı şöyle belirtir:

*Menzili çünki Beligrad itdi
Pâdişeh göçdi diyü ad itdi (b. 541)*

Uzunçarşılı, başta *Selânikî Tarihi* ve diğer başka kaynaklardan hareketle Sigetvar'ın fethini belirttikten sonra Pertev Paşa'nın da Göle ve diğer bazı kaleleri fethetmiş olduğunu

43 Gülsün Tanyeli-Uğur Tanyeli, "Osmanlı Yüzer Köprüleri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 10/1-2 (Ankara 1990), 9.

44 Gülsün Tanyeli-Uğur Tanyeli, "Osmanlı Yüzer Köprüleri", 9.

45 Géza Dávid, "Sigetvar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/157. Feridun Ahmed Bey, Sigetvar'ın dört kaleden müteşekkil olduğunu belirtir ve her birinin fethini ayrı başlıklar hâlinde tasvir eder (*Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 112-149). Feridun Ahmed Bey'in zikrettiği bu dördüncü kale, üçüncü kaledeki iç kale hükmünde olan yerdir (*Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 131).

46 Dávid, "Sigetvar", 37/157.

47 Feridun Ahmed Bey de bu kişiyi Ziriniskioğlu olarak zikretmektedir (*Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr*, 149).

48 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/412.

49 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/417.

ifade eder. Ardından, Sigetvar'ın sultanın vefat ettiği gecenin ertesi günü fethedildiğini belirtir.⁵⁰ Ancak İran'a gönderilen bir fetihnâme mektubunda Sigetvar'ın fethinden sonra kale yeniden tamir edilirken sultanın vefat ettiğinden bahsedildiğini de aktarır.⁵¹ Bu noktada Merâhî'nin ifadelerine bakıldığında, onun da benzer bilgiler verdiği görülür. Kanûnî, Sigetvar'ın fethinden sonra hisarın tamiri sırasında vefat etmiş, vefatından önce Göle'nin fethedildiği müjdesi de kendisine ulaştırmıştır (b. 493-527).

Görüldüğü üzere Sigetvar seferi hakkında Merâhî'nin fetihnâmesinde verilen bilgiler ile aynı konuya dair tarihî kaynaklarda aktarılan bilgiler arasında yüksek oranda paralellik vardır. Dikkat çekici bir diğer örnekte ise şair Belgrad'da kurulan ikinci divanda kralın oğlunun⁵² divana gelip maiyetindekileri Kanûnî'ye tanıttığını ifade eder. Şairin kim olduğundan bahsetmediği bu kişi, tarihî kaynaklara göre Kanûnî'nin Budin'i kendisine bıraktığı Erdel Voyvodası Zapolya'dır (ö. 946-947/1540).⁵³ Dolayısıyla şairin eserinde bahis konusu ettiği ancak açık şekilde belirtmediği bazı olay, kişi, yer, zaman veya tasvirlerin de gerçek bilgilerle bağlantılı olduğunu düşünebiliriz.

Koca Sinan Paşa'nın 976-978/1569-1571 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Yemen seferinde paşanın himayesinde sefere katılan ve aynı zamanda Yemen'in nâzır-ı emvâli (defterdar) olan Rumûzî, yalnızca seferde yaşanan olaylardan değil Sinan Paşa'nın sefer sürecinde beyleriyle yaptığı görüşmelerden, mektuplaşmalardan veya toplantılarda alınan kararlardan da haberdardır.⁵⁴ Dolayısıyla sefere dair en ayrıntılı bilgileri ihtiva eden bu en hacimli manzum fetihnâme, seferle ilgili tarih çalışmalarında kaynak eser olarak da kullanılmıştır. Sinan Paşa Mekke'de iken Haremeyn Müftüsü Kutbuddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî'ye (ö. 990/1582) Rumûzî'nin Yemen seferini konu alan fetihnâmesinin bir nüshasını takdim etmiş ve kendisine ihsanlarda bulunup ilgili fetihnâmeden de yararlanarak ondan bir Yemen tarihi yazmasını talep etmiştir. Bu talep üzerine *el-Berku'l-Yemânî fi'l-Fethi'l-Osmânî* adıyla Arapça mensur bir eser yazan el-Mekkî, eserinin mukaddimesinde Rumûzî'nin eserinden çokça istifade ettiğini belirtmiştir.⁵⁵ Fetihnâme üzerine inceleme eseri bulunan Hulusi Yavuz, çalışmasının ilk kısmında tarihî kaynaklardan yararlanarak Sinan Paşa'nın Yemen seferine dair bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgiler ile Rumûzî'nin fetihnâmesinde aktardığı bilgiler arasında da paralellik görülür.⁵⁶ Ayrıca fetihnâmenin bazı tarih araştırmalarında kaynak eser olarak kullanıldığı görülmektedir.⁵⁷

Nihâlî, uzun yıllar asker olarak Yemen'de bulunduğu için Yemen'deki olaylar hakkında insanların kendisinden haberler aldığı bir kimsedir (b. 195). Dolayısıyla şair, Koca Sinan Paşa ve Behram Paşa'nın (Halhallı, ö. 982/1574'den sonra) Yemendeki sefer ve fetihlerini (976-981/1569-1574) konu aldığı fetihnâmesini, olayların tanığı olarak yazmıştır. Nihâlî, eserinde

50 Feridun Ahmed Bey de Kanûnî'nin zikri geçen fetih tarihinden bir gün önce vefat ettiğini belirtir (*Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr*, 150).

51 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/412-413.

52 Feridun Ahmed Bey bu kişiyi Erdel-oğlu olarak ifade eder ve maiyetiyle sultanın huzuruna çıktığını belirtir. Bu kişi Erdel'in kralıdır. Erdel, daha önce Osmanlılar tarafından fethedilmiş olan o bölgedeki bir yerdir (*Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr*, 100-101).

53 Emecen, "Mohaç Meydan Muharebesi", 30/233.

54 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnâmeler*, 314-379.

55 Yavuz, *Rumûzî Tarihi*, 1/235-237.

56 Bk. Yavuz, *Rumûzî Tarihi*, 1/133-160.

57 Örneğin bk. Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı*, 40-317.

Sinan Paşa'nın seferlerine yer vermekle birlikte⁵⁸ hamisi olan Behram Paşa'nın Yemen'deki seferlerinde onun yanında bulunduğundan Behram Paşa'nın seferlerini daha detaylı anlatmıştır. Ayrıca, Nihâlî eserinin yaklaşık yarısını Sinan Paşa'nın fetihlerine ayırdığından fetihnâmenin bu kısmındaki bilgiler ile Sinan Paşa'nın fetihlerini konu alan Rumûzî'nin fetihnâmesindeki bilgiler arasında mukayese yapmak da mümkündür. Nitekim her iki eserin ilgili kısımlarına bakıldığında ana hatlarda benzer bilgilerin verildiği görülür. Öte yandan şair yalnızca bu paşaların Yemen seferlerini değil, Rıdvan Paşa⁵⁹ (ö. 993/1585) ve Murad Paşa (ö. 974/1566-1567) dönemlerinde Yemen'de ilk isyanların nasıl ve neden başladığını da olayların bizzat içinde bulunan bir tanık olarak aktarmıştır.⁶⁰

Rumûzî'nin *Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd* adlı ikinci fetihnâmesi, Koca Sinan Paşa'nın 982/1574 tarihli Tunus seferini konu alır. Şairin bu sefere bizzat katıldığına dair açık bir işaret yoktur. Ancak eser, sefere dair hayli ayrıntılı bilgi barındırmaktadır. Nitekim, Sinan Paşa'nın hayatını ve siyasi faaliyetlerini ele aldığı çalışmada Ahmet Önal, şairin ilk fetihnâmesinden (*Nâme-i Fütûh-ı Yemen*) yararlandığı gibi bu fetihnâmesinden de yüksek oranda yararlanmıştı.⁶¹ Ayrıca hem Önal'ın çeşitli kaynaklar üzerinden sefer hakkında aktardığı bilgiler hem de farklı araştırmalarda zikri geçen bilgiler şairin verdiği bilgilerle paralellik arz etmektedir.⁶² Örneğin sefere dair araştırmalarda Osmanlı donanmasının 23 Muharrem 982 (15 Mayıs 1574) tarihinde üç yüz on beş gemiden müteşekkil donanma ile denize açıldığı,⁶³ Bastiyon Kalesi'nde 8.000 kişi civarında piyade, 100 tane de süvari askeri bulunduğu, Bastiyon Kalesi kuşatmasında samsoncubaşının şehit edildiği, Tunus'ta gerçekleştirilen fetihlerden sonra ele geçirilen toplardan 36 tanesinin tamir edilen Tunus Kalesi'ne konulduğu, donanmanın 982 yılının Şaban ayı başlarında (1574 Kasım ortaları) İstanbul'a ulaştığı belirtilir.⁶⁴ Bu ve benzeri birçok bilginin fetihnâmede de aynı şekilde aktarıldığı görülmektedir. Ayrıca fetihnâmede Halku'l-vâd Kalesi'nin coğrafi konumunun tavsif edilip etrafındaki hendeğin uzunluk ve derinlik ölçülerinin verilmesi (b. 844-845, 1036-1037) veya kuşatmalarda hangi beylerin hangi görevlerde yer aldığına belirtilmesi gibi seferle alakalı birçok detaylı bilgiye yer verilmektedir.⁶⁵

Adlı, Şirvan ve Demirkapı sefer ve fetihlerinde seferin serdarı olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın (ö. 993/1585) civarında asker-şair olarak bizzat yer alır. Şairin fetihnâmesi hakkında çalışması bulunan K. Şamil Şahin, Osman Paşa'nın 986-987/1578-1579 yılları arasında Azerbaycan'daki faaliyetlerini tasvir eden bu eserde anlatılanların diğer kaynaklarla da

58 Şairin Sinan Paşa'nın Yemen'de gerçekleştirdiği ilk seferlerde bulunup bulunmadığıyla ilgili eserde belirgin bir işaret yoktur. Rumûzî'den daha geniş yelpazedeki konuları işleyen şair, onunkinden daha az hacimli bir eser kaleme almıştır. Dolayısıyla Sinan Paşa'nın seferlerini Rumûzî'den daha özet şekilde aktarmıştır.

59 Rıdvan Paşa, eski Mısır valilerinden Mustafa Şahin Paşa'nın (Kara) büyük oğlu olup bahsi geçen Behram Paşa'nın da ağabeyidir. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar [eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman] (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1210.

60 Bk. Tulum, *Manzum Fetihnameler*, 410-430.

61 Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı*, 320-336.

62 Bk. Mahmut H. Şakiroğlu, "HalkulVâdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/375-376; Zarif Orgun "Selim II'nin Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya Emirleri", *Tarih Vesikaları* 2/2 (Şubat 1943), 330.

63 Orgun, "Selim II'nin Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya Emirleri", 330.

64 Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı*, 320-321-325-331-333-335.

65 Bk. Rumûzî, *Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd, Akdenizdeki Bir Hâkimiyet Mücadelesinin Manzum Tasviri (İnceleme-Tenkitli Metin-Diliçi Çeviri)*, haz. M. Emir Tulum (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, Mart 2023), 28-50.

paralellik arz ettiğini belirtmektedir.⁶⁶ Şairin olayları nesnel anlattığına dair dikkat çeken bir yönü de düşman tarafını ötekileştiren ifade ve kavramlara pek başvurmaması, hatta düşmanın başarılarını da açıkça söylemesidir. Eserde Osmanlı ve Tatar kuvvetlerinin başarıları da Kızılbaşların başarıları da mübalağasız şekilde anlatılmıştır.⁶⁷

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 992-993/1584-1585 tarihlerindeki Tebriz seferinde asker-şair olarak bizzat bulunmuş olan Harîmî de, seferde olup bitenleri kaydetmek üzere görevlendirildiğini ifade eder (vr. 56a-7). Nitekim seferle ilgili bilgi veren bazı tarih araştırmalarında Harîmî'nin fetihnâmesinden kaynak eser olarak yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin, İsmail Hami Danişmend bu seferle ilgili bilgi aktarırken şairin bu eserinden alıntılar yapmaktadır.⁶⁸ Öte yandan eserde seferle ilgili olarak verilen birçok detaylı bilgi de önem arz etmektedir. Kapıkulu askerlerinin sefer sırasında çıkardıkları bazı isyanlardan bahsedilmesi bu açıdan dikkat çekicidir (vr. 75a, 82b). Tebriz'in fethinden sonra Van Beylerbeyi Cıgalazade Sinan Paşa (ö. 1014/1606) önderliğindeki Osmanlı askeri İran şehzadesi Hamza Mirza (ö. 994/1586) ordusuyla yaptığı bir savaşta mağlup olur. Harîmî'nin bu olayı anlatırken, savaşın kaybedilmesinde Diyarbakır Beylerbeyi Solak Ferhâd Paşazade Mehmed Paşa'nın (ö. 993/1585'ten sonra) Sinan Paşa'ya garzinden dolayı pusudan çıkıp yardıma yetişmemesinin rolü olduğundan (vr. 85b) bahsetmesi de bu açıdan örneklendirilebilir.

Manzum fetihnâmelerin sıralanan hususiyetleri tarih araştırmaları açısından değerlerini ve sefere bizzat iştirak eden şairlerin fetihnâmelerinin ilgili seferlere dair kaynak eser hükmünde sayılabileceklerini göstermektedir. Öte yandan, verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere sefere iştirak ettikleri kesin olarak bilinmeyen şairlerden özellikle Fütûhî, Merâhî ve Rumûzî'nin (*Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*) bazı ifade ve tasvirleri seferde bulunmuş olmalarını da hayli mümkün göstermektedir. Manzum fetihnâmelerin tarihî kaynak ve araştırmalarla yapılan mukayeseleri ise fetihnâme şairlerinin bu kaynaklarla uyumlu bilgiler aktardıklarını ortaya koymaktadır. Hatta bu şairlerin birtakım edebî tasvir veya dolaylı anlatımlarında da gerçeklerle bağlantılar olduğu fark edilmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin fetihle neticelenen askerî seferlerini konu alan ve mevcut örnekleri 16. yüzyıl kapsamında kalan manzum fetihnâmeler genel olarak sanat yapmaktan ziyade tarihî olayları anlatmak amacıyla yazılmıştır. Şiirin araçsallaştırıldığı bu edebiyat metinlerinin, edebî formla bağlantılı yapıları ve propaganda içeren bazı yönleri de vardır. Gerçek bilgilerle ayrıştırılması mümkün olan bu kısımları ayrı tutulduğunda, manzum fetihnâmelerde aktarılan bilgiler yüksek oranda tarihî kaynaklarla paralellik arz etmektedir. Konu aldıkları seferlere bizzat katılmış olan Safâyî, Rumûzî (*Nâme-i Fütûh-ı Yemen*) ve Harîmî'nin fetihnâ-

66 Adli, *Manzûme-i Feth-i Şirvân ve Demirkapı*, haz. K. Şamil Şahin (PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 3.

67 Örneğin bir savaşta Kızılbaşların geri çekiliyormuş gibi hile yaparak Osmanlı askerini üzerine çektiği, daha sonra tabancalı askerleriyle geri dönüp kendilerini kovalayan Osmanlı askerine kurşun yağdırdığı, bu sırada Osmanlı tarafından 50 askerin şehit düştüğünü açıkça ifade eder (b. 27-30). Bir başka kısımda ise kendileriyle savaşacak olan Eres Han'ın, ordusunu güzele tezyin edip alaylar hâline getirdiğini söyler (b. 61).

68 İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayın Evi, 1972), 3/1-141. Osman Paşa hakkında yazılan *DİA* maddesinde de Harîmî'nin eserinden yararlanıldığı görülmektedir (bk. Kemal Çiçek, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 2007], 33/471-473).

meleri ile Rumûzî'nin Tunus seferini konu alan ikinci fetihnâmesinin tarih araştırmalarında kaynak eser olarak kullanıldığı görölmüştür. Seferde katılıp katılmadıkları kesin olarak bilinmeyen fetihnâme şairlerinin çoğunluğunun seferde bulunmuş olmaları da ihtimal dâhilindedir. Ancak, bu şairler seferde katılmamışlarsa dahi seferin yapıldığı dönemi idrak etmiş ve yüksek ihtimalle de bu dönemde İstanbul'da bulunmuştur.

Konu aldıkları seferlere katılmış olan Rumûzî (*Nâme-i Fütüh-ı Yemen*), Safâyî, Nihâlî ve Harîmî'nin fetihnâmelerinde detaylı bilgilere yer verilmiş, Adli'nin fetihnâmesinde ise detaylara girilmemiştir. Bu eserler arasından Harîmî ve Adli'nin eserleri edebî açıdan öne çıkmaktadır. Seferde katılıp katılmadığı kesin olarak bilinmeyen fetihnâme şairlerinden Rumûzî'nin (*Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd*) eserinde detaylı, Nidâ ve Merâhî'nin eserlerinde ise Rumûzî'nin aynı eserine nispetle daha az detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu üç eser edebî açıdan da nispeten dikkat çekerler. Bahârî ve Fütühî'nin eserlerinde detaylı anlatım yoktur. Bu eserlerde olay anlatımından ziyade sanat yapmak gayesi öne çıkmaktadır. Manzum fetihnâmelerin tamamı arasında bir yandan ayrıntılı bilgi aktarıırken diğer yandan güçlü bir belagata sahip olması yönüyle Harîmî'nin fetihnâmesi en dikkat çekici fetihnâmedir. İster olay anlatımıyla ister edebî yönüyle öne çıksın, bu eserlerde yapılan bazı tasvirlerin ya da dolaylı olarak verilen bazı bilgilerin de gerçek bilgilerle örtüştüğü veya bunlarla bağlantılı olduğu görölmüştür.

Konu aldıkları seferlere bizzat katılan fetihnâme şairlerinin eserleri başta olmak üzere, manzum fetihnâmelerin barındırdıkları bir takım ayrıntılı bilgiler askerî, biyografik ve sosyal tarih çalışmalarına katkı sağlayabilecek veya bu çalışmalardaki bazı boşlukları doldurabilecektir.

Belirtilen özellikleri dikkate alındığında manzum fetihnâmelerin yalnızca edebî birer eser olmadıklarını, bir kısmının tarihi kaynak eser hükmünde, diğerlerinin de yine birtakım hususiyetleri ve ihtiva ettiği bazı ayrıntılı konu ve tasvirler itibarıyla önemi haiz eserler olduklarını söyleyebiliriz. Bu bakımdan belirli seferler üzerine yoğunlaşan manzum fetihnâmeler klasik dönem Osmanlı tarih yazımında ihmal edilmemesi gereken kaynaklar arasında yer almaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makazatale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

- Adli. *Manzûme-i Feth-i Şirvân ve Demirkapı*. haz. K. Şamil Şahin. PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-191375/adli-manzume-i-feth-i-sirvan-ve-demirkapi.html>
- Aydemir, Meltem. *Enîsü'l-Guzzât (Metin-Dizin)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Babür, Yusuf. *Nihâli, Fethiyye-i Yemen Mesnevisi (Giriş, İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Dil İçi Çeviri ve Tıpkıbasım)*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Başpınar, Fatih. "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Son Seferine Dair Bir Mesnevî: Merâhî'nin Fetihnâme-i Sefer-i Sigetvar Adlı Eseri". *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 4 (Samsun, 2013), 18-74.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayın Evi, 1972.
- Dâvid, Géza. "Sigetvar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/157-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dereli, Özlem. *Sinoplu Safâyi'nin Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton Adlı Eseri (Transkripsiyonlu Metin)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Emecen, Feridun. "Mohaç Muharebesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/232-235. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karanfil, Mustafa. *Harimi'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kâtib Çelebi. *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*. haz. İdris Bostan. Ankara: TÜBA Yayınları, 2018.
- Kaytaç, Fatma. "Mohaç Savaşı'na Dair Fetihnâmeler ve Bahâri Kadı Ali Efendi'nin Kıyâmetnâme Adlı Fetihnâmesi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 29 (İstanbul, 2013), 145-186.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani*. haz. Nuri Akbayar [eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman]. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Merâhî'nin Fetihnâme-i Sigetvar'ı, Kanuni'nin Son Seferinin Şiirsel Anlatımı*. haz. H. Ahmet Arslantürk - Mücahid Kaçar. İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınları, Ekim 2012.
- Nidâi. *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*. haz. Ümran Ay. İstanbul: Kocav Yayınları, Temmuz 2015.
- Orgun, Zarf. "Selim II.'nin Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya Emirleri". *Tarih Vesikaları* 2/2 (Ankara Şubat 1943), 325-334.
- Önal, Ahmet. *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520?-1596)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Perjes, Geza. *Mohaç Meydan Muharebesi. geniş özetini yaparak tanıtan: Şerif Baştav*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 2021.
- Rumûzî. *Fetihnâme-i Tûnus ve Halku'l-vâd, Akdenizdeki Bir Hâkimiyet Mücadelesinin Manzum Tasviri (İnceleme-Tenkitli Metin-Diliçi Çeviri)*. haz. M. Emir Tulum. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, Mart 2023.

- Şakiroğlu, Mahmut H. "Halkulvâdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tanyeli, Gülsün-Tanyeli, Uğur. "Osmanlı Yüzer Köprüleri". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 10/1-2 (1990), 5-17.
- Tulum, M. Emir. *Osmanlı Edebiyatında Manzum Fetihnameler*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ocak 2022.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 9 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yavuz, Hulusi. *Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumuzî Tarihi*, 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Zekeriyyazade. *Ferah-Cerbe Fetihnamesi*. haz. Orhan Şaik Gökyay. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Arnavutluk Tahtının Endüslü Talibi: Don Aladro Kastrioti (1845-1914)

DOĞUKAN ORUÇ*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalede İspanya'nın Endüslü bölgesinde doğmuş bir asilzâde olan Aladro Kastrioti'nin biyografisi ele alınmaktadır. Büyük annesinin İskender Bey'in soyundan biriyle evlendiği iddiasını taşıyan Aladro, bu meşhur Arnavut kahramanın varislerinden olduğunu ileri sürmüş ve Arnavut tahtında hak iddia etmiştir. 1902 sonrasındaki hayatı, iddiasının peşinde ve neredeyse bütünüyle Arnavut milli hareketiyle ilişki içinde geçmiştir. Bu çalışma Osmanlı arşiv belgelerini, Avrupa gazetelerini ve Aladro'nun çağdaşı olan önde gelen Arnavutların yayımlanmış hatıratlarını inceleyerek, Aladro Kastrioti'nin iddiası adına özellikle Kuzey Arnavutluk'ta ciddi bir destekçi kitlesi oluşturmayı başardığına dikkat çekmektedir. Bu açıdan, Aladro'nun biyografisi Arnavut milli hareketinin tarihini birçok yönüyle kavramak ve bölgedeki gelişmeleri bağlamsal hâle getirmek adına yeni perspektifler sunmaktadır. Makale, onun bölgenin ileri gelenleriyle kurduğu münasebetlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arnavutların sosyal ilişki ağlarını da analiz imkânı sağlayabileceğini öne sürmektedir. Aladro Kastrioti'nin Jerez'de zengin bir ailenin gayrimişru çocuğu olarak doğumundan Arnavut tacının talibi olarak Paris'teki ölümüne değin yaşadığı altmış dokuz yıllık hayatı konu edinen çalışma, Osmanlı Balkanlarındaki bir bölgenin Arnavutluk Prensiği'ne dönüşme sürecini resmetmekte ve imparatorluğun eski topraklarındaki temas ve tesirlerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Aladro Kastrioti, Biyografi, Arnavutluk, Osmanlı Balkanları, Propaganda.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 27 Eylül 2022 | Date Received: 27 September 2022
Kabul Tarihi: 5 Aralık 2022 | Date Accepted: 5 December 2022

ATIF | CITATION

Oruç, Doğukan. "Arnavutluk Tahtının Endüslü Talibi: Don Aladro Kastrioti (1845-1914)". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 19-45.
doi.org/10.54462/kadim.1181087

THE ANDALUSIAN
PRETENDER TO THE
ALBANIAN THRONE:
DON ALADRO KASTRIOTI
(1845-1914)

This article examines the biography of Aladro Kastrioti, a nobleman born in the Andalusia region of Spain. Claiming that his great-grandmother married a descendant of Skanderbeg, Aladro asserted that he was an heir of this famous Albanian hero and had a right to the Albanian crown. His life after 1902 was spent in pursuit of this claim and thus almost entirely entangled with the Albanian national movement. By examining Ottoman archival documents, European newspapers, and published memoirs of prominent contemporary Albanians, this study draws attention to how he successfully managed to build a network supporting his claim, especially in northern Albania. His biography offers new perspectives for comprehending the history of the Albanian national movement and contextualising regional developments. This article suggests that the relations he established with key figures of the region provides an opportunity to analyse the social networks of Albanians in the Ottoman Empire. Covering the sixty-nine-year life of Aladro Kastrioti, from his birth as an illegitimate son of a wealthy family in Jerez to his death in Paris as a claimant to the Albanian crown, the study reveals the transformation of a region of the Ottoman Balkans into the Principality of Albania and illustrates the contacts and influences of the Empire in its former territories.

Keywords: Aladro Kastrioti, Biography, Albania, Ottoman Balkans, Propaganda.

* Lisansüstü Öğrenci, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, orucd22@29mayis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0242-2285.

GİRİŞ

Osmanlı devlet adamlarının zihnini 1902'den başlayarak on seneyi mütecaviz bir müddet meşgul eden figürlerden birisi, çoğu ikinci derecedeki Avrupa soylusu gibi oldukça enteresan ve renkli bir hayat sürmüş olan Aladro Kastrioti'dir. II. Murad ve I. Mehmed devirlerinde Arnavut topraklarını çeşitli Katolik devletlerle iş birliği yapmak suretiyle Osmanlılara karşı on beş yıl boyunca müdafaa etmiş meşhur İskender Bey'in soyundan geldiğini iddia ederek kendini Arnavut davasına adayın Aladro, Arnavut milliyetçiliğinin önde gelen birçok ismiyle temasta bulunmuştur. Bu durum, Osmanlı devletini harekete geçirmiş ve on yılı aşkın bir zaman zarfı içerisinde Aladro'nun faaliyetleri dikkatle izlenerek onunla temas edenler takip edilmiştir. İlgili devirde öz yönetimci/ayrılıkçı fikirler ortaya atan pek çok diğer isim de Yıldız hafiye ve şehbenderlerince yakın takip altında tutulmaktaydı. Bu takibatın çeşitli izlerine Osmanlı arşiv belgelerinde rastlamak mümkündür. Avrupa devletlerince iddiasına pek de ehemmiyet verilmediği anlaşılan Aladro'nun hayatının son dönemini kapsayan faaliyetleri hakkındaki önemli bilgi kaynaklarından birini Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar oluşturur.

Endülüs bölgesi toprak beylerinden bir ailenin gayrimeşru çocuğu olarak dünyaya gelen Juan de Aladro de Pérez y Valasco, vefat ettiği sırada İskender Bey'in soyundan geldiği iddiası sebebiyle Arnavutluk tahtı üzerindeki adaylığı konuşulan Prens Kastrioti olarak tanınıyordu. Yalnızca bu iki konum arasındaki mesafe düşünüldüğünde dahi biyografisinin şahsına münhasır ilginçliği ortaya çıkmaktadır. Ancak Aladro Kastrioti'nin hayatına dair makale veya kitap formatında müstakil bir akademik çalışma henüz yapılmış değildir. Hayatının erken dönemlerine, özellikle Arnavut davasına girişmeden önceki bölümüne dair bilgilerin yetersiz ve dağınık olması araştırmacıları bundan caydırmış olmalıdır. Öte yandan faaliyetleri hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmının Osmanlı arşivlerinde bulunmasının konuyla ilgilenen yabancı araştırmacılar için bir engel teşkil ettiği düşünülebilir. Türkçe literatürde Aladro'ya temas eden birkaç çalışmadan biri Baha Öztunç'un bir makalesidir.¹ Bu çalışmasında Öztunç, Aladro Kastrioti'nin bastırdığı kartpostalların Arnavut topraklarına sokulmasının yasaklanmasına dair sadaret emrini zikreder ve ilgili kartpostallardan bir örnek paylaşır. Aladro'ya değinen bir diğer çalışma Birecikli'nin 1913-1914 yılları arasındaki Arnavutluk prensinin kim olacağına dair tartışmayı incelediği makalesidir.² Ufak değiniler yapmanın dışında Aladro'nun biyografisinin bazı unsurlarının derli toplu biçimde incelendiği son eser ise hâlâ Skendi'nin 1960'lı yıllarda kaleme aldığı çalışmadır.³

Ancak gerek Osmanlı arşivindeki çeşitli belgeler gerekse Aladro Kastrioti'nin çağdaşı bazı Arnavutların hatıra metinlerinde zikrettikleri hususlar ve özellikle hakkında dış matbuata yansıyanlar, onun hayatının belirli ölçüde yazılmasına imkân tanyacak genişliktedir. Bu malzmeden istifade edildiğinde İspanya doğumlu bir aristokratın ismini değiştirmekten kartpostallar dağıtmaya, Arnavut milliyetçiliği güden yayın organlarını fonlamaktan çeşitli millî kongrelere iştirak etmeye kadar uzanan ilgi çekici hikâyesine bir nebze ışık tutmak mümkündür. Öte yandan Aladro, eksantrik bir Avrupa soylusu olmanın ötesinde, faaliyet-

1 Hüseyin Baha Öztunç, "Osmanlı Devleti'nde Kartpostal Kullanımı ve Yasaklı Kartpostallar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 67 (2020), 554.

2 İhsan Burak Birecikli, "Arnavutluk Tahtı İçin Mücadele: Arnavutluk Prensi Kim Olacak?", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/11 (2016), 123-146.

3 Bk. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912* (Princeton: Princeton University Press, 1967), 315-324.

leri ve temaslarıyla 1881'den itibaren "hayli tedafüi" bir mahiyette⁴ serpilmeye başlamış olan Arnavut milliyetçiliğinin adım adım ayrılıkçı bir karaktere bürünmesine dair daha geniş bir hikâyenin önemli bir parçasını oluşturur.

Aladro'nun Arnavutluk tahtı üzerindeki hak iddiasının ortaya çıkış tarihi, bu iddiayı güçlendirmek amacıyla temasa geçtiği çeşitli Arnavut toplulukları, ayrıca maddî yardımda bulunduğu ve sonradan Arnavut millî hareketi içinde önemli yerler tutan isimler onun biyografisi etrafında anlamlı bir görüntü oluşturur.

Aladro'nun hayatının Arnavutluk davası ekseninde şekillenen son 10-15 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye karşı hassasiyetinin ve Arnavutlar arasındaki milliyetçi dönüşümün bazı yansımaları ekseninde yorumlanabilir. Zira Aladro'nun, soyunun İskender Bey'e dayandığına dair uydurulmuş iddia veya keşfedilmiş gerçeği alelade bir akşam sohbeti konusu yapmaktansa politik bir mücadelenin merkezine yerleştirmesinin kişisel olduğu kadar konjonktürel nedenleri de olmalıdır. Aynı şekilde, milliyetçi Arnavut hareketinin bazı önde gelen isimlerinin Aladro Kastrioti ile şu veya bu şekilde ünsiyet tesis etmelerinin de arka planında artık ayrılıkçı söylem ile aralarındaki mesafenin büyük ölçüde kapanmış olması yatar. Gelecekte bağımsız olması düşünülen bir Arnavutluk'un -tıpkı muadili diğer Balkan memleketleri gibi- başına Avrupa kökenli bir prensin getirilmesi hayli olasıdır ve böyle bir ihtimalde, Arnavut milliyetçileri bu müstakbel prens ile aralarında belirli seviyede bir aşinalık olmasını, tabiatıyla, arzulamışlardır. Aladro, İskender Bey soyundan geldiği iddiası ve geniş maddî imkânlarıyla birlikte güçlü bir aday olarak görüldüğü müddetçe bu irtibat sürecek ve bekleneceği üzere, Arnavutluk'un 1912'deki bağımsızlığından sonra Aladro'nun prensliğine dair ihtimalin kuvvetini kaybetmesi bu ilişkinin tavsamasıyla sonuçlanacaktır.

1. Endülüslü Bir Asilzâde: Hayatının Erken Dönemleri ve Ailesi (1845-1867)

Juan Pedro Aladro, 1845 yılında, Endülüs bölgesinin kuzeyinde yer alan Jerez de la Frontera şehrinde, hiç evlenmemiş olan Juan Pedro Domecq Lembeye ile birlikte yaşamış Isabel Aladro Pérez'in gayrimeşru oğulları olarak dünyaya geldi.⁵ Zengin, kökü eskilere dayanan ve kozmopolit bir aileye mensuptu. Fransız kökenli olan büyükbabası 1789'daki ihtilâl sürecini takiben Pireneler bölgesindeki Bearn şehrinden ayrılarak İspanya'ya yerleşmişti. Aladro'nun amcası Pedro Domecq Lembeye'nin girişimcilik faaliyetleri sonucunda aile ikbâl merdivenlerini hızla tırmanmış, servet ve nüfuzları gittikçe artmıştı. Uzun yıllar İngiltere'de yaşayan ve ticaret yapan amcası Pedro, İspanyol şaraplarının İngiltere pazarına ithalinde öncü bir rol oynayan "Ruskin, Telford & Domecq" isimli şirket sayesinde belli bir miktar sermaye elde etmiş,⁶ bu sermayeyi İspanya'ya getirerek şarapçılık konusunda önemli bir markaya dönüşecek olan "Pedro Domecq" şirketini kurmuştu. 1822'de kurulan bu şirket 1831 yılına gelindiğinde sekiz yüz dönümden fazla bir araziye sahipti ve senelik dört yüz bin litreyi aşkın şarap ürettiyordu.⁷

4 Levend'in işaret ettiği üzere, imparatorluk topraklarındaki bu yeni milliyetçiliğin hedefi "Arnavut kutasını etrafındaki düşmanlara mukavemet edebilecek hâle getirmek" idi, bk. Agâh Sırrı Levend, *Şemseddin Sami* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969), 116.

5 Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History* (London: I. B. Tauris, 2013), 5.

6 Wolfgang Kemp, *The Desire of My Eyes: The Life and Work of John Ruskin* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013), 6.

7 *Cozzens' Wine Press*, "Sherry Vineyard" (20 Nisan 1860), 84-85. İlgili yazı, 1831 yılında bu bağlara yapılan bir ziyaretten hare-

Pedro Domecq Lembeye, üstün ticarî yetenekleri ile kurduğu bu şirketi devredebileceği bir erkek evlattan mahrumdu. Evliliğinden beş kız sahibi olmuş, bu kızların her biri çeşitli Fransız ve İngiliz aristokrat ailelerine gelin gitmişti. Nitekim kardeşinin 1839'daki ölümü üzerine Aladro'nun babası şirketin aslı yöneticisi hâline geldi. Ruskin'in "kardeşi gibi kibar ve liberal bir insan olmadığı"ndan söz ettiği⁸ Juan Pedro Domecq Lembeye, zaten yönetilmesinde tecrübe sahibi olduğu şirketin kâr dengesinin muhafazasını sağladı ve yöneticilik yaptığı yıllar boyunca Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde kendi ailelerini kurmuş yeğenlerinin hisselerini satın almaya yönelik ciddi bir çaba gösterdi. 1864 yılına gelindiğinde Aladro'nun babası şirketin bütün hisselerini edinmiş ve böylece şirketin yegâne sahibi konumuna yükselmişti.⁹

Bu tablodan anlaşılan Aladro'nun yalnızca belirli ölçüde asil değil, aynı zamanda servet sahibi ve ticarete başarılı bir ailede doğduğudur. Nitekim henüz iki yaşındayken basılan bir seyahat kitabı, Jerez şehrini ziyaret edecek herkesin Domecq şaraplarını tatmasını önerirken bu şarapları üreten ailenin de şehrin "en büyük hanelerinden biri" olduğunu belirtir.¹⁰ Şirketin işleri o kadar iyi gitmektedir ki Aladro'nun babası 1855 yılında sonraki süreçte halk arasında "Domecq Sarayı" olarak bilinecek olan, 18. yüzyılın son çeyreğinde Montana markizlerinin ikâmetgâhı olarak inşa edilmiş ve bugün İspanya'nın kültürel anıtlar listesinde bulunan yapıyı satın alır. Aladro'nun bu sırada on yaşında olduğu düşünülürse diplomatik hayata atılıp memleketinden uzaklaşınca kadarki yaşamının bu malikâne ve çevresinde şekillenmiş olması gerekmektedir.

Özellikle şirketin kurulmasını takip eden süreçte artan aile itibarının, Aladro'nun babasının devrinde de yükseliş trendini koruduğu görülmektedir. 1856 tarihli bir metin Domecq ailesini Jerez şehrinin "en büyük ve en köklü ailesi" olarak tanıtmaktadır.¹¹ Bu, bölgedeki varlıkları henüz bir yüz yılı bulmamış bir aile için oldukça önemli bir başarıdır. Aladro, yerini alacak meşru bir varisin yokluğunda, ister istemez, bu ailenin şirketin geleceği noktasında kendisine ümit bağladığı isim olmalıdır. İyi bir binici olduğu söylenen Aladro'nun soylu sınıfa mahsus birtakım sportif faaliyetlere genç yaşından itibaren yönlendirilmiş olması gerekir. Domecq ailesinin "Endülüs'ün senyörleri" olarak at ve boğa yetiştiriciliğinde de şöhret sahibi olmaları bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹² Ailesinin kozmopolit kökeni ve iş ilişkileri nedeniyle İspanyolcanın yanı sıra -belki daha fazla- Fransızca ve İngilizce konuşulan bir ortamda büyümesi de dil öğrenme konusundaki yeteneğinin bir izahı niteliğindedir. Bildiğimiz, Aladro'nun doğduğu şehirdeki okullara devam ettikten sonra hukuk tahsil etmek üzere Sevilla'ya gittiğidir. Bu tahsilinin ardından 1867'de diploması kariyerine başlamış, 1868'de Viyana, 1869'da Paris, 1870'te Brüksel, 1872'de Hague ve daha sonra Bükreş elçiliklerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur.¹³

.....

ketle Pedro Domecq firmasının şaraplarına dair çeşitli gözlemler içerir.

- 8 Van Akin Burd (ed.), *The Ruskin Family Letters: the correspondence of John James Ruskin, his wife, and their son, John, 1801-1843* (London: Cornell University Press, 1973), 595.
- 9 Alberto Ramos Santana, "¿Inmigrantes de calidad? Los extranjeros en el desarrollo del negocio vitivinícola jerezano (1750-1850)", *Minorías y migraciones en la historia*, ed. Angel Vaca Lorenzo (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2004), 243.
- 10 Richard Ford, *A Hand-book for Travellers in Spain* (London: John Murray, 1847), 24.
- 11 Charles Wainwright March, *Sketches and Adventures in Madeira, Portugal, and the Andalusias of Spain* (New York: Harper & Brothers, 1856), 154.
- 12 Jacques Maigne, *Toros* (Paris: Fitway Publishing, 2004), 19.
- 13 Robert Elsie, *The Biographical Dictionary*, 6.

Fakat Aladro'nun diplomatik kariyerine başlamasının öncesindeki iki yılda birkaç ilginç ve bir o kadar da önemli olay meydana gelir. Juan Pedro Domecq Lembeye, çok fazla vaktinin kalmadığını ve oğlunun ticaret hayatı dışındaki bir kariyeri tercih etmiş olduğunu göz önünde bulundurmış olacak ki önce 1866 yılında Aladro'yu kanun önünde çocuğu olarak kabul eder. Böylece Aladro, nesebinin hukukî gayrimeşruluğundan kurtularak ailenin hukuken de bir ferdi hâline gelir. Pedro Domecq bundan bir sene sonra, 1848 yılında işlerine yardımcı olması amacıyla Fransa'dan getirttiği yeğeni Pedro Domecq Loustau'yu şirketin yarısına ortak yapar. Böylelikle, Juan Pedro'nun vefatı durumunda aile şirketinin oğluyla yeğeni arasında paylaşılmasının zemini hazırlanmıştır. Nitekim Juan Pedro Domecq Lembeye, birbirini takip eden iki yılda aldığı bu kararlar ile hem kendi oğlunu aile mirasından mahrum bırakmamış hem de aile şirketinde çalışmak gibi bir niyeti olmadığını belli etmiş olan Aladro'nun şirketin tek varisi olmasının önüne geçmiştir.

Çok geçmeden Aladro'nun yetmiş üç yaşındaki babası vefat eder (1869). Bu durum, Aladro'yu Pedro Domecq şirketinin yarısının sahibi yapacaktır. Artık hayatının geri kalanını dilediği gibi sürdürmesini sağlayacak aile servetiyle arasında duran engeller kalkmıştır. Ancak aile şirketiyle ilgilenmeye gönüllü olmayan Aladro'nun yokluğunda şirketin işlerini eş hissedarı olan kuzeni sürdürecektir. Kuzenin aile büyüklerinin izlerini takip ederek şirketi başarıyla yönettiği anlaşılmaktadır. Pedro Domecq Loustau devrinde şirket şarap pazarının dışına çıkarak uluslararası piyasada çok rağbet görmese bile İspanya sınırları dahilinde önemli bir popülerite yakalayacak olan brendi işine başlar. "Brandy de Jerez", 1874'ten itibaren içki piyasasındaki yerini alır.

2. Meslekî Kariyeri ve Arnavut Hareketiyle Tanışması (1867-1902)

Aile şirketinin yönetimiyle kuzenin uğraştığı bu yıllarda Aladro, Avrupa şehirlerindeki İspanyol elçiliklerinde diplomasi mesleği ile meşgul olmuştur. Bu mesleğin ona ileride öne süreceği Arnavutluk prensliği iddiasında birtakım katkıları olacaktır. Her şeyden önce, mesleği icabı bulunduğu şehirlerde ikamet eden nüfuzlu kimselerle temasta bulunacaktır. Bu durum, İspanyol aristokrasisi dışındaki soylu ailelerin yaşamları ve ilişkileri konusunda görgüsünü artırmıştır. Aile bağları ve iş ilişkileri nedeniyle belirli düzeyde malumat sahibi olmasının beklenebileceği İspanya-Fransa-İngiltere üçlü dünyasının dışına çıkmasını sağlayan unsur diplomasi olmuştur. Nitekim kariyeri onu İspanya'nın bir hayli uzağına, Bükreş'e değin sürükleyecektir. Bükreş'teki vazifesi Aladro'nun Balkan topraklarıyla, dolaşısıyla onun siyaset de dahil olmak üzere genel atmosferiyle ilk kez doğrudan temas etmesini sağlayacaktır.

Aladro'nun Arnavut milletine karşı duyduğu alaka da diplomatik hizmet sebebiyle İspanya dışında bulunduğu yıllarda gelişir. Aladro, I. Carol'un Romanya tahtına çıkışı münasebeti ile İspanya Kralı'nın temsilcisi olarak Bükreş'e gönderilmişti.¹⁴ Yani Bükreş'te 1881 ve sonrasında bulunmuştu. Bükreş'teki bu misyonunun, oradaki geniş çaplı Arnavut cemaati düşünülecek olursa, Arnavut davasıyla tanışmasına müsait bir zemin hazırladığı akla yatkındır. Romanya'daki Arnavut yerleşiminin tarihi oldukça eski asırlara dayanıyordu. Evliyâ Çelebi'nin 1659 yılındaki bir ziyareti sırasında bu havalide tanıştığı insanlar

14 L'Écho des jeunes, 1 Ekim 1903, 101.

arasında “Arnavut keferesi bir zevk sahibi Lipul Bey” den söz etmesi de bunu göstermektedir.¹⁵ Bölgedeki Arnavutlar, 19. yüzyıldan başlayarak milletlerinin ulusçu tarih yazımlarında övgüyle anılacak bir dizi faaliyete de girişmişti. Arnavut dilinin yazımında kullanılacak standart bir alfabenin ilk örneği Naum Veçilharxhi tarafından 1844 yılında Bükreş’te basılmıştı.¹⁶ Nitekim şehrin Arnavut dilciliğinin gelişimi için taşıdığı önem yüzyıl boyunca devam edecekti.¹⁷

Aladro’nun Bükreş’te geçirdiği süre bu hareketlerin kuvveden fiile tam anlamıyla geçmediği fakat hazırlık aşamasının sürdüğü bir evreyi oluşturur. Romanya’daki görevi sırasında bölgede önemli bir nüfuz sahibi olan ve Arnavut kökenli oldukları bilinen Gika (Ghica) ailesini de hiç değilse iştmiş, muhtemelen bu ailenin mensuplarıyla görüşmüştü. Gika ailesi, devrin bazı Osmanlı müellifleri tarafından hem kendi kariyerinin oluştuğu yıllarda hem de belirli bir rütbeye geldikten sonra “*hasbe’l-mücâneset*” patronaj ilişkileri kurduğuna atıfta bulunulan¹⁸ Köprülü Mehmed Paşa’nın sadareti devrinde Eflâk ve Boğdan prenslikleri ile çeşitli kereler taltif edilmişlerdi.

Aladro 1867’den, İspanya Kralı XII. Alfonso’nun 1885 yılındaki vefatına kadar geçen on sekiz seneyi diplomatik hizmette geçirir. Bu tarihte 22 yaşından 40 yaşına kadar sürdürdüğü diplomatik kariyeri bırakır ve memuriyetinden ayrılmasından bir sene sonra da Paris’e yerleşir.¹⁹ Aile şirketinden payına düşen para hayatını idame ettirmeye ve kişisel zevklerini sürdürmeye fazlasıyla kifayet ettiği için düzenli olarak bir meslekle iştigal etmeye gerek duymaz. Ancak, devrin “meşhurlar sözlüğü”nün verdiği biyografik malumata bakılırsa Pireneler’deki İspanyol demiryollarıyla ilgilenen uluslararası bir komisyonun başkanlığıyla meşgul olur.²⁰ Muhtemelen İskender Bey’in soyundan geldiğine dair iddiasının şekillenmesi de diplomatik kariyeri terk ettiği bu sürece denk düşmektedir. Zira bir Fransız gazetesi, onun Arnavutluk tahtına dair hak iddiasının 1885’ten itibaren sürdüğünü yazmaktadır.²¹ Ancak bu tarih Aladro’nun Kastrioti soyundan geldiğine dair iddiasının başlangıç tarihi olsa gerektir. Zira 1902’ye kadar bir taht talibi olduğunu söylememizi sağlayacak herhangi bir faaliyette bulunmaz. 1900’lerin başına kadar yayımlanmış adres defterlerinde *Juan Pedro Aladro* şeklinde kaydedilmiş olan isminin ancak daha sonraları *Aladro Kastrioti* hâlini alması da bu kanaati güçlendirir.

Demek ki diplomatik kariyeri bırakıp Bükreş’ten Paris’e döndüğü sıralarda, İskender Bey’in ahfadından olduğuna dair bir kanaatin Aladro’nun zihnindeki mevcudiyeti kuvvetle

15 Evliya Çelebi, *Günümüüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* 5/2, haz. Seyit A. Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 474.

16 George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (London: I. B. Tauris, 2006), 20.

17 Henüz 1888 yılında, yani Arnavut alfabesinin standartlaşmasına dair çabaların kolektif bir nitelik kazanmasından önce Bükreş’te Arnavutça yayınlar yapılmaktaydı: “*Arnavudcaya mahsûs ecnebî hurûfiyyula Toska lisani üzere Bükreş’de tab’ ve neşr olunmuş risâle şeklinde iki gazete...*” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 136/154, R 30.06.1304 (11.09.1888). Özellikle gayretli bir Arnavut olan İbrahim Temo’nun 1895’te İstanbul’dan Romanya’ya kaçmasından sonra hem kitap hem de gazete neşriyatı hız kazanmıştı, bk. Stavro Skendi, *National Awakening*, 335. 1900’de şehirde Arnavutça bir alfabe de neşredilmişti: “*Arnavud hurûfiyyatıyla Bükreş’de İskodralı Gasir Tebozit tarafından tab’ edilmiş olan elifbâ cüzinden bir nüshası elde edilerek...*” BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemî (DH.MKT), 2317/93, 11.11.1317 (13.03.1900).

18 Osmanzâde Ahmed Täib, *Hadikatü’l-vüzerâ* (İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1271), 104.

19 1893 tarihli Paris adres defterine göre Aladro, Rue d’Aguesseau’daki 11 numaralı binada ikâmet ediyordu, bk. E. Eussay (ed.), *Paris-Adresses: Annuaire général de l’industrie et du commerce, des corps constitués, des administrations, des professions libérales, des propriétaires, rentiers de Paris et du département de la Seine*, (Paris: y.y, 1893), 81.

20 C. E. Curinier, *Dictionnaire national des contemporains III* (Paris: Office Général d’Édition, 1906), 309.

21 *Le Monde illustré*, 4 Ocak 1913, 259.

muhtemeldir. Ancak bu kanaatin siyasi bir hareket hâlini alması için şartların daha ziyade olgunlaşması, en azından Arnavutluk'un müstakil bir prensi olabileceğini hissettiren bir ortamın gelişmesi gerekmektedir. Gerçi 1878 sonrası Arnavutlar, diplomatik açıdan güçsüz durumdaki Osmanlı Devleti'nin durumunu göz önünde bulundurarak kendilerince meskûn toprakların diğer Balkan devletleri arasında pay edilmesinden çekinerek millî bir harekete girişmişlerdi. Fakat bu hareketin söylemi, Aladro'yu veya bir başkasını muhayyel bir prenslik tahtına davet etmelerini mümkün kılacak ölçüde imparatorluk birliği anlayışını terk etmiş değildi. Örneğin, bugün Arnavut milliyetçi tarih yazımında "millî uyanış"ın (*rilindja kombëtare*) en önemli olaylarından biri olarak görülen Prizren Ligi'nin kırk yedi Müslüman azasının imzasını taşıyan 18 Haziran 1878 tarihli kararname kendilerinin Bâb-ı Âli dışında bir otorite tanımadıklarını, Sultan'a bağlı olup onun dostlarını dost, düşmanlarını ise düşman bildiklerini ve şeriat hükümlerinin uygulanmasına çaba harcanması gerektiğini söylemekteydi.²²

Ancak Arnavutların içinde yaşadıkları tedhiş ortamı bu söylemi kademeli biçimde dönüştürecek. Bölgede 1878'i takip eden birkaç sene içerisindeki hareketliliğe bakmak bunu anlamak için yeterlidir. 1878 yılında bölgesel bir mahiyet taşıyan İşkodra merkezli *Gegalik Cemiyet-i Milliyesi* kurulmuş ve bu cemiyet hiçbir surette Karadağ'a toprak bırakmamak amacıyla halkı örgütlemeye başlamıştı.²³ Aynı vaziyet Toskalık ve Çamerya bölgelerinde de görülmekteydi. Yanya Defterdarı'nın sunduğu arzuya göre şehirdeki asayiş büsbütün bozulmuş, halk Yunanistan'a toprak bırakılacağı şayiasını iştince galeyana gelmiş ve böyle bir şeyin vukuu hâlinde silahlı olarak mukavemet göstereceklerini bildirmişti.²⁴ Keza 1880 yılında Ergiri'de Müslüman ve Hristiyan elliye aşkın Arnavut *Ergiri Cemiyet-i İttihadiyesi* nâmına çektikleri telgrafta "vatanlarının en küçük bir parçasının bile ecnebilere terkinden dolayı zuhur edecek tehlikenin cidden nazar-ı i'tinâyâ alınması ve milliyetleriyle tamâmiyyet-i vataniyelerinin sıyânet buyurulmasını istirham" ve "aksi takdirde ecânibin elinde kalmaktan ise cümlesi hukuk-ı tabiiyye ve mukaddeselerini muhafaza için silah ber-dest olarak terk-i can itmeye mecbur olacaklarını arz" etmekteydi.²⁵

Arnavutların bu müzayaka hâlimden kurtuluş için devlete çeşitli önerileri de vardı. Örneğin 1879'da Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yolladıkları bir telgrafta "Rumili kıt'asında devlet-i aliyyenin bekâsı ve Arnavud kavm-i sâdıkının devlete devâm-ı ita'ati ve a'dâ-yı mütecâvirenin sû-i maksadlarından temin-i istikbâline mevkuful'ın-aleyh olan dört vilâyetin bir vilâyete rabt ve cem' edilmesi" gibi talepler içeren çeşitli ricalarının cevapsız kalmasından yakınmaktaydılar.²⁶ Bu faaliyetlerindeki ciddiyet öylesine büyüktü ki devlet, şayet Arnavutlar ikna edilemezse anlaşmalar gereği Karadağ'a terk edilmesi gereken arazinin teslimi için askerî güce başvurmayı dahi düşünüyordu.²⁷

Aladro'nun İskender Bey soyundan geldiğine dair iddianın şekillenmesi tam da Arnavut millî hareketinin belirginleşmeye başladığı bu yıllara denk gelmekteydi. İddiasına göre

22 İlgili kararnamenin Arnavutçası için bk. Selami Pulaha - Stefanaq Pollo, *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912: Memorandume, Vendime, Protesta, Thirrje* (Tirana: Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, 1978), 40-48.

23 BOA, Hâriciye Siyâsi (HR.SYS), 2941/75, (25.06.1878).

24 BOA, Yıldız Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 1/60, (3.05.1296/25.04.1879).

25 BOA, Hâriciye Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 557/12, (22.06.1880).

26 BOA, Yıldız Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 2/38, (14.11.1296/30.10.1879).

27 BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat (Y.A.RES), 7/3, (3.09.1297/9.08.1880).

Aladro, büyük büyük annesinin 18. yüzyılda yaşayan ve İskender Bey'in soyundan gelen bir kadın olduğunu keşfetmişti. Bu keşfi nasıl yaptığı ve neye dayandığı meçhuliyetini bugün de muhafaza etmektedir. Aladro ile 1900'lerin başından itibaren mektuplaşmaya başlamış olan Avlonyalı Ekrem Bey, iddiasını "kuşkulu" olarak nitelendirmekle beraber bu büyük annenin ismini "Marchesa Auletta" olarak verir. Aladro ile aralarındaki kişisel hukuka rağmen onun kendini niçin İspanyol'dan ziyade Arnavut hissettiğini bilemediğini söyler. Hatıratında yazdığına göre Aladro rüyasında bu büyük atasını gördüğünü ve onun tarafından "Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışırsan kral olacaksın!" kehanetiyle müjdelendiğini anlatmıştı.²⁸

Ancak Aladro, 1902'ye kadar bu konuda bir girişimde bulunmamıştır. Muhtemelen 1902'ye değin bir sebepten Avrupa'da bulunan, özellikle de Paris'te kaçak hayatı yaşayan Sultan Hamid muhalifi Arnavut ileri gelenleriyle temas etmiş, bir kral soyundan geldiğini iddia eden muadili Avrupa aristokratlarıyla hemen hemen aynı faaliyetlerde bulunmuştu. 1902, Aladro'nun hayatı açısından başka bir safhanın başlangıcını işaretleyen bir yıl oldu. Bu Endülüslü asilzâde, artık Arnavutlardan "halkım" diye söz eden Prens Kastrioti'ye dönüşecekti. Aladro, bundan sonra Arnavutlara yönelik bildirimler yayınlayacak, üzerinde kendi resminin olduğu kartpostallar bastırarak, Arnavut milliyetçisi dergilere nakdî yardımlarda bulunacak, kendisini Arnavutluk'un bağımsızlığı mücadelesine adayacaktı. Bu sırada 57 yaşındaydı.

3. Juan Pedro Aladro'dan Prens Kastrioti'ye: Hareketin İlk Evreleri (1902-1905)

Aladro, Arnavutluk'un istiklâli, hiç değilse muhtariyeti konusunda ciddi biçimde inisiyatif almaya neden 1902 yılı itibariyle karar vermişti? Bu konuda birkaç olası sebebe ulaşmak mümkündür. Bir kere, bu tarih Sultan Hamid idaresi karşısında muvafık ve muhalif Arnavut hiziplerinin arasındaki nüfuz mücadelesinin daha da görünür hâle gelmeye başladığı bir süreci ifade etmekteydi. Çoğu önemli ailerden gelen, imparatorluk içindeki Zosimea Rum Lisesi, Mekteb-i Mülkiye ve benzerleri gibi modern okullarda tahsil görmüş, Fransızca yazılmış ulusçu metinlere aşinalık kesp etmiş genç Arnavut simalar devlet hizmeti görmek üzere atandıkları geniş İmparatorluk coğrafyasında hayli sıkı bir sosyal ağ vücuda getirmişlerdi.²⁹ Bu sosyal ağ, beklenebileceği üzere, padişahı bir *baba-mbret* (baba-kral) olarak gören geleneksel ve muvafık Arnavut bakışının³⁰ aksine muhalif saflara meyilliydi.

Geleneksel bakışı sürdürenler, Sultan Hamid'in arz-ı sadakatleri karşılığında kendilerine nişanlar ve birtakım imtiyazlar mübadele ettiği Arnavut siyasetinin³¹ memnunlar zümresini oluşturuyordu. Öyle ki Derviş Paşa, taltif edilmesi kararlaştırılmış olan birtakım Arnavutlara nişan da gönderilmediği takdirde bunun "*kesr-i nüfuz-ı hükümeti mültezîm olacağı*"ndan söz

28 Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutlukundan Anılar 1885-1912*, çev. A. Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 226.

29 Clayer, Arnavut ulusal kimliğinin siyasi ifadesinde rol oynayan unsurlardan biri olarak "kuşaksal kimlik"i de sayar, Bk. Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 437.

30 Bk. George Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 83.

31 Bu taltif siyasetinin varmış olduğu boyutu göstermesi bakımından ilginç bir belge "Sultan Süleyman Han Hazretleri'ne â'îd olarak hazine-i hümayında mahfuz iken hâkân-ı sâbık tarafından ... ser-tüfenkçi Tâhir Efendi'ye verilmiş olan kılıç"tan söz eder, bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (TSMA.e), 1106/61, (26.07.1911).

etmekteydi.³² Keza Cevdet Paşa'nın Kuzey Arnavut kabileleri arasındaki bir anlaşmazlığın yalnızca "Siz bakırı tenekemi mi etmek istiyorsunuz?" sorusuyla çözüldüğünü zikretmesi bu muvafık zümreler arasında taltif siyasetinin ve kadim imtiyazların ne derece önem taşıdığını göstermektedir. Zira sözlü geleneğe göre diğer tüm kabilelerin sancaklarının alemi tenekeden yapılmaktayken Oroş kabilesi Sultan Murad'ın kendilerine verdiği bir imtiyaz dolayısıyla alemlerini bakırdan yapma imtiyazına sahipti.³³ Anlaşıyor ki bu denli simgesel bir imtiyazı kaybetmenin lafının geçmesi dahi 1860'ların başında Kuzey Arnavutluk eşrafını rahatsız edebiliyordu.

Oysa 1902 yılı artık bu tür bir taltif ve inam siyasetiyle yetinmeyen ve vilayetlerin birleştirilmesi, Arnavutça eğitim veren mekteplerin açılması, bölgedeki memurların yerel ahali arasından atanması gibi taleplerle karşımıza çıkan Arnavut zümresinin siyaseten güçlenmeye başladığı bir aralığa denk gelmekteydi. Bu noktada hatırlanması gereken önemli bir nokta Şubat 1902'de I. Jön Türk Kongresi'nin yapıldığı, bu kongreye pek çok Arnavut'un da iştirak ettiği ve İsmail Kemal Bey gibi temeyyüz etmiş bir Arnavut ileri geleninin kongrenin icra komitesine seçildiğidir.³⁴ Aladro'nun devletler ve kişiler arası ilişkilere dair bolca gözlem yapmasına imkân tanımış olan on sekiz yıllık diploması kariyeri 1880'lerde Bükreş'te tanıştığı Arnavut millî hareketinin 1902 itibarıyla arz ettiği bu vaziyeti teşhis etmesini kolaylaştırmıştır. Nitekim o, bu sürecin yalnızca dış gözlemcisi de değildi, milliyetçi hareketin içinde yer alan insanlarla şahsî münasebeti ona içeriden bilgi akışı da sağlamaktaydı.

Öte yandan Aladro için Arnavutluk meselesinin zaman içerisinde şahsî bir tutkuya dönüştüğü de anlaşılmaktadır. 1902 yılı itibarıyla bu tutkunun kendisini faaliyete dönüştürmeyen durgun bir potansiyel durumunda muhafaza etmesini mümkün kılan psikolojik direncin de tükendiğini varsaymak mümkündür. Zira Süreyyâ Bey'in "Arnavutluk tâc ü tahtının verâseti cinnetine mübtela olanlardan" kelimeleriyle tavsif ettiği Aladro, büyük bir azimle yalnızca Arnavutluk'a dair iki bin cilt kitap toplamıştı.³⁵ Mizaç itibarıyla de tutkulu bir insan olduğuna dair şehadetlerin bulunduğu Aladro³⁶ bu tarihte Arnavutluk için bir şeyler yapma arzusunu hayata geçirmeye teşebbüs etmemek gibi bir imkândan, en azından psikolojik olarak, mahrum görünmektedir. Nitekim 1902 yılı onun hayatının geri kalan kısmını kendi ekseninde şekillendirecek olan mücadelesinin de başlangıcını oluşturur.

Görüldüğü kadarıyla 1902 Nisan'ından Ağustos'una kadar uzanan süreçte Aladro bir hayli meşguldür ve hareketinin temellerini atmaya yönelik bir dizi faaliyete girişir. Osmanlı Devleti, ileride sık sık ismini anacağı Aladro'ya ilk kez 1902'nin başlarında, onun Paris'ten çıkıp Korfu'ya gideceğine dair bir duyum alınması üzerine dikkat kesilir.³⁷ Nitekim birkaç gün sonra bu duyumun doğru olduğu ortaya çıkacak, Aladro'nun gerçekten de Korfu'ya geldiği anlaşılacaktır.³⁸ Bu, bir Arnavut prensi olduğu iddiasındaki Aladro'nun 69 yıllık hayatı boyunca Arnavutluk'a fiziken en çok yaklaşılabildiği seyahatidir. Arnavut topraklarıyla

32 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 60/44, (14.08.1309/12.04.1892)

33 Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960), 40.

34 Stavro Skendi, *National Awakening*, 336.

35 Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk 1912-1920*, haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 339.

36 Avlonyalı Ekrem Bey, *Anılar*, 225-227.

37 BOA, HR.SYS, 130/4, (9.04.1902).

38 BOA, HR.SYS, 130/6, (13.04.1902).

arasındaki mesafe en yakınlaştıkları noktada iki milin altına düşen Korfu Adası'nın kuzey-doğusu istikametindeki topraklar Aladro'nun kendi kökenlerini bulduğu diyardır. Buraya muhtemelen, Osmanlı otoritelerinin dikkatini çekmeksizin Arnavutluk beyleriyle birtakım temaslarda bulunmak üzere ve İtalya'ya doğru seyahat etmeye devam edeceği için gelmiştir. Aladro, Korfu'da bir müddet kaldıktan sonra vapurla batıya doğru yol alır ve Mayıs 1902 itibarıyla bugün *Arberëshë* olarak anılan İtalya'daki Arnavut kolonisiyle temas etmek üzere Brindisi'ye varır.³⁹ Aladro'nun bu seyahatinde Viktor Bernardo namındaki bir kâtabi olduğu ve mektup muhaverelerini bu kişi aracılığıyla gerçekleştirdiği bilinmektedir.⁴⁰

Görüldüğü üzere Aladro, hareketini Paris merkezli yürütmek istememiş ve mümkün olduğu ölçüde Arnavut ileri gelenleriyle bizzat temas kurmaya çalışmıştır. Birçok önemli ilişkisini, bu ilk ziyaretleri esnasında kurmuş olması gerekmektedir. Bu hareketliliği, Aladro'nun bir "Arnavut prensi" olması hasebiyle çeşitli gazetelerde haber konusu olmaya başlaması takip eder. Aladro'nun artık kamuoyuna hitap etme imkânı bulmuş bir sima olması Avrupa basınına yakından takip eden Osmanlı makamlarının tedirginlik düzeyini artırmıştır. Nitekim *Corrieri de Catana* ismini taşıyan bir gazetede Aladro'dan sitayişle bahsedilmesi üzerine hakkındaki takibat sıkılaştırılır. Verilen rapora göre "Prens Kastrioti denen şahıs Roma değil Napoli civarında bulunub orada kendisinin Arnavudluk hânedânından İskender Bey'in ahfâdından olduğunu" ileri sürmektedir.⁴¹

Aladro'nun İtalya'da olduğu bu sıralarda, Osmanlı Devleti o güne değin pek fazla örneğini görmediği ilginç bir fenomenle karşılaşacaktır: Kastrioti kartpostalları. Bu kartpostallar Aladro'nun çeşitli endişelerle giremediği Arnavutluk topraklarındaki propagandasının temel kaynağını oluşturur. Üzerinde çift başlı kartal olan Arnavut bayrağı ile kendi fotoğrafının bulunduğu bu kartpostallar Korfu üzerinden Arnavutluk topraklarına sokulur ve el altından dağıtılmaya başlanır.⁴² Aladro'nun artık hemen her seferinde "serseri" diye anılmasını gerektirecek noktayı tam da bu faaliyeti oluşturur. Artık Osmanlı makamlarının gözünde zararsız bir hayalperest, tutkulu bir Avrupa soylusu olmanın ötesinde "muzır neşriyat" gibi bir suçun mücrimi hâline gelir. Nitekim devlet, kartpostal meselesinden haberdar olmasının üzerinden biraz geçer geçmez talep etmesi hâlinde Aladro'ya vize verilmemesi gerektiğini Avrupa'daki çeşitli konsolosluklarına ihtar eder.⁴³ Aladro, artık Osmanlıların *persona non grata*larından biridir.

Ağustos 1902 ise Aladro'nun belki de en ciddi girişimlerinden birine tanıklık eder: Enikonu bir muhtıra mahiyeti taşıyan, doğrudan Sultan Abdülhamid'e hitap eden ve "Arnavut Halkı Adına" başlığını taşıyan İtalyanca bir bildiri yayımlar. Bu bildiri metni kendisini Müslüman, Katolik ve Ortodoks tüm Arnavutların, Arnavutluk dahilinde ve hariçindeki bütün millî birlik ve komitelerin sözcüsü konumuna yerleştirir. Devrin bütün diğer Arnavut milliyetçisi yayınları gibi bu bildiri de Arnavutların meskûn oldukları vilayetlerin tevhit edilmesini, böylelikle oluşturulacak yeni vilayete de otonomi tanınmasını talep eder. Ama farklı bir istekte daha bulunur: Bu yeni vilayetin yöneticiliğinin Aladro Kastrioti'ye tevcihi. Zira bildiriye göre Arnavutlar, "gece gündüz millet için çalışan muhterem Aladro

39 BOA, HR.SYS, 130/9, (2.05.1902).

40 BOA, HR.SYS, 130/11, (15.05.1902).

41 BOA, HR.SYS, 130/13, (24.05.1902).

42 BOA, HR.SYS, 130/14, (30.06.1902).

43 BOA, Belgrad Sefâreti (HR.SFR.3), 520/24, (17.07.1902).

Kasriota'yı liderleri olarak görmek istemektedirler. Bildiri, Arnavutların bu taleplerin gerçekleşmesi uğruna kanlarının son damlasına kadar mücadele edeceklerini vurgulayarak sonlanır.⁴⁴ Aladro'nun bu bildirisi iddiasının artık onu açıkça dile getirmesinden çekinmesini sağlayacak ölçüde destekçiye sahip olduğunu gösterir.

Aladro'nun kartpostallarının önüne geçmek pek mümkün olmamıştır. Aynı kartpostallar ertesi sene Yanya'da ele geçirilir.⁴⁵ Üstelik artık bunlar Arnavutluk ile mücaviri bölgelerden de taşmaya başlamıştır. Aladro'nun kartpostalları okyanusu aşarak Amerika'daki Arnavutlara değin ulaşır. Zira Boston'daki milliyetçi Arnavutlar da bu kartpostalları dağıtmaya başlamıştır.⁴⁶ Bunların özellikle üzerinde Arnavut bayrağı olması sebebiyle büyük bir heyecan yarattığı anlaşılmaktadır. Zira Demo, yine Amerika'da, Aladro'nun kartpostallarının Naim Frashëri'nin Arnavut ulusçuluğu için büyük önem taşıyan *Historia e Skënderbeut* kitabıyla beraber dağıtıldığını söyler.⁴⁷ Bu kartpostalların Frashëri'nin kitabı kadar önemli bulunup dağıtılması gördüğü teveccühü de ispatlar niteliktedir.

Aladro, hareketinin temelini bu şekilde attıktan sonra 1903 senesini çoğunlukla Paris'te geçirir. Nisan ayında seçkin bir Arnavut heyetinin kendisini ziyaret ettiği görülür.⁴⁸ O sıralarda Sultan Hamid yönetimine muhalefetleri nedeniyle mecbur kaldıkları idbar hayatlarının ana mahfili olarak Paris'i seçmiş pek çok kişinin şehirdeki varlığı Aladro'nun Paris'te irtibatla kalabileceği bazı Arnavut milliyetçilerinin mevcudiyetini iltizam eder. Nitekim devlet, faaliyetlerine engel olabileceği ümidiyle Aladro'nun tabiiyetinin bulunduğu İspanya'nın Paris Elçiliği'ne başvurur.⁴⁹ İlerleyen süreçte Aladro'nun İskender Bey soyundan olmak münasebetiyle sürdürdüğü iddiasına yönelik faaliyetleri durmadığı, aksine hararetli biçimde devam ettiği düşünülecek olursa bu başvurunun umulan sonucu doğurmadığı görülmektedir. Nitekim, devletin aldığı istihbarata göre Aladro, o sıralarda Napoli'de bir Arnavut kongresi tertip etmek için çalışmalarına başlamış, İsmail Kemal Bey'i de bu kongreye davet etmiştir.⁵⁰

Haziran 1903 itibarıyla Aladro, İsmail Kemal ve Ekrem Beyler gibi Avlonya hanedanına mensup kimseler ve İtalya'daki Arnavut ileri gelenleri dışında bölgedeki pek çok kişiyle de irtibat hâlinindedir. 1903 tarihli bir belgeye göre "erbâb-ı mefsedetden Aladro Kastrioti" Rumeli'deki önemli kimselere göndermek için birtakım hediyeler almak üzere Viyana'ya gelmiştir. "İşkodra'da adamlarından bulunan Katolik Lâtin piskopos ile kendi beyninde muhâbere cereyân etmekte idiği" anlaşılmış, "ehibbâsından olub âhiren Bükreş'e azîmet eden Doktor Temo namında bir şahsın Bükreş'de 'Rumeli'nin Devr-i Teceddüdü' serlevhasıyla" bir gazete çıkaracağı öğrenilmiştir. Bu belgede ayrıca "Kastrioti'nin muâvenet-i nakdiyyesiyle tab' olunmakta olan evrâk-ı sâire-i muzırâ" dan bahsedilir.⁵¹

44 Bu bildirinin İtalyanca metni ve Türkçe tercümesi için bk. BOA, HR.SYS, 130/17, (2.08.1902). Avrupa basımı Aladro Kastrioti'nin Arnavutluk tahtında hak iddiası olarak İtalya'ya geldiğini ve etrafındaki grupla beraber bir bildiri hazırlığı içinde olduğuna birkaç ay önceden değinmekteydi, bk. *Le Moniteur des consulats et du commerce international*, 1 Mayıs 1902, 3; *Bastia-Journal*, 24 Nisan 1902, 2.

45 BOA, HR.SYS, 130/20, 12.03.1903.

46 Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present* (Jefferson: McFarland & Co., 2009), 302.

47 Constantine A. Demo, *The Albanians in America: the First Arrivals* (Boston: Society "Fatbardhësie" of Katundi, 1960), 11.

48 BOA, HR.SYS, 130/21, (4.04.1903).

49 BOA, HR.SYS, 130/24, (11.04.1903).

50 BOA, İrade Hususî (İ.HUS), 106/55, (14.03.1321/10.06.1903)

51 BOA, Rumeli Müfettişliği Sadâret Evrakı (TFR.1.A), 8/714, (20.03.1321/16.06.1903).

Ortaya çıkan manzara hareketine başlamasından yalnızca bir yıl sonra, Aladro'nun birçok Arnavut hanedanadesi ile, İtalya ve Romanya'daki Arnavut kolonilerinin temeyyüz etmiş isimleriyle ve daha önemlisi Arnavutluk'ta bulunan ve piskoposluk gibi bir makamı işgal eden biriyle, dolayısıyla Kuzey Arnavutluk'un Katolik cemaatiyle ilişki içerisinde olduğudur. Amerika'daki Arnavutlar arasında da şöhretinin yayılmış olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu, oldukça geniş bir ilişki ağı demektir ve Aladro Kastrioti'nin 1903 yılı itibarıyla Arnavutların bulunduğu pek çok yerde adının bir şekilde duyulmuş olduğunu ortaya koyar.

Fransa'da ikâmet eden İspanya doğumlu bir eski diplomatın Arnavutlar arasında bu kadar bilinir bir figür hâline dönüşmesi Aladro'nun iddiasına yönelik faaliyetlerini bu süreçte oldukça başarılı biçimde yürüttüğünü gösterir. Üstelik artık yalnızca birgün mevcut olması umut edilen muhayyel bir Arnavut tahtının iddiacısı olmaktan öte Arnavut millî davasına katkı sunan bazı isimlerin hamisi konumunu da üstlenmiştir. Nitekim Aladro'nun bu hamilik rolünü oldukça ciddiye aldığı kendisi hakkında devlet makamlarına bilgi sunmak amacıyla kaleme alınan bir metinde de açıkça görülür:

İskender Bey âilesine mensûb eylevm Napoli'de ikâmet etmekte bulunan mezkûr Aladro, İspanya tâbiyetini hâiz olub merkûm vaktiyle İspanya'nın Lahey Sefâreti kitâbetinde ve muahharan Bükreş Sefâreti'nde bulunmuş ve ondan sonra Paris'de ikâmet ederek zamanını birtakım tevîlât-ı hayal-perverâne ile geçirmeğe başlamışdır. Anlaşıldığına göre merkûm bütün servetini bu uğurda sarf etmekte ve kendisinden mümkün olduğu derecede para kopartmaktadır. Arnavutluk'da mutasarrıf, vâli, prens, kral ve imparator olma hayâl-i hamında bulunan serserî-i merkûm yalnız kendi hesabına çalışmakta olub kimseden müzâheret gördüğü yoktur.⁵²

Anlaşılan odur ki Aladro, aile şirketinden gelen paranın büyük kısmını tutkuyla benimse-diği Arnavut millî davasına harcamaktadır. Nitekim kartpostalların basımı, dağıtımı, çeşitli Arnavut beylerine sunduğu hediyeler, düzenlediği toplantılar, maddî destekte bulunduğu gazeteler hesaba katılacak olursa masraf kalemlerinin de bir hayli bol olduğu görülür. Üstelik bütün bunları kimseden ciddi bir “müzâheret” görmeden yaptığını dair devlet kanaati de doğruya benzemektedir. Örneğin “İspanyalı Aladro nâm serserînin verdiği bir miktar para mukâbilinde iki seneden beri Belgrad'da ‘Albaniya’ nâm hafriyat-nâmeyi neşr etmekte bulunan Debreli Yaşar Sâdık” kendisine bir memuriyet verilirse gazetesini bırakıp İstanbul'a dönebileceğini Osmanlı makamlarına beyan etmiştir.⁵³

52 BOA, HR.SYS, 130/32, (14.03.1904).

53 BOA, Yıldız Elçilik Şebenderlik Ataşemillerlik (Y.PRK.EŞA), 45/61, (23.01.1322/9.04.1904). Yaşar Sâdık Bey (Erebera), '93 Harbi sonrasında Debre'ye taşınmış Arnavut bir ailenin çocuğuydu. 1902'deki I. Jön Türk Kongresi'nin İsmâil Kemal Bey ve Derviş Hima ile beraber Arnavut katılımcıları arasında yer alıyordu. Bu kongreyi takiben Hima ile *Shpresa* adında Türkçe-Arnavutça bir gazete neşriyatına başlamışlardı. 1902'de Belgrad'a yerleşti ve burada Aladro Kastrioti'nin maddî destekleriyle *Albanija* isiminde bir gazete çıkarmaya başladı. 1904'teki İstanbul'a gelme talebinin sonuç vermediği görülmektedir. Osmanlı hükûmeti, Sırp Kralı I. Milan'ın gayrimişru çocuğunun fotoğraflarını içeren yayınların kendi topraklarında dolaşımını engellemek karşılığında Yaşar Sâdık'ın Sırbistan'dan sınır dışı edilmesi için çaba göstermişti. Nitekim sonunda Sırp hükûmeti tarafından ülkeden çıkarıldı ve 1907 itibarıyla Romanya'ya yerleşti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kumanova'ya dönmüş, Arnavutluk'un bağımsızlığından sonra orada bulunmuş ve 1952 yılında Tiranda vefat etmiştir, bk. BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 2231/167276, (17.09.1321/7.12.1903); M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 78; Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 437.

4. İlişki Ağları: İmparatorluk'taki Destekçiler ve Bulgaristan ile Temaslar (1905-1912)

Belgelerden takip edilebildiği kadarıyla Aladro, 1905'ten itibaren çeşitli Arnavut kolonileriyle ve diğer Balkan uluslarından kimselerle irtibatını sıklaştırdı. Bu süreçten sonra Osmanlı makamları tarafından daha büyük bir dikkatle takip edildiği, hakkında hazırlanan çok daha kapsamlı raporlardan anlaşılmaktadır. Nitekim kendisinin isminin geçtiği hemen her yerde bahsedilen Babatasi isimli şahsî kâtibi, bu yılda Sofya'ya giderek oradaki Arnavut kolonisiyle çeşitli temaslarda bulunmuştur.⁵⁴ Bu süreçte Sofya'nın da -tıpkı Bükreş gibi- Arnavut hareketinin önemli basın merkezlerinden biri olduğunun hatırlanması önem taşır. Clayer'ın "Jön Türk Devrimi öncesindeki en önemli Arnavut gazetesi" olarak andığı ve Şahin Kolonya⁵⁵ tarafından çıkarılan *Drita* gazetesinin merkezi de ilgili tarihte Sofya'dadır.⁵⁶

Babatasi'nin Sofya'daki temaslarının Aladro'nun bölgedeki bir dizi toplulukla irtibat kurmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Zira Sofya'ya yapılan bu ziyaretten bir sene kadar sonra Aladro'nun General Sançef isminde bir Bulgar komitacıyla mektuplaştığı devlet tarafından haber alınmıştır. Bu haber, "Arnavudluk beyliğine heveskâr olan Aladro Kastrioti nâm serserinin âhiren General Sançef'e bir mektûb göndererek (...) vilâyât-ı şâhâne Bulgarlarına Arnavutların kardeş nazariyle bakdığını" söylüyordu. Aladro'ya göre Bulgar ve Arnavut milletleri arasında bir düşmanlık yoktu, aksine bu her iki milletin de ortak düşmanı olan Türklerin telkinleri sonucunda yerleşmiş bir kanaatti. Aladro bu fikri "Arnavudlar miyânında izâle etmek için pek çok müşkilâta tesadüf etmekte ise de" Bulgarların Türklerle karşı Arnavutlara uhuvvet göstereceğini umut ettiğini belirtiyordu.⁵⁷

Aladro'nun diğer Balkan uluslarından beklediği ölçüde uhuvvet görüp görmediği meçhuldür. Ancak General Sançef'e ilgili mektubu gönderdiği yıl Bulgarların uhuvvetine değilse bile Osmanlı makamlarının yoğun takibine maruz olmayı başarmıştır. Aladro, 1906 yılının Haziran ayında yine Arnavutluk sınırına yakınlaşır ve Kotor'a gelir.⁵⁸ Hakkındaki en geniş kapsamlı layiha da tam da bu olay üzerine, dönemin İşkodra Valisi Salih Zeki Paşa⁵⁹ tarafından kaleme alınır. Salih Zeki Paşa'nın layihası Aladro Kastrioti'nin peşinde Osmanlı ajanları olduğunu göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Paşa, "mâhûd serserî Aladro Kastrioti'nin efkâr ve harekâtı ve bu havalideki tahrikâtı öteden beri nazar-ı dikkat-i çâkerâ-

54 BOA, Paris Sefâreti (HR.SFR.4), 798/118, (20.05.1905).

55 Şahin Kolonya, memleketinden İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkiyede okumuş, pek çok dil öğrenmiş, Jön Türk hareketiyle tanıştıktan sonra muhalif saflara geçmiştir. Şemseddin Sâmî'nin kardeşi Naim Bey'in kızıyla evlenmiştir. Çeşitli mülki görevlerde bulunduktan sonra ülkeden firar etmiş, 1901-1908 yılları arasında *Drita* gazetesini çıkarmış, ayrıca Şemseddin Samî'ye atfedilen *Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak* isimli kitabı Sofya'da tercüme ve neşretmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Meclis-i Mebusana'ya girmiş, bir süre sonra takip ettikleri Arnavut politikası gerekçesiyle İttihatçılar aleyhinde bulunmuştur. 1917 yılında İzmîr'te vefat etmiştir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Said Olgun, "Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)", *OMAD* 5/12 (2018), 187-205; Bülent Bilmez - Nathalie Clayer, "A Prosopographic Study on some Albanian Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, ed. C. Herzog - M. Sharif (Würzburg: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010), 151-186; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III* (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), 459.

56 Nathalie Clayer, "The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and trends of thought", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga (London & New York: RoutledgeCurzon, 2005), 301.

57 BOA, Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), 21/122, (2.04.1324/26.05.1906).

58 BOA, HR.SYS, 130/36, (14.06.1906).

59 Nisan 1906 ile Temmuz 1907 arasında İşkodra valisi ve kumandanyıdı, bk. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali 1839-1922: Prosopografik Rehber* (İstanbul: ISIS, 1999), 49.

nemi celb edib tahbisât ve fırsat geçtikçe icraatından geri durmadığı haber alınır alınmaz derhal tebdil-i câme ile bir iki adam gönderildiği”nden söz eder.

Bu raporun sunulduğu sıralarda Aladro da Kotor’dan Karadağ’ın payitahtı olan Çetine’ye geçmiş, burada bir müddet tevakkuf ettikten sonra Avrupa’ya dönmüştür. Ancak Tiran ahalisinden bazılarının da onu uğurlamak üzere Kotor’a gittiği tespit edilmiş ve bunların bir kısmı dönüş yolunda Osmanlı makamlarınca tevkif edilmiştir. İlgili makamlarca bu kişilerin çoğunun Aladro’nun parasının peşinde olan fukara takımından kimseler oldukları hükmüne varılmıştır. Ayrıca, Aladro ile Triyeste’ye giden ve Salih Zeki Paşa tarafından “şerîr-i merkûmun en birinci vâsıta-ı tahrikâtı addolunan İşkodra Lâtin milletinden cinâyette müttehim ve firâriyûndan Mat Koka” şeklinde tarif edilen kişinin de Avusturya’nın İşkodra konsolosu vasıtasıyla Triyeste’de tutuklanması sağlanmıştır. Mat Koka, bir jandarma çavuşunun oğlunu öldürdüğü için İşkodra mahkemelerince idam cezasına çarptırılmış olduğundan Osmanlı Devleti’ne iadesi konusunda teşebbüse geçirilmesi gerekliliği Paşa tarafından ilgili makamlara hatırlatılır.

Layiha, verdiği bütün bu bilgilerin ardından Aladro’nun Arnavutluk’a yönelik beslediği emellerin “sırf vehm ü hayâlden ibaret” olduğunu ve bir-iki serseri ile ayaktakımından bazı kimseler dışında kimseyi etkileyemeyeceğini söyler. Salih Zeki Paşa’ya göre asıl sorun bu bölgelerde siyasi emelleri olan Avusturya ve İtalya devletleridir ki hükümetin bu iki devletin politikalarına karşı gerekli tedbirleri alması lazımdır.⁶⁰ Paşa’nın raporunu Osmanlı tebaasından olup Aladro’yu desteklediği kanaatine varılmış olan otuz iki kişinin ismini içeren bir liste takip eder.⁶¹ Şaşılmayacağı üzere Babatasi ismiyle başlayan bu liste Aladro’nun destekçilerinin memleketlerini ve hâlihazırda ikâmet ettikleri yerleri gösterir. Zikredilen isimler hakkında birkaç cümlelik izahat da rapora dahil edilmiştir. Bu liste, Aladro’nun Osmanlı İmparatorluğu içinde temasta olduğu önde gelen bazı kimselerin buldukları bölgeleri göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Bu listeye göre Aladro’nun İmparatorluk tebaası takipçilerinin kahir ekseriyeti İşkodralıdır. Bu durum çok büyük ihtimalle Aladro’nun bir Katolik olmasından kaynaklanır. Arnavutluk’un muhtemel bağımsızlığı durumunda ülkenin başında dindaşları bir prensi görmek isteyen İşkodra Katolikleri, Aladro’ya en fazla rağbet gösteren gruplar arasında yer alırlar.⁶² Ayrıca İşkodra’daki Katolik piskoposunun da Aladro’nun yakınlarından olduğu düşünülürse propaganda imkânlarının bu bölgede daha geniş olduğu anlaşılır. Yine çoğu Katolik olmak üzere Hot, Kastrati, Mirdita gibi İşkodra civarındaki Kuzey Arnavutluk malisörlerinden bazıları da bu listede Aladro’nun destekçisi olarak zikredilmişlerdir.⁶³ Listede ne İşkodralı ne de malisör olan iki isim mevcuttur ki biri Aladro’nun en yakınında bulunan Göriceci Babatasi, diğeri de Karadağ’daki Arnavut ailelerine mensup bir başka isimdir.

60 Salih Zeki Paşa’nın Aladro Kastrioti hakkındaki raporu için bk. BOA, Y.MTV, 289/120, (7.06.1324/29.07.1906).

61 Bu liste için bk. BOA, HR.SYS, 130/40, (9.08.1906).

62 Arnavutluk siyasetiyle yakından ilgilenmiş ve sık sık bölgede bulunmuş olan Nopcsa da aynı kanaattedir. Ona göre Kuzey Arnavutluk’un Katolikleri Aladro’yu “küçük Katolik Arnavutluk’un tecessüm etmiş hâli” olarak değerlendiriyorlardı. bk. Ferenc Nopcsa, *Traveler, Scholar, Political Adventurer, A Transylvanian Baron at the birth of Albanian Independence: The Memoirs of Franz Nopcsa*, ed. Robert Elsie (Budapest: Central European University Press, 2014), 55.

63 Arnavutçada “mal” (dağ) kelimesinden türetilen “malësorë/malësori” sözcüğü “dağlı” anlamına gelir. Kuzey Arnavutluk ve Kosova’da varlık göstermiş ve kabilevi yapılarına büyük bağlılık duymuşlardır. Bölgenin fethi sırasında malisörlere çeşitli imtiyazlar tanınmış ve “cibâl sistemi” adı verilen bir uygulama uyarınca buldukları yerlerdeki geleneksel yönetimlerini İmparatorluk bölgeden çekilinceye değin sürdürmüşlerdir. Malisörlerin Osmanlı sistemine dâhil edilmesi ve devletle aralarındaki ilişkinin dinamiği hakkında bk. Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat’ın Kelimeleri*: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Analizi, çev. Çiğdem Canan Dikmen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 76-80.

Aladro ile temasta olmalarına karşın Avlonya hanedanının çeşitli fertleri listeye dâhil edilmemiştir. Muhtemelen devlet makamları Aladro ile münasebetlerinin onun prensliği- ni desteklemek maksadına değil fakat Arnavutluk davasına katkı sağlayabileceği umuduna bağlı olduğunu anlamıştır. Fakat Avlonya ailesi hariç tutulduğu takdirde de bu listede Güney Arnavutluk kökenli bir isme rastlanmaz. Toska kökenli olması muhtemel Babatasi dışında liste bütünüyle Gega ahaliden müteşekkildir. Bu durum, Aladro'nun Arnavutluk içerisindeki etki sahasının sınırları hakkında da fikir vermeye müsaittir.

Anlaşılan Toskalık beyleri, Aladro'nun iddiasına kuzeyliler nispetinde destek vermekten uzak kalmışlardır. Bu durum da yine dinsel bir sebebe dayanmaktadır. Hemen hiç Katolik'in bulunmadığı, ahalisi Müslüman ve Ortodokslardan müteşekkil Toskalık ileri gelenleri baş- larında Katolik bir prensi tercih etmeyeceklerdir. Nitekim Aladro'nun prensliğine karşı en büyük itiraz da Arnavut milliyetçi hareketi içinde önemli bir rolü olan Faik Bey Konitza ta- rafından ileri sürülmüştür.⁶⁴ Keza bir diğer şiddetli muhalefet örneğinde Mihail Geromani, Aladro'yu "utanmadan kendi kendine İskender Bey'in hafidi namını vermek" ile suçlar.⁶⁵ Anılan her iki isim de Toskalık kökenlidir: Faik Bey, Yanya Sancağı'na bağlı Koniçe şehrinin önemli ailelerinden birine mensuptur. Geromani'nin gazetesi ise Görice'de neşredilmektedir.

Kendisi hakkında serdedilen bir dizi muhalif yoruma karşın Aladro, Arnavut hareketi- nin tanınmış simalarından biri olmayı sürdürür. Daha önce Babatasi'yi tek başına gönderdiği Bulgaristan'a, 1906 yılının Eylül ayında bizzat seyahat eder. Aladro'nun Sofya seyahatinden söz eden belge muhtemelen okuyanın gözünde gülünç duruma düşürmek için onu birtakım trajikomik sahnelerin öznesi yapar. Buna göre Aladro, Babatasi ile Sofya'ya gelmiş, burada birtakım Bulgarlar dışında "biri terzi diğeri aşçı ve bir diğeri fırıncı üç Arnavud" ile ve "bir de ma'hûd Şahin" ile görüşmüştür. Bulgar komitacılarla görüşmek istemiş fakat talebi kabul edilmemiştir. Kendisine soru yönelten muhabirlere olmayacak cevaplar vermiştir. Belgenin değindiği ilginç bir nokta Aladro'nun Balkan topraklarındaki seyahat yöntemine ilişkindir. Aladro "kendisine mahsûs garâibden olarak gûyâ mütenekkiren seyahat ediyormuş gibi 'Joze Arba' nâmını takınmış"tır. Aladro, bu tarihlerde, teessüs etmiş bir direniş hareketi olan Bulgarlarla Arnavutların yaklaşmasını önemsediyini de ısrarla belli eder. Sofya'ya "Arnavudlarla Bulgarlar arasında revâbit-ı uhuvvet-perverâneyi te'sis ve tahkim ... etmek ve bir ihtilâf vukuunda olanca gayret ve vesâitiyle onlara muâvenet edeceğini söylemek maksa- diyle" geldiğini söyler. Aladro'nun bu seyahati yalnızca üç gün sürmüştür.⁶⁶

1906'yı takip eden yıllarda Aladro'nun ismi, devlet belgelerinde gitgide daha az zikre- dilmeye başlanır. Bölgedeki hareketliliğin farklı cereyanlara kanalize olması, Meşrutiyet'in yeniden ilanı ve meydana gelen isyanlar Arnavutluk konusundaki dikkatin Aladro Kastrioti'den kaymasına yol açmışa benzemektir. Yine de Aladro, özellikle Arnavutluk ve civarına yaklaştığı zamanlarda takip edilmeye devam etmiş, bir harekete girişeceği şayiası hemen her seferinde tahkik ettirilmeye çalışılmıştır. Tam da 1906'da hazırlanan ve bazı önemli destekçilerinin ismini içeren listeye uygun biçimde bu duyumların çoğu Aladro'nun birtakım malisörlerle görüşeceği, birlik olacağı, çeteler tesis edeceği gibi çeşitli konulara dairdir.

64 Noel Malcolm, *Rebels, Believers, Survivors: Studies in the History of the Albanians* (Oxford: Oxford University Press, 2020), 277.

65 Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu* (İstanbul: Bûke Yayınları, 2004), 503.

66 BOA, HR.SFR.4, 238/2, (29.06.1906).

1908'de Bar'da sayıları iki-üç yüzü bulan birtakım malisörlerle görüşmeye çalışması hâlinde engellenmesi gerektiği bildirilir.⁶⁷ Ertesi sene "propagasına yeniden germi verdiği" söylenir.⁶⁸ fakat devleti birincil derecede meşgul edecek bir faaliyetine rastlanmaz. İsminin Osmanlı belgelerinde son kez zikredilişi 1912 Arnavut İsyanı'nın önemli isimlerinden bazılarının, desteğini almak üzere o sırada Korfu'da bulunan ve olayları yakından takip eden Aladro ile görüşmeleri dolayısıyla olmuştur.⁶⁹ Nitekim bu tarihte, ilgili yılın başından beri sürmekte olan Arnavut isyanı bölgedeki etkisini önemli ölçüde genişletmiş durumdaydı.⁷⁰ Aladro'nun bu sırada Korfu'da bulunması bu derece büyük bir olay vuku bulurken Paris'te, olayların merkezinden uzakta kalmak istemeyişinden kaynaklanmış olmalıdır.

1912, Aladro'nun şahsî hayatında da bir değişiklik yılıydı. Müzmin bekâr prens, 67 yaşını sürdüğü bu günlerde ilk evliliğini gerçekleştirdi. Eşi Juana Rénesse isminde bir Belçikalıydı.⁷¹ Juana, daha önce Fransız tabiiyetine geçmiş Hollandalı bir asilzâde olan Willem Jan Verbrugge ile evlenmişti. Bu ikinci evliliği dolayısıyla Fransız matbuatındaki adı *Mme Aladro ve princesse Kastrioti* olarak zikredilmeye başlanacaktı.

5. Tacına Kavuşamamış Bir Prens: Son Yılları (1912-1914)

Bir biyografi çalışmasının sınırlarını aşacak kadar hareketli ve karmaşık bir süreçten sonra, Osmanlı Devleti ile toprak bütünlüğü kopmuş olan Arnavutluk, İsmail Kemal Bey önderliğinde Avlonya'da toplanan bir kongrenin kararları sonucunda bağımsızlığını ilan etti (28 Kasım 1912). Bu, Aladro'nun on senedir bilfiil gayret gösterdiği emelin, Osmanlı belgelerinin diliyle "hayâl-i hamının" nihayet gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Fakat hiçbir istikrarı kalmamış ve çeşitli yerleri yabancı ordularca işgal edilmiş Arnavutluk'un tam manasıyla bağımsız bir devlet olarak tesisi çok daha uzun mücadelelere gebeydi. Aladro, bunun gerçekleşmesi için bir hayli gayret göstermesine karşın, Arnavutlar tarafından prensleri olması için bir davet almadı. Fakat talihin garip bir cilvesi olarak 1907 yılında kendisini Paris'teki evinde ziyaret eden Avlonyalı Ekrem Bey'e hediye ettiği Arnavut bayrağı, Arnavutluk'un bağımsızlığının ilânından hemen sonra Avlonya'da göndere çekildi. Aladro, bu bayrağı ona rüyası nihayet gerçekleştiği, yani Arnavutluk birgün bağımsız olduğu zaman göndere çekmesi ve bunu yaparken o sırada hayatta olup olmayacağı bilinmeyen kendisini düşünmesi için vermişti.⁷² Aladro böylelikle modern zamanların bu ilk Arnavut devletinin göndere çekilen ilk bayrağının sahibi oluyordu.

Avrupa devletleri bağımsız Arnavutluk'un hâlâ Balkan Savaşı'nı kaybetmeyebileceği düşünülen Osmanlı'nın otonom bir parçası olarak kalması fikrine eğilimli olmakla beraber savaşın gidişatının Osmanlı birliklerinin Makedonya'da olsun tutunamayacağını göstermesi üzerine Arnavutların bağımsız bir devletleri olmasını kabule yanaşmışlardı. Nitekim Mayıs

67 BOA, HR.SYS, 130/43, (3.07.1908); BOA, DH.MKT, 1279/66, (14.07.1326/1.08.1908).

68 BOA, DH.MKT, 2882/98, (4.07.1327/22.07.1909)

69 BOA, HR.SYS, 151/20, (4.06.1912); BOA, HR.SYS, 130/45, (13.06.1912).

70 Bu isyanın sebepleri, oluşum süreci ve sonuçları hakkında bir monografi için bk. Hasan Prishtina, *Nji shkurtime kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912* (Tirana: Eurorilindja, 1995).

71 Aladro'nun eşi hakkındaki biyografik malumat vasiyeti dolayısıyla çıkan şu haberde bulunabilir: *Le Gaulois*, 9 Aralık 1924, 3. Kökeni göz önünde bulundurulursa "Juana Renesse" şekli asıl isminin İspanyolca imlâsı olmalıdır.

72 Avlonyalı Ekrem Bey, *Anılar*, 226.

1913 yılında imza edilen Londra Konferansı, bağımsız bir Arnavut devletini tanımakla beraber kabul ettiği sınırlar dolayısıyla yüz binlerce etnik Arnavut'un bu devletin sınırları dışında kalmasına yol açacak ve ilerleyen yıllarda da sancılı bir süreçte bir karara vardı.⁷³ Arnavutlarca meskün Ülgün, Karadağ'a; Kosova'nın bütünü, Sırbistan'a; Çamerya bölgesi ise Yunanistan'a bırakılmaktaydı.

Ancak devletin sınırlarının yanı sıra Arnavutluk'un başına monark olarak kimin geçeceği de bir tartışma konusuydu. Bu yeni doğmuş devletin diğer Balkan ülkeleri gibi Avrupa'dan bir prens ithal etmesi beklenmekteydi. Nitekim bu beklenti, henüz ortada bağımsız bir Arnavutluk yokken bile en başta Aladro gibi iddiacıların ortaya çıkmasını sağlayan temel motivasyonu oluşturuyordu. Fakat Aladro, en önemlilerinden olmakla beraber, Arnavutluk için düşünülen muhtemel prenslerin yegânesi değildi.

Bu sıralarda Arnavutluk prensliğinin çeşitli devletlerin ve hiziplerin tercihlerine göre şekillenmiş uzun bir aday listesi mevcuttu. Bu listede Aladro, Şehzâde Abdülmecid, Moritz von Schaumburg-Lippe, Albert Ghica, Ferdinand François Bourbon Orléans-Montpensier, Karl von Urach, Ahmed Fuat Paşa, Marki Castriota, Es'ad Toptani, Şehzâde Burhaneddin, Dukakinzâde Basri Bey, İzzet Paşa gibi pek çok isim zikredilmekteydi.⁷⁴ Bu isimler en başta Arnavutluk'un başında Katolik bir prens görmek isteyenlerle Protestan bir prensi yeğleyecekler arasındaki farklılıklara, ayrıca ülke nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olmasından ötürü İslâm dinine mensup bir prensin taraftarı olanların görüşlerine göre şekillenmişti.

İsmail Kemal Bey'in anılarına bakılırsa kendisi Avrupalı bir prensi yeğlemekteydi, fakat Bâb-ı Âli onlara Müslüman bir prens tensip etmelerini öneriyor ve Kırım örneğini hatırlatarak Hristiyan bir prens seçilmesi hâlinde Avusturya veya İtalya tarafından ilhak edilebilecekleri konusunda Arnavut yetkilileri uyarıyordu.⁷⁵ Adı geçen Müslüman adaylardan ikisi Osmanlı ailesine mensup olduklarından ve diğer isimler de önemli Arnavut ailelerden geldikleri cihetle prenslik makamının gerektirdiği asalete sahip oldukları düşünüldüğünden öne çıkmış durumdaydılar.

Ancak şartlar Müslüman prensler lehine işlemeyecekti. Zira Osmanlı şehzâdelerinin Arnavut prensliği için düşünülmelerine karşın daha önce rastlanmamış bu türden bir uygulamaya hanedanın ne diyeceği meçhuldü. Öte yandan, İttihat ve Terakki hükümeti prenslik makamı için Ahmed İzzet Paşa'yı düşünüyor fakat Paşa bu makamı kabule yanaşmıyordu.⁷⁶ Avrupa'da yeni bir devletin teşekkülü için Arnavutların ister istemez bel bağlamak zorunda oldukları büyük devletlerin de Müslüman bir prens fikrine sıcak baktıkları söylenemezdi. Esasında adı geçen Müslüman adayların Bâb-ı Âli'nin arzularını yansıtmaktan ibaret kaldıkları, Şubat-Mart 1913'te Trieste'de toplanan ve prens seçimi meselesini de tartışan Arnavut kongresinde -muhtemelen Avusturya sponsorluğunda gerçekleşmiş olmasının da etkisiyle- Ahmed Fuad haricindeki Müslüman adaylardan hiç söz edilmemesinden de anlaşılmaktaydı.

73 Miranda Vickers, *The Albanians: A Modern History* (London: I. B. Tauris, 1999), 70.

74 Bk. İhsan Burak Birecikli, "Arnavutluk Prensi Kim Olacak?", 129

75 İsmail Kemal Bey, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London: Constable, 1920), 374-375.

76 "Bu tarihlerde Arnavudluk prensliğine tayinim de mevzu bahs oldu. Hükümeti Osmaniyeye ile Dersaadet'deki Arnavud ekâbiri tarafından teklif ve İsmail Kemâl Bey ile şarta talikan Tiranlı Es'ad Paşa tarafından dahi kabul ve hatta Dıraç'da ehali tarafından ihtifâlât ile ilân olunduğu hâlde ben, yüzümden Arnavudluğa bir fenalık geleceği mülâhazası ve ihtirazi ile bu prensliği ademi-kabulde ısrar eyledim." İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar IV* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 1979.

Kongrede yer alan Nopcsa'ya bakılırsa bu kongrede Prens Gika, Montpensier Dükü lehine iddiasından feragat etmiş ve Dük, kongrenin çoğu boyunca favori aday olarak görülmüştü.⁷⁷ Dük'ün Arnavutluk'ta birtakım destekçileri olduğu Süreyya Bey'in şahadetine göre bir süre sonra şahsi yatıyla abluka altındaki Avlonya'ya adeta bir hükümdar edasıyla gelmesi veya getirilmesinden de anlaşılmaktaydı.⁷⁸ Aladro'nun isminin bu kongrede pek fazla öne çıkmadığı görülmektedir.

Prens seçiminin tartışıldığı bu günlerde Aladro'nun aleyhinde olan birkaç husus mevcuttur. En başta, Aladro artık yetmişlerine merdiven dayamıştı. Prens seçilse bile kaç sene hükümferma olabileceği meçhuldü. Oysa bu küçük devletin, hiç değilse ilk yıllarında, istikrar sembolü hâline gelebilecek bir monarka ihtiyacı vardı. Fenası, Aladro'nun bir çocuğu da yoktu. Bu da vefatı durumunda kimin prens olacağına dair çetrefilli tartışmaya yeniden dönülmesi, bir veraset krizi yaşanması anlamına geliyordu. Soyluluk iddiası İskender Bey'in sulbünden gelmek üzerine inşa edilmişti, ancak bunun doğru olduğu kabul edilse bile diğer bazı adaylar gibi halihazırda yaşayan ve elinde belli miktarda güç olan hiçbir Avrupalı monark ile doğrudan akraba değildi. Bu da onun uluslararası arenada toplayabileceği desteğin -örneğin büyük dedesi Fransa krallığı yapmış, Sicilya hanedanıyla da akrabalık bağları olan Montpensier Dükü ile kıyaslandığında- çok daha az olabileceğine dair kuşkular doğurmaktaydı. Son olarak, muhtemelen Montpensier Dükü'nün de seçilmemesine sebebiyet verecek bir dezavantaj Aladro için de geçerliydi: Katoliklik. Arnavutlar Müslüman, Katolik ve Ortodoks nüfustan müteşekkil bir ulustu. Bu üç dinden herhangi birine mensup bir prensin tensibinin Arnavut nüfusun o dine mensup kısmınının kayırılması ihtimalini doğurarak din temelli sürtüşmelere yol açmasından endişe edilmekteydi. Öte yandan Müslüman bir prensin Osmanlı, Katolik bir prensin Avusturya, Ortodoks bir prensin Rusya etkisinde kalabileceği ihtimali de uluslararası camiayı tedirgin etmekteydi. Oysa, bu üç dine de mensup olmayan ve Arnavutluk üzerinde -en azından Avusturya ve İtalya'nınki kadar aşikâr- emelleri bulunmayan uluslardan birine mensup bir prens hem bu yeni devletin hem de Düvel-i Muazzama'nın Balkanlar'da tesisini arzu ettikleri düzenin hayrına olabilirdi.

Nitekim 1913'ün sonlarında Prusya kökenli Wilhelm zu Wied prenslik makamı için en popüler aday hâline gelmişti. Aladro'nun aksine Wilhelm, müstakbel Arnavutluk prensinde aranabilecek özelliklerin çoğuna sahipti: Önemli bir Alman soylusuydu, Kayzer Wilhelm'in ikinci dedesinden kuzeniydi ve annesi Hollanda Kraliçesi'nin kız kardeşiydi. Henüz kırk yaşına basmamıştı ve Protestan'dı. O tarihlerde yeni doğmuş bir erkek evladı da bulunuyordu. Aynı zamanda başarılı bir süvari komutanıydı.⁷⁹ Wilhelm, Ocak 1914 itibarıyla Arnavutluk tacını kabulü düşünebileceğini söylemişti. Fakat birtakım şartları vardı. Bu fakir ve küçük ülkenin düzgün bir idareye kavuşması isteniyorsa Büyük Güçler kendilerine 80 bin franklık bir borç tahsis etmeliydi ve bu miktarın 20 bini Wilhelm'in Arnavutluk'a varışı esnasında hazır olmalıydı.⁸⁰

77 Robert Elsie, "The Viennese scholar who almost became King of Albania: Baron Franz Nopcsa and his contribution to Albanian studies", *East European Quarterly* 33/3 (1999), 332-338.

78 Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 150. İsmail Kemal Bey, Prens'in dönüşünde onunla Brindisi'ye geçmiş, bu durum da hakkında bazı şayiaların yayılmasına sebebiyet vermişti.

79 Owen Pearson, *Albania in the Twentieth Century: A History* (London: I. B. Tauris, 2006), 64.

80 The National Archives (TNA), The Cabinet Papers (CAB), 37/118/3 (6.01.1914). İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Wilhelm'in talep ettiği bu borca Birleşik Krallık'ın da dahil olmasını istemektedir. Aksi takdirde bu miktar Avusturya ve İtalya devletleri tarafından karşılanacak, bu ise Arnavutluk'un bu iki devletin nüfuzu altında kalması sonucunu doğuracaktır.

Bu sıralarda meselenin yakın bir takipçisi olan Aladro, prenslik ümidini tümüyle yitirmiş olmalıdır. Esad Paşa liderliğindeki bir heyetin Wilhelm zu Wied'i ziyaret ve ona Arnavut tacını teklif hazırlığında olduğu haberi kendisine ulaşmıştı. Bu durumdan haberdar olması için yalnızca gazeteleri okuması bile yeterli olabilirdi. Zaten artık yetmiş yaşının eşiğindedi. Aladro, Wied'in Arnavut tacını resmî olarak kabulünü ve Arnavutluk'a çıkışını göremeden, 15 Şubat 1914'te Paris'te vefat etti. Böylelikle Jerez'de şarap bağlarına sahip zengin bir ailenin gayrimeşru çocuğu olarak dünyaya gelmiş olan ve yetmiş yıla yaklaşan ömrünün sonlarında *Prens Kastrioti* olarak anılan Aladro'nun hayatı sona ermiş oldu. Uğruna mücadele ettiği Arnavutluk'un bağımsızlığına tanıklık etmiş taşsız bir prens olarak Lamartine Meydanı'ndaki evinde son nefesini verdi.

Aladro'nun ölümünden kısa bir süre sonra, 21 Şubat 1914'te, Arnavutluk prensliğini kabullenmeye istekli olduğunu beyan eden Wilhelm, Neuwied'deki ikâmetgâhında Esad Paşa'nın başını çektiği bir Arnavut heyeti tarafından ziyaret edildi. Bu ziyaret esnasında Arnavut delegasyonu kendisine ülkenin tacını resmen teklif etti.⁸¹ Wilhelm'in kabulü üzerine bir tür biat merasimi gerçekleşti ve böylece Wilhelm zu Wied uluslararası kamuoyu gözünde Arnavutluk Prensi, Arnavutlar içinse *Mbreti i Shqipërisë*, Arnavutluk "kral"ı oldu. Bir süre sonra Arnavutluk'a gelecek, artık hayatta olmayan Aladro'nun on seneyi aşkın bir müddet hak iddia ettiği makama o geçecekti.

SONUÇ: BİR HAYATTAN NE ÖĞRENİLEBİLİR?

Aladro Kastrioti'nin yaşamı hemen her yönüyle kendi kendisini var etmiş bir insanın öyküsüdür. İki kuşak öncesine kadar Fransa'da yaşayan bir ailenin İspanya topraklarında dünyaya gelen bu gayrimeşru çocuğu, bir erkek kardeşin yokluğunda aile servetinin mirasçısı olma ikbâlüne erişebilmiştir. Genç yaşında intisap ettiği diploması kariyeri ona dünyayı tanıtmış, 1880'lerin sonundan itibaren İskender Bey'in soyundan geldiği iddiası hayatının temel kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu tarihten itibaren giderek artan bir yoğunlukta yaşamının temel gündem maddesi Arnavut millî hareketi olmuştur.

1900'lerin başı boyunca Aladro Kastrioti ile temasa geçmemiş, onun yardımlarından faydalanmamış, onun çevresinden birtakım kimselerle tanışmamış Arnavut milliyetçisi yok gibidir. Bu yüzden nesep iddiası her zaman hüsnükabul görmese bile ciddi surette muhalifi olan birkaç isim hariç, pek çok Arnavut tarafından hiç değilse millî harekete sunduğu katkılar sebebiyle hayırla yad edilmiştir.

Aladro'nun hayatı en nihayetinde biraz romantiktir. Eski zamanların taht üzerinde hak iddia edip ordularla uzaklardan gelen iddialılarının gecikmiş bir örneğini andırır. Fakat bir ordusu olmamıştır. Aladro'nun kartpostalları, bildirimleri, mektupları, röportajları olmuştur.

81 J. Swire, *The Rise of a Kingdom: Albania* (New York: Arno Press & The New York Times, 1971), 194; Duncan Heaton-Armstrong, *The Six Month Kingdom: Albania 1914* (London: I. B. Tauris, 2005), 12. Bu heyetin başkanlığını Esad Paşa Toptani yapıyordu. Heyette Görice adına Doktor Turtulli (Mihal Turtulli) ve Abdül Üpi (Abdyl bej Ypi), Dıraç adına Ekrem Bey Vlora (Eqrem bej Vlora) ve Miltisazi Şalvari (Milto Shalvari), Ergiri adına Ekrem Bey Libohova (Eqrem bej Libohova), Berat adına İlyas Bey Viryoni (Ilyas bej Vrioni) ve Co Murtaka (Llazar Xhumurteka), Tiran adına Sami Bey Viryoni (Sami bej Vrioni), Elbasan adına Şevket Bey Verlaci (Shefqet bej Verlaci) ve Lef Nosi, Avlonya adına Epaminonda Koleka ve Yusuf Hamzaray (Jusuf Hamzaraj), Poka ve çevresi adına Hüseyin Bey Viryoni (Hysen bej Vrioni) ve Hasan Bey Priştina (Hasan Prishtina), İşkodra adına da Ndoc Çoba bulunuyordu, bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 399.

Devrindeki medyanın imkânlarından geniş ölçüde yararlanması Arnavutların taleplerinin dünya kamuoyunda duyurulması noktasında önemli bir işlev görmüştür. Bir propaganda çağında yaşadığı için Osmanlı devlet makamlarının aklını uzun süre kurcalamayı başarmıştır. Zira Aladro'nun İskender Bey'in soyunda geldiği iddiasıyla ortaya çıkması Arnavutluk'taki durumun Osmanlı İmparatorluğu için nezaket kesp ettiği bir zamana denk gelmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak hareketleri takip edilmiş ve kendisini destekleyenler gözaltında tutulmuştur. Onu uğurlamaya gidenler memleketlerine döndüklerinde Osmanlı makamlarınca tevkif edilmişlerdir. Bu yönüyle, Arnavutluk'un bağımsızlığı sürecinde önemli bir figür, göz ardı edilmemesi gereken bir şahsiyettir.

Biyografiler, zorunda olmaksızın bir şeyler öğretirler. Aladro'nun biyografisi de Arnavut millî hareketinin iç dinamiklerine ve özellikle bu hareketin Osmanlı merkezi tarafından algılanışına dair birçok önemli noktayı içerir. Bunlar, onun hayatı konu harici tutulduğu takdirde kolayca gözden kaçabilecek noktalardır. Büyüteç ancak Aladro'nun hayatına çevrildiğinde kendi bağlamlarını kazanarak tarihçiyeye kendi başlarına var olan malumatlardan ziyade işlenebilecek veriler şeklinde görünmeye başlarlar. Bu yönüyle Aladro'nun biyografisi, diğer tüm biyografilerin sunduğu imkânı sağlar. Bourdieu, bir keresinde "biyografi içinde tarihin yeniden üretilmesi"nden söz etmişti.⁸² Bu her zaman için açık bir kapıdır ve biyografinin tarih yazımına sunabileceği en büyük katkılardan birini oluşturur. Öte yandan biyografiler, çevrelerindeki dünyayı anlamamıza yardımcı olsalar bile o dünyaya dair çeşitli teori ve varsayımlarımızın meşruiyetinin ve tutarlılığını test edeceğimiz nihaî örnekler de değildir. Kershaw'ın belirttiği üzere endüstrileşme tarihinde önemli rol oynamış birisinin biyografisi konuyu kavramamız için umulmadık ölçüde yardımcı olabilir ancak endüstrileşmenin tarihi kendi başına başka bir alanı teşkil ederken biyografinin peşinde olduğu belirli soruları mevcuttur.⁸³

Çalışma boyunca görüldüğü üzere Aladro, başka bir ulusun mukadderatına ilgi duyan ve kendi kişisel talihleriyle Arnavutluk'un geleceği arasında sıkı bir ilişki olduğuna inanan bir Avrupalıdır. Bu ilginç konum onu İmparatorluğun Rumeli kıtasındaki çoğunluğu Müslüman bir bölgenin otonomi veya bağımsızlık elde etmesine yönelik ilk ciddi mücadelenin öncüsü konumuna getirmiştir. Zira Aladro'nun hareketinin erken tarihlerinde Osmanlı uyruklu Arnavutlar arasında İmparatorluk'tan ayrılma fikri büyük bir revaç görmemekteydi. Aladro bu yönüyle Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıkla sonuçlanan tarihsel süreçte üretilen söylemin oluşumuna katkı sağlayan öncülerden sayılmalıdır.

Aladro'nun yaptığı yalnızca Arnavutluk'un otonomisine yönelik bir talebin Avrupalı bir politik dille yeniden inşası olmamıştır. O bu hareketin erken tarihli hamilerinden biri olmuş, malik olduğu servetin ciddi bir kısmını her biri Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde önemli rol oynayan çeşitli dergilerin yayın hayatına devam edebilmeleri için sarfetmiştir. Bu yönüyle uluslararası arenada arkasını yaslayabileceği bir devlet bulunmayan Arnavut milliyetçiliğinin tarih sahnesindeki devamlılığına da katkıda bulunmuştur. Osmanlı devlet makamlarınca bu kadar dikkatle takip edilmesinin kökenlerini onun hareketinin bu yönlerinde aramak lazım gelse gerektir. Onun artiküle ettiği hâliyle Arnavut millî hareketi o güne değin içinde

82 Pierre Bourdieu, *Ayrım: Beğeni Yarışının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkurt, (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 364.

83 Ian Kershaw, "Biography and the Historian: Opportunities and Constraints", *Biography Between Structure and Agency*, ed. Volker Berghahn - Simone Lässig, (New York: Berghahn Books, 2008), 37.

yaşadığı çeperi zorlamaya başlamış ve tam da bu yüzden devleti rahatsız etmiştir.

Aladro Kastrioti, Arnavutluk'un Osmanlı'dan bağımsızlığına giden yolda rol oynayan isimlerden yalnızca birisidir. Önemli olanlarındandır fakat ümit ettiği muhayyel prenslik makamının tek talibi değildir. İlgili resmin tamamlanması için adı adaylar listesinde geçen diğer isimlerin, Prens Gika'nın, Prens Wied'in, Montpensier Dükü Ferdinand'ın, Dük d'Urach'ın biyografileri de yazılacakları günü beklemektedir. Bu isimlerin Arnavut millî hareketi ile kurdukları temas, etkilerinin derecesi, Arnavutluk prensliğini elde edebilmek için yürüttükleri faaliyetler, kurdukları himaye ilişkileri ancak bu biyografik malumata el atmak suretiyle aydınlatılabilir. Bu tarz metinlerin alana sunması muhtemel olan bir diğer katkı da Arnavutluk'un bağımsızlığıyla sonuçlanacak tarihsel sürecin vücuda gelmesinde rol oynamış aktörler kümesinin genişletilmesidir. Bu küme hem kendi tarihinde yalnızca kendisini görmeye meyilli olan Arnavut ulusçu tarih yazımının hem de "öteki" olarak kodladığı bir ulusun tarihinde yalnızca bir ötekiler çeşitlemesi görme itiyadındaki karşıt ulusçu tarih yazımlarının etkisiyle bir hayli sınırlandırılmıştır. Bu sınırların aşılması için kullanılacak tarihsel materyal ve veriler boldur. Fakat bunlar, pek çok farklı kaynağa dağıldıkları gibi tarihi pek de dikkat celbedememiş ufak bir ülke olan Arnavutluk'a ilişkin olmaları sebebiyle hayli ihmâl edilmiştir. Bunların toparlanması, tarih disiplini çerçevesinde işlenmesi ve bütünlüklü bir kurguyla kaleme alınması Arnavutluk'un bağımsızlık sürecinin anlaşılması için büyük bir önemi haizdir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO), 2231/167276.

Belgrad Sefareti (HR.SFR.3), 520/24.

Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2317/93, 1279/66, 2882/98.

Dâhiliye Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 136/154.

Hariciye Siyasî (HR.SYS), 2941/75, 130/4, 130/6, 130/9, 130/11, 130/13, 130/14, 130/17, 130/20, 130/21, 130/24, 130/32, 130/36, 130/40, 130/43, 130/45, 151/20.

Hariciye Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 557/12.

İrade Hususî (İ.HUS), 106/55.

Paris Sefareti (HR.SFR.4) 798/118.

Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.1.A) 8/714.

Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 2/38.

Yıldız Elçilik Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 45/61.

Yıldız Evrakı Umumî (Y.PRK.UM), 1/60.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK), 21/122.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV) 60/44, 289/120.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (Y.A.RES), 7/3.

The National Archives (TNA).

Cabinet Office (CAB), 37/118/3.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA).

Evrak (TSMA.e.), 1106/61.

2. Birincil Kaynaklar ve Yayımlanmış Belgeler

Avlonyalı Ekrem Bey. *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar 1885-1912*. çev. Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Avlonyalı Süreyya Bey. *Osmanlı Sonrası Arnavutluk 1912-1920*. haz. Abdulhamit Kırmızı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Burd, Van Akin (ed.). *The Ruskin Family Letters: the correspondence of John James Ruskin, his wife, and their son, John, 1801-1843*. London: Cornell University Press, 1973.

Cevdet Paşa. *Tezâkir 13-20*. haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960.

- Curinier, C. E. *Dictionnaire national des contemporains III*. Paris: Office Général d'Édition, 1906.
- Eussay, E. (ed.). *Paris-Adresses: Annuaire général de l'industrie et du commerce, des corps constitués, des administrations, des professions libérales, des propriétaires, rentiers de Paris et du département de la Seine*. Paris: y.y, 1893.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi 5/2*. haz. Seyit A. Kahraman & Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Ford, Richard. *A Hand-book for Travellers in Spain*. London: John Murray, 1874.
- Heaton-Armstrong, Duncan. *The Six Month Kingdom: Albania 1914*. London: I. B. Tauris, 2005.
- İsmail Kemal Bey. *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*. London: Constable, 1920.
- March, Charles Wainwright. *Sketches and Adventures in Madeira, Portugal, and the Andalusias of Spain*. New York: Harper & Brothers, 1856.
- Nopcsa, Ferencz. *Traveler, Scholar, Political Adventurer, A Transylvanian Baron at the birth of Albanian Independence: The Memoirs of Franz Nopcsa*. ed. Robert Elsie. Budapest: Central European University Press, 2014.
- Osmanzâde Ahmed Tâib. *Hadikatü'l-vüzerâ*. İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1271.
- Prishtina, Hasan. *Nji shkurtime kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912*. Tirana: Eurorilindja, 1995.
- Pulaha, Selami - Pollo, Stefanaq. *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912: Memorandume, Vendime, Protesta, Thirrje*. Tirana: Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, 1978.

3. Süreli Yayınlar

- Bastia-Journal*, 24 Nisan 1902.
- Cozzen's Wine Press*, 20 Nisan 1860.
- Le Gaulois*, 9 Aralık 1924.
- Le Grand illustré*, 27 Mayıs 1906.
- Le Monde illustré*, 4 Ocak 1913.
- Le Moniteur des consulats et du commerce international*, 1 Mayıs 1902.
- L'Écho des jeunes*, 1 Ekim 1903.

4. Tez, Makale ve Kitaplar

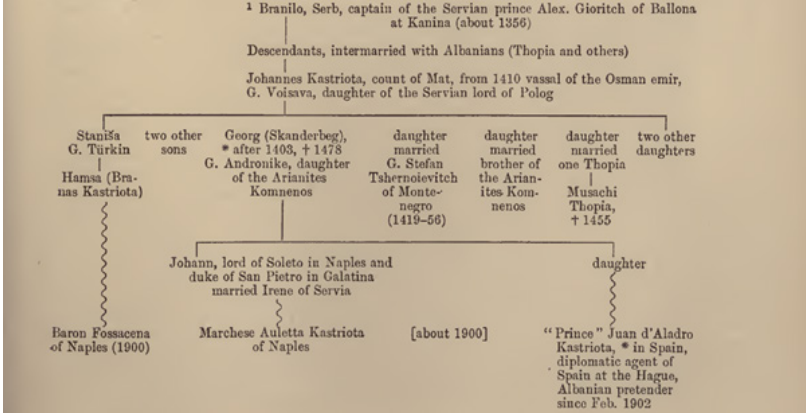
- Bilmez, Bülent - Clayer, Nathalie. "A Prosopographic Study on some Albanian Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*. ed. C. Herzog - M. Sharif. 151-186. Würzburg: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010.

- Birecikli, İhsan Burak. "Arnavutluk Tahtı İçin Mücadele: Arnavutluk Prensi Kim Olacak?". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2016). 123-146.
- Bourdieu, Pierre. *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. çev. Derya Fırat Şannan - Ayşe Günce Berkkurt. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.
- Clayer, Nathalie. "The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye: Social Networks and trends of thought". *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga. 291-343. London: Routledge Curzon, 2005.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III*. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.
- Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. İstanbul: Büke Yayınları, 2004.
- Demo, Constantine A. *The Albanians in America: The First Arrivals*. Boston: Society "Fatbardhësie" of Katundi, 1960.
- Elsie, Robert. "The Viennese scholar who almost became King of Albania: Baron Franz Nopcsa and his contribution to Albanian studies". *East European Quarterly* 33/3 (1999). 327-345.
- Elsie, Robert. *A Biographical Dictionary of Albanian History*. London: I. B. Tauris, 2013.
- Gawrych, George W. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. London: I. B. Tauris, 2006.
- Hanioglu, M. Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Helmolt, H. F. *The World's History: A Survey of Men's Record V*. London: William Heinemann, 1907.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Sadrazamlar IV*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Jacques, Edwin E. *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*. Jefferson: McFarland, 2009.
- Kemp, Wolfgang. *The Desire of My Eyes: The Life and Work of John Ruskin*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013.
- Kershaw, Ian. "Biography and the Historian: Opportunities and Constraints". *Biography Between Structure and Agency*. ed. Volker Berghahn - Simone Lässig. 27-39. New York: Berghahn Books, 2008.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali 1839-1922: Prosopografik Rehber*. İstanbul: ISIS, 1999.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Şemseddin Sami*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.
- Maigne, Jacques. *Toros*. Paris: Fitway Publishing, 2004.
- Malcolm, Noel. *Rebels, Believers, Survivors: Studies in the History of the Albanians*. Oxford: Oxford University Press, 2020.

- Olgun, Said. "Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)". *OMAD* 5/12 (2018). 187-205.
- Öztunç, Hüseyin Baha. 'Osmanlı Devleti'nde Kartpostal Kullanımı ve Yasaklı Kartpostallar'. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 67 (2020). 541-561.
- Pearson, Owen. *Albania in the Twentieth Century: A History*. London: I.B. Tauris, 2006.
- Reinkowski, Maurus. *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Analizi*. çev. Çiğdem Canan Dikmen. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Rothbaum, Noah. *The Oxford Companion to Spirits and Cocktails*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Santana, Alberto Ramos. "¿Inmigrantes de calidad? Los extranjeros en el desarrollo del negocio vitivinícola jerezano (1750-1850)". *Minorías y migraciones en la historia*. ed. Angel Vaca Lorenzo. 235-254. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2004.
- Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening 1878-1912*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Swire, J. *The Rise of a Kingdom: Albania*. New York: Arno Press & The New York Times, 1971.
- Vickers, Miranda. *The Albanians: A Modern History*. London: I. B. Tauris, 1999.

EKLER

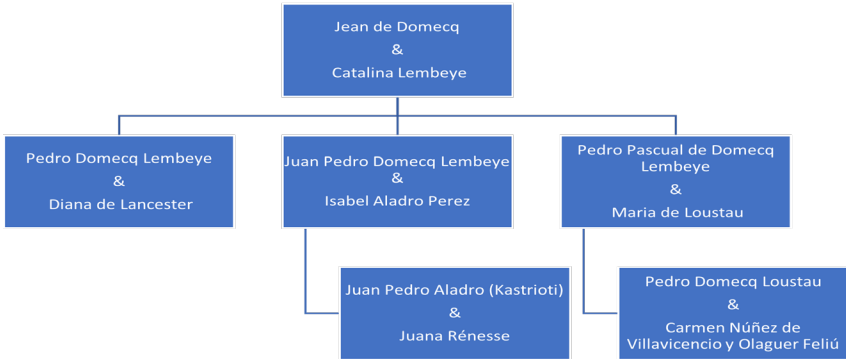
EK I: Aladro Kastrioti'nin İddiasına Göre Soyağacı

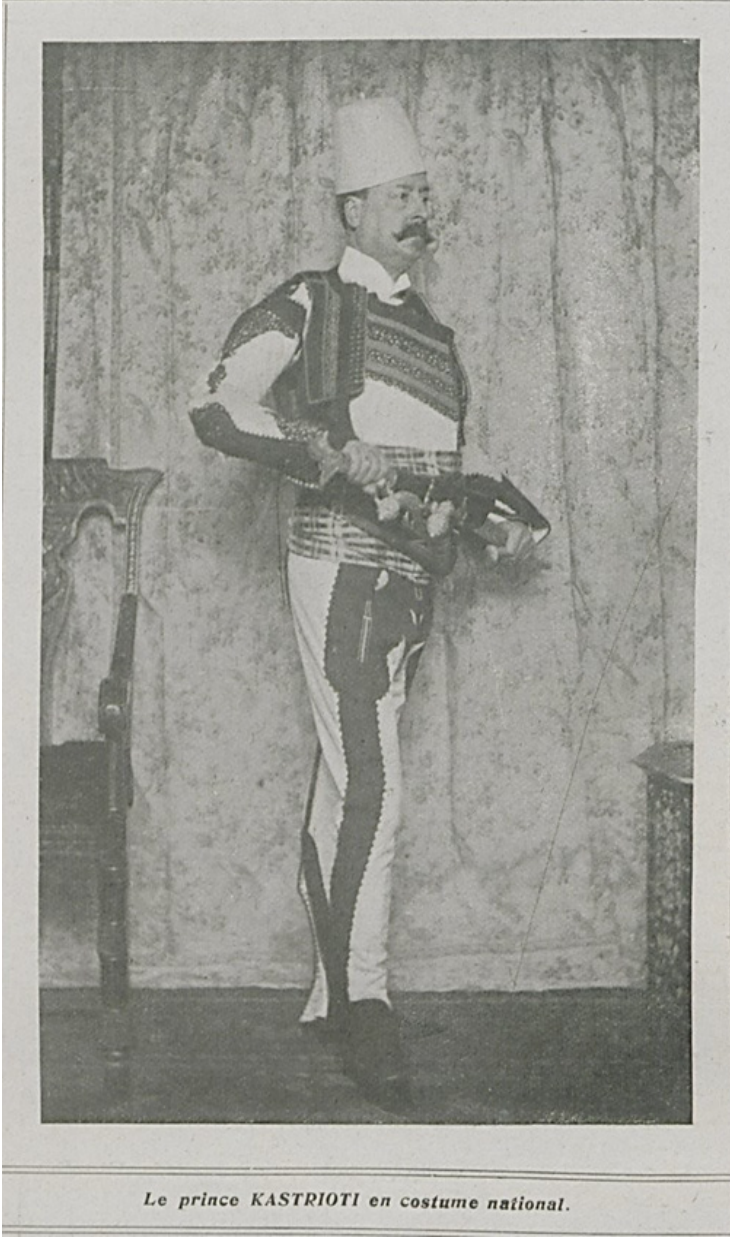
H. F. Helmolt, *The World's History: A Survey of Men's Record V*

(London: William Heinemann, 1907), 225.

EK II: Aladro Kastrioti'nin Aile Şeceresi

EK III: Aladro Kastrioti'nin Geleneksel Arnavut Kıyafetleriyle Çekilmiş Bir Fotoğrafi

Le Grand illustré, 27 Mayıs 1906, 8.

Mekânsal Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları: Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin (CBS) Osmanlı Şehir ve İdari Tarihi için Potansiyeli*

FATMA ALADAĞ**

ÖZ

SPATIAL HUMANITIES AND OTTOMAN STUDIES: THE POTENTIAL OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM (GIS) FOR OTTOMAN URBAN AND ADMINISTRATIVE HISTORY

ABSTRACT

Teknolojik araçlar sayesinde eş zamanlı mekân ve zaman okumasına imkân veren gelişmeler, fiziki mekânın insanı ve kültürü nasıl etkilediğinin yanı sıra insan algılarının da mekânı nasıl şekillendirdiğine dair yeni merakların doğuşuna ortam sağlamıştır. Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) teknolojisi fiziksel mekânın ötesine geçerek beşerî bilimlerin soruları, kaynakları ve katmanları içerisinde “mekânın keşfi”ne yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada mekânı odağında disiplinlerarası yapısıyla yeni bir alan olarak Mekânsal Beşerî Bilimler'in (Spatial Humanities) Osmanlı araştırmalarında temsiline dair bir yöntem sunulacaktır. Dijital Beşerî Bilimler'in bir alt kategorisi olan bu yeni alanın “mekânı anlama”ya yönelik araştırmacıya sunduğu katkılar ele alınacaktır. Birbirine ilişkilendirilen mekân, beşerî bilimler ve teknoloji, Osmanlı Arşivleri'nin daha özeldir Osmanlı şehir ve idari tarihinin mekânsal perspektifle değerlendirilmesine dair bir vaka çalışması ile somut olarak örneklendirilecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönem 16. yüzyılına ait tahrir, kadıasker ve kanunname kayıtlarından hazırlanan envanter kapsamında idari taksimatı oluşturan kaza, sancak ve vilayet dağılımı CBS teknolojisiyle haritalandırılıp Mekânsal Beşerî Bilimler'in potansiyelleri ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mekânsal Beşerî Bilimler, Şehir Tarihi, Osmanlı Çalışmaları, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), Kaza, Yer Adları, Dijital Beşerî Bilimler.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 3 Ağustos 2022 | Date Received: 3 August 2022
Kabul Tarihi: 31 Ekim 2022 | Date Accepted: 31 October 2022

ATIF | CITATION

Aladağ, Fatma. “Mekânsal Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları: Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin (CBS) Osmanlı Şehir ve İdari Tarihi için Potansiyeli”. *Kadim* 5 (Nisan 2023), 47-68. doi.org/10.54462/kadim.1153648

Technological tools that provide observing time and space simultaneously helped the emergence of new research areas concerning the effects of physical space on people and cultures and the capability of human perception in shaping space. Geographic Information System (GIS), particularly, goes beyond the physical aspect and enables “exploration of space” in relation to different questions, resources, and layers of the humanities. This study presents a method for applying Spatial Humanities in Ottoman studies as a new approach that enriches the field with its interdisciplinary structure by focusing on space. It discusses the contributions of this new field to the researcher to understand space. The study concretely exemplifies the interaction between concepts of space, humanities, and technology through a case study on the spatial thinking of the 16th century Ottoman archival documents, more specifically the Ottoman urban and administrative history. With a sample prepared from archival records of the Ottoman Empire, it maps administrative division with GIS technology and investigates the potential of Spatial Humanities.

Keywords: Spatial Humanities, Urban History, Ottoman Studies, Geographic Information System (GIS), Space, Gazetteer, Digital Humanities.

* Bu makale yazarın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir. Bk. Fatma Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century: A Case Study for the Application of Digital History to Ottoman Studies* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

** Doktor Adayı, Universität Leipzig, Tarih Bölümü, fatmaaladag1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3455-6181.

GİRİŞ

Coğrafya disiplininin dışında beşerî bilimlerde kendine önemli bir yer bulan mekân, 1970'lerden sonra Mekânsal Dönüş (*Spatial Turn*) olarak entelektüel bir çabanın odağı olmuştur. Mekân düşüncesi insan tasavvurunda hep var olsa da değişim hikayesinin bir "yer"den diğerine nasıl farklılık gösterdiğini anlamaya başlamak, mekâna vurguyu artırmıştır. Teknolojik araçlar sayesinde eşzamanlı zaman ve mekân okumasına imkân veren gelişmeler de, fiziki mekânın insanı ve kültürleri nasıl etkilediğinin yanı sıra insan algılarının da mekânı nasıl şekillendirdiğine dair yeni merak alanlarının doğuşuna ortam sağlamıştır. Özellikle Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) fiziksel mekânın ötesine geçerek beşerî bilimlerin soruları, kaynakları ve katmanları içerisinde "mekânın keşfi"ne yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada disiplinlerarası yapısıyla beşerî bilimler çalışmalarını zenginleştiren yeni bir yaklaşım olarak Mekânsal Beşerî Bilimler'in (*Spatial Humanities*) Osmanlı araştırmalarında temsiline dair bir yöntem sunulacaktır. Birbiriyle ilişkilendirilen mekân, beşerî bilimler ve teknoloji, 16. yüzyıla ait Osmanlı arşivlerinin daha özeldir Osmanlı şehir ve idari tarihinin mekânsal perspektifte değerlendirilmesine dair bir vaka çalışması ile örneklenilecektir.

CBS, dünya yüzeyindeki bir konum için coğrafi referanslı verilerin depolanmasını, temsil edilmesini, görselleştirilmesini ve analiz edilmesini sağlayan bir sistemdir. Böylece, CBS beşerî bilimcilere çok çeşitli ve farklı formattaki verileri birbirleriyle entegre etme, analiz etme ve haritalar aracılığıyla görsel ve okunaklı hâle getirebilmeyi sağlar. Dünyayı anlamının iki farklı yolu olan coğrafya ve tarihin, disiplinlerarası araştırma ortamı sağlayan CBS üzerinde birleşmesi, geçmiş mekânlardaki insan ve kültürü anlamak adına heyecan vericidir. Yüzyıllara uzanan bir geleneğe sahip haritaların bu sayede beşerî bilimlerin argümanları ve anlatı geleneğiyle derinleşmesi, geçmiş yazmanın bir nevi onu haritalandırmak olduğunu söyleyen tarihçi John Lewis Gaddis'in vurgusunu destekler.¹ Burada temel soru -veya kimilerine göre sorun- metinlerle çalışan beşerî bilimcilerin ve daha özeldir tarihçilerin nicel bir doğası olan CBS ile entegrasyonunun nasıl olacağıdır. Bu sorunun cevabı biraz da CBS'nin zaman içerisinde coğrafya disiplininin yanı sıra arkeologlar gibi farklı disiplinler tarafından da kullanılmaya başlanması ve kendi içerisindeki teknolojik gelişim sürecinde aranabilir.

1990'lardan sonra CBS tarihçiler tarafından kullanılmaya başlandığında, öncelikli odak alanlarının nicel ve sosyal bilim temelli olduğu ve geleneksel beşerî bilimler paradigmasını takip etmediği düşünülmektedir.² Ancak bu çaba yine de Tarihî CBS (*Historical GIS*) aracılığıyla tarih yazımını geliştirme motivasyonu sayesinde araştırmacıların geçmiş hakkında yeni bilgiler üretmesine katkı sağlamıştır. Bu noktada Tarihî CBS uygulamalı bir perspektiften derinleşmekte ve teknik bir alanda ise genişlemektedir.³ Nitekim Tarihî CBS'nin teknik kapsamının gelişmesi hem nitel hem de nicel kaynaklara uygulanması için potansiyelini de arttırmıştır. Bir başka ifadeyle bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, nitel verilere sahip beşerî bilimcilerin nicel bir doğası olan sisteme entegrasyonunu sağlamıştır. Bunun da ötesinde CBS, görünürde birbiriyle uyumsuz olan yapılandırılmamış metinleri ve multimedya verile-

1 John Lewis Gaddis, *The Landscape of History: How Historians Map the Past* (New York: Oxford University Press, 2002), 33.

2 Ian N. Gregory - Alistair Geddes, "Introduction: From Historical GIS to Spatial Humanities: Deepening Scholarship and Broadening Technology", *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*, ed. Ian N. Gregory - Alistair Geddes (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2014), ix-xxii.

3 Gregory - Geddes, "Introduction: From Historical GIS to Spatial Humanities: Deepening", x.

rini (işitsel, görsel ve video olmak üzere) aynı sistemde işlenebilir hale getirerek, nitel verilerin nicel olma ihtiyacını nispeten hafifletmiştir. Zamanla nitel veya nicel fark etmeksizin beşerî ve sosyal bilimlerin birçok araştırma materyali, kendisine CBS’de uzamsal koordinat bulabildiği sürece sisteme dahil olabilmektedir.

Yunus Uğur’un ifade ettiği gibi, “Coğrafya disiplininde önemli bir kavram olan ‘peyzaj’ (*landscape*) coğrafyayı tarihe açan bir menfezdır.” İzleri kaybolmayan farklı çevresel ve kültürel katmanlara sahip olan peyzaj, geçmişin izlerini ya da zaman içerisindeki değişiminin araştırılmasındaki gerekliliği temsil eder. Nihayetinde bu arayış ve yaklaşım coğrafyayı tarihe yaklaştırır.⁴ Bu yaklaşmanın sonuçlarından biri olarak ortaya çıkan Tarihi Coğrafya (*Historical Geography*), hem tarihin hem de coğrafyanın fikirlerinden ve yöntemlerinden beslenen disiplinlerarası bir araştırma alanı ve tarihle coğrafya arasındaki geleneksel ayrımları çözenin bir yolu olarak görülmüştür. Bu noktada daha çok uygulama ve teknoloji vurgusu olan Tarihî CBS’nin, mekânı ve anlatıyı odağa alan Mekânsal Tarih’e (*Spatial History*) dönüşünde nitel araştırma konularının CBS ile deneyimlenmesi belirleyici olmuştur. Sonrasında ilk olarak 2010 yılında bir şemsiye terim olarak adlandırılan ve Avrupa ve Amerika’da araştırma merkezleri kurularak üniversite müfredatlarına eklenen Mekânsal Beşerî Bilimler’in (*Spatial Humanities*) ortaya çıkışına da bir zemin hazırlanmıştır.⁵ Bu süreç sayesinde geçmiş ve şimdiki insan eylemlerini ve kültürlerini anlamak için mekânsal teknolojileri daha yaygın kullanan bir çalışma alanı karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu yeni alan disiplinlerarası bir yaklaşımla akademisyenlerin farklı uzmanlıkları ve onları birbirine bağlayan “mekân”la ilgili metodolojik ilgilerinin yansımasıdır.⁶ Benzer bir değişim süreci teknik ve araçsal vurgusu olan Hesaplamalı Beşerî Bilimler’den (*Humanities Computing*), daha nitel araştırmaları kapsayan Dijital Beşerî Bilimler’e (*Digital Humanities*) dönüşte de görülmektedir. Bu noktada CBS teknolojisini kullanan beşerî bilimlerin araştırma alanları mekânsal bir yaklaşım çerçevesinde bu iki yeni alanın vadettiği yaklaşımlardan beslenir.

Nitel verilerdeki gizli örüntüleri görme açısından haritalar mekânsal düşünme ve araştırmanın önemli bir yoludur. Algıyı ve somut verilerin yorumunu etkileme gücünden dolayı görselleştirme ve daha özde kartografik haritalandırma eleştirel tartışmaların odağı olsa da, Trevor M. Harris’in ifade ettiği gibi haritalar kağıt parçalarının ötesidir ve siyasi ve kültürel bağlamlarından ayrılmayama bir yerde yaşanmış hikâyeler ve hayatlardır.⁷ Teknolojinin katkısı ile dijital haritalama (*digital mapping*) kavramının ortaya çıkması nispeten fiziki coğrafyaya odaklanan “ince”⁸ haritalardan (*thin map*), yoğunlaşmış niteliksel veri katmanlarına sahip derin haritalara (*deep map*) doğru bir genişlemeyi sağlar. Topolojik ve ilişkisel yönü olan derin haritalar yalnızca somut bir coğrafi konum veya sınır değildir. Bu genişleme mekân kavramının geçen yüzyıllar içerisindeki değişim ve dönüşümüyle ilişkili okunabilir.

-
- 4 Yunus Uğur, “Tarih ve Coğrafya: Zaman ve Mekânın Etkileşimi”, *Tarih ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*, ed. M. Yaşar Ertaş (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2021), 223-242.
 - 5 David J. Bodenhamer vd., *The Spatial Humanities – GIS and The Future of Humanities Scholarship* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2010).
 - 6 Stuart Dunn, *A History of Place in the Digital Age* (Londra: Routledge, 2019), 2-3
 - 7 Trevor M. Harris, “Deep Geography—Deep Mapping: Spatial Storytelling and a Sense of Place”, *Deep Maps and Spatial Narratives*, ed. Trevor M. Harris vd. (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015), 28.
 - 8 Harris, “Deep Geography—Deep Mapping”, 28-31. Trevor M. Harris, *Thin maps* kavramıyla fiziksel haritalara yüzeysellik ve önemsizlik atfı olma riskinden dolayı sığ harita yerine ince harita olarak ifade edilmesini önermektedir. Nitekim derin haritalara kıyasla fiziki/coğrafi haritaların önemsiz olduğu algısını sakıncalı bulur.

Nitekim mekân ölçülebilir somut bir yapıdan görecelik esasıyla değişebilen ve bireyin soyut algılarıyla üretilebilen sosyal boyutla ilgili bir hale gelmiştir. Lefebvre için toplumu anlamak için mekânı anlamak gerekmektedir. Yer ve mekân ideolojik boyutları olan, dahası soyut ve sosyal katmanlara sahiptir.⁹ Böylece beşerî bilimlerde ve daha özeldede tarihcilikte mekânsal çalışmalar için tüm katmanları yorumlamaya imkân veren CBS ilgi odağı haline gelmiştir. Özellikle modern dönem öncesine ait tarihi kaynakları dijital mekânsal bir araştırmanın parçası haline getirmenin, coğrafya ve tarih başta olmak üzere farklı disiplinleri kaynaştıran ve etkileşimli hale getiren bir eğilimi başlattığı söylenebilir. Metinsel bir anlatının yanı sıra harita olarak da bir söylemin görselleştirilmesi, araştırmanın argümanlarını destekleyen veya sorgulayan bir “süreç” için ortam hazırlar. Böyle bir çalışmanın çıktılarını mekân ekseninde değerlendirmek için “mekânsal okur-yazarlık” gerekmektedir ki tarihçiler CBS ile bu yönde ihtiyaç duydukları “mekânsal düşünce”yi daha kolay geliştirebilmektedir.

1. Osmanlı Tarihciliği ve Mekân

Osmanlı tarihçileri için mekânsal araştırma örnekleri dijital beşerî bilimler çalışmaları içerisinde nispeten takdir edilebilir seviyededir. Genellikle Osmanlı şehir tarihi içerisinde kendisine yer bulan bu araştırmalarda mekân odaklı yaklaşımlar dijital haritalar aracılığıyla argümana dönüşerek geçmişi anlama çabasına katkı sağlar.¹⁰ “Osmanlı Şehirlerini Haritalamak”, “Urban Occupations”, “Bostancıbaşı Defterleri Üzerinde Sayısal Çözümler”, “Mapping Ottoman Epirus”, “Ottoman Population Atlas”, “Gaza Historical Database” gibi projeler, dijital haritalar aracılığıyla Osmanlı tarihciliğinde mekânsal düşünceye kıymetli katkılar sağlamakta ve bu türdeki araştırmalara öncülük etmektedir.¹¹ Mevcut çalışmalar yalnızca Osmanlı arşivlerinin metinsel verilerini konumlandırmaktan ve görselleşmesini sağlayan haritalar üretmekten ötedir. Bu çalışmaların özgün yanı arşivleri yer, mekân ve konumun eleştirel bir incelemesini sağlayan bir sürece dahil etmeleridir. Metinden haritaya dönüşüm, metne gömülü mekânsal ilişkileri ortaya çıkararak ve bu bilgiyi coğrafi bir harita oluşturmanın ötesine geçmek için kullanarak yeni bir araştırma ortamı oluşturur.¹² Böylece metinlerdeki görülmeyen örüntüler su yüzüne çıkarak tarihçinin argüman üreteceği, eleştirel odağını genişleteceği yeni araştırma sorularının izinden gidebileceği bir “süreç” başlar.

Haritaların üretimi ve daha ziyade metinlerin grafik görsellere dönüştürülmesi sonrası araştırmacının yorumunu zenginleştiren bu sürecin kendine özgü dikkat edilmesi gereken hassas dinamikleri bulunmaktadır. İlki görselleştirmenin gücüyle bağlantılıdır. Nitekim bu

9 T. M. Harris vd., “Introduction: Deep Maps and the Spatial Humanities”, *Deep Maps and Spatial Narratives*, ed. D. J. Bodenhamer vd. (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015), 1–6.

10 Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında “Mekânsal Dönüş” üzerine bir değerlendirme için bk. Yunus Uğur, “Tarihcilikte ‘Mekânın Yeniden Keşfi’: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler”, *İdealKent* 11 (2020): 678-700; Osmanlı çalışmalarında mekân ve tarih üzerine bir değerlendirme için bk; Ahmet Yaşar, “Mekânın Tarihi”, *Tarih İçin Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 309-316.

11 Bu projelerle ilgili bir literatür değerlendirmesi için bk. Fatma Aladağ, “Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (2020), 773-796. Ayrıca bu projelerin ve diğer dijital Osmanlı çalışmalarının kapsamlı bir ağı ve veri tabanı için bk. *Digital Ottoman Studies Platform*. (www.digitalottomanstudies.com).

12 David J Bodenhamer, “Narrating Space and Place”, *Deep Maps and Spatial Narratives*, ed. T. M. Harris vd. (Bloomington, Indiana: Indiana University Press), 18-20.

güç, Renzi ve Langlois'in ifade ettiği gibi bu materyallerin yalnızca bilgi üretme kapasiteleri ile değil aynı zamanda algılanan gerçeklikleri şekillendirme yeteneğiyle de ilişkilidir. Bu noktada daha önce bahsedildiği üzere veri görselleştirme, kartografik haritalandırma ve hatta verilere erişme hakkı siyasi ve ideolojik güç tartışmalarının da parçası olmuştur.¹³ Bu tartışmaların odağındaki haritacılar, emperyal güçlerin altın, gümüş, petrol ve diğer kaynakları araştırmak ve veri toplamak için bir araç haline gelmeleri yönünde eleştirilmiştir.¹⁴ Bir diğer hassasiyet ise temsiliyetle ilgilidir. Drucker'a göre Dijital Beşerî Bilimlerde metinden grafik görsellere dönüşen bilgiler de verinin natüralist gerçekçi temsilleri değil, inşa edilmiş ve kurucu eylemler yoluyla oluşmuş temsilleridir.¹⁵ Nitekim dünya yüzeyinde karmaşık mekân ve yer modelleri oluşturulmasına ve bunlar arasındaki ilişkileri anlamaya izin veren CBS, teknolojik gelişmeler sayesinde zamanla beşerî bilimlerin nicel kaynaklarını sistemine dahil etse de bu sistemin nitel bir temsiliyet açısından sınırları vardır.¹⁶ Dolayısıyla bu kapsamda üretilecek grafikler, görselleştirmeler ve haritalara eleştirel ve analitik gözle bakmak bilginin temsili açısından önemlidir.

Bu çalışmada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayet, sancak, kaza bazında tüm idari birimleri için konumsal bir veri tabanı hazırlamak analitik düşüncenin de altyapısını oluşturacaktır. Nitekim bir Osmanlı arşiv metnini veriye dönüştürerek envanterini oluşturmak, bu envanteri konumsal coğrafi veri tabanına dönüştürmek ve bunları mekânsal olarak görselleştirmek gerek fikrî gerekse ilmî açıdan değerli bir katkıdır. Özellikle henüz üzerine derli toplu bir çalışma bulunmayan ve eksikliği her geçen gün araştırmacıların daha fazla dikkatini çeken Osmanlı yer adları (*gazetteer*) veri tabanının oluşması için bu çabalar önem arz etmektedir. Bu araştırmaları mümkün kılan CBS teknolojisini Osmanlı metinlerine entegre etmek ileri seviye derin haritalandırmalar için de dijital bir altlık oluşturur.¹⁷ Bu çalışmada 1500-1550 yılları arasında Osmanlı kazaları ve idari teşkilatı kapsamındaki bir vaka çalışması ile Mekânsal Beşerî Bilimler'in Osmanlı tarihindeki potansiyeline dair bir yöntem sunulması hedeflenmektedir.

“XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Şehirleri ve İdari Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları İçin Bir Dijital Tarih Uygulaması”¹⁸ başlığıyla bir yüksek lisans tezi olarak tamamlanan bu araştırmanın motivasyonlarından biri Osmanlı çalışmalarında -imparatorluk çapında- idari organizasyon haritasının eksikliğini nispeten gidermektir. Nitekim bu eksiklik yalnızca şehir araştırmaları değil farklı temalarda ve uzmanlık alanlarındaki Osmanlı çalışmalarının da mekânsal veriye ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Bir nevi pilot bir çalışma olan bu araştırmada 16. yüzyılın ilk yarısına ait vilayet, sancak ve kaza bazında bir envanter oluşturulmakta ve dijital haritalama gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma kapsamında 703 kaza, 114 sancak ve 8 vilayet tespit edilmiş ve farklı yıllardaki verilere göre bunların dijital ve tematik temsili

13 Ganaele Langlois - Alessandra Renzi, “Data activism”, *Compromised Data: New Paradigms in Social Media Theory and Methods*, ed. G. Elmer vd. (London: Bloomsbury, 2015), 202-225.

14 Dorothy Kidd, “Extra-Activism: Counter-Mapping and Data Justice”, *Information, Communication & Society* 22/7 (2019), 954-970.

15 Johanna Drucker, “Humanities Approaches to Graphical Display.” *Digital Humanities Quarterly* 5/1 (Mart 2011).

16 Ian Gregory, “Exploiting Time and Space: A Challenge for GIS in the Digital Humanities”, *The Spatial Humanities – GIS and The Future of Humanities Scholarship*, ed. David J. Bodenhamer vd. (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2010), 58-76.

17 Arapça arşivlerin CBS'ye entegrasyonuna dair benzer bir yöntem önerisi için bk. David Joseph Wrisley, “Spatial Humanities: An Agenda for Pre-Modern Research”, *Porphyra* 22 (Sonbahar 2014), 96-107.

18 Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century*.

oluşturulmuştur.

Bir tarihinin metinsel verileri dünya üzerinde bir coğrafi konum ile eşleştirebilmesi ve CBS ile dijital temsilini oluşturması için belirli aşamalar gerekmektedir (Bk. Şekil 1). Bu aşamaların her biriyle yakın ilişkide olan araştırmacının yorum ve analiz yeteneği ise çalışmanın merkezindedir. Böylece araştırmacının bilgisayar destekli tüm aşamaları yalnızca bir makine çıktısına teslim edilen bir “sonuç” değil entelektüel bir “süreç” haline dönüşür.

Şekil 1: Arşiv metinlerinin CBS ile dijital haritalandırma aşamaları

Bu çalışmada hem literatür hem de arşiv araştırması yapılmış ve 16. yüzyılın ilk yarısına dair bilgi sağlayacak olan tahrir¹⁹, kadiasker²⁰ ve kanunname²¹ kayıtları kullanılmıştır. 1530 tahrir defterleri şehir sakinleri, meslekler, ürünler, gelirler, dinler, etnik kökenler, statüler, mahalleler gibi birçok farklı temada zengin bilgi içermektedir. Bu bilgiler her bir vilayet

- 19 Bu çalışmada TÜBİTAK tarafından desteklenen “Osmanlı Şehirlerini Haritalamak: Sosyo-Mekânsal Benzerlikler ve Özgünlükler (1520-1540)” (No: 217Ko81) projesinin tahrir verileri kullanılmıştır. Verilerin kullanımına izin veren TÜBİTAK ve Yunus Uğur’a teşekkürlerimi sunarım. Çalışmada, 15 cilt olarak yayınlanan 166, 167, 367, 370, 387, 438 ve 998 numaralı muhasebe defterleri kullanılmaktadır. Ayrıca 94, 101, 114, 390 ve 1078 numaralı icmal defterleri aracılığıyla eksik bilgiler tamamlanmıştır. Böylece toplam 12 defter indekslenmiştir. Bu defterlerin sekizi (166, 167, 367, 370, 387, 438, 998, 1078) 937/1530’a, diğer dördü ise önceki dönemlere aittir. Bu projede kullanılan tahrir defterlerine dair bir değerlendirme için bk. Yunus Uğur, “Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterlerini Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırarak”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25 (2020), 37-69; Tahrir defterlerine dair bir literatür değerlendirmesi için bk. Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century*.
- 20 Ruznamçe kayıtları sistemli olarak ilk kez 16. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığından dolayı kadiaskerlerin kaydettikleri ve kadılar hakkında bilgi içeren kaynaklar bu çalışmada “kadiasker kayıtları” olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışma kapsamında şu kadiasker kayıtları kullanılmıştır; Turan Gökçe, “Anadolu Vilayeti’ne Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9 (1994), 215-261; Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadulukları ve Kadıları”, 3 Mayıs 1944, 50. *Yıl Türkçülük Armağanı* (İzmir: Akademi Kitapevi, 1994), 77-94; Ercan Alan, “Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Sancakları, Kazaları ve Kadılar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)* 33 (Kasım 2016), 337-377; Abdurrahman Atçıl, “TSMA D. 8823.11”, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri* ed. Abdurrahman Atçıl - Ercan Alan (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 119-200.
- 21 Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 261-282.

içerisindeki sancak dağılımı ve bu sancaklardaki kaza, nefis, nahiye veya köyleri kapsamaktadır. Böylece tahrirler bize imparatorluğun idari birimleri hakkında önemli bir envanter sağlamaktadır. Kadıasker kayıtları ise düzenli olarak 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ruznamçe defterlerine benzemektedir. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği'nin kadı ve müderris atamaları, kadıların pozisyonları, terfileri, görevden alınmaları, görev değişiklikleri gibi bilgileri içermekle birlikte taşra idari teşkilatı hakkında da veriler sağlamaktadır. Hangi vilayette hangi sancak ve kaza ile ilişkili olarak kadılar hakkında işlem yapıldığının kaydedilmesi o dönemin idari organizasyonunu da göstermektedir. Bir diğer kaynak olarak 1522 kanunnamesi ise imparatorluk çapında vilayet, sancak ve kaza listesini ve aynı zamanda her kazanın akçe gelirine dair bilgi sağlamaktadır. Böylece kanunname idari organizasyonun nasıl bir yapıda olduğunun takip edilmesine imkân tanır. Bu yönüyle çalışma farklı amaçlarla oluşturulmuş arşiv türlerinin şehir tarihi kapsamında yeniden ele alınması ve değerlendirilmesine de somut bir örnek teşkil etmektedir.

Bu arşivlerin metinden *veriye* dönüştürülmesi için bir elektronik tabloda satır ve sütunlara aktarılması önceliklidir. Bu tablolar bilginin ve metnin sınıflandırılması, standartlaştırılması, sayısallaştırılması ve *veri* formatına dönüştürülmesini sağlar. Böylece farklı türdeki arşiv belgeleri dönem, vilayet, sancak, kaza dağılımına göre satır ve sütunlarda tematik olarak yapılandırılabilir. Daha da önemlisi tarihsel mekânların güncel coğrafi koordinatlarının da eklenmesiyle birlikte mekânsal bir veri tabanı (*geodatabase*) tasarlanmış olur. Wikidata, Geonames gibi veri tabanları veya Google Haritalar veya Open Street Maps gibi web tabanlı harita teknolojilerinden enlem ve boylam bilgilerine ulaşılabilir (Bk. Şekil 2: AH ve AI sütunları kazaların günümüz koordinatlarını temsil eder ve İstanbul için bir örnek Google Haritalar'dan temin edilmiştir; 41.0059, 28.9756). Her bir veri bu mekânsal veri tabanı ile bir kimlik (*ObjectedID*) sahibi olur ve sistemde benzersiz olarak tanımlanır (Bk. Şekil 2).

B	D	E	F	G	AH	AI
Objected_ID	Kaza	_Kaza_Kadi_1513_Anadolu	Sancak_1513_Anadolu	Vilayet_1513_Anadolu	X	Y
375	Antalya	Antalya	Teke	Anadolu	30,71	36,897079
99	Arç	Arç	Kastamonu	Anadolu	33,33	41,243896
361	Arşat	Arşat	Aydın	Anadolu	28,39	37,785414
340	Adala	Atala	Saruhan	Anadolu	28,27	38,578264
103	Ayandon	Ayandon	Kastamonu	Anadolu	34,43	41,958999
165	Ayşak	Ayşak	Ankariyye	Anadolu	32,65	40,470264
353	Ayşanlığ	Ayşanlığ	Aydın	Anadolu	27,37	37,955848
336	Ayazmend	Ayazmend	Karesi	Anadolu	26,78	39,22235
319	Aydıncık	Aydıncık	Hüdıvendıgıle	Anadolu	27,85	40,340527
166	Bacı	Bacı	Ankariyye	Anadolu	32,29	39,786601
365	Balat	Balat	Menşeye	Anadolu	27,28	37,513267
332	Balıkesri	Balıkesri	Karesi	Anadolu	27,89	39,655461
327	Balya	Balya	Biga	Anadolu	27,58	39,750874
143	Baycınlu	Baycınlu	Karhisar	Anadolu	31,06	39,01392
363	Beçin	Beçin	Menşeye	Anadolu	27,79	37,277311
314	Beğüzaran	Beğüzaran	Hüdıvendıgıle	Anadolu	31,92	40,168537
16	Beşdereği	Beşdereği	Bolu	Anadolu	31,432541	41,273826
325	Beşyama	Beşyama	Hüdıvendıgıle	Anadolu	27,18	39,12178

Şekil 2: 1500-1550 yılları arasındaki Osmanlı idari teşkilatının vilayet, sancak, kaza kapsamında hazırlanan elektronik tablo örneği.

Tarihsel yer, mekân ve konumu şimdinin coğrafi yüzeyi ile eşleştirmekte bazı zorluklar ortaya çıkar. Yıkılmış ve izi kalmamış bir yapının yerini tespit etmek, yüzyıllar içerisinde farklı coğrafyaların ve dillerin parçası olarak isim değiştiren şehirleri tanımlamak ya da ülke sınırlarının yokluğunda bir haritalama yapmak karşılaşılan güçlüklerden birkaçıdır. Yine de mevcut veriler çerçevesinde çizilen “tematik sınır” veya bir yapının elde edilebilen en yakın koordinat bilgisi üzerinden konumlandırılması gibi birçok yaklaşımla araştırma süreci yürütülebilir hale gelmektedir.

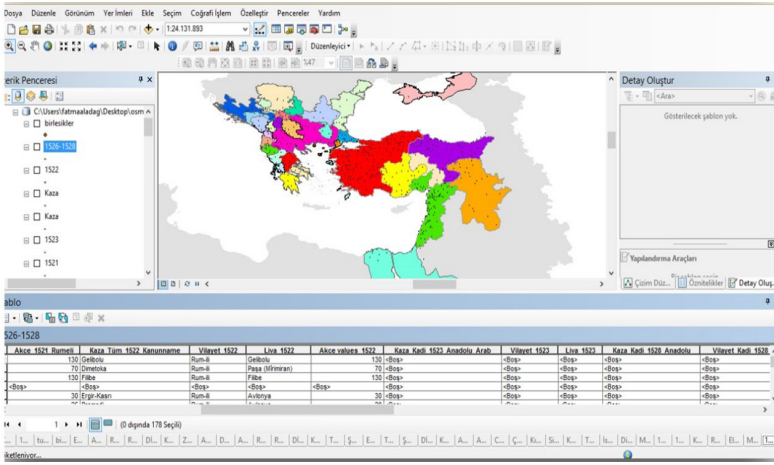
Google Haritalar gibi çevrimiçi haritalama servislerinden yararlanarak coğrafi koordinatların veri tabanına eklenmesiyle, mekânsal veriye dönüştürülen metinler, CBS ile konumsal olarak yapılandırılmış olur. Artık Osmanlı idari teşkilatının vilayet, sancak ve kaza temelinde her bir benzersiz verisi bir konum ile eşleştirilmiş ve gerek zamansal gerek mekânsal olarak görselleştirilebilir hale getirilmiştir. Mekânsal verilerin CBS sisteminde analizi için birçok farklı yazılım bulunmaktadır.²² CBS yazılım firmalarının yanı sıra artık Dijital Beşerî Bilimler araştırmacıları da kendi proje ihtiyaçlarına göre kullanım arayüzü kolay araçlar geliştirmektedirler. Bu çalışmada Esri tarafından geliştirilen ArcGIS²³ yazılımı kullanılmıştır. Açık kaynaklı QGIS ise bir başka alternatif olarak aynı amaca hizmet etmektedir. ArcGIS yazılımı ile haritalandırma yapmak için enlem ve boylam olarak veri tabanında lokasyon bilgisi bulunan kazalar nokta (*point*) olarak haritaya eklenirken, vilayet ve sancak gibi bölgeler ise poligon (*polygon*) olarak temsil edilmiş ve çizilmiştir (Şekil 3). 16. yüzyıl için çizilen bu sınırlar Osmanlı coğrafyasının hâkim olduğu coğrafi kapsam hakkında fikir vermek ve anlayabilmek amacıyla oluşturulmuştur. *Polygon* olarak çizilen her bir vilayet, bu vilayetin kapsadığı sancak alanı, her sancak ise kapsadığı kaza alanı ile haritada temsil edilmektedir. Bu anlamda, haritalardaki sınırların, modern dönem sınırlar veya sınır çalışmalarında beklenen kesinlik iddiasından uzak olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bir başka deyişle, bu haritalarda çizilen idari teşkilat, modern anlamda bölgesel bir idari bölünme değildir. Haritalar yalnızca idari makamların düşünce ve mantığını yansıtan ve tarihsel kaynaklarda ortaya çıkan idari bölünmeye atıfta bulunmaktadır.

CBS sisteminde oluşturulan bir veri tabanı, görünüşte birbiriyle uyumsuz olsa da çok çeşitli kaynaklardan temin edilen verileri entegre etme yeteneğine sahiptir. Araştırmacılar çok sütunlu bir elektronik tabloya dahil edebilecekleri ses, video, görsel gibi formattaki verilerle analiz ortamını genişletebilir ve çok katmanlı derin haritalama (*deep mapping*) yapabilirler. Böylece her bir farklı tema ve formattaki veriyi eş zamanlı görüntüleme ve analiz yapma imkânı doğmaktadır. Ayrıca ArcGIS StoryMaps²⁴ kapsamında bu haritalar görsel ve entelektüel bir anlatıya dönüştürülerek araştırmanın sorusu, yöntemi, bulguları ve çıktıları herkesin online olarak erişebileceği web tabanlı bir arayüzde paylaşılabilir. Bu yönüyle de dijital çalışmalar matbu yayınların ötesinde online olarak erişilebilir hale getirilerek araştırmacıların hizmetine sunulabilir. Örnek olarak sunduğumuz bu çalışma esas itibarıyla Osmanlı vilayetleri, sancakları ve kazaları üzerine bir envanter ve dijital haritalama çalışması olarak tasarlandığından farklı formattaki veriler, çalışmanın bu aşamasında kullanılmamıştır.

22 MapBox, CartoDB, MapHub, Map Warper ve nispeten kullanımı daha yaygın olan Google Haritalar gibi birçok web tabanlı haritalama veya eski haritaları coğrafi referanslama araçları bulunmaktadır ve her geçen gün bunların yenileri geliştirilmektedir.

23 Esri, ArcGIS.

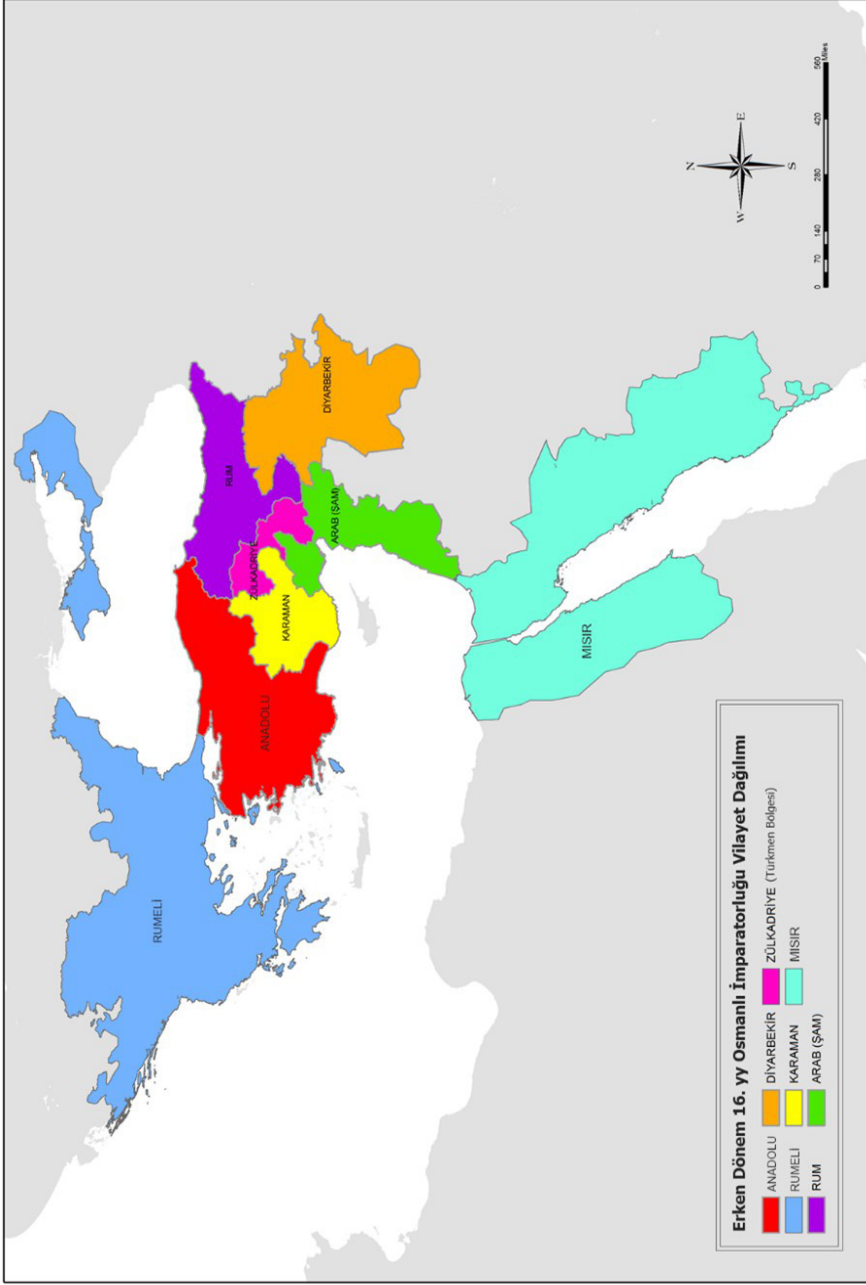
24 ArcGIS StoryMaps, www.storymaps.arcgis.com.

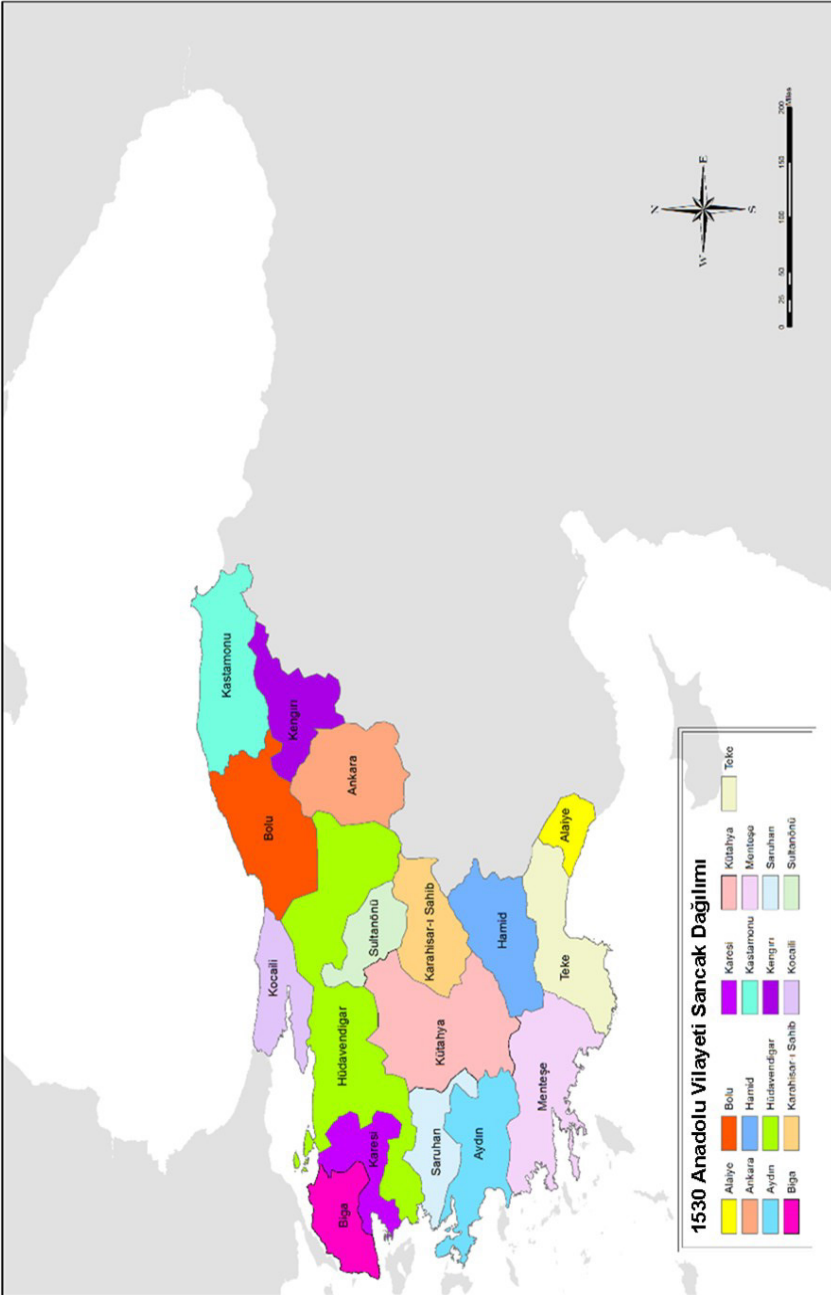
Şekil 3: 1500-1550 yılları arasındaki Osmanlı idari teşkilatının ArcGIS yazılımında görünümü

Çalışma kapsamında incelenen kaynaklara göre imparatorluğun 16. yüzyılının ilk yarısına ait vilayet, sancak ve kaza temalarında 60 adet harita geliştirilmiştir.²⁵ Farklı tarihlere veya kaynaklara göre değişim ve dönüşümlere uğrasa da Anadolu, Rumeli, Arap, Diyarbekir, Karaman, Rum, Zülkadriye ve Mısır vilayetlerinin ve idari organizasyonda ilişkili oldukları sancak ve kazaların dijital olarak haritalandırılması tamamlanmıştır (Bk. Harita 1, 2, 3, 4, 5, 6 ve 7).

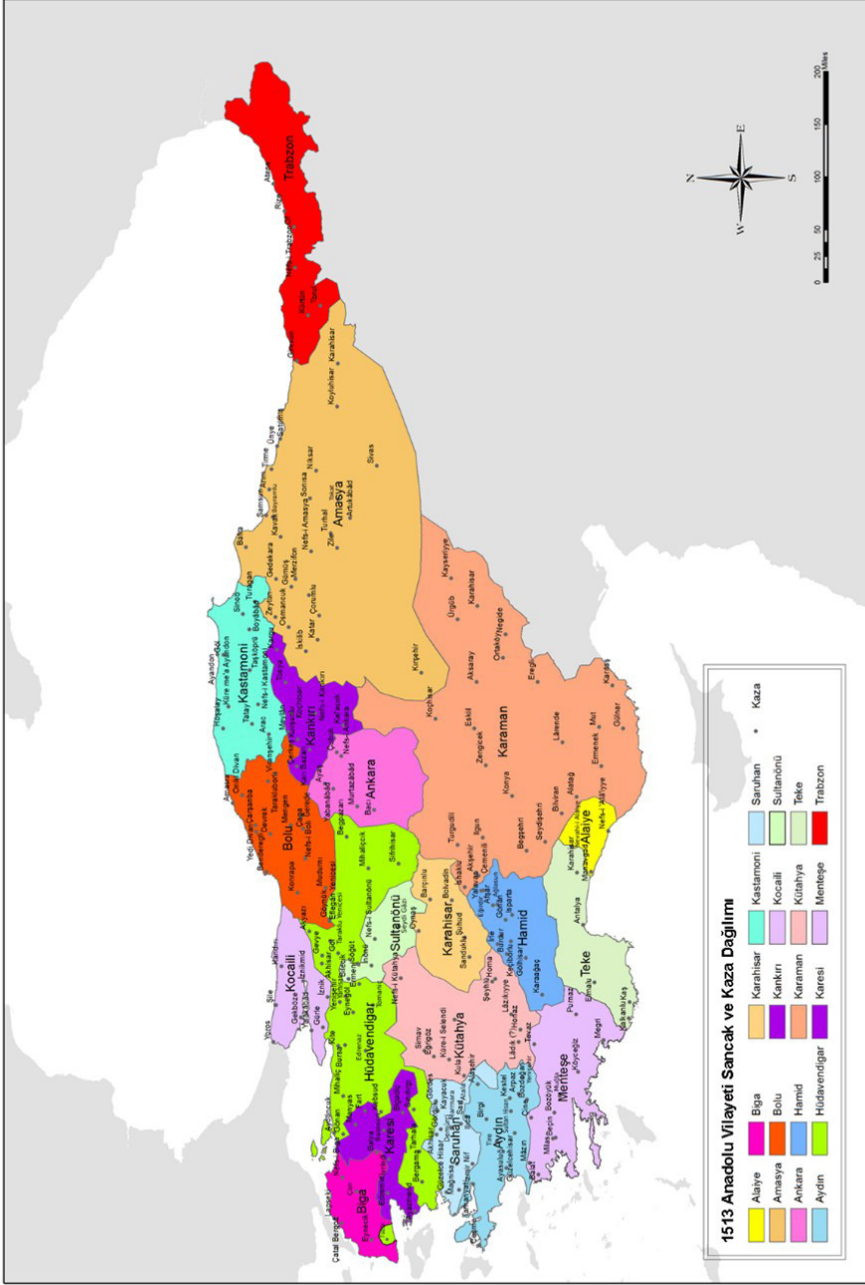
25 Haritaların tamamına erişmek için bk. Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century*.

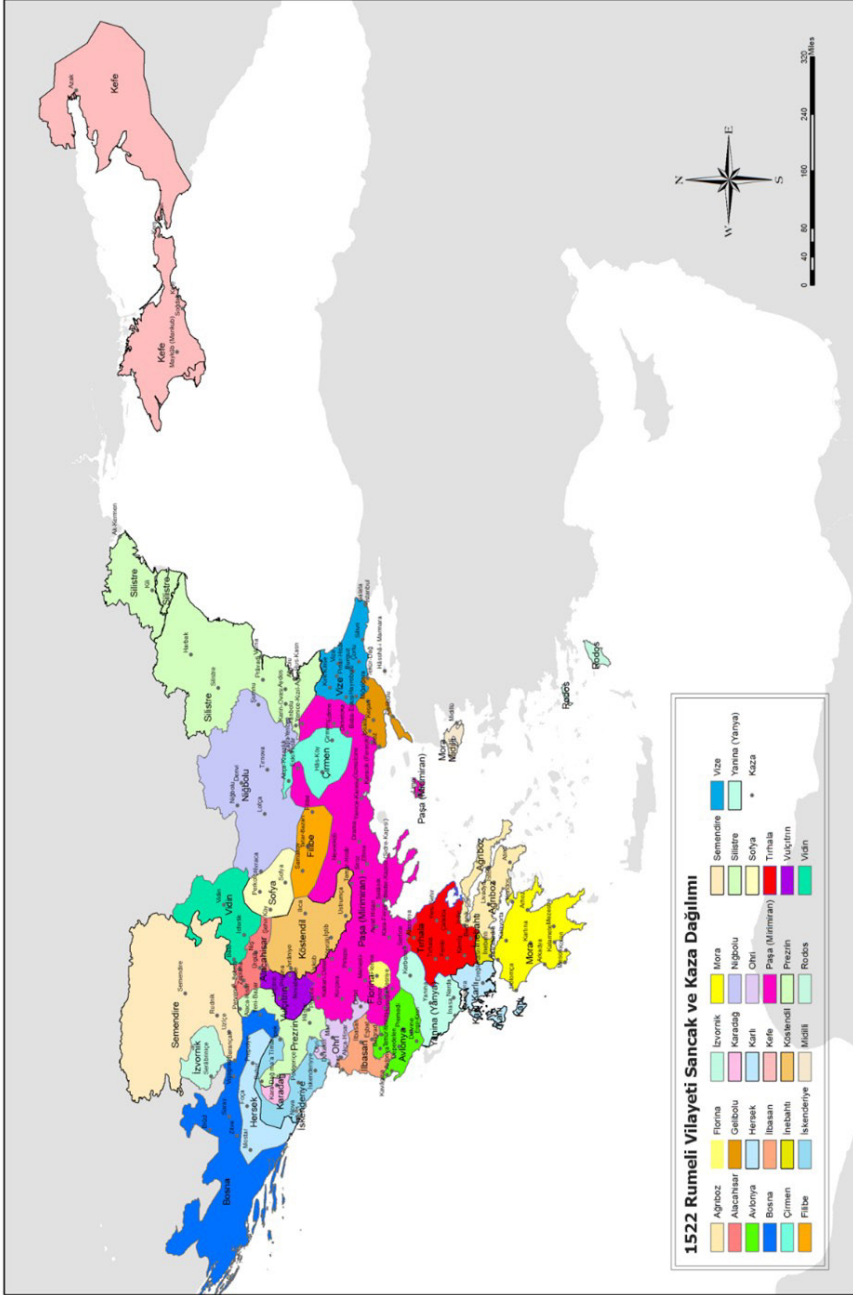
Harita 1: 1500-1550 aralığında incelenen kaynaklara göre erken dönem 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Vilayet Dağılımı

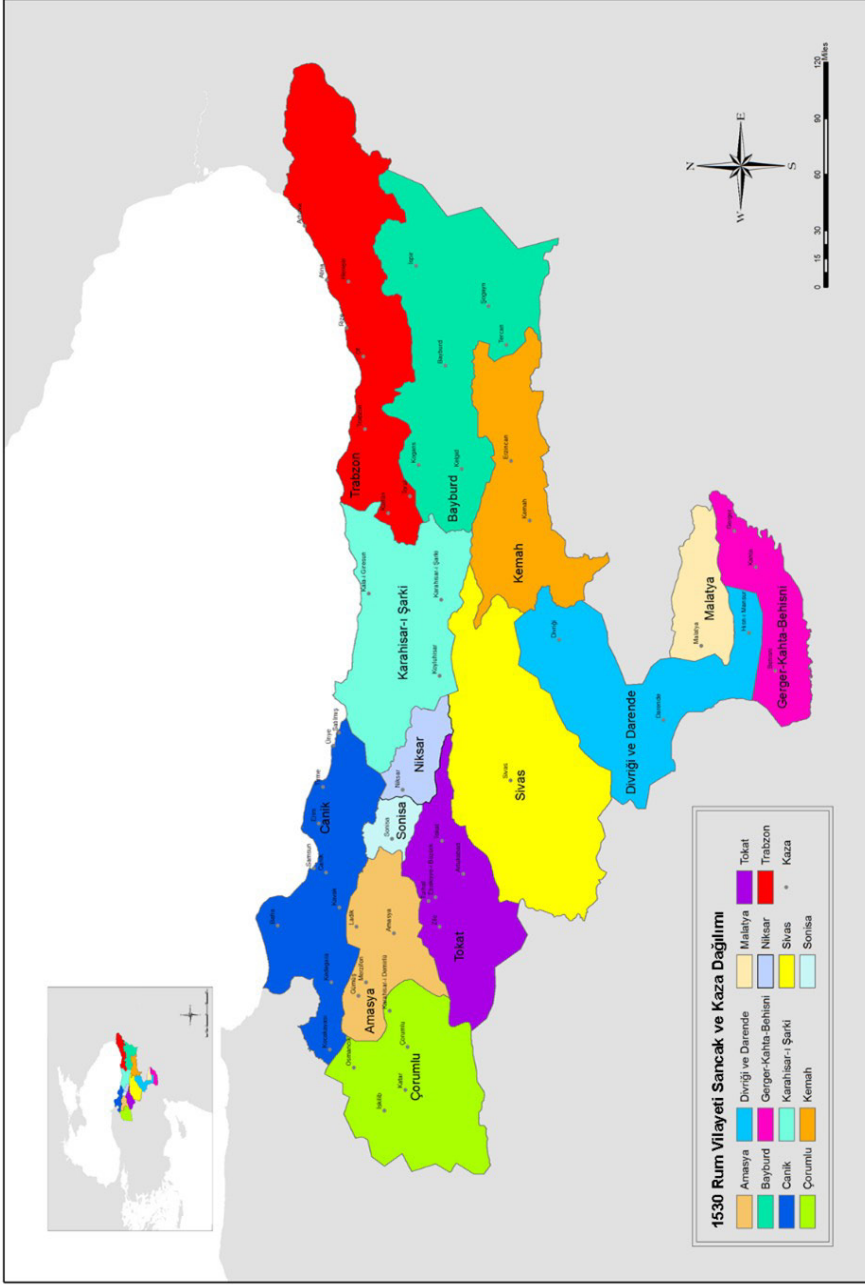
Harita 2: 1530 odağındaki tahrirlere göre Anadolu vilayeti sancak dağılım haritası

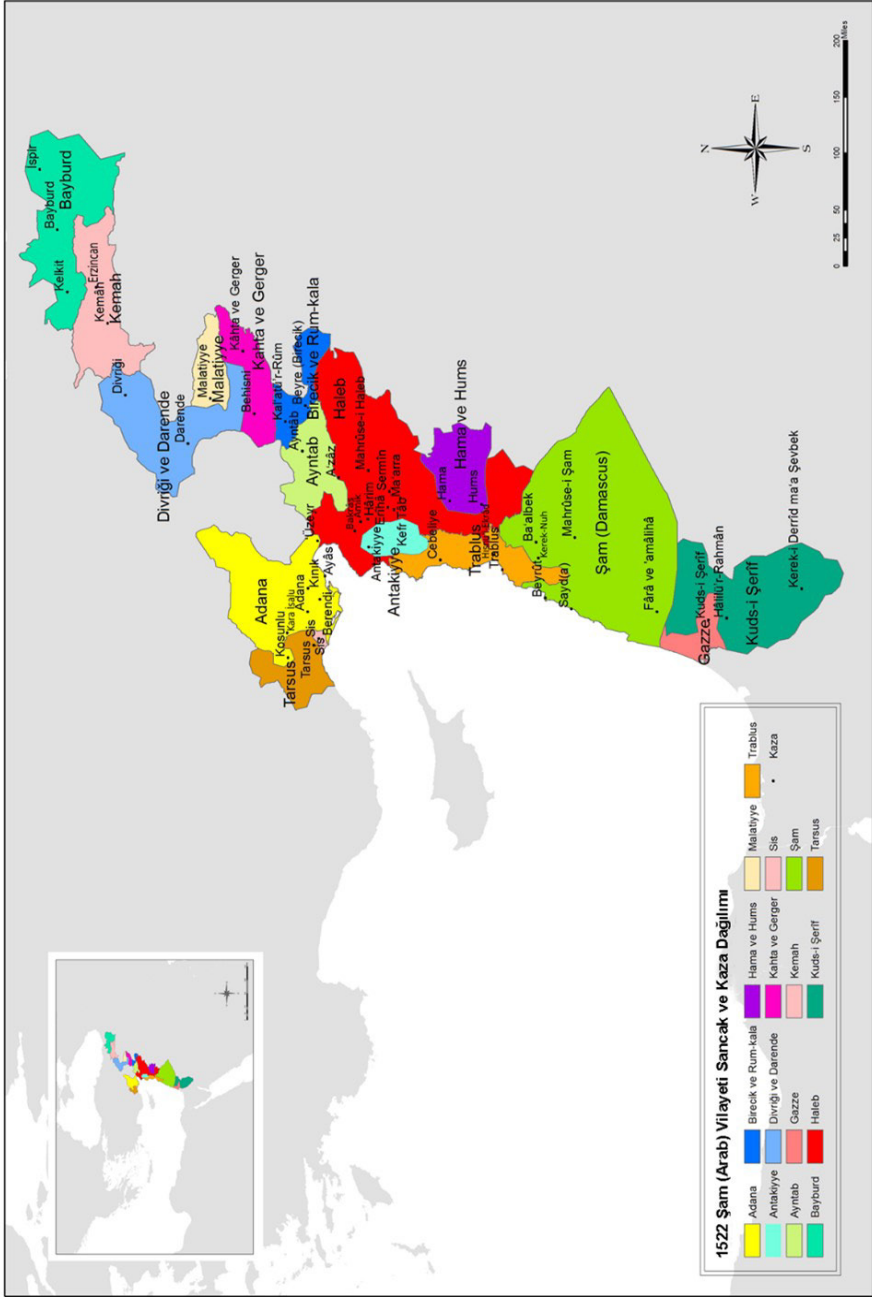
Harita 3: 1513 tarihli kadiasker kaydına göre Anadolu vilayeti sancağ ve kaza dağılım haritası

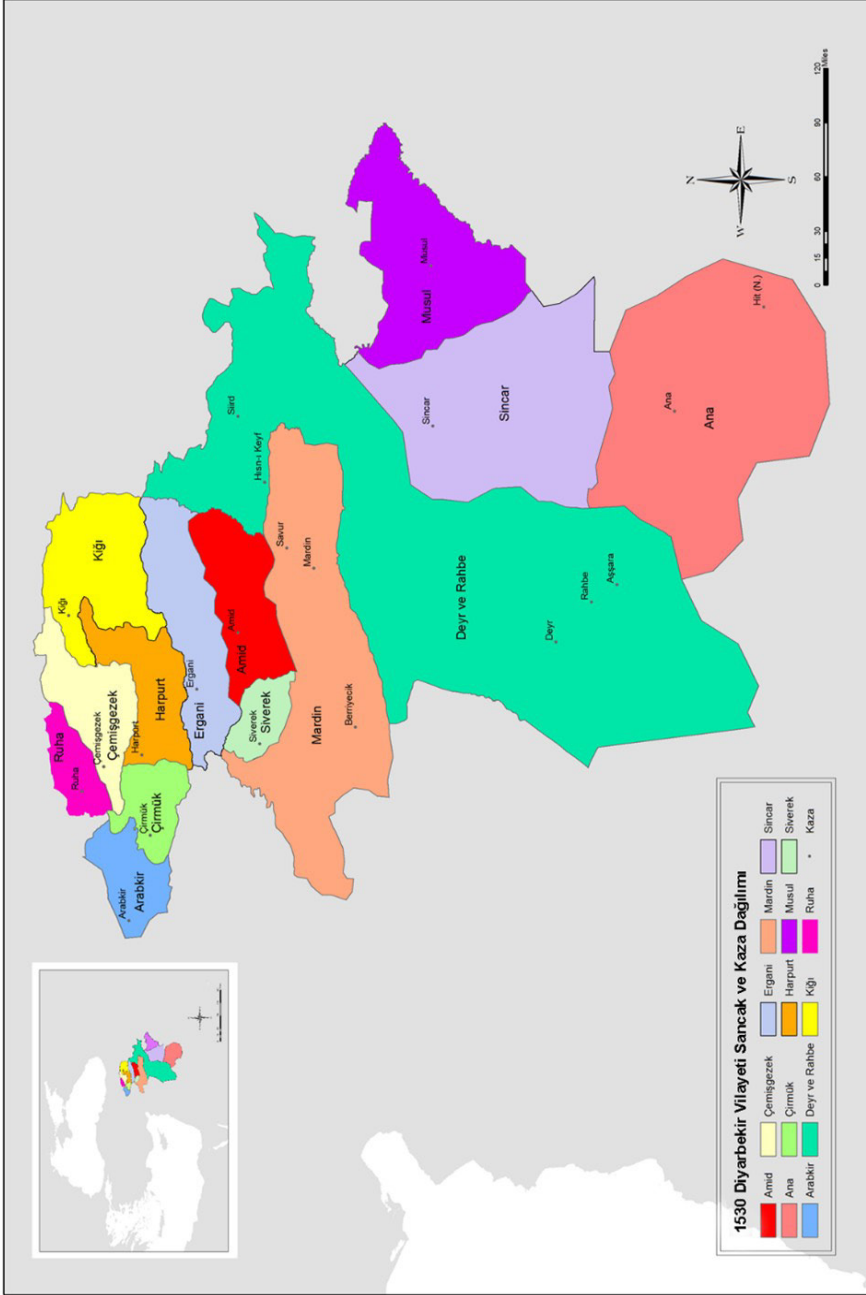
Harita 4: 1522 tarihli kanunnameye göre Rumeli vilayeti sancak ve kaza dağılım haritası

Harita 5: 1530 odağındaki tahrirlere göre Rum vilayeti sancak ve kaza dağılım haritası

Harita 6: 1522 Kanunnamesine göre Şam (Arab) vilayeti sancak ve kaza dağılım haritası

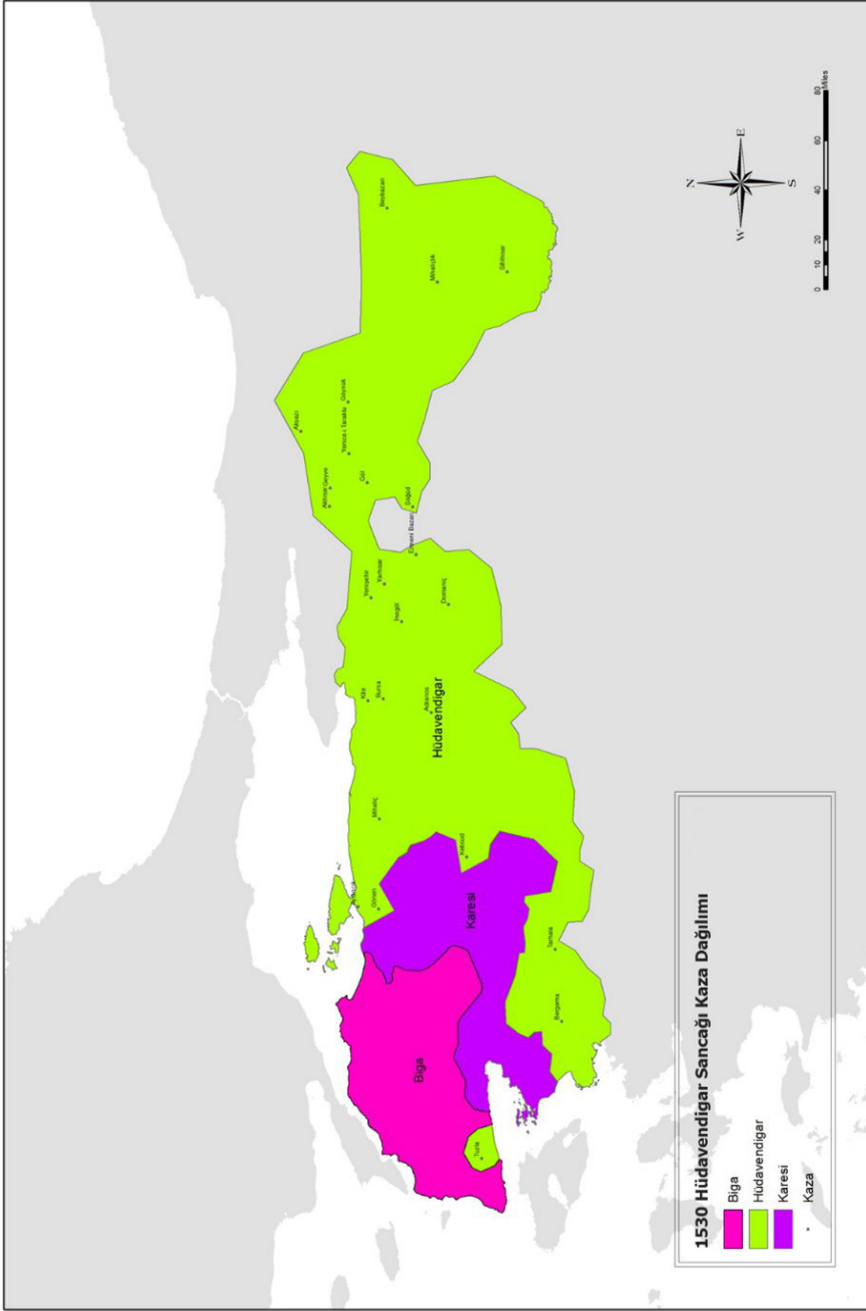

Harita 7: 1530 oduğındaki tahrirlere göre Diyarbekir Vilayeti sancak ve kaza dağılım haritası

Geliştirilen haritalar kaynakların mekânsal olarak somutlaşmasını sağlayıp verilerin okunabilirliğini artırmaktadır. Böylece arşiv metinlerinin görsel ve mekânsal ifadesini temsil eden bu haritalar, analitik araştırmalara bir altlık oluşturmanın yanı sıra salt bir metin okumasında fark edilemeyecek bazı örüntülerin de açığa çıkmasını sağlar. Bu çalışmadan bir örnek olarak Tuzla (Behram) kazasının durumu gösterilebilir. Tuzla kazası, coğrafi olarak Biga sancağının alanı içinde olmasına rağmen hem vilayet hem de hukuk idaresi açısından Hüdavendigar sancağına kayıtlı olarak yer almaktadır (Bk. Harita 8). Bu durum Tuzla'nın sahip olduğu tuz madeni (memleha) sayesinde zengin bir bölge olması ile açıklanabilir.²⁶ Nitekim, Özer Ergenç Hüdavendigar sancağındaki Bursa'nın ticaret gücü nedeniyle büyük bir nüfusa sahip olması, şehri beslemek için idari bölgenin geniş tutulması zorunluluğunu doğurarak Tuzla gibi geliri yüksek kazaların buraya bağlanmasına neden olduğunu vurgulamıştır.²⁷ Benzer bir durum Rumeli bölgesindeki İne-Bazarı ve Tekür Dağı kazası için de geçerlidir. Bir başka önemli husus olarak, farklı arşiv kaynaklarına göre Osmanlı İmparatorluğu idari teşkilatının da görsel temsiline değışmekte olduğu da ortaya çıkmıştır. Vergi sistemine hizmet için oluşturulan tahrir kayıtları ile idari ve hukuki amacı olan kadıasker kayıtları veya kanunnamedeki kaza verileri farklılaşmaktadır. Örneğin yerleşik olmayan yörük veya bazı aşiret gruplarına ait birçok kazanın tahrirlerde kaydedilmediği görülmektedir. Bu da arşiv kayıtlarının CBS sistemindeki temsillerinde farklılığa yol açmaktadır. Bir başka farklılık ise bazı kazaların tahrir defterlerinde -özellikle Rumeli vilayetinde- iki farklı sancakta tekrar etmesidir. Öte yandan, bu tekrar eden kaza bilgisine kanunname veya kadıasker kaydında rastlanmamaktadır.

26 M. Mustafa Kulu, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı Dergisi* 2 (2004), 217-220.

27 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 122-123.

Harita 8: 1530 odağındaki tahrir defterlerine göre Hüdavendigâr Sancağı kaza dağılımı

SONUÇ

Özetle Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) teknolojisi sosyal ve beşerî bilimlerin araştırma süreçlerine dahil edilerek tematik ve tarihsel araştırma alanlarında etkili bir yöntem sunmaktadır. Mekânı odağa alarak tarihsel kaynakları incelemek, Osmanlı arşivlerinin *büyük verisini* zaman ve mekân bağlamında analiz etmek, ilişkilendirmek ve haritalar aracılığıyla görselleştirmek için CBS önemli bir keşif ortamı sağlamaktadır. Mekânsal Beşerî Bilimler bu çalışmaların mekân odağında ve disiplinlerarası bir araştırma ortamında temsil edilmesi açısından yeni ve önemli bir alandır. Günümüzde Avrupa ve Amerika başta olmak üzere Beşerî Bilimler, Dijital Beşerî Bilimler veya Bilgisayar Bilimleri kapsamında birçok üniversitenin müfredatında "Spatial Humanities" veya "Computational Spatial Humanities" başlığıyla yer alan Mekânsal Beşerî Bilimler Türkiye'de henüz yalnızca bir üniversitenin ders programında yer almaktadır.²⁸ Farklı disiplinlerin ilmi zenginliklerini özellikle tarih araştırmalarına entegre etmek için Osmanlı ve Türkiye çalışmalarında bu yeni alanın kendine yer bulması, geçmişi mekân odağında keşfetmenin de farklı yollarını sunacaktır.

Bu yöndeki çalışmalar Osmanlı yer adları (*Ottoman gazetteer*) için de büyük potansiyel taşımaktadır. Tarihi bir yer isminin farklı dönemlerdeki arşiv kayıtlarında nasıl zikredildiğini ortaya çıkarmak ve zaman ve mekân ile ilişkili olarak CBS üzerinden dijital temsiliyi sağlamak birçok farklı disiplin ve alandaki araştırma için ufuk açacaktır. Osmanlı coğrafyasının tüm dönemlerini kapsayan web tabanlı bir veri tabanı sayesinde, tematik filtrelemeler ve görselleştirmelerle tasarlanan bir çalışma araştırmacıların mekânsal analiz becerilerine derinlik sağlayacaktır. Ayrıca, Geonames, World Historical Gazetteer (WHG), Getty, VIAF, Wikipedia ve diğer uluslararası metadata standartlarıyla çalışmayı eşleştirmek ve bağlı veri (*linked data*) mimarisi oluşturmak Osmanlı yer adlarını semantik web teknolojisine dahil edecektir. Bölgesel veya dönemsel sınırları olan bazı kıymetli girişimler olsa da henüz imparatorluk çapında tüm tarihsel dönemleri ve coğrafyaları kapsayan dijital bir Osmanlı yer adları çalışması bulunmamaktadır. Ancak bu alandaki entelektüel ihtiyacın, Osmanlı yer adları için kapsamlı bir envanterin ortaya çıkarılması ve dijital altyapının hazırlanması için atılacak adımları hızlandırması beklenmektedir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

28 Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Mekânsal Beşerî Bilimler dersi, Öğr. Gör. Fatma Aladağ.

EXTENDED ABSTRACT

“Spatial Turn” emerged in social sciences and humanities after the 1960s and gave momentum to the intellectual processing of the existing spatial imagination in the human mind. As an extension of this phenomenon, technological tools that can read time and space simultaneously paved the way for the emergence of new areas of research on how physical space affects peoples and cultures and how human perceptions shape space. In particular, Geographic Information System (GIS) technology goes beyond the physical aspect and enables “exploration of space” in relation to different questions, resources, and layers of the humanities. This study presents a method for applying “Spatial Humanities” in Ottoman studies as a new approach to enriching humanities with its interdisciplinary structure by focusing on space. The study concretely exemplifies the interaction between concepts of space, humanities, and technology through a case study on the spatial thinking of the 16th century Ottoman archival documents, more specifically the Ottoman urban and administrative history.

Examples of spatial studies by the historians of the Ottoman Empire are relatively appreciable in the field of Digital Humanities. These researches, which generally deal with Ottoman urban history, contributed to understanding the past by transforming space-oriented approaches into argumentative forms through digital maps. The studies in the literature are more than just producing attractive maps dedicated to positioning and visualizing the textual data of Ottoman archives. Instead, the originality of these studies lies in their incorporation of archives into a process providing a critical examination of place, space, and location. The text-to-map conversion creates a new research environment by uncovering the spatial relationships embedded in the text and then using this information to go beyond generating a geographical map. Thus, the invisible patterns in the texts come to the surface, providing an environment in which the historian can produce arguments, expand a critical focus, and pursue new research questions. Taking an inventory of the data in Ottoman archival texts, turning it into a geodatabase, and visualizing this data spatially is a valuable contribution, intellectually and scientifically. These studies are critical, especially for forming a digital database of Ottoman gazetteers, which has not yet been studied comprehensively in the empire level and whose deficiency is on the agenda of contemporary researchers. This deficiency reveals the difficulty of not only urban studies but also Ottoman studies in different fields and areas of expertise in reaching spatial data. This situation deepens the discussions by blending the archival data with spatial layers. Integrating the GIS technology makes such an exploration of Ottoman archival texts possible and creates a digital basis for advanced deep mapping. This article presents a case study of mapping Ottoman administrative units between 1500-1550 and suggest a method for Spatial Humanities in Ottoman Studies. There is a lack of empire-wide mapping of administrative units and cities in Ottoman history. This deficiency is one of the motivations for this study titled “Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century: A Case Study for the Application of Digital History to Ottoman Studies,” which was conducted as an MA thesis. This research, as a kind of pilot study, created an inventory database based *vilayet* (province), *sanjak* (district), and *kaza* in the early 16th century Ottoman Empire through digital mapping with GIS. By this, the study determines 703 *kazas*, 114 *sanjaks*, and 8 *vilayets* and creates their digital and thematic representation according to data from different years.

KAYNAKÇA

- Aladağ, Fatma. *Cities and Administrative Divisions of the Ottoman Empire in the Early 16th Century: A Case Study for the Application of Digital History to Ottoman Studies*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aladağ, Fatma. "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (2020), 773-796. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/58073/800406>
- Alan, Ercan. "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Sancakları, Kazaları ve Kadılar". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (Asos Journal)* 33 (Kasım 2016), 337-377.
- Atçıl, Abdurrahman. "TSMA D. 8823.11". *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*. ed. Abdurrahman Atçıl - Ercan Alan. 119-200. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Bodenhamer, David J. "Narrating Space and Place". *Deep Maps and Spatial Narratives*. ed. David J. Bodenhamer vd. 7-27. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2015.
- Bodenhamer, David J. vd. (ed.). *The Spatial Humanities – GIS and The Future of Humanities Scholarship*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2010.
- Çakar, Enver. "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 261-282.
- Drucker, Johanna. "Humanities Approaches to Graphical Display". *Digital Humanities Quarterly* 5/1 (Mart 2011).
- Digital Humanities Quaterly "Humanities Approaches to Graphical Display" Erişim 1 Ağustos 2022. <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/5/1/000091/000091.html>
- Dunn, Stuart. *A History of Place in the Digital Age*. Londra: Routledge, 2019. <https://doi.org/10.4324/9781315404462>
- Ergenç, Özer. *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Gaddis, John L. *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Gregory, Ian N. "Exploiting Time and Space: A Challenge for GIS in the Digital Humanities". *The Spatial Humanities – GIS and The Future of Humanities Scholarship*. ed. David J. Bodenhamer vd. 58-76. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2010.
- Gregory, Ian N. – Geddes, Alistair. "Introduction: From Historical GIS to Spatial Humanities: Deepening Scholarship and Broadening Technology". *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*. ed. Ian N. Gregory - Alistair Geddes. ix-xxii. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2014.

- Gökçe, Turan. "Anadolu Vilayeti'ne Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9 (1994), 163-259.
- Gökçe, Turan. "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıları". *3 Mayıs 1944, 50. Yıl Türkçülük Armağanı*. 77-94. İzmir: Akademi Kitapevi, 1994.
- Harris, Trevor M. vd. "Introduction: Deep Maps and the Spatial Humanities". *Deep Maps and Spatial Narratives*. ed. David J. Bodenhamer vd. 1-6. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2015. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxxzr2.4>
- Kidd, Dorothy. "Extra-Activism: Counter-Mapping and Data Justice". *Information, Communication & Society* 22/7 (2019), 954-970.
- Kulu, M. Mustafa. "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi* 2 (2004), 197-240.
- Renzi, R. - Langlois, G. "Data Activism". *Compromised Data: New Paradigms in Social Media Theory and Methods*. ed.G. Elmer. 202-225. London: Bloomsbury, 2015.
- Trevor M. Harris. "Deep Geography—Deep Mapping: Spatial Storytelling and a Sense of Place". *Deep Maps and Spatial Narratives*. ed. T. M. Harri vd. 28-53. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2015.
- Uğur, Yunus. "Tarih ve Coğrafya: Zaman ve Mekânın Etkileşimi". *Tarih ve Diğer Bilimler Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*. ed. M. Yaşar Ertaş. 223-242. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2021.
- Uğur, Yunus. "Tarihçilikte "Mekânın Yeniden Keşfi": Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler". *İdealKent* 11 (2020), 678-700.
- Uğur, Yunus. "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25 (2020): 37-69.

Mahalle Çalışmalarına Bir Katkı: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin Tespiti ve Haritalanması (1730-1787)

A CONTRIBUTION TO
NEIGHBORHOOD STUDIES:
IDENTIFICATION AND MAPPING
OF THE EIGHTEENTH CENTURY
SURIÇI NEIGHBORHOODS (1730-
1787)

BÜŞRANUR BEKMAN*

ÖZ ABSTRACT

Mahalleler insanların ikamet ettikleri yerler olmaktan öte Osmanlı şehirlerinin mali, idari, toplumsal ve mekânsal yapısını yansıtan çok unsurlu ünitelerdir. Bu sebeple başta Osmanlı arşivleri olmak üzere pek çok tarihi kaynakta mahalle ve mahallelilere dair veriler bulunabilmektedir. Kaynaklar özellikle mahalle isimleri ve lokasyonları bakımından zengin bir muhtevaya sahipse de bu zenginlik, mahalle araştırmalarında kullanılacak olan metodoloji üzerine çalışmalar yapmayı gerekli kılmaktadır.

Bu makale mahalle çalışmalarına tasvirî ve metodolojik olarak katkıda bulunmayı amaçlarken arşiv belgelerinin mahalleler hakkında ihtiva ettiği bilgilerin sınırlarını da tartışmaktadır. Makalede mahallelerin tespiti ve mekânsallaştırılması için mevcut literatüre alternatif bir yöntem önerisi sunulmuştur. Bu kapsamda şer'îye sicilleri odağında 1730-1787 yılları arasında suriçi mahallelerinin yer aldığı bir envanter hazırlanmış ve Coğrafi Bilgi Sistemleri'nden ArcGIS programı kullanılarak haritalanmıştır. Böylece 18. yüzyılda mahallelerin sayı, lokasyon ve isimlerinin hangi kaynak, yöntem ve aşamalarla ortaya konulabileceği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi Bilgi Sistemleri, Mahalle Çalışmaları, Suriçi, 18. Yüzyıl, Şehir Tarihi, Dijital Beşeri Bilimler.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 3 Eylül 2022 | Date Received: 3 September 2022
Kabul Tarihi: 11 Mart 2023 | Date Accepted: 11 March 2023

ATIF | CITATION

Bekman, Büşranur. "Mahalle Çalışmalarına Bir Katkı: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin Tespiti ve Haritalanması (1730-1787)". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 69-112. doi.org/10.54462/kadim.1170445

* Doktor Adayı, Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, busranurbekman@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8173-6639](https://orcid.org/0000-0002-8173-6639).

GİRİŞ

Mahalle sözlük anlamı itibarıyla insanların ikamet etmek için kurdukları mekânlar olarak tanımlanmaktadır.¹ Ancak Cerasi'nin ifade ettiği gibi mahalleleri tek bir bakış açısı veya işlev bakımından analiz etmek mümkün değildir.² Her şeyden önce toplumsal hayatın çekirdeği olan mahalleler 19. yüzyıla kadar kadiya tâbi olan imamlar, bu yüzyıl sonrasında ise muhtarlar tarafından idare edilen temel yönetim birimleridir.³ Alada'ya göre geleneksel Osmanlı mahallesi devlet ve toplum ekseninde iki yönlü olarak ele alınabilir. Öncelikle idari bir hücre olarak mahalle devletin iktidar yapılanmasına mahsus en temel bölümlerden biridir. Zira mahallenin ana fonksiyonu sosyal kontrolü, kamu düzenini ve en geniş anlamda vergilerin denetlenebilirliğini sağlamaktır. Alada'nın değindiği ikinci yön kurumsal ve toplumsal ahlaki ifade eden mahallelerdir. Burada mahalleliler kimliklerini ve aidiyetlerini bulabilirken; ortak sorumluluk, dayanışma ve kefaletle sarmalanan bir kamusalılık yaratılır.⁴ Ergenç, mahallelerin yönetsel işlevini vergilerin toplandığı yerler olmasına bağlar. Bu sebeple tahrir defterlerinde vergi yükümlüsü reaya ikamet ettikleri mahallelere göre kaydedilmiştir.⁵ Mali konularda da mahalleler çeşitli işlevler ifâ etmektedir. Tekalif-i örfiyye veya avâriz-ı divaniyye vergilerinin toplanması bu yapıları mali ünitelere dönüştürmüştür.⁶ Mahallelerin ortak sorumluluğu altında olan ibadethanelerdeki ihtiyaçların temini, imamlar ve müezzinlerin maaşlarının ödenmesi gibi giderler vakıflar yoluyla karşılanmıştır. Zamanla mahallenin sosyal fonu olarak değerlendirilen "avâriz akçesi" veya "avâriz sandığı" kurulmuş, bu sayede mahallelilerin çeşitli ihtiyaçlarının da karşılandığı bir sosyal dayanışma unsuru oluşturulmuştur.⁷ Böylece mahalleler devlet ve toplum arasındaki sorumluluklar için bir köprü görevi üstlenmiş, şehrin ana çekirdeği olarak toplumsal bir bilinç yaratılmasına katkı sunmuştur.⁸

Görüldüğü üzere sözlük tanımının ötesinde pek çok unsuru ihtiva eden mahalleler, adeta Osmanlı şehirlerinin yapısını yansıtan minyatürler olarak düşünülebilir. Bu durum mahallelerin yalnızca bir ikamet alanı olmadığını ortaya koyar. Dolayısıyla mahalleler hakkında yapılacak olan tanımlara şehrin idari, toplumsal ve mali yapısını yansıtan üniteler olma özellikleri de eklenmelidir.⁹

- 1 Ali Murat Yel - Mustafa Sabri Küçükacı, "Mahalle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/323.
- 2 Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti - Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 71.
- 3 Kemal Beydilli, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/181-186. Mahalleleri idari birimler olarak ele alan çalışmalar için ayrıca bk. Hikmet Kavruk, *Mahalle Yerleşimi ve Yönetimi* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018); Yaşar Güneş, "Mahalle Yönetimi", *Türk İdare Dergisi* 465 (Aralık 2009), 113-128; Ertuğrul Taylan, "Osmanlı Mahalle İdaresi", *İller ve Belediyeler Dergisi* 55/65 (2000), 173-178; Musa Şahin - Esra Işık, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2011), 221-229; Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* 13 (2005), 93-107; Vedat Yılmaz - Mehmet Mecek, "Türkiyede Mahalle Yönetimlerinin Tarihsel Gelişimi ve Hukuki Statüsü", *İdealkent* 27/10 (2019), 768-799; Halil İbrahim Aydınlı, "Yeni Yönetim Anlayışı ve Yerin Yerleştirilmesi: Mahalle Yönetimi", *Yerel Yönetim ve Denetimi* 8/5 (2003), 28-33.
- 4 Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle* (İstanbul: Sümer Yayınevi, 2008), 17.
- 5 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 73.
- 6 Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marifé* 1/1 (2011), 149. Ayrıca bk. Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/108-109.
- 7 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2012), 11; Mehmet İpşirli, "Avâriz Vakfı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/109.
- 8 Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, 123.
- 9 Osmanlı mahallelerinin bu özelliklerini gösteren çalışmalar için ayrıca bk. Çiğdem Aysu, "İstanbul Şehrinde Metropoliten

Mahallelerin sahip olduğu bu çok unsurlu yapı Osmanlı belgelerinde de karşılık bulmuştur. Özellikle şer'iyeye sicilleri, vakfiyeler, tahrir, avâsız, mühimme, ahkâm ve şikâyet defterleri mahalle ve mahallilere dair pek çok bilgiyi barındırmaktadır.¹⁰ Aynı zamanda manzum olarak yazılan ve şehrin güzelliklerini konu alan şehrengizlerde, seyahatname, gravür, plan ve haritalarda mahallelere dair bilgiler görülebilir.¹¹ Bu zengin kaynaklar Osmanlı şehirlerinin tarihi hakkında yeni detayların ortaya çıkması açısından son derecede önemlidir. Söz konusu detayları parçadan bütüne, yani mahalle ölçüğünden şehrin tümüne odaklanarak görmek mümkündür.

Arşiv belgelerinde mahallelerin idari tabiiyetleri, gündelik yaşamları, topografyası, mimari yapıları, mülkiyet ilişkileri, sosyo-ekonomik yapıları gibi zengin veriler tespit edilirken ekseriyetle ilk değinilen mahallelerin isimleri ve şehir içindeki konumlarıdır. Ancak hemen hemen her belgede bu isimlerin aynı şekilde geçmediği ve çeşitli gerekçelerle yüzyıllar içinde değişimler yaşadığı görülmektedir. Bu sebeple tümevarım bir değerlendirme yapılmadan önce mahallelerin isim ve lokasyonlarını tespit zarurietini doğmaktadır. Kaynaklardaki verilerin uygun yorumlanması içinse metodolojik bir çalışma gerçekleştirme ihtiyacı hasıl olmuştur.

Literatürde mahallelerin tespitine dair yapılmış çalışmaların 16.ve 17. yüzyıllar, ile 19. yüzyıl Anadolu ve Balkan şehirleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.¹² Bu çalışmalar

İstanbul'a Mahallelerin Mekânsal Dağılışı 1950-2001", *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 51-58; Raif Kaplanoğlu, "Mahalle Hukukunda 'Hüsn-i Hâl', 'Sü-i Hâl' ve Mahalleden İhraç Kararları Araştırmaları", *Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 10/36 (2012), 49-57; Selma Mine Erses, "Mahalle Kimliği", *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 59-65; Turan Açıık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğunda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM* 35/35 (Bahar 2014), 1-39; Köksal Alver, *Mahalle: Mahallenin Toplumsal ve Mekansal Portresi* (İstanbul: Hece Yayınları, 2013); Köksal Alver, "Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği", *İdealKent* 2 (Aralık 2010), 116-139; Hülya Canbalkal, "Mahallede Hayat Var Bildiriler Kitabı", haz. Aziz Elbas (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011); Lütfi Bergen, "Medeniyetin Cüzü: Mahalle", *İdealKent* 1 (2010), 154-168; Ömür Nihal Baday, *Modern Kent Mekânlarında Mahallenin Konumu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Işık Tamdoğan-Abel, "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine 'Bizim Mahalle'", *İstanbul Dergisi* 40 (2002), 66-70; Mutlu Özgen, "Osmanlı Kentinde Mahalle", *Toplumsal Tarih* 149 (Mayıs 2006), 62-63; Himmet Taşkömür, "Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münaşebetler", *İslam Geleneğinden Günümüze: Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: İlke Yayınları, 2015), 33-38.

10 Yunus Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8-11.

11 Bayram Ali Kaya, "Şehrengiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/461-462.

12 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012); Turan Açıık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies International Journal of History* 9/5 (2017), 25-56; Alpaslan Aliagaoglu, "Şehirsiz Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/29 (2013), 45-62; Hüseyin Bulut, "1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı* (2012), 21-30. Furkan Evliyaoğlu, "Osmanlı Döneminde Rodos Kentindeki Camiler ve Mahalleler Üzerine Bir İnceleme", *Art-Sanat* 17 (2022), 131-155; M. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp Üç Aylık Kültür Dergisi* 11/62 (1991), 49-72; Mehmed İnaş, "XVI. Yüzyılda Üsküp Şehri'nin Mahalleleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 3 (2010), 87-93; İsmail Özçelik, "Osmanlı Kayıtlarına Göre Urfa Şehir Merkezindeki Yer İsimleri Üzerine Değerlendirmeler (Mahalle, Cami-Mescit, Tekke-Zaviye, Han, Hamam, Kapı ve Vakıflar)", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa "Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa"*, ed. Kasım Şulul vd. (Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2018), 92-119; Didem Sevtap Kaya - Mehmet Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 21 (2019), 161-177; Eyüp Kul, "Üsküp Şehri'nin İdari Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu (XVII. Yüzyıl)", *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı II* 67 (2015), 1504-1512; Rafet Metin, "XVI. Yüzyılda Niğde ve Kırşehir Sancaklarında Mahalle Yapılanması", *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* 5/20 (2009), 45-58; Fuat Recep, "Osmanlı Tahrir ve Nüfus Kayıtlarına Göre Çankırı'nın Merkezi (Nefs) Ait Mahalle İsimleri", *Çankırı Araştırmaları* 2/2 (2007), 113-118; Saim Yörük, "Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/3 (2012), 287-308; Kenan Ziya Taş, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 367-387; Yunus Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

avâriz ve tahrir defterleri ile şer'iyce sicilleri temel alınarak oluşturulmuş, belgelerde zikredilen mahalle isimleri listelenerek yayınlanmıştır. Konuya dair en geniş literatür ise Osmanlı İstanbul'u hakkındadır.

İnalçık, Ülgen, Ayverdi ve Harmanda İstanbul'un fethinden sonra şehrin durumuna ve ilk kurulan mahallelerine ilişkin çalışmalar yapmıştır.¹³ Ülgen ve Ayverdi'nin kaleme aldıklarında II. Mehmed devrindeki mahallelerin isimleri tespit edilirken bunların mevcut durumları ve lokasyonları da haritalarda gösterilmeye çalışılmıştır. Barkan ve Ayverdi'nin *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri* neşrinde ise 16. yüzyıl mahallelerinin isimleri görülmektedir.¹⁴ Ayrıca dipnotlarda mahallelerin mevcut durumu ve lokasyonları hakkında tespitlere yer verilmiştir. Canatar'ın 1600 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri* ve Aktepe'nin 17. yüzyılın ilk yarısına ait İstanbul kazası avâriz defterini odağa aldığı makalesi suriçi mahallelerinin listelerini içermektedir.¹⁵

18. yüzyıl mahallelerine dair yapılan çalışmalar da dikkat çekicidir.¹⁶ Bu makalenin bir sonraki başlığında daha detaylı inceleyeceğimiz Metin'in İstanbul'a göçü önlemede mahalle imamlarının rolünü ve Kara'nın III. Ahmed devrinde suriçindeki yerleşim alanları hakkında değerlendirmelerde bulunduğu çalışmalarında 18. yüzyıl mahallelerinin listeleri yer almaktadır.¹⁷ Konu hakkında literatürde var olan listelerden biri de İpşirli Argıt'ın makalesinin sonunda yayınlanmıştır.¹⁸ Osmanlı saray kadınlarına ait mahkeme kayıtları, vakfiyeler ve devlet arşivlerinde bulunan muhaleffât kayıtlarından yararlanılarak hazırlanan "Saraydan Çırağ Edilmiş Kadınların İstanbul-Suriçi Bölgesinde Oturdıkları Mahalleler" başlıklı listede 153 mahallenin ismi geçmektedir.¹⁹ 18. yüzyıl İstanbul'uyla ilgili yapılan çalışmalardan bir diğeri Akgün Özkaya'ya aittir.²⁰ 1742-1764 yılları arasında İstanbul'da gayrimenkul sahipleri ve yaşadıkları mahalleler, mahalleler arasındaki taşınma trafiği gibi konuların incelediği bu çalışmada bir mahalle listesi bulunmasa da hazırlanan haritalarda bazı mahallele-

- 13 Halil İnalçık, *The Survey of Istanbul* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu* (İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958); Ekrem Hakkı Ayverdi, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleler", *Vakıflar Dergisi* 4 (1958), 249-261; Sinan Harmanda, *1455 Tahririne göre İstanbul Tarihi Yarımadasının Mahalleleri ve Dini Yapıları* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939). *II. Mehmed devrinde Galata mahalleleri için ayrıca bk.* Feridun M. Emecen, "1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları", *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020), 287-317; Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014).
- 14 Ömer Lütfi Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1957).
- 15 Mehmet Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", *Osmanlı İstanbulu I*, ed. Feridun Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2013), 283-310; Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 1009 (1600) Tarihli* (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004); Münir Aktepe, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avâriz Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 3 (1957), 109-139. Ayrıca bk. Mehmet Canatar, "Fatih Mahalleleri", *Suriçi İstanbul: Fetihden Önce ve Fetihden Sonra* (İstanbul: Fatih Belediyesi, 2017), 203-250.
- 16 18. yüzyılın ilk yarısında suriçi mahallelerindeki sosyo-kontrol mekanizmasının analizi için ayrıca bk. Beyza Topuz, *In Pursuit of Social Cohesion And Harmony in Urban Space: The External and Internal Dynamics of Neighborhoods in Early Eighteenth-Century Ottoman Istanbul* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).
- 17 Nihal Metin, "18. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'a Göçü Önlemede Mahalle İmamlarının Rolü", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8 (2021), 272-308; Tuğba Kara, "III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanların Dağılımı", *The Ottoman Domain* 6/11 (31 Ağustos 2016), 119-148.
- 18 Betül İpşirli Argıt, "Saraydan Çırağ Edilmiş Kadınların İstanbul'da Yerleşim Alanları", *Osmanlı İstanbulu V*, ed. Feridun Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018), 675-692.
- 19 Ayrıca bk. Betül İpşirli Argıt, *Life after the Harem: Female Palace Slaves, Patronage and the Imperial Ottoman Court* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).
- 20 Gökçen Akgün Özkaya, *18. Yüzyılda İstanbul Evleri* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015).

rin konumları yer almaktadır.²¹ Bu noktada Ergin'in 1752 tarihindeki İstanbul hamamlarını haritaladığı çalışmasını zikretmek gerekir.²² Her ne kadar çalışmanın kaynağı olan defterde hamamların mahalleler ile ilişkilendirildiği dile getirilse de bahsi geçen yerler mahalle değil semttir.²³

19. yüzyıl ise Osmanlı İstanbul'u mahallelerine dair en kapsamlı çalışmaların yapıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴ Bu çalışmalardan Bingöl ve Başaran 1829 tarihli nüfus sayımına göre suriçi mahallelerini tespit ederken, Bekman surdışını da dahil ederek 1829-1885 tarihleri arasında bir mahalle envanteri hazırlamıştır.²⁵ Çalışmada Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) programlarından ArcGIS kullanılarak mahallelerin isimleri, konumları ve idari tabiiyetlerini gösteren haritalar yapılmıştır.²⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla matbu olarak mahalle listeleri hazırlanmış, ihhsaiyat mecmuaları, devlet salnameleri gibi kaynaklarda mahallelerin şehir içindeki idari tabiiyetleri ve demografik verileri kaydedilmiştir.²⁷ Son olarak Cumhuriyet devri öncesinde de mahallelerin isimleri, belediye dairesi modelindeki idari tabiiyetleri ve konumlarının yer aldığı listelerin hazırlandığı bilinmektedir. *Esami-i Maballat* olarak zikredilen bazı listelerin dijital nüshaları İBB Atatürk Kitaplığı ve Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleksiyonu gibi çeşitli arşivlerde yer almaktadır.²⁸ Bu listelerden 1913 tarihli olanı Canatar'ın çalışmasında değerlendirilmiştir.²⁹

- 21 Bu haritalarda Şengül Hanım, Fatma Sultan gibi örneklerden görüldüğü üzere mahalle isimleri ve lokasyonlarında bazı yanlışlıklar olduğu tespit edilmiştir.
- 22 Nina Ergin, "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarını Haritasını Çıkarmak", *Ekmek Aslanın Ağzından: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, ed. Suraiya Faroqhi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 125-153.
- 23 Mahalle-semt ilişkisi için ayrıca bk. Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) – Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 23-28.
- 24 Esas-ı emlak defterleri odağa alınarak 19. yüzyılda suriçi mahallelerinin sosyo-mekânsal analizi doktora tezi olarak Prof. Dr. İsmail Hakkı Kadı ve Doç. Dr. Yunus Uğur'un danışmanlıklarında Özge Eda Kaya tarafından hazırlanmaktadır. Ayrıca bk. Bilal Bilgili - Nurhilal Şimşek, "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildirileri* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2017), 391-410; Sedat Bingöl, "Nineteenth Century Ottoman Neighborhoods Visited by Courage Sleeplessness and Dead Bodies", *Middle Eastern Studies* 51/2 (2015), 254-268; Raif Kaplanoğlu, *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'da Nüfus ve Kentleşme* (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2015); Egemen Yilgür, "Kumkapı Hisarında Bir Teneke Mahallesi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Erken Modern Kent Yoksulluğu", *İdeal Kent* 8 (2017), 538-576; Egemen Yilgür, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Teneke Mahalleler: Kumkapı-Kadırga ve Nişantaşı-Taşocağı Örnekleri", *Açık Alan Sanat ve Tasarım Yazıları* 1 (2019), 90-114; Özge Eda Kaya, *XIX. Yüzyılda Bir İstanbul Mahallesinin Sosyal-Mekânsal Analizi: Molla Aşkı Mahallesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Tahsin Hazırbulan, "Sadaka-i Sultânî Defterine Göre Havâss-ı Refiâ' da Mahalleler ve Fakirleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/1 (2020), 89-117.
- 25 Sedat Bingöl, "İstanbul' da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (2004), 43-60; Betül Başaran, "The 1829 Census and the Population of Istanbul during the late 18th and early 19th centuries", *Studies on Istanbul and Beyond, The Freely Papers*, ed. Robert G. Ousterhout (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 2007), 53-71; Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şehir Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020). Ayrıca bk. Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası* (Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2004).
- 26 Coğrafi Bilgi Sistemleri koordinat temelli olarak her türlü mekânsal veriyi saklayan, analiz eden, modelleyen, harita çıktısı olarak sunan yazılım ve yöntemdir. Mehmet Değerliuyurt - Saye Nihan Cabuk "Coğrafyayı Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Tanımlamak", *Doğu Coğrafya Dergisi* 20/33 (2015), 39.
- 27 Yazar tarafından tespit edilen bazı listeler: *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi]*. İstanbul: Darü't- Tibaatü'l-Amire, 1294; 1329 senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası. *Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garivyan*, 1329; Şehremaneti Hududu Dahilinde Bulunan Mahallat Esamisi, *Dersaadet: Arşak Garoyan Matbaası*, 1329.
- 28 Ayrıca bk. Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*, 38-41.
- 29 Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Feridun Emecen vd. (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015), 218-245.

Görüldüğü üzere Osmanlı mahallelerinin tespit edilebildiği literatür ekseriyetle İstanbul'a yoğunlaşmış, bu çalışmalarda mahallelerin belgelerde geçen isimlerinden yola çıkılarak mahalle listeleri hazırlanmıştır.

Öte yandan literatürdeki pek çok çalışmada mahallelerin mekânsal analizinin eksik kaldığı görülmektedir. Oysa mahalle isimleriyle birlikte bu mahallelerin coğrafi olarak nerede konumlandığının tespit edilmesi, mekân ve insan unsuru arasındaki etkileşimin ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır. Son zamanlarda literatürdeki çalışmalarda yer isimleri ve lokasyonların harita üzerinde gösterilmesi, gelişen dijital imkânlar ve disiplinlerarası yaklaşımların araştırmaya yeni bir perspektif kazandırdığına işaret etmektedir.³⁰ Özellikle Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin (CBS) kullanımı; mahalle isimlerinin dönemsel tasnifi, mahallelerin lokasyonlarının tespit edilerek haritalarının yapılması ve bütün bu verilerin göstergeleleriyle şehrin yorumlanması için önemli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece mahallelerin şehir içindeki bölgesel yoğunlaşmalarının nerelerde olduğu ve hangi sebeplerle bu yoğunlaşmaların yaşandığı analiz edilebilmektedir.³¹

Bu çalışmada ise CBS'nin mahalle çalışmalarındaki yeri ve önemine vurgu yapılarak mevcut literatüre alternatif bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Çalışmada mahallelerin tespiti yönündeki kısıtlar tartışılarak bu kısıtların çözümü için üç aşamalı bir yöntem önerisi sunulmaktadır. Çalışma Osmanlı mahalleri literatüründe önemli bir yeri olan İstanbul'da odaklanmakla birlikte, 18. yüzyıl suriçi mahallelerinin tespitini ve mekânsal analizini konu almaktadır. Aynı zamanda "Mahalle sayıları, lokasyonları ve isimleri nasıl ve hangi yöntemle tespit edilebilir?" ve "18. yüzyılda mahallelerin isimleri nelerdir ve mekânsal konumları nerededir?" sorularına cevap aranmaktadır.

Çalışmada bu soruların cevapları için 1730-1787 yılları arasında belirlenen sekiz farklı şer'iyye sicilinden yararlanılarak bir mahalle envanteri hazırlanmıştır.³² Ayrıca envanter 18. yüzyıl İstanbul'unun mimari yapıları hakkında önemli kaynaklardan olan *Hadikatü'l-Cevâmi'* ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.³³ Son olarak envanterde yer alan mahallelerin muhtemel konumları tespit edilmiş ve haritalar hazırlanmıştır.³⁴

30 Osmanlı özelinde Coğrafi Bilgi Sistemleri kullanılarak hazırlanan çalışmalar için ayrıca bk. Digital Ottoman Studies, "Yayınlar".

31 Yunus Uğur, "Tarihcilikte 'Mekânın Yeniden Keşfi': Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler", *İdealKent* 11/30 (Şubat 2020), 691.

32 *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 2019; *Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 2019; *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 2019; *İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil*, 2019; *İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil*, 2019; *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 2019; *Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil* 2019; *İstanbul Bab Mahkemesi 174 Numaralı Sicil*, 60a/60b/61a; Hüseyin Ayyansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi' / İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, ed. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001).

33 Çalışmamız kapsamında Ahmet Nezih Galitekin'in 2001 yılında neşrettiği eser baz alınmıştır. Ayrıca bk. Howard Crane, *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Al-Ayyansaraylı's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul* (Leiden: Brill, 2000). Ayrıca eser Abdullah Seçgin tarafından Doç. Dr. Yunus Uğur'un danışmanlığında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırladığı yüksek lisans tezinde çalışılmaktadır. Seçgin'in dijital beşeri bilimler yöntemlerini kullanarak eserin çeşitli nüshalarını karşılaştırmalı olarak analiz ettiği tezinin 2023 senesi içinde tamamlanması planlanmaktadır. Çalışma kapsamında hazırlanan envanter Seçgin'in de bulguları ile karşılaştırılmıştır. Bu sebeple verdiği destek ve bilgi paylaşımı için kendisine teşekkür etmeyi borç bilirim.

34 Mahallerin koordinatları Google Haritalar aracılığı ile tespit edilmiş, bu tespitin doğruluğu için tarihi haritalarla karşılaştırma yapılmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Haritalar (HRT.h), 682, 29 Zilhicce 1312 (23 Haziran 1895); BOA, HRT.h, 668, 29 Zilhicce 1341 (12 Ağustos 1923); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Harita Bölümü nr. 92760-92761. Ayrıca bk. Coşkun Yılmaz, "Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbulu", *Antik Çağdan XXI. yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Mehmet Karakuyu (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015), 562-585.

Böylece mahalle çalışmalarına yönelik yeni bir bakış açısı oluşturulurken İstanbul'un fethinden Cumhuriyet devrine kadar İstanbul mahallelerinin isimlerinin tespiti yönünde literatürde eksik kalan 18. yüzyıl tamamlanmıştır.

1. Mahallelerin Tespitine Yönelik Kısıtlar ve Mahalle Çalışmaları için Bir Yöntem Önerisi

Mahallelerin tespiti için hiç şüphesiz başvurulacak kaynakların başında Osmanlı arşivleri gelmektedir. Ancak belgelerde mahalle isimlerinin farklı biçimlerde kullanıldığı, aynı isimde birden fazla mahallenin olduğu, kurb³⁵ ya da der³⁶ tamlamalarıyla açıklanan mahalle konumlarının standart bir ifadeyle geçmediği, bazı muhit ve sembolik konumların da mahalle olarak zikredildiği görülmektedir.³⁷ Bu sebeple mahallelerin tespitinde karşılaşılabilecek kısıtları değerlendirmek elzemdir.

İlk olarak devlet nezdinde kaydedilen mahalle isimleri ve mahallelilerin zihnindeki adlandırmalar sebebiyle oluşan farklılıklara değinmek gereklidir. Kafescioğlu'nun 16. yüzyıl ikinci yarısına kadar suriçinin iki farklı haritadan oluştuğu yönündeki düşüncesi bu farklılığın nedenleri hakkında ipuçları barındırmaktadır. Zira Kafescioğlu'nun "biri idarecilerin evkaf, vergi, nüfus vs. kaydetmek amacıyla oluşturdukları, yani devletin şehri idare, kontrol ve vergilendirme mekanizmalarını yaratmak ve idame ettirmek üzere kullandığı harita; diğeri, şehirliilerin, mahalle sakinlerinin kimlik ve aidiyet duyguları, günlük çevrelerini algılayış biçimleri, ve bu çevrenin mekansal ve zihinsel sınırlarınının nerelerden geçtiği ile belirlenen bir harita" olarak tanımladığı bu temsil yüzyıllar boyunca belgelere yansımaya devam etmiştir.³⁸ Özellikle şer'iyye sicillerinden tespit edilebildiği üzere aynı tarihli belgelerde dahi onlarca farklı şekilde mahalle ismi yer alabilmektedir. Bu husus Osmanlı şehirlerinde çok fazla mahallenin olduğunu düşündürtse de farklı anlamları barındırabilir. Belgelerde görülen mahalle sayılarındaki fazlalığın bir diğer nedeni Faroqhi'nin 17. yüzyıl Ankara, Bekman'ın 19. yüzyıl İstanbul mahalleleri hakkında yaptığı tespitlerde de görülmektedir.³⁹ Bu çalışmalar öncelikli olarak mahallelerin isimlerinin ve konumlarının tespitine duyulan ihtiyaca işaret etmektedir.

Mahallelerin tespit sürecindeki kısıtlardan ikincisi şehirde aynı isimle birden fazla mahallenin olmasıdır. Örneğin 1546 ve 1600 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir defterleri*'nde Muradpaşa Nahiyesi'nde üç; Alipaşa Nahiyesi'nde bir; Tahtaminare ve Ayasofya Nahiyesi'nde iki Sinan Ağa mahallesi bulunmaktadır.⁴⁰ Yine çalışma kapsamında hazırlanan 18. yüzyıl suriçi mahalleleri envanterinde de aynı isimle mahallelerin olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları Edirnekapı ve Karagümrük'teki iki Ali Paşa-yı Atık; Kocamustafapaşa

35 "Yakınında", Şemseddin Sami Efendi, *Kamus-ı Türki*, 1901, "kurb".

36 "İçinde", Şemseddin Sami Efendi, *Kamus-ı Türki*, 1901, "-der".

37 Örneğin sicillerde ekseriyetle Kocamustafapaşa kurbunda olduğu zikredilen Arabacı Bayezid mahallesinin bazı hükümlerde Silivrikapısı dahilinde veya Altımermer kurbunda olarak yer almaktadır. Ayrıca bk. EK 2.

38 Çiğdem Kafescioğlu, "Osmanlı Şehirçiliğinde Dönüşüm ve Devamlılık: Onbeşinci yüzyıl İstanbul'unda Külliye ve Mahalleler", *550. Yılında Fetih ve İstanbul* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 187.

39 Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 48-49; Bekman, XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler, 271.

40 Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler", 303,307,309; Barkan - Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 8, 21, 325, 327, 335, 419.

ve Silivrikapı'daki iki Cambaziye; Aksaray, Yenibahçe, Çarşamba Pazarı ve Silivrikapı'daki dört Kâtip Müslîhiddin mahalleleridir. Benzer şekilde 19. yüzyıl İstanbul mahalleleri envanterinde de Kadıköy, Edirnekapı, Şehremini'de üç Cafer Ağa; Aksaray, Beşiktaş, Edirnekapı, Langa, Mesihpaşa'da beş Çakır Ağa; Çarşamba Pazarı ve Eyüp'te iki Cebecibaşı; Eyüp ve Mahmudpaşa'da iki Cezeri Kasım Paşa; Saraçhane, Tophane ve Sultanahmet'te üç Firuz Ağa mahallesinin olması bunu destekler niteliktedir.⁴¹ Bu mahallelerin demografik ve topoğrafik analizi için birbirinden ayrılması son derece önemlidir.

Üçüncü olarak değinilmesi gereken kısıt belgelerdeki mekânsal tanımlamalara yöneliktir. Çalışmanın bir sonraki başlığında örnekleneceği üzere belgelerde pek çok sembolik konumun mahalle olarak geçebildiği görülmektedir. Behar'ın da ifade ettiği gibi bunun nedeni 19. yüzyıl öncesine kadar belgelerde bir semtin adına veya referans noktasına atıf yapılarak verilen takribi adreslerdir.⁴² Bu atıflar mekânların ya da muhitlerin de pek çok araştırmada mahalle olarak kabul edilmesine sebebiyet vermiştir. Oysa mahallelerin merkezlerinin ibadethaneler, mektepler, küçük meydanlar veya çeşmeler gibi yapılarla belirtilmesi Cerasi'nin de ifadesiyle "kendine ait coğrafi yeri işaretlemek" fikrinden kaynaklanmaktadır.⁴³

Konu hakkında dikkat çekilmesi gereken son kısıt mahallelerin mekânsal konumlarının göz önünde bulundurulmayışıdır. Her ne kadar mahalleler belgelerde belirli bir şehir, mahkeme veya idari teşkilat altında zikredilseler de belirtilen yerlerde konumlanmayan mahalleler de bulunmaktadır. Örneğin Kara'nın III. Ahmed devrinde şer'iyeye sicillerinden yararlanarak suriçindeki yerleşim alanları hakkındaki öne çıkan çalışmasında bu hususu destekler nitelikte tespitler görülmektedir.⁴⁴ Çalışma kapsamında hazırlanan "1708-1732 tarihleri arasında İstanbul Tarihi Yarımada Mahalleleri" başlıklı listede 262 mahallenin yer almaktadır. Ancak tarafımızca bu listede suriçinde olduğu belirtilen Emir Buhari⁴⁵, Kulaksız⁴⁶ ve Takkeci⁴⁷ gibi mahallerin surdışında olduğu tespit edilmiştir. Listedeki Nişancıpaşa-Nişancı Mehmet Paşa ve Arpa Emîni-Emin Cev mahalleleri ayrı mahalleler değil, aynı mahallelerin farklı adlandırmalarıdır. Yine Çayzade, Çorbacı Salih Ağa, Havuzlu Mescid ve İçdoğan'ın birer mahalle olmadığı kuvvetle muhtemeldir.⁴⁸

Bu noktada Metin'in "mahallelerinde yabancı olmadığını taahhüt eden imamların listesi" başlığı ile yayımladığı ve çalışmamız kapsamında ise içeriğinden bağımsız bir mahalle listesi olarak değerlendirdiğimiz hüküm de analiz edilmelidir.⁴⁹ *İstanbul Bab Mahkemesi 174 Numaralı Sicilin* 60a-61a varaklarında bulunan bu listede 258 mahalle ve mahalle imamlarının isimleri yer almaktadır.⁵⁰ Ancak bazı mahallelerin isminin ikişer kez yazılması, surdışında yer alan ve mekânsal mevcudiyeti tespit edilemeyen mahallelerin olması bu hükmün detaylı olarak incelenmesini gerektirmiştir (Bk. Tablo 1).

41 Bekman, *XIX. Yüzyılın İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*, 295; 296; 299.

42 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 25.

43 Cerasi, *Osmanlı Kenti*, 72.

44 Kara, "III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanların Dağılımı", 123-130.

45 Eyüp'te yer almaktadır.

46 Kasımpaşa'da yer almaktadır.

47 Eyüp Çömlekçiler ve Topkapı haricinde iki Takkeci Mahallesi bulunmaktadır.

48 Bu örneklerden Havuzlu Mescid Mahallesi ile ilgili tespit çalışmamızın üçüncü bölümündedir.

49 Metin, "18. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'a Göçü Önlemede Mahalle İmamlarının Rolü", 291-301.

50 Metin'in çalışmasında 257 mahallenin ismi geçmektedir.

Tablo 1: İstanbul Bab Mahkemesi 174 Numaralı Sicil 60a-61a'da Geçen Mahalleler Hakkındaki Tespitler

NO	MAHALLE İSMİ	TESPİT
1	Cezeri Kasım	İki kez yazılmıştır.
2	Sarı Nasuh	İki kez yazılmıştır.
3	Kürkçübaşı	İki kez yazılmıştır.
4	Nallı Paşa-yı Atik	İki kez yazılmıştır.
5	Abdulaziz Mescidi	Tespit edilememiştir.
6	Suhte Hızır	Tespit edilememiştir.
7	Ebubekir Paşa	Tespit edilememiştir.
8	Nallı Paşa-yı Atik	Tespit edilememiştir.
9	Daye Kadın	Tespit edilememiştir.
10	Korucu Mehmed Çelebi	Surdışında yer almaktadır.
11	Süleyman Subaşı	Surdışında yer almaktadır.
12	Şah Sultan	Surdışında yer almaktadır.
13	Emir Buhari	Surdışında yer almaktadır.
14	Kızıl Mescid Mehmed Efendi	Surdışında yer almaktadır.

Öncelikle Tablo 1’de zikredilen Abdulaziz Mescidi, Suhte Hızır ve Ebubekir Paşa’nın bir mahalle olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Zira sicillerde, literatürde ve *Hadikatü’l-Cevâmi*’de bu isimler hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Tabloda yer alan mükerrer Nallı Paşa-yı Atik ve Daye Kadın’ın hangi mahalleye karşılık geldiği veya bir mahalle olduğuna yönelik tespit yapılamamıştır.⁵¹ Bununla birlikte tablodaki Cezeri Kasım, Sarı Nasuh ve Kürkçübaşı mahallelerinin ikişer kez yazıldığı tespit edilmektedir. Hükümdeki iki Cezeri Kasım Paşa mahallesinin de imamı Abdurrahim Halife’dir. Mükerrer Kürkçübaşı mahallelerinin imamları ise Mehmed Halife ve Mehmed Said Halife olarak zikredilmektedir. Ancak bir diğer mükerrer Sarı Nasuh mahallelerinin imamları Mehmed Halife ve Hasan Halife; Nallı Paşa-yı Atik mahallesinin imamları ise Abdulaziz ve İsmail Halife olarak kaydedilmiştir.

Öte yandan “*Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye Kostantiniyyetü’l-mahmiyyede vak’i mahallat...*” olarak belirtilmesine karşın hükümdeki Süleyman Subaşı, Şah Sultan, Emir Buhari ve Kızıl Mescid Mehmed Efendi mahallelerinin Eyüp’te yer alması dikkat çekicidir. Çalışmanın bir sonraki başlığında detaylı olarak analiz edileceği üzere Korucu Mehmed Çelebi mahallesinin de surdışında olduğu tespit edilmiştir. Bu husus mahallelerinin coğrafi konumlarının göz önünde bulundurulmadan yapılacak analizlerin eksik kalacağına yönelik argümanımızı delillendirmektedir. Ayrıca Kara’nın çalışmasında ve Tablo 1’de yer alan örnekler, belgelerde mahalle olarak geçen isimlerin yaşanılan yerleri veya bir muhiti nitelendirmek için de zikredildiğini düşündürmektedir.

51 19. yüzyıl mahalle envanterinde farklı konumlarda üç Daye Hatun Mahallesi bulunmaktadır. Bu mahallelerden ikisi Aktepe ve Canatar’ın listelerinde de yer almaktadır. Ancak 19. yüzyılda görülen üçüncü Daye Hatun Mahallesi ile Daye Kadın ile ilişki kurulamamıştır. Bu sebeple envantere sadece iki Daye Hatun Mahallesi eklenmiştir.

Görüldüğü üzere mahalle ölçeğinde yapılacak çalışmalar için en temel başlangıç mahallelerin tespittir. Her ne kadar belgeler bu tespitin yapılması için büyük bir zenginlik içerse de yukarıda değinildiği üzere bu durum, bazı sınırları da beraberinde getirmektedir. Bu sebeplerden dolayı mahalle çalışmalarının bir metot dahilinde yürütülmesi yönündeki ihtiyaç hasıl olmuştur.

Literatürde bir yöntem önerisi olarak ön plana çıkan çalışma, Çubuk ve Demir tarafından Kayseri mahalleleri üzerine odaklanmaktadır.⁵² Bu yöntem “kaynakları bir araya getirmek, farklı dönemlere ilişkin mahalle listelerinin oluşturulması, konumların ve sınırların harita üzerine işlenmesi” olarak üç aşamalıdır. Çalışmada İstanbul, İzmir ve Ankara gibi şehirler kapsam dışı bırakıldığında mahallelerin tespiti için 20. yüzyılın ilk yarısı, 19. yüzyıl ve 17. yüzyıl olmak üzere farklı yüzyıllara göre mahalle listelerin hazırlanmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.⁵³ Bu listelere ek Müslüman ve gayrimüslim mahallelerinin listelerinin hazırlanması önerilmiştir. Yazarlara göre listeler hazırlandıktan sonraki aşama mahalle haritalarının oluşturulmasıdır.

Bunun için 19. yüzyıl sonunda veya 20. yüzyıl başında hazırlanmış ve yapı adalarını hassas bir şekilde gösteren bir kent haritasına gereksinim vardır. Bu harita taratılarak dijital ortama aktarılır. Taratılan harita herhangi bir çizim programında dikkatli bir şekilde yeniden çizilir ve hazırlanan altlık koordinatlandırılır. 1950’lere ait kadastro paftalarında belirtilen mahalle sınırları, yeniden çizilen Osmanlı Dönemi kent haritası üzerinde gösterilir. Kentsel kadastro işlemleri mahalle esas alınarak yapıldığından, kadastro haritalarından mahallelerin resmi sınırlarına ulaşılabilir. Böylece 1950 dönemi mahallelerinin mekânsallaştırılması tamamlanmış olur. Daha sonra 19. Yüzyılın sonunda resmi olarak var olan mahallelerin mekânsallaştırılması işlemine geçilir. O döneme ait mahalleler, birleştirildikleri mahallelerin sınırları içinde sembolik olarak konumlandırılırlar.⁵⁴

Son aşamada herhangi bir çizim programı yardımıyla mahallelerin belirlenen sınırlara göre harita üzerinde konumlandırılabilceği eklenmektedir.

Elbette ki bu önemli yöntem önerisinde belirtildiği gibi mahallelerin tespit edilmesi ve konumlarının harita üzerinde gösterilmesi son derecede faydalıdır. Ancak bu yöntemle mahalle listelerinin hazırlanması ve haritalandırması yeni sorunları doğuracağı kanaatindeyiz. Zira yukarıda değinilen gerekçeler sebebiyle mahallelerin tespiti için Osmanlı arşivleri kullanılsa da belgelerde geçen her mahalle isminin analize tabi tutulması gerekmektedir.

Önerinin mahallelerin kadastral sınırlarının belirlenerek haritalanması yönündeki argümanı ise dikkat çekicidir.⁵⁵ Çalışmada 1882 ve 1950 tarihli haritalar karşılaştırıldığında Kayseri’nin mekânsal dokusunun büyük değişimler yaşamadığı tespit edilmiştir.⁵⁶ Bu husustan yola çıkılarak mahallelerinin resmi adlarına ve sınırlarına ulaşıldığı söylenmiştir.⁵⁷ Ancak mahallelerinin kesin sınırlarının müphemliği göz önünde bulundurulduğunda kadastral bir sınır çiziminin tartışmalı olduğunu düşünmekteyiz.

52 Suat Çubuk - Kemal Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Eylül 2012), 135-153.

53 Çubuk - Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi”, 143.

54 Çubuk - Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi”, 144.

55 Çubuk - Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi”, 151.

56 Çubuk - Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi”, 148.

57 Çubuk - Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi”, 146.

Bu hususa ek çalışmada zikredilen Müslüman ve gayrimüslim mahalle listelerinin ve sınırlarının belirlenmesi ayrı bir araştırma konusu/alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸ Yine altmış sekiz yıllık dilimde bir mahallenin tamamen Müslüman veya gayrimüslim olarak varlığını sürdürmesi de tarihsel olarak tartışmalıdır. Aynı zamanda her mahallenin şehir içindeki iç dinamikleri farklı olmakla beraber, bir mahallenin başka bir yüzyıldaki koşullarının da aynı kalamayacağı hatırdta tutulmalıdır. Gerek mahallelerin isimlerinin gerekse mekânsal konumlarının tespiti için sadece mahallelerin değil, şehrin de yüzyıllar içindeki değişimleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Özete bu yöntem her ne kadar Osmanlı arşivleri odağında olsa da teknik bir temelle şekillendirilmiş ve kadastral bir sınır belirleme üzerine gerçekleştirilmiştir. Mahallelerinin yapısı gereği böyle bir yöntemin başka hangi şehirde uygulanabileceği hususu kuşkuludur. Oysa Uğur'un nüfus büyüklüklerini baz alarak Edirne mahallelerinin yaklaşık sınırlarını belirlendiği doktora tezindeki gibi bir yöntem, başta Kayseri olmak üzere pek çok Osmanlı şehrinin mahalleleri için uygulanma imkânı sunar.⁵⁹ Uğur'un tezinde CBS kullanılarak hazırlanan haritalar literatürdeki sayılı örneklerden olmakla birlikte, mahallelerin mekânsallaştırılması için öncü bir yöntem olma niteliği de taşır.

Çalışmamız kapsamında ise üç hususa dikkat edilerek oluşturulacak yöntemle mahallelerin tespit edebileceğini vurguluyoruz. Bunlardan ilki Osmanlı arşivlerinden toplanacak verilerle karşılaştırmalı olarak mahalle "envanterlerinin" oluşturulmasıdır. Bu karşılaştırma sayesinde mahallelerin farklı belge türlerinde geçen isimlendirmeleri de ortaya çıkacaktır. Envanterle birlikte bu farklılıklar toplu olarak görülecek ve kolayca eşleştirilebilecektir. Hazırlanacak envantere yer alan başlıklar çalışmanın konusu ve verilerine göre zenginleştirilebilir. Ancak temel olarak mahallenin isimlerinin, konumlarının ve başka kaynaklarda görülen farklılıklarının yer alması zaruridir. Bu sebeple mahalle listelerinin değil, mahalle envanterlerinin oluşturulması gerektiğini savunmaktayız.

Envanterin hazırlanmasından sonra ikinci aşama belgelerde zikredilen mahallelerin bir mahalle olup olmadığının sorgulanmasıdır. Bu çalışma kapsamında verilen örneklerden de görüleceği üzere kişilerin devlet nezdinde kendilerini bir mekanla ilişkilendirerek tanıtması sembolik mekânların da mahalle olarak zikredilmesine sebep olmuştur. Mahallelerin iskân mahali olma özelliğine istinaden belgelerde geçen bu isimler, yaşanan muhitlerin de mahalle olarak algılandığını düşündürmektedir. Kanaatimizce bir belgede geçen, ancak mahalle olduğunun kesinleştirilmesi gereken isimlerin durumu, araştırmanın sınırlandığı yüzyıldan bir önceki ve bir sonraki yüzyıllara ait belgelerle açıklığa kavuşturulabilir. Böylece mahallelerin yüzyıllar içindeki değişimlerinin, dönüşümlerinin ve sürekliliklerinin de görülmesi mümkün hale gelir.

Üçüncü olarak hazırlanacak envanterdeki mahallelerin Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) kullanılarak haritalanması bu yöntem önerisinin en önemli aşamasıdır. CBS'nin kullanımı sadece harita üretilmesine değil, mahallelerin birbirlerine olan yakınlıklarının, bölgesel yoğunlaşmalarının ve şehrin içindeki dağılımlarının analizine imkân sağlamaktadır.

58 Çubuk - Demir, "Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi için Bir Yöntem Denemesi", 148-149.

59 Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles*, 155.

“Osmanlı şehir tarihçiliği özeline inerek izah etmek gerekirse bu yöntemler sayesinde, tahrir ve avarız defterleri gibi Osmanlı şehirleriyle ilgili on binlerce veriyi ihtiva eden değerli birincil kaynaklardaki büyük veriyi analiz edebilmek ve harita üzerine aktarmak mümkün olmaktadır. Böylece, dinî, meslekî, mülkiyet ve unvanla ilgili bu kaynaklarda yer alan devasa bilgiler ve nitelikler mekân yani mahalle düzeyinde gösterilerek şehrin sosyo-ekonomik anatomisi çıkarılabilmektedir.”⁶⁰

Envanterde yer alan veriler başta mekânsal ve sosyal ağ analizi olmak üzere dijital beşerî bilimler yöntemleriyle değerlendirildiğinde mahalle ölçeğinden şehrin bütününe yönelik karanlık kalmış pek çok bilginin keşfedilmesine yardımcı olacaktır.⁶¹ Ayrıca dijital beşerî bilimler yöntemlerinin kullanımı görsel materyaller üretilmesiyle birlikte araştırma hakkında daha fazla sorunun sorulmasına; bu soruların cevaplanması için yeni kaynaklara ve yöntemlere başvurulmasına olanak sağlamaktadır.

Bu noktada “Mahallelerin konumları nasıl bulunabilir?”, “Bu konumların mutlakiyetinden bahsedilebilir mi?” ve “Mahallelerin sınırları belirlenebilir mi?” gibi soruları tartışmak gereklidir. Öncelikle mahalle sınırlarının son derecede değişkenlik arz eden, doğal afetler ve idari değişimler sebebiyle bölünen ya da birleştirilen bir yapıda olduğunu yeniden ifade etmek gerekir.⁶² Behar’ın da bir nevi “birleşmeler ve satınalmalar” olarak tanımladığı bu değişim veya bölünmeler mahallelerin sınırlarının kesin olarak çizilmesine imkân vermemektedir.⁶³

Suriçi mahalleleri özelinde ise bu tartışmanın 19. yüzyıl sonrasında yapılabileceği görülmektedir. Zira bu yüzyılda mahallelerin gösterildiği haritalar bulunmakta ve Osmanlı arşivleri mahallelerdeki yapılarla ilgili pek çok bilgiyi ihtiva etmektedir.⁶⁴ Ancak bu verilerin tam anlamıyla mahallelerin idari veya fiziki sınırlarını göstermediği kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bu husus 19. yüzyılda böyle bir tartışmanın yapılması için öncelikli olarak şehirdeki tüm mahallelerin tespit edilmesini, mahallelerdeki konut, dini, toplumsal, kamusal, ticari yapıların çıkartılmasını ve bunların takribi olarak nerede konumlandığının belirlenmesini zorunlu kılar. Bu noktada suriçi özelinde mahallelerin kol veya belediye dairesi taksimatındaki mekânsal ve idari yapısı da göz önünde bulundurulmalıdır.⁶⁵ Son aşamada şehrin yaşadığı dönüşüm, yangın veya deprem gibi afetler, hazırlanan şehir kanunları ve planları değerlendirmeye alındığında 19. yüzyıl özelinde bir sınır tartışması gerçekleştirilebilir. Tüm bu hususlara rağmen bir sonraki yıl baz alındığında veya farklı bir belgedeki verilere göre belirlenen sınırların değişiklik gösterebileceğinin hatırdı tutmak gerekir. Dolayısıyla mahalle sınırlarının belirlenmesi hakkında yapılacak girişimler her koşulda tartışmaya açıktır. Bunun yerine mahallelerin belgelerde zikredilen verilere göre topoğrafik olarak kapladığı alanın

60 Yunus Uğur, “Tarihçilikte ‘Mekânın Yeniden Keşfi’: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler”, *İdealKent* 11/30 (2020/2), 690. Ayrıca bk. Ahmet Yaşar, “Mekânın Tarihi”, *Tarih İçin Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 309-316.

61 Ayrıca bk. Fatma Aladağ, “Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (2020/2), 773-796. Mehmet Gençler, “Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış”, *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 19-34.

62 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 40.

63 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 42.

64 Ayrıca bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, 19. *Asırda İstanbul Haritası* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1958); Ayşe Yetkin Kubilay, *İstanbul Haritaları 1422-1922* (İstanbul: Denizler Kitapevi, 2009). SALT Arşiv Harita Koleksiyonu, 4 Şubat 2023; Harvard Üniversitesi Koleksiyonu, 4 Şubat 2023.

65 İstanbul mahalleleri 1880 yılına kadar belgelerde kol taksimatı altında zikredilmektedir. Bu kollar Balat, Cibali, Yedikule, Kumkapı, Topkapı, Çarşı, Tophane, Galata, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş ve Üsküdar’dır. Ayrıca bk. Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*, 73-82.

belirlenmesi, tarihi ve mekânsal açıdan daha anlamlı olacaktır.⁶⁶ Özellikle 1900'lü yıllardan itibaren hazırlanmış *Goad, Alman Mavileri* ve *Pervititch Sigorta Haritaları* bu alanların belirlenmesi için son derece elverişli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

Bu hususa ek mahallelerin mekânsallaştırılması için kadastral sınırların çizilmesi yerine takribi referans noktaları belirlenip haritalar üretilebilir. Bunun için mahalle mescidleri veya ibadethaneleri referans noktaları olarak alınabilir. Zira İstanbul mahallelerinin ekseriyetle cami veya mescit banilerinin isimleriyle anılması bu referanslarının koordinatlarının belirlenmesi için kolaylaştırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ Elbette ki bu yapılardan günümüze ulaşmayan veya koordinatları tespit edilemeyenler olabilir. Bu noktada çeşitli kaynaklar ve tarihi haritalarla karşılaştırılarak bir referans noktası belirlenmeye çalışılmaktadır. Ancak kanaatimizce muhtemel konumları tespit edilemeyen mahalleler haritalara eklenmemelidir.

2. 18. Yüzyıl Suriçi Mahalleleri Envanteri ve Haritalanması

Bu çalışmada sunulan yöntem önerisi dahilinde 1730-1787 tarihleri arasındaki suriçi mahallelerinin isimlerini ve lokasyonlarını içeren bir envanter oluşturulmuştur. Envanter için ilk olarak şer'iyye sicillerinde geçen her mahalle bir listede toplanmış ve veriler kendi içinde gruplandırılarak temizlenmiştir. Çalışmamızda değinildiği üzere şer'iyye sicillerinde onlarca farklı mahalle isminin yer alması, bu isimlerden hangilerinin bir mahalleyi temsil ettiğini belirleme ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebeple listede geçen her isim 17. yüzyıl listeleri ve 19. yüzyıl mahalle envanteri ile de karşılaştırılmıştır.⁶⁹

Bu envantere mahallelerin isimleri, konumları, sicillerde geçen farklı isim ve konum bilgileri yer almaktadır (Bk. EK-2). Envanterdeki "Mahalle İsmi" sütunu, mahalle isimlerinin hükümlerde ekseriyetle zikredilen formuna karşılık gelmektedir. Böylece "18. yüzyıl Suriçi Mahalleleri Envanteri" başlıklı 278 mahallenin yer aldığı envanter tamamlanmış ve ArcGIS programı kullanılarak üç farklı versiyonda haritalar hazırlanmıştır⁷⁰ (Bk. EK-1 Harita 5, Harita 6, Harita 7). Haritalarda Çerağ Hasan Mahallesi ve Seydi Halife hariç 276 mahallenin muhtemel konumu yer almaktadır. Bu haritalarda Davudpaşa'daki Yenimahalle ise Stolpe haritasında belirtilen konuma göre gösterilmiştir (Bk. Harita 1).⁷¹

66 Cem Behar, 19. *Asırda İstanbul Haritası*'nı referans olarak Kasap İlyas Mahallesi'nin yüz ölçümünü takribi olarak 60 hektar olarak hesaplamıştır. Bk. Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 35.

67 İrfan Dağdelen (haz.), *Alman Mavileri 1: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006). İrfan Dağdelen (haz.), *Alman Mavileri 2: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006); SALT Arşiv Harita Koleksiyonu: *Jacques Pervititch Sigorta Haritaları* (Erişim: 4 Şubat 2023). SALT Arşiv Harita Koleksiyonu: *Charles Edouard Goad Haritaları* (Erişim: 4 Şubat 2023).

68 Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası* 14 (1964), 201-202.

69 BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d), n. 2464, s. 1-50; Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler"; Aktepe, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avâriz Defteri"; Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*.

70 Envantere yer alan konum bilgileri 19. yüzyıl İstanbul mahalleleri envanteri ile karşılaştırılarak oluşturulmuştur. Ayrıca Bk. Bekman, *XIX. Yüzyılın İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*.

71 SALT Arşiv Harita Koleksiyonu (Erişim: 4 Şubat 2023).

Harita 1: Yenimahalle'nin Stolpe Haritasına Göre Konumu

Yine EK-2'de ismi yer alan mahallelerden yalnızca on dört numaralı Aya Nikola mahallesinin bir gayrimüslim mahallesi olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında mahalle isimlerinden yola çıkılarak gayrimüslim mahallesi olduğuna kanaat getirmeye imkân tanıyan bir veriye rastlanmamıştır. Ancak burada dini kimliğin veya etnisitenin en erken yüzyılda bile mahalleleri tanımlamada tek başına yeterli olmadığını hatırlatmak gerekir.⁷² Uğur'un ifadesiyle “nüfus yapıları hukuki zorlamalardan öte sosyo-ekonomik statü ve tercihlere dayanarak homojen ya da heterojen olabilen mahallelerde farklı inanç mensupları ve sosyo-ekonomik statü sahipleri bir arada yaşayabildikleri gibi bir mahalleye tek bir inanç grubu ya da belirli etnik grup ve hemşeri grubu da yerleşebilmektedir.”⁷³ Bu sebeple EK-2'de yer alan mahalleler hakkında “gayrimüslim mahallesi” veya “Müslüman mahallesi” gibi tanımlamalar yapmak bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

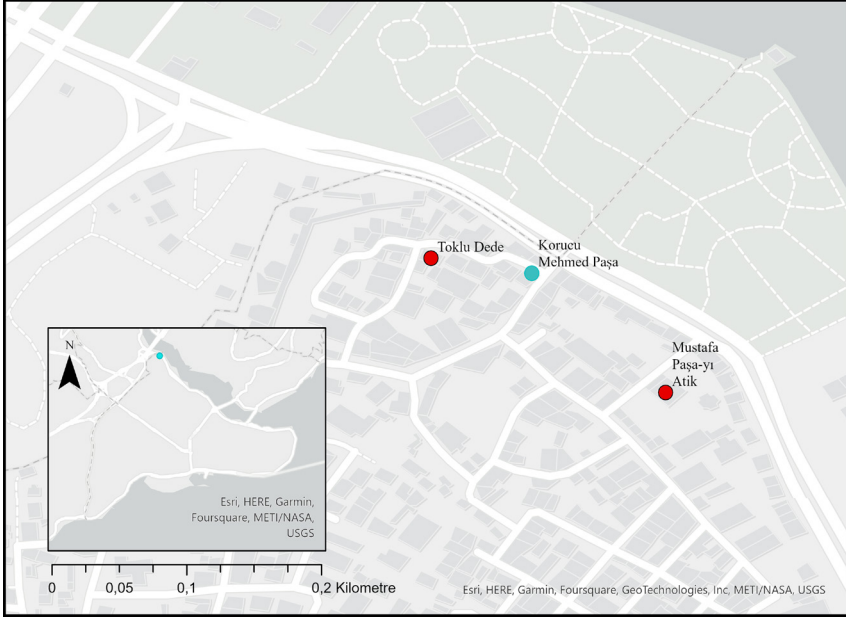
2.1. Envanter Odağında Yapılan Tespitler

Mahallelerin izinin sürülmesi, suriçi hakkında yeni bulguların keşfedilmesine katkı sunmuştur. Bu bulguların ilk izleri şer'iyye sicillerinde suriçinde olduğu zikredilen ancak haritalarda surdışında kalan mahallelerde görülmektedir. Çalışmamızın *İstanbul Bab Mahkemesi 174 Numaralı sicili* değerlendirdiğimiz kısımda da işaret edildiği üzere Korucu Mehmet Paşa mahallesinin suriçinde geçtiği görülmektedir. Haritaların hazırlanma sürecinde Toklu

72 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 24.

73 Yunus Uğur, “Osmanlı Şehirleri ve Şehirleşmesi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çevre ve Şehir*, ed. Fehmi Yılmaz (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015), 311.

Dede ve Mustafa Paşa-yı Atik mahalleleri arasında konumlandığı tespit edilen mahalle, Stolpe haritası ve güncel harita üzerinde yapılan karşılaştırmada ise surdışında yer almıştır.⁷⁴

Harita 2: Korucu Mehmed Paşa Mahallesi'nin konumu

Kuşkusuz Harita 2 mahallelerin tespitinde CBS'nin kullanımının önemini bir kez daha gösterirken mahallenin envantere dahil edilmesine yönelik yeni bir tespit yapılmasını gerektirmiştir. Bu tespit yapılması koşuluyla mahallenin suriçinde olduğu kabul edilecek ve envantere dahil edilecekti. Oysa çalışmada değinildiği üzere mahallelerin coğrafi konumlarının göz önünde bulundurulmaması şehir ölçeğinde yapılacak analizi etkileyecektir.

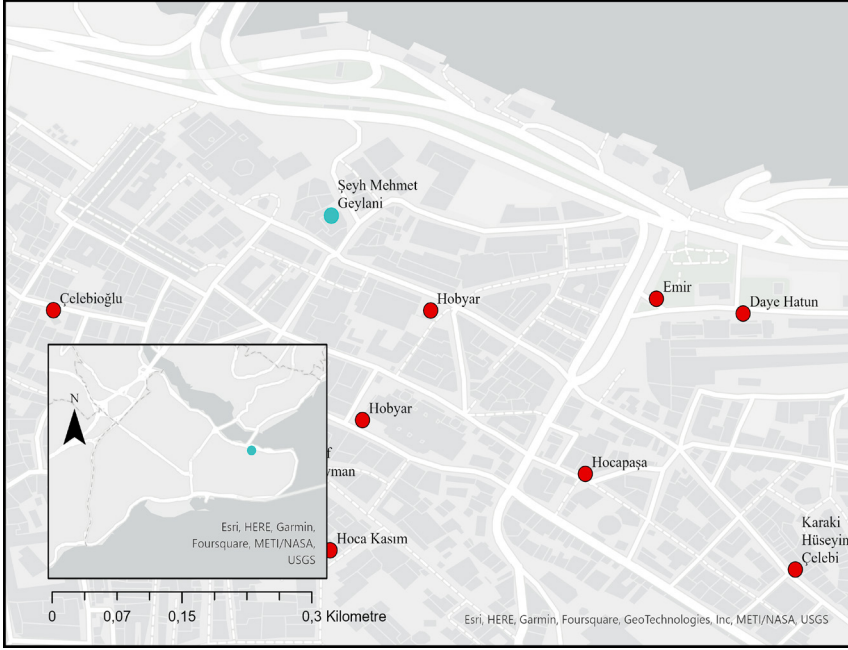
Bu noktada mahallenin konumunun tespiti için ilk olarak *Hadikatü'l-Cevâmi'*ye başvurulmuştur. Kanaatimizce eserde "mahallesi vardır" ibaresiyle yer alan ve banisinin Korucu Mehmed Çelebi olduğu Ayvansaray Mescidi bu mahalleyle ilişkilidir. Ancak eserde mescidin surdışında olduğu zikredilmektedir.⁷⁵ Bu husus Korucu Mehmed Paşa mahallesinin suriçinde mi yoksa surdışında mı olduğuna yönelik tespit kesinleşmesi için yeni belgelere başvurulmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim *Havâss-ı Refia Mahkemesi 90 Numaralı Şer'iyye Sicili* ve *Havâss-ı Refia Mahkemesi 182 Numaralı Şer'iyye Sicili*'nden yapılan değerlendirme sonucunda mahallenin Karabaş/Korucu Mehmed Paşa ismiyle zikredildiği ve Haliç surlarının dışında olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶

74 Bu karşılaştırma için ArcGIS programında coğrafi referanslama (Georeferencing) yöntemi kullanılmıştır.

75 Galitekin, *Hadikatül Cevami*, 319.

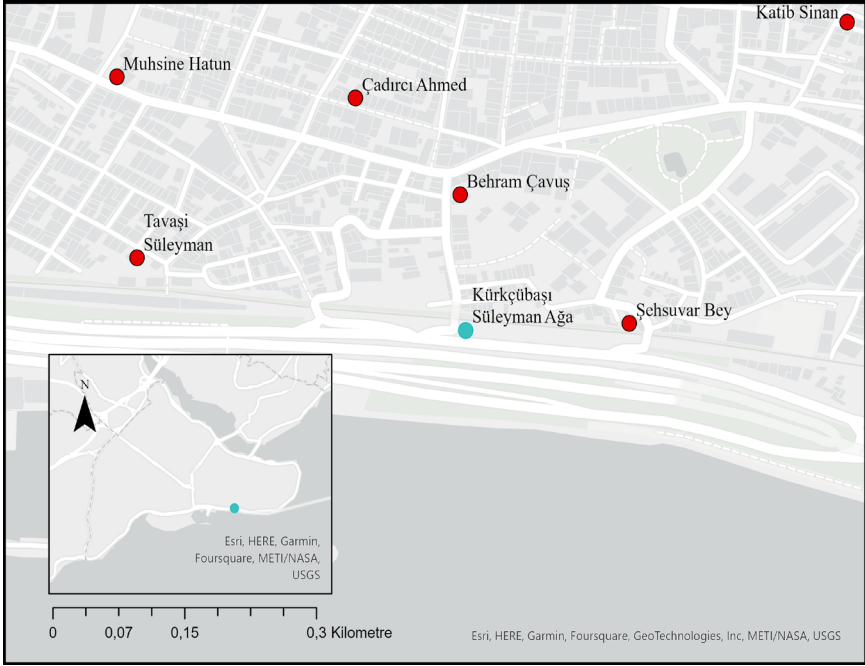
76 *Havâss-ı Refia Mahkemesi 90 Numaralı Şer'iyye Sicili*, (1090-1091), 59b-1; *Havâss-ı Refia Mahkemesi 182 Numaralı Şer'iyye Sicili*, (1159-1163), 56a-3; BOA, Kamil Kepeci (KK.d), nr. 2535, s. 7b.

Öte yandan *Hadikatü'l-Cevâmi'*de Korucu Mehmed Paşa mahallesi gibi surdışında olduğu belirtilen diğer mahalleler Şeyh Mehmed Geylani ve Kürkçübaşı Süleyman Ağa'dır.⁷⁷ Şeyh Mehmed Geylani ve Kürkçübaşı Süleyman Ağa mahallesine coğrafi olarak yakın olan Tavaşi Süleyman, Şehsuvar Bey, Emir Daye Hatun, Sarı Timur, Hoca Hayreddin, Yavuzer Sinan mahalleleri ise suriçindedir. Bu sebeple Şeyh Mehmed Geylani ve Kürkçübaşı Süleyman Ağa mahallelerinin topoğrafik olarak şehrin bütününden ayrılamayacağına kanaat getirilmiş ve envantere dahil edilmiştir (Bk. Harita 3 ve Harita 4).

Harita 3: Şeyh Mehmed Geylani Mahallesi'nin Konumu

77 Galitekin, *Hadikatül Cevami*, 326.

Harita 4: Kırkçubası Süleyman Ağa Mahallesi'nin Konumu

Çalışma kapsamında tespit edilen bir diğer husus şer'iyye sicillerinde geçen mahalle isimlerinin farklılıklarıyla ilgilidir. İlk olarak envanterin "Farklı İsim" sütununda detaylandırılmış olan isimlerin ekseriyetle cami veya mescit banilerinden geldiği görülmüştür (Bk. Tablo 2).

Tablo 2: Banileriyle Birlikte Anılan Bazı Mahalleler

NO	MAHALE İSMİ	FARKLI İSİM	KONUMU
1	Beyceğiz	Beyceğiz Hacı Kasım	Balatkapısı
2	Cambaziye	Mustafa Efendi, Canbaz Mustafa Bey	Kocamustafapaşa
3	Cerrah İshak	Cerrahbaşı İshak, Kazgani Sadi	Aksaray Yusufpaşa Yokuşu
4	Duhani	Duhanizade Mustafa Bey, Duhanizade, Duhaniyye	Kocamustafapaşa
5	Melek Hatun	Karaağaç	Mevlevihane Yenikapı
6	Şeyh Mehmet Geylani	Bursa Tekyesi	Bahçekapı

Tespitimiz cami, mescit, kilise veya sinagogların birer ibadethane olmaktan öte mahallenin kurucu unsuru olduğu yönündeki görüşle de desteklemektedir.⁷⁸ Bu hususa Özcan'ın yirmi bir mahallenin tekke isimlerinden geldiği yönündeki bulgusundan yola çıkarak tekkeler de eklenmelidir.⁷⁹

İkinci olarak mahalle isimlerinin çeşitli gerekçeler ve dönemlerde değişikliğe uğradığı tespit edilmektedir. Örneğin envanterdeki 186 numaralı Mercimek mahallesinin 19. yüzyılda banisinin ismine istinaden Çakır Ağa mahallesi olarak geçmektedir.⁸⁰ Bu tespit hakkındaki bir diğer örnek ise 217 numaralı Nevbahar mahallesidir. Mahalle 16. yüzyıl ve 17. yüzyıl İstanbul vakıfları tahrir defterlerinde II. Mehmed'in ekmekçibaşısı olan Muhyiddin Mehmed bin İsa'nın yaptırdığı mescide atıf yapılarak Etmekçiöğlü olarak zikredilmektedir.⁸¹ *Hadikatü'l-Cevami'*ye göre 16. yüzyılda harap olan bu mescit, cariyesi Nevbahar'ın talebiyle Haseki Sultan (ö. 1558) tarafından ihya edilmiş ve Nevbahar olarak isimlendirilmiştir.⁸² 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl mahalle envanterinde görüldüğü üzere bu ihya sonrasında mahallenin ismi Nevbahar olarak yerleşmiştir.⁸³

Üçüncü olarak envanterin “Farklı İsim” sütununda unvanlardan veya mesleklerden oluşan mahalle isimlerinin eş anlamlarıyla da kullanıldığı görülmüştür. Bunun en somut örneği envanterdeki 100 numaralı Haraççı Kara Mehmed mahallesidir. Şer'iyye sicillerinde mahalle “vergi toplayan kimse” anlamına gelen Cizyedar Kara Mehmed olarak da geçmektedir.⁸⁴ Bu örnekler mahalle isimlerinin yüzyıllar içindeki değişimi hakkında yeni bir bakış açısı oluşturmaktadır. Zira Eyice'ye göre bazı ibadethanelerin günümüze ulaşmaması, bu ibadethanelerin isimlerinin geçirdiği değişimler ve şehrin tarihi topografyası hakkında çalışmaların yapılmasına duyulan ihtiyaç mahalle isimlerinin kökenlerine dair tespitlerin yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak kanaatimizce mahalle isimlerinin geçmiş yüzyıllara bakılarak analiz edilmesi bu zorluğu kolaylaştırabilir.⁸⁵

Öte yandan çalışma kapsamında değerlendirilen sicillerde yer alan Cemaletdin,⁸⁶ Karaköy⁸⁷ ve Lalezar'ın⁸⁸ müstakil mahalleler olmadığı düşünülmektedir. Bu isimlerden Lalezar, Kara'nın yayımlandığı listede de 168. mahalle olarak geçmiştir.⁸⁹

78 Beyza Topuz Demir - Yunus Uğur, “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”, *Kent ve Maneviyat*, ed. Seyfettin Erşahin vd. (Ankara: İdealkent Yayınları, 2020), 463.

79 Serpil Özcan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 187.

80 Bekman, *XIX. Yüzyılın İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*, 295.

81 Barkan - Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 342; Canatar, “1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler”, 307.

82 Galitekin, *Hadikatü'l-Cevami'*, 279. Ayrıca bk. Hakkı Alçep - Erdal Kahraman, *Fatih Camileri ve Mescidleri* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Fatih Şubesi, 2017), 525.

83 *Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 18b-2, 61b-3, 62a-1; *İstanbul Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 53b-3; Bekman, *XIX. Yüzyılın İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler*, 312.

84 Sir James W. Redhouse (ed.) *Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Jizye”; Şemseddin Sami Efendi, *Kamus-ı Türkî*, 1901, “Harâc”; *İstanbul Bab Mahkemesi 174 Numaralı Sicil*, 61a.

85 Eyice, “İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme”, 202-204.

86 *Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 40b-3.

87 *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 9-3.

88 *İstanbul Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 49-1.

89 Kara, “III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanların Dağılımı”, 128.

Tipki Korucu Mehmed Paşa mahallesi örneğinde olduğu gibi 18. yüzyıl da Lalezar mahallesini tespit edebilmek için kullandığımız kaynak *Hadikatü'l-Cevâmi*'dir. Eserde "Lalezar Mescidi" olarak geçen yapıda "mahallesi yoktur" ibaresi yer almakla birlikte mescidin konumu hakkında da "der mahall-i meşhur" bilgisi yazılmıştır.⁹⁰ Bu husus Lalezar'ın bir mahalle olmadığını, sicillerde bir yeri/mevkiye atıf yapılmak için zikredildiğini düşürtmektedir. Kanaatimizce Behar'ın, suriçinde sayıları onları bulan bu küçük "mahallelerin" yalnızca o "mahallenin" sakinleri tarafından bilinmekte olduğu yönündeki tespiti kendini Lalezar örneğinde de göstermektedir.⁹¹

2.2. *Hadikatü'l-Cevâmi*'ye Göre Suriçi Mahalleleri

Çalışma boyunca mahallelerin tespitinde farklı kaynak türlerinden karşılaştırma yapmanın önemine dikkat çekilmişti. Bu öneme istinaden envanter bulguları 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'u hakkında önemli çalışmalardan biri olan *Hadikatü'l-Cevâmi* ile karşılaştırılmıştır. Eserin müellifi Hüseyin Ayyansarayı "821 aded camı ve mescidi birer birer dolaşıp, hepsinde bir veya daha ziyade vakit namaz kılarak inceleme yapmış ve bunların civarındaki tekkeler, medreseler, çeşmeler, sebiller, bunların vakıfları, vakıf-ı sânileri, minber koyanları, buralarda çeşitli vakıflar tesis edenleri, mezarlıklarında medfun bulunan meşahiri, sahilсарayları, v.s.yi kaydetmiş ve 1193 (1779) yılında eserin temize çekilmesi tamamlanmıştır."⁹² Eserin çalışmamız açısından önemi her yapının "mahallesi vardır" ya da "yoktur" ibaresiyle anlatılmasıdır.⁹³

İlk olarak yapılan karşılaştırmada mahallelerin eserdeki "mahallesi vardır" ve "mahallesi yoktur" ibareleriyle uyduğu görülmüştür. Ancak eserin matbu nüshası ve zeyilleri arasındaki Yatağan Mescidi,⁹⁴ Havuzlu Mescid,⁹⁵ Hatuniyye Mescidi⁹⁶ gibi örneklerden anlaşıldığı üzere "mahallesi vardır" ibaresinde farklılıklar görülmektedir. Konu hakkındaki dikkat çeken bir diğer husus eserde müstakil bir mahalle olması mümkün olmayan, ancak "mahallesi vardır" ibaresiyle yer alan yapılarıdır.

Bu tespit cevaplanması gereken iki önemli soruyu doğurmaktadır. İlki "mahallesi vardır" ibaresi olan yapılar envanterle yapılan karşılaştırmada doğrulanabiliyorsa bu husus nasıl değerlendirilecektir?" olurken ikincisi ise "Eserin nüsha farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda belirtilen bu farklılıklar 'mahallesi yoktur' olarak mı kabul edilmeli midir?" sorusudur. Bu sebeple mahallelerin tespiti için yapılan karşılaştırmadaki farklılıklar göz ardı edilerek çalışmanın tamamlanamayacağını ve sunulan metot önerisine istinaden iki sorunun sembolik bir anlam ihtiva ettiğinin kanaatindeyiz.

90 Galitekin, *Hadikatü'l-Cevâmi*, 255.

91 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 26.

92 Galitekin, *Hadikatü'l-Cevâmi*, 34.

93 Günümüzde müellif nüshasına ulaşamayan eserin 19. yüzyılda zeyilleri yazılmıştır.

94 Seçgin'in tespitleri doğrultusunda yazma nüshalarda mahallesi vardır olarak geçmektedir.

95 Hüseyin Ayyansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 2248). *Galata Mahkemesi 15 Numaralı sicil 14b-1* varağında yer alan bir terekeye göre mescit Soğan Ağa mahallesinde zikredilmiştir. Aynı zamanda CBS ile yapılan kontrol de mescidin ilgili mahallenin yakında konumlandığı tespit edilmiştir.

96 Hüseyin Ayyansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriften Orientalabteilung, 8201).

Çalışmamızda bu sembolik anlamın izini sürmek ve “mahallesi vardır” ibaresinin neyi temsil edebileceği yönünde bir çıkarım yapmak için yapıların lokasyonları belirlenmiş ve Coğrafi Bilgi Sistemleri’ne başvurulmuştur. Değerlendirme sonucunda bu ifadenin zikredildiği yapıların envanterdeki bazı mahallelerle coğrafi olarak birebir yakınlık gösterdiği tespit edilmiştir (Bk. Tablo 3).

Tablo 3: *Hadikatü’l-Cevâmi*’de “mahallesi vardır” İbaresine Olan Yapılara Dair Tespitler

NO	YAPININ İSMİ	YAKINLIĞININ BULUNDUĞU MAHALLE
1	Bekir Paşa Câmî’i	Davudpaşa Mahallesi
2	Ahmed Paşa Câmî’i	Fethiye Mahallesi
3	Eski İmaret Mescidi	el-Hac Hasan Mahallesi
4	Hâcegî Mescidi	Yarhisar Mahallesi
5	Kâdî Sa’dî Mescidi	Hamami Muhyiddin
6	Kâdî Sa’dî Mescidi	Müfti Ali Mahallesi
7	Kemânî Mescidi	Mesih Paşa Mahallesi
8	Kırımı Mescidi	Kemalpaşa Mahallesi
9	Küçük Mustafâ Paşa Mescidi	Gül Camii Mahallesi
10	Soğukkuyu Câmî’i	Zeyrek Mahallesi

Elbette ki mahallelerin sınırlarının değişkenliği göz önünde bulundurulduğunda yapıların kesin olarak Tablo 3’te yer alan mahallelerin içinde olduğu söylenemez. Ancak bu tespit bir konum ya da sınır tartışmasının ötesinde *Hadikatü’l-Cevâmi*’deki “mahallesi vardır” ibaresinin aynı zamanda “bir mahalleye aittir” olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında bahsi geçen yapılardaki “mahallesi vardır” ibaresinin yalnızca “müstakil bir mahalledir” manasına değil aynı zamanda “mevcut bir mahallenin parçasıdır” anlamında olduğunun kanaatindeyiz.

Behar’ın değindiği üzere mahallesi olmayan ancak kaynaklarda bir mahallenin ibadethanesiyle ilişkili olarak zikredilen yerler tespitimizi doğrulayabilir.

“Rastladığımız mahalle içinde mahalle örnekleri de İstanbul’da mahalle kavramının zaman ve mekandaki esnekliğini ve değişkenliğini teyit eder. Bunlar bir mahallenin bir kısmının farklı bir adla adlandırıldığı ve/veya farklı bir kimliğe sahip olduğu algısının egemen olduğu durumlardır. Bu küçük “mahalle altı” birimler adlarını bir mescitten, bir çeşmeden, bir sokaktan veya bir yakınlarda ikamet eden bir kişinin adından alabiliyorlardı.”⁹⁷

Nitekim Behar, Kasap İlyas mahallesinin farklı noktalarında yeni bir mahalle oluşturmadan kalan Şah-ü Geda Camii, Şah Sultan Camii ve Çavuşzade Mescidi’nin bizzat bu mahallenin bir parçası olarak yüzyıllarca varlığını koruduğunu tespit etmiştir.⁹⁸ Bu hususlar göz

97 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 43.

98 Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 40-41.

önünde bulundurulduğunda “mahallesi vardır” ibaresinin eserdeki yapıları bir mahalleyle ilişkilendirmek için de kullanıldığını düşündürmektedir.

SONUÇ

Mahalleler, şehirlerin dönüşümünün görüldüğü en önemli birimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Başta Osmanlı arşivleri olmak üzere pek çok tarihi kaynak, mahalle çalışmalarının yapılabilmesi için büyük bir zenginliğin olduğuna işaret etmektedir. Ancak öncelikle mahallelerin isimlerinin ve lokasyonlarının tespitinden sonra bu zenginlikten faydalanmak mümkün olabilecektir.

Çalışmamızda bu tespite yönelik ihtiyacın nedenleri; mahallelerin isim ve konumlarında standart bir kullanımın bulunmaması, şehirlerde aynı isimde birden fazla mahallenin yer alması, mahalle olarak zikredilen yerlerin aslında bir mahalle teşekkülünde olmaması ve mahallelerin şehirdeki konumunun tespit edilmemesi olarak dile getirilmiştir. Bu hususlar mahalle ölçeğinde yapılacak her çalışmanın bir metot dahilinde hazırlanmasının önemine işaret etmiştir.

Değinilen öneme istinaden çalışmamızda mahalle envanterlerinin oluşturulması, bu envanterdeki verilerin farklı arşiv belgeleri, kaynaklar ve yüzyıllarla karşılaştırılarak tespit edilmesi ve Coğrafi Bilgi Sistemleri aracılığıyla mahallelerin mekânsallaştırılması olarak üç aşamalı bir metot önerisi sunulmuştur. Böylece sunulan metot önerisi dahilinde sekiz şer'iyye sicilinden yararlanılarak 1730-1787 yılları arasında suriçi mahalleleri envanteri hazırlanmış ve mahallelerin nasıl tespit edildiği aşamalı olarak anlatılmıştır.

Aynı zamanda bu tespit, mahalle ölçeğinde yapılacak çalışmalar için cevaplanması gereken mühim soruları oluşturmuştur: “Mahallenin bir mahkemeye bağlı olarak sicillerde zikredilmesi, bu mahallenin surların içinde veya dışında bir alanı kaplıyor olması yönündeki tespitin yapılmasına imkân verir mi?”, “Mahallelerin fiziki sınırlarının kesin veya resmi şekilde belirlenmesinin tartışmalı olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu husus nasıl değerlendirilmelidir?” ve “Osmanlı İstanbul'u için suriçi veya surdışı tartışması ne zamana kadar belirleyicidir veya gerçekten belirleyici midir?”

Bu çalışmanın ana kaynaklarını şer'iyye sicillerinin oluşturması, mahalleler hakkında belki de en zengin kaynaklar olarak değerlendirebilecek sicillerin mahallelerin tespitindeki sınırlarını da ortaya çıkartmıştır. Yine *Hadikatü'l-Cevâmi'* envanterde bulunan veriler için bir kontrol kaynağı olurken 18. yüzyıl İstanbul mahalleleri hakkında da yeni soruların doğmasına neden olmuştur.

Görüldüğü üzere çalışmanın bulguları 18. yüzyıl suriçi mahallelerinin sosyo-mekânsal analizi için bir başlangıcı ifade etmektedir. Zira mahallelerin 18. yüzyıldaki isimlerinin ve muhtemel konumlarının tespiti İstanbul'un fethinden Cumhuriyet devrine kadar Osmanlı İstanbul'unun tüm mahallelerinin bilinmesi için bir parçanın tamamlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu envanterin hazırlanması arşiv belgeleri kullanılarak hangi mahallerinin yeni oluştuğu veya yok olduğunu, mahallelerde gündelik hayatın nasıl sürdürüldüğünü, mahallenin birbirleriyle olan ilişkileri, topografisi, demografik ve mimari yapılarını tespit

etme imkânı sunmaktadır. Böylece dijital beşerî bilimler yöntemlerinin sunduğu imkânlar ve Osmanlı arşivlerinin zenginliği, mahallelerden şehrin bütününe 18. yüzyıl İstanbul'unun tarihinin yeniden düşünülmesini mümkün kılacaktır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Haritalar (HRT.h).

Kamil Kepeci (KK.d), nr. 2535.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d), nr. 2464.

Şer'iyeye Sicilleri

Havâss-ı Refia Mahkemesi (1090-1091). İSAM Kütüphanesi, no. 90.

Havâss-ı Refia Mahkemesi (1159-1163). İSAM Kütüphanesi, no. 182.

İstanbul Bab Mahkemesi (1154-1153). İSAM Kütüphanesi, no. 174.

2. Yazmalar

Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadikatü'l-Cevâmi'*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriften Orientalabteilung, 8201. <https://stabikat.de/Record/502644052>

Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadikatü'l-Cevâmi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 2248.

3. Matbu Eserler

İSAM Kütüphanesi Salnâme Veri Tabanı: *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi]*. İstanbul: Darü't- Tibaatü'l-Amire, 1294. <http://ktp.isam.org.tr/pdfsal/Do246712940000032.pdf>

Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi: *Şehremaneti Hududu Dahilinde Bulunan Mahallat Esamisi*. Dersaadet: Arşak Garoyan Matbaası, 1329. https://katalog.marmara.edu.tr/yordam/?p=1&q=%C5%99Ehremaneti+Hududu+Dahilinde+Bulunan+Mahallat+Esamisi&alan=tum_txt&demirbas=R140721

SALT Arşiv İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası Koleksiyonu: *1329 senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası*. Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garivyan, 1329. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/99279>

4. Haritalar

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *19. Asırda İstanbul Haritası*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1958.

Dağdelen, İrfan (haz.). *Alman Mavileri 1: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006.

- Dağdelen, İrfan (haz.). *Alman Mavileri 2: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006.
- Harvard University Map Collection. *Constantinople = Stambol*. Erişim 4 Şubat 2023. [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:8608890\\$11](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:8608890$11)
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Harita Koleksiyonu. *Dar'üs saltanatı seniye olan İstanbul'un haricinde vaki Zeytinburnu ve Üsküdar'da kâin Fenerbahçesinden Karadeniz Boğazı'nda vaki Rumeli ve Anadolu Fenerlerine varıncaya kadar nefsi-i İstanbul'un ve civarında vaki Eyüp ensarı ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Galata ve Beyoğlu ve Topbane ve Beşiktaş ve Üsküdar ve mahalli sairede mevcut cevami-i şerife ve mevaki-i meşhura ve kışlak-ı hümayun ve ebniye-i saire ve bi'l cümle tarik-i iâm ve tarik-i has ve bostan ve meydan ve bağ ve bahçe ve iskele ve mevaki-i saire ve kurbu civarında olan bazı karyelerin harita-i mevzuiesidir ki bu defa Mühendishane-i Hümayun şakirdanı kulları marifetiyle talim günâ bi'l hendese mesaha olunarak müceddeden abz-u tersim olunmuştur*. Erişim: 4 Şubat 2023. [http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:\\$002f\\$002fSD_ILS\\$002fo\\$002fSD_ILS:1332899/one?qu=92761](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS$002fo$002fSD_ILS:1332899/one?qu=92761)
- SALT Arşiv Harita Koleksiyonu. *Plan de Constantinople avec ses faubourgs le port et une partie du Bosphore levé et dessiné par C. Stolpe verifié d'après les changements les plus récents jusqu'en 1882*. Erişim: 4 Şubat 2023. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/101333>
- SALT Arşiv Harita Koleksiyonu. *Charles Edouard Goad Haritaları*. Erişim: 4 Şubat 2023. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1815>
- SALT Arşiv Harita Koleksiyonu. *Jacques Pervititch Sigorta Haritaları*. Erişim: 4 Şubat 2023. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1824>
- Yetkin Kubilay, Ayşe. *İstanbul Haritaları 1922-1422*. İstanbul: Denizler Kitapevi, 2009.

5. Yayımlanmış Siciller

- Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (1162-1163/1749-1750)*. Haz. Sabri Atay – Rasim Erol. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (1196-1197/1782-1783)*. Haz. Sabri Atay – Rasim Erol. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (1154-1161/1741-1748)*. Haz. Mehmet Akman – Salih Kahrıman – Abdülkadir Altın. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (981-1000/1573-1591)*. Haz. Talip Mert – Rifat Günalan. İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 2012. <http://www.kadisicileri.org>
- İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (1179-1180/1765-1767)*. Haz. Salih Kahrıman. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (1183-1185/1769-1770)*. Haz. Yılmaz Karaca – Mustafa Yılmaz. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil (1780-1779/1194-1193)*. Haz. Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>
- İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (1787-1786/1203-1201)*. Haz. Rifat Günalan. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicileri.org>

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil (1143 / 1730-1731). Haz. Sabri Atay – Rasim Erol. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2019. <http://www.kadisicilleri.org>

6. Tez, Makale ve Kitaplar

- Açık, Turan. “Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri”. *History Studies International Journal of History* 9/5 (2017), 25-56.
- Açık, Turan. “Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”. *OTAM* 35/35 (Bahar 2014), 1-39.
- Aktepe, Münir. “XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri”. *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 3 (1957), 109-139.
- Alada, Adalet Bayramoğlu. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Yayınevi, 2008.
- Aladağ, Fatma. “Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (2020), 773-796.
- Alçep, Hakkı – Kahraman, Erdal. *Fatih Camileri ve Mescidleri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Fatih Şubesi, 2017.
- Aliagaoglu, Alpaslan. “Şehrsel Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/29 (2013), 45-62.
- Alver, Köksal. “Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği”. *İdealKent* 2 (Aralık 2010), 116-139.
- Alver, Köksal. *Mahalle: Mahallenin Toplumsal ve Mekansal Portresi*. İstanbul: Hece Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Halil İbrahim. “Yeni Yönetim Anlayışı ve Yerelin Yerelleştirilmesi: Mahalle Yönetimi”. *Yerel Yönetim ve Denetimi* 8/5 (2003), 28-33.
- Aysu, Çidem. “İstanbul Şehriden Metropoliten İstanbul'a Mahallelerin Mekânsal Dağılışı 1950-2001”. *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 51-58.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. “Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri”. *Vakıflar Dergisi* 4 (1958), 249-261.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*. İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958.
- Baday, Ömür Nihal. *Modern Kent Mekânlarında Mahallenin Konumu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Barkan, Ömer Lütfi – Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târihli*. İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 1957.
- Başaran, Betül. “The 1829 Census and the Population of Istanbul during the Late 18th and Early 19th Centuries”. *Studies on Istanbul and Beyond, The Freely Papers*. ed. Robert G. Ousterhout. 1/53-71. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 2007.
- Bayartan, Mehmet. “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* 13 (2005), 93-107.

- Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) – Osmanlı İstanbul’unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Bekman, Büşranur. *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Ewanter ve Haritalama Çalışması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bergen, Lütfi. “Medeniyetin Cüzü: Mahalle”. *İdealKent* 1 (2010), 154-168.
- Beydilli, Kemal. “İmam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/181-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2012.
- Bilgili, Bilal – Şimşek, Nurhilal. “XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildirileri*. 3/391-410. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2017.
- Bingöl, Sedat. “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (2004), 43-60.
- Bingöl, Sedat. “Nineteenth Century Ottoman Neighborhoods Visited by Courage Sleeplessness and Dead Bodies”. *Middle Eastern Studies* 51/2 (2015), 254-268.
- Bingöl, Sedat. *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2004.
- Bulunur, Kerim İlker. *Osmanlı Galatası (1453-1600)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Bulut, Hüseyin. “1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri’nin Mahalleleri”. *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı* (2012), 21-30.
- Canatar, Mehmet. “1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri’ne Göre Nefs-i İstanbul’da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler”. *Osmanlı İstanbulu I*. ed. Feridun Emecen vd. 283-310. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Canatar, Mehmet. “Fatih Mahalleleri”. *Surici İstanbul: Fetihden Önce ve Fetihden Sonra*. 203-250. İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları, 2017.
- Canatar, Mehmet. “İstanbul’un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Feridun Emecen vd. 2/218-245. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015.
- Canatar, Mehmet. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 1009 (1600) Tarihli*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004.
- Canbakal, Hülya. “Mahallede Bir Arada Yaşama Kültürü”. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Mahallede Hayat Var Bildiriler Kitabı*. haz. Aziz Elbas. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011.
- Cerasi, Maurice M. *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Crane, Howard. *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Al-Ayvansarayi’s Guide to the Muslim Monuments of Ottoman İstanbul*. Leiden: Brill, 2000.
- Çabuk, Saye Nihan – Değerliyurt, Mehmet. “Coğrafyayı Coğrafi Bilgi Sitemleri ile Tanımlamak”. *Doğu Coğrafya Dergisi* 20/33 (2015), 37-48.

- Çubuk, Suat – Demir, Kemal. “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilirliği İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Eylül 2012), 135-153.
- Demir, Beyza Topuz – Uğur, Yunus. “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”. *Kent ve Maneviyat*. ed. Seyfettin Erşahin vd. Ankara: İdealkent Yayınları, 2020.
- Digital Ottoman Studies. “Yayınlar” Erişim 4 Şubat 2023. <https://www.digitalottomanstudies.com/publications?lang=tr>
- Emecen, Feridun M. “1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları”. *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020), 287-317.
- Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *The Journal of Ottoman Studies* 4/4 (1984), 69-78.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda AnkaraveKonya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Ergin, Nina. “1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarını Haritasının Çıkarmak”. *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*. ed. Suraiya Faroqhi. 125-153. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Erses, Selma Mine. “Mahalle Kimliği”. *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 59-65.
- Evlıyaoğlu, Furkan. “Osmanlı Döneminde Rodos Kentindeki Camiler ve Mahalleler Üzerine Bir İnceleme”. *Art-Sanat* 17 (2022), 131-155.
- Eyice, Semavi. “Hüseyin Ayyansarayî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/528-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Eyice, Semavi. “İstanbul’un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme”. *Türkiyat Mecmuası* 14 (1964), 199-216.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Gençer, Mehmet. “Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış”. *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 19-34.
- Güneş, Yaşar. “Mahalle Yönetimi”. *Türk İdare Dergisi* 465 (Aralık 2009), 113-128.
- Harmanda, Sinan. *1455 Tahririne göre İstanbul Tarihi Yarımadasının Mahalleleri ve Dini Yapıları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Hazırbulan, Tahsin. “Sadaka-i Sultânî Defterine Göre Havâss-ı Refiâ’da Mahalleler ve Fakirleri”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/1 (2020), 89-117.
- Hüseyin Ayyansarayî. *Hadikatü'l-Cevâmi': İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*. ed. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- İlhan, M. Mehdi. “Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı”. *Ziya Gökalp Üç Aylık Kültür Dergisi* 11/62 (1991), 49-72.
- İnalçık, Halil. *The Survey of Istanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İnalçık, Halil. *İstanbul Tarihi Araştırmaları: Fetih'ten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilad-i Selase, Galata, Eyüp, Üsküdar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

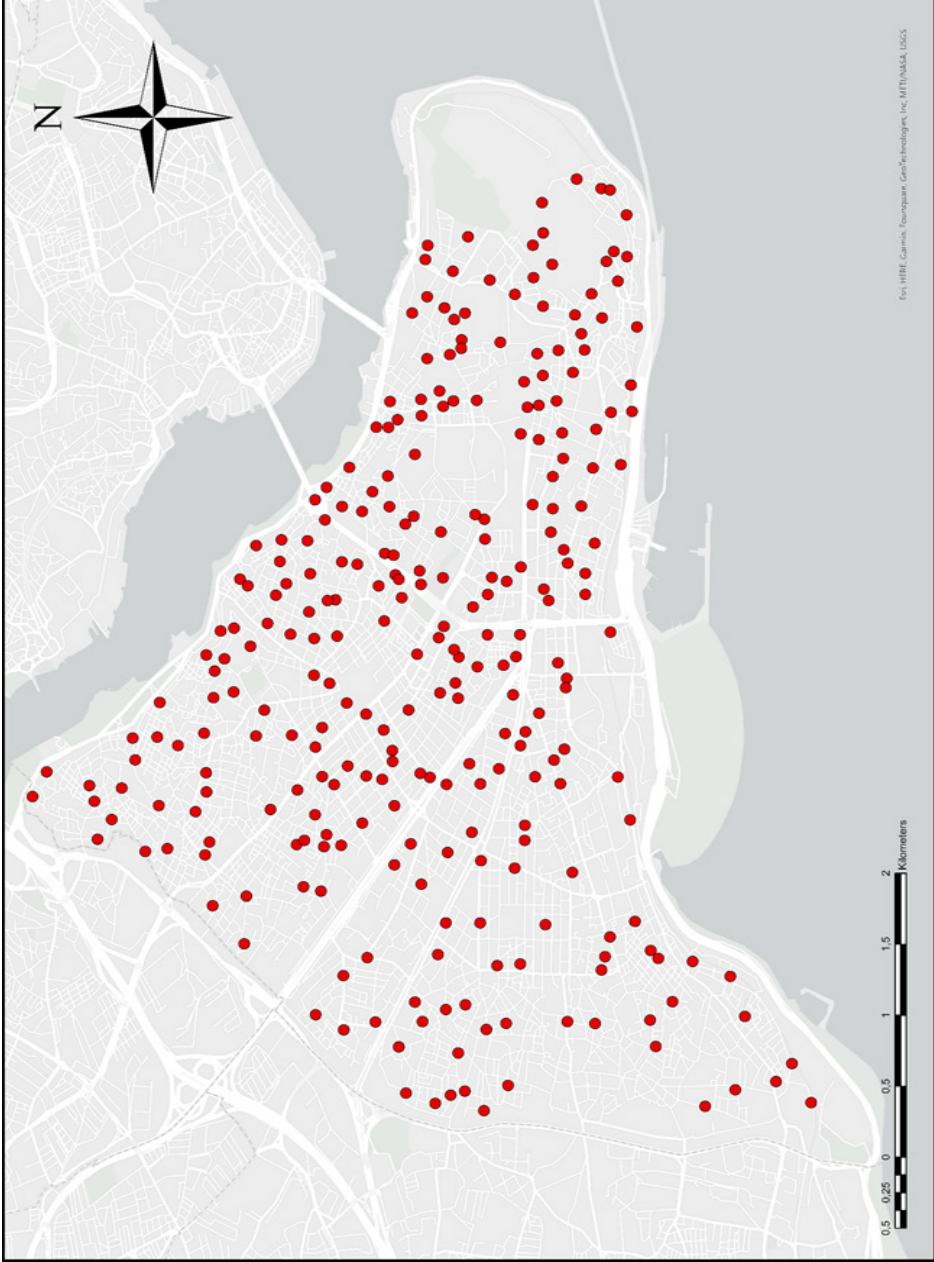
- İnbaşı, Mehmed. "XVI. Yüzyılda Üsküb Şehri'nin Mahalleleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 3 (2010), 87-93.
- İpşirli Argıt, Betül. "Saraydan Çırağ Edilmiş Kadınların İstanbul'da Yerleşim Alanları". *Osmanlı İstanbul'u V*. 675-692. ed. Feridun Emecen vd. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018.
- İpşirli Argıt, Betül. *Life after the Harem: Female Palace Slaves, Patronage and the Imperial Ottoman Court*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108770316>
- İpşirli, Mehmet. "Avırız Vakfı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/109. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- İsmail Özçelik. "Osmanlı Kayıtlarına Göre Urfa Şehir Merkezindeki Yer İsimleri Üzerine Değerlendirmeler (Mahalle, Cami-Mescit, Tekke-Zaviye, Han, Hamam, Kapı ve Vakıflar)". *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: "Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa"*. ed. Kasım Şulul vd. 4/92-119. Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- Kafescioğlu, Çiğdem. "Osmanlı Şehirciliğinde Dönüşüm ve Devamlılık: Onbeşinci Yüzyıl İstanbul'unda Külliye ve Mahalleler". *550. Yılında Fetih ve İstanbul*. 177-188. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Kaplanoğlu, Raif. "Mahalle Hukukunda 'Hüsn-i Hâl', 'Sü-i Hâl' ve Mahalleden İhraç Kararları Araştırmaları". *Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 10/36 (2012), 49-57.
- Kaplanoğlu, Raif. *İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'da Nüfus ve Kentleşme*. Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2015.
- Kara, Tuğba. "III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanların Dağılımı". *Studies of The Ottoman Domain* 6/11 (31 Ağustos 2016), 119-148.
- Kavruk, Hikmet. *Mahalle Yerleşimi ve Yönetimi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.
- Kaya, Bayram Ali. "Şehrengiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/461-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kaya, Didem Sevtap - Bayartan, Mehmet. "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi". *Taribin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 21 (2019), 161-177.
- Kaya, Özge Eda. *XIX. yüzyılda Bir İstanbul Mahallesinin Sosyal-Mekânsal Analizi: Molla Aşki Mahallesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kul, Eyüp. "Üsküb Şehri'nin İdari Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu (XVII. Yüzyıl)". *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı II* 67 (2015), 1504-1512.
- Metin, Nihal. "18. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'a Göçü Önlemede Mahalle İmamlarının Rolü". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8 (2021), 272-308.
- Metin, Rafet. "XVI. Yüzyılda Niğde ve Kırşehir Sancaklarında Mahalle Yapılanması". *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* 5/20 (2009), 45-58.
- Özcan, Serpil. *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Özcan, Tahsin. "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi". *Marife* 1/1 (2011), 129-151.
- Özgen, Mutlu. "Osmanlı Kentinde Mahalle". *Toplumsal Tarih* 149 (Mayıs 2006), 62-63.
- Özkaya, Gökçen Akgün. *18. Yüzyılda İstanbul Evleri*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015.
- Recep, Fuat. "Osmanlı Tahrir ve Nüfus Kayıtlarına Göre Çankırı'nın Merkezine (Nefs) Ait Mahalle İsimleri". *Çankırı Araştırmaları* 2/2 (2007), 113-118.
- Redhouse, Sir James W. (ed.). *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Sahillioglu, Halil. "Avârız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/108-109. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Şahin, Musa - Işık, Esra. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mahalle Yönetimi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2011), 221-229.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.
- Tamdoğan Abel, Işık. "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine 'Bizim Mahalle'". *İstanbul Dergisi* 40 (2002), 66-70.
- Taş, Kenan Ziya. "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 367-387.
- Taşkömür, Himmet. "Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münasebetler". *İslam Geleneğinden Günümüze: Şehir ve Yerel Yönetimler*. ed. Vecdi Akyüz. 1/33-38. İstanbul: İlke Yayınları, 2015.
- Taylan, Ertuğrul. "Osmanlı Mahalle İdaresi". *İller ve Belediyeler Dergisi* 55/65 (2000), 173-178.
- Topuz, Beyza. *In Pursuit of Social Cohesion And Harmony in Urban Space: The External and Internal Dynamics of Neighborhoods in Early Eighteenth-Century Ottoman İstanbul*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Uğur, Yunus. "Osmanlı Şehirleri ve Şehirleşmesi". *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. ed. Fehmi Yılmaz. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015.
- Uğur, Yunus. "Şer'iyye Sicilleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Uğur, Yunus. "Tarih ve Coğrafya: Zaman ve Mekânın Etkileşimi". *Tarih ve Diğer Bilimler: Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş. 223-242. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021.
- Uğur, Yunus. "Tarihçilikte 'Mekânın Yeniden Keşfi': Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler". *İdeal Kent* 11/30 (Şubat 2020), 678-700.
- Uğur, Yunus. *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ülgen, Ali Saim. *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939.

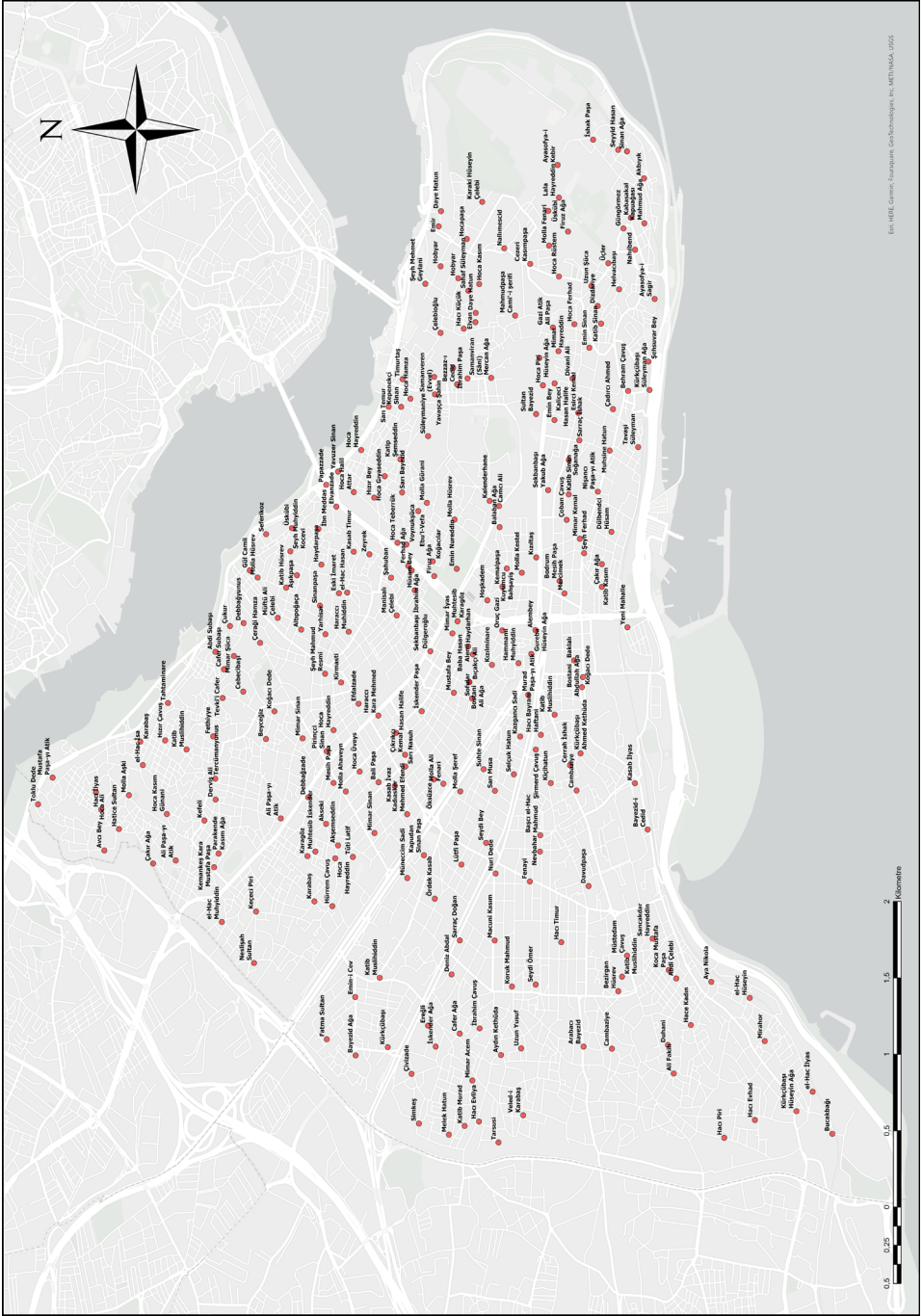
- Yaşar, Ahmet. "Mekânın Tarihi". *Tarih İçin Metodoloji*. ed. Ahmet Şimşek. 309-316. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Yel, Ali Murat - Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Mahalle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/323-326. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Yilgür, Egemen. "19. Yüzyıl İstanbul'unda Teneke Mahalleler: Kumkapı-Kadırga ve Nişantaşı-Taşocağı Örnekleri". *Açık Alan Sanat ve Tasarım Yazıları 1* (2019), 90-114.
- Yilgür, Egemen. "Kumkapı Hisarında Bir Teneke Mahallesi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Erken Modern Kent Yoksulluğu". *İdealKent* 8 (2017), 538-576.
- Yılmaz, Coşkun. "Bir Haritanın Rehberliğinde 1845 İstanbul'u". *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Mehmet Karakuyu. 3/562-585. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015.
- Yılmaz, Vedat - Mecek, Mehmet. "Türkiye'de Mahalle Yönetimlerinin Tarihsel Gelişimi ve Hukuki Statüsü". *İdealKent* 27/10 (2019), 768-799.
- Yörük, Saim. "Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/3 (2012), 287-308.

EKLER

EK 1: HARİTALAR

Harita 5: 18. yüzyıl Suriçi Mahalleleri Dağılımı (Versiyon 1)

Harita 7: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin İsimleri (Versiyon 3)

EK 2: SURİÇİ MAHALLELERİ ENVANTERİ (1730-1787)

NO	MAHALLENİN İSMİ	FARKLI İSMİ	KONUMU (DER/KURB)	FARKLI KONUMU (DER/KURB)
1	Abdi Çelebi	Abid Çelebi, Abidin Çelebi	Samatya	Sulu Manastır kurbunda
2	Abdi Subaşı		Fener	
3	Akbıyık		Ahırkapı	
4	Akseki		Hırka-i Şerif	
5	Akşemseddin		Yenibağçe	
6	Alembey	Alemi Bey	Kızılmusluk	
7	Ali Fakih		Kocamustafapaşa	
8	Ali Paşa-yı Atik	Kariye Cami-i Şerifi	Edirnekapı	Kariye Cami-i kurbunda
9	Ali Paşa-yı Atik	Atik Ali Paşa	Karagümrük	
10	Altıpoğaça		Kadıçesmesi	
11	Arabacı Bayezid		Kocamustafapaşa	Silivrikapısı dahilinde, Altımermer kurbunda
12	Aşıkpaşa		Kadıçesmesi	Müfti Hamamı
13	Avcı Bey		Eğrikapı	
14	Aya Nikola		Samatya	
15	Ayasofya-i Kebir	Ayasofya	Ayasofya	
16	Ayasofya-i Sagir	Küçük Ayasofya	Küçük Ayasofya	
17	Aydın Kethüda		Mevlevihane Yenikapı	
18	Baba Hasan Alemi		Aksaray-Horhor	
19	Baklalı	Baklalı Kemal	Aksaray	
20	Balaban Ağa		Çukurçeşme	Kadıasker Hamamı civarında
21	Balipaşa		Balipaşa	
22	Başçı el-Hac Mahmud	Taşçı El-hac Mahmud	Haseki	Haseki Sultan Cami-i Şerifi kurbunda
23	Bayezid Ağa		Topkapısı	
24	Bayezid-i Cedit		Davudpaşa	
25	Behram Çavuş		Kumkapı	

26	Beyceğiz	Beyceğiz Hacı Kasım	Balatkapısı	
27	Bezirgân Hüsrev	Bazergan	Kocamustafapaşa	
28	Bezzaz-ı Cedid		Aksaray	
29	Bıçakçı Ali	Bıçakçı, Bıçakçı Alaaddin Ali, Bıçakçı Alaaddin	Kadıçesmesi	
30	Bodrum Mesih Paşa		Laleli	
31	Bostani Abdullah Ağa	Bostancıbaşı Abdullah, Bostancıbaşı Abdullah Ağa	Langa	
32	Bostani Ali Ağa	Bostancıbaşı Ali Ağa	Kadırga	
33	Bucakbağı		Yedikule	
34	Cafer Ağa	Cafer	Şehremini	
35	Cafer Subaşı		Fener	
36	Cambaziye	Mustafa Efendi, Canbaz Mustafa Bey	Kocamustafapaşa	
37	Cambaziye		Silivrikapı	
38	Camcı Ali	Camcı	Aksaray	
39	Cebecibaşı		Sultanselim	
40	Cerrah İshak	Cerrahbaşı İshak, Kazgani Sadi	Aksaray Yusufpaşa Yokuşu	
41	Cezeri Kasımpaşa		Mahmutpaşa	
42	Çadırcı Ahmed	Çadır Ahmed, Çadırcı Ahmed Çelebi	Kumkapı	Kadırga limanı kurbunda
43	Çakır Ağa		Edirnekapı	
44	Çakır Ağa		Aksaray	
45	Çelebioğlu	Çelebioğlu Alaeddin	Alacahamam	Valide Sultan Cami-i Şerifi kurbunda
46	Çeraği Hamza		Sultanselim	
47	Çeraği Hasan	Çeraği Hasan Paşa		
48	Çıkrıkçı Kemal	Çıkrıkçı Kemaleddin	Sarıgez	
49	Çivizade		Topkapısı	Şehremini kurbunda
50	Çoban Çavuş		Langa	
51	Çukur	Karabaş	Sultanselim	Sultanselim Cami-i Şerifi kurbunda
52	Davudpaşa		Davudpaşa	
53	Daye Hatun	Daye Kadın	Hocapaşa	Hocahanı
54	Daye Hatun		Mahmudpaşa	Valide Hanı
55	Debbağyunus		Sultanselim	Sultanselim Cami-i kurbunda

56	Debbağzade		Edirnekapı	
57	Deniz Abdal		Şehremini	
58	Derviş Ali		Karagümrük	
59	Divanî Ali	Divane Ali	Gedikpaşa	
60	Dizdariye		Peykhane	
61	Duhani	Duhanizade Mustafa Bey, Duhanizade, Duhaniyye	Kocamustafapaşa	
62	Dülbendci Hüsam	Dülbendçi, Dülbendçi Hüsameddin	Kumkapı	Langa
63	Dülgeroğlu	Dülgerzade	Saraçhane	
64	Ebu'l-Vefa	Şeyhebulvefa	Ebu'l-Vefa	
65	Efdalzade	Keskin Dede	Sultanmehmet	
66	el-Hac Hasan	Hacı Hasan	Çırçır	
67	el-Hac Hüseyin	Hacı Hüseyin, Sormagir, Debbağzade Hüseyin Ağa	Samatya	Samatya Kapısı dahilinde, Davudpaşa Cami-i Şerifi kurbunda, der Kurb-ı Cami-i Hekimzade
68	el-Hac İlyas	Debbağ el-Hac İlyas, İlyas Çelebi	Yedikule	Yedikule kurbunda
69	el-Hac İsa	Hacı İsa	Balat	Balatkapısı dahilinde
70	el-Hac Muhyiddin	Hacı Muhiddin	Edirnekapısı	
71	Elvan		Hocapaşa	
72	Elvanzade		Azaplar	Timurkapı kurbunda, Unkapanı dahilinde
73	Emin Bey		Sultanbayezid	Sultan Bayezid-i veli Cami-i Şerifi kurbunda, Parmak kapı kurbunda, Tavşantaşı kurbunda
74	Emin Nureddin	Burmali Mescidi, Ayaz Nureddin	Şehzadebaşı	
75	Emin Sinan		Yenibahçe	Gedikpaşa kurbunda, Sedefçiler
76	Emin-i Cev	Arpa Emni	Yenibahçe	Topkapısı dahilinde

77	Emir	Emir Mescidi	Hocapaşa	Bahçekapı
78	Ereğli		Şehremini	
79	Esirci Kemal	Esiri Kemal	Gedikpaşa	
80	Eski İmaret	İmaret-i Atik	Kadıçesmesi	
81	Fatma Sultan	Fatıma Sultan	Topkapı	Edirnekapısı dahilinde
82	Fenayi	Fenai, Toptaşı Fenai Dede	Macuncu	
83	Ferhad Ağa		Zeyrek	
84	Fethiye		Çarşambapazarı	
85	Firuz Ağa		Toptaşı	Kırkçeşme kurbunda
86	Firuz Ağa		Ayasofya-i Kebir	Sultan Ahmed Cami-i Şerifi kurbunda, Atmeydanı kurbunda
87	Gazi Atik Ali Paşa	Ali Paşa-yı Atik	Sedefçiler	
88	Gureba Hüseyin Ağa		Aksaray	
89	Gül Camii	Gül Cami-i Şerifi	Cibali	
90	Güngörmez		Sultanahmed	Sultan Ahmed Cami-i Şerifi kurbunda
91	Hace Kadın	Hace Hatun, Hoca Kadın	Kocamustafapaşa	Samatya kurbunda
92	Hacı Bayram Haftani	Hacı Bayram Kaftanı	Cerrahpaşa	
93	Hacı Evhad	Hacı Evhaclüddin	Yedikule	
94	Hacı Evliya	Hacı Evliya Mehmed Efendi	Yenikapısı	
95	Hacı İlyas	Topçubaşı Hacı İlyas	Eğrikapı	
96	Hacı Küçük	Hacı Küçük Ahmet Çelebi	Mahmudpaşa	
97	Hacı Piri	el-Hac Piri, Debbağzade Hacı Piri	Yedikule	
98	Hacı Timur	El-hac Timurtaş	Mollagürani	
99	Hammami Muhyiddin	Muhyiddin Hamami, Hamami Muhyiddin	Balat	
100	Haraccı Kara Mehmed	Haraççı Kara, Cizyedar Kara Memed	Kapan-ı Dakik	
101	Haraccı Muhyiddin	Kara Muhyiddin, Haraccı Kara Muhyiddin	Sultanmehmed	
102	Hasan Halife		Sarıgüzel	
103	Hatice Sultan		Edirnekapısı	
104	Haydarhan	Haydarhane	Saraçhane	

105	Haydarpaşa		Çırcır	
106	Helvacıbaşı	Helvacıbaşı İskender Ağa	Sultanahmed	At Meydanı kurbunda
107	Hızır Bey		Kapan-ı Dakik	Hacı Kadın Hamamı kurbunda
108	Hızır Çavuş	Çavuş Mescidi	Balat	Balatkapısı dahilinde
109	Hobyar		Avratpazarı	
110	Hobyar		Bahçekapısı	Hocapaşa mahallesi ve gerek ittisalinde olan Hobyar ve Elvan ve Karaköy
111	Hoca Ali		Eğrikapı	
112	Hoca Ferhad	Hoca Ferhad Nam-ı Diğer Asmalı Mescid	Fazlıpaşa	
113	Hoca Gıyaseddin		Süleymaniye	
114	Hoca Halil Attar	Hoca Halil, Arabacılar	Unkapanı	Arabacılar Meydanı'nda, Küçükpazar kurbunda
115	Hoca Hamza		Kocamustafapaşa	
116	Hoca Hayreddin		Fatih	Sultan Mehmed Han Cami-i Şerifi kurbunda
117	Hoca Hayreddin		Yenibağçe	
118	Hoca Hayreddin		Hattabkapı	
119	Hoca Kasım	Hoca Kasım Gürani	Mahmudpaşa	
120	Hoca Kasım Günani	Gönani, Hoca Kasım	Balat	
121	Hoca Piri		Sultanbayezid	
122	Hoca Rüstem		Sultanahmed	
123	Hoca Teberrük	Yahya Güzel	Ebu'l-Vefa	Vefa meydanı kurbunda
124	Hoca Üveys		Sarıgez	
125	Hocapaşa		Hocapaşa	
126	Hoşkadem		Şehzadebaşı	
127	Hürrem Çavuş		Yenibağçe	
128	Hüsam Bey		Kırkçeşme	Atpazarı kurbunda
129	Hüseyin Ağa		Ayasofya	Küçük Ayasofya

130	İbn Meddas	İbn Meddas nam-ı diğer Salih Paşa, İbni Meddas, İbnimüderriş, Salihpaşa	Salihpaşa	Üskübi kurbunda
131	İbrahim Çavuş	El-hac İbrahim Çavuş	Yayla	
132	İbrahim Paşa	İbrahim Paşa-yı Atik	Uzunçarşı	
133	İshak Paşa		Ahırkapı	
134	İskender Ağa		Topkapı	
135	İskender Paşa		Sultanmehmed	
136	Kabasakal	Kabasakal Sinan Ağa	Sultanahmed	
137	Kadiasker Mehmed Efendi		Sarıgüzel	Yenibahçe kurbunda
138	Kalenderhane		Şehzadebaşı	Şehzade Cami-i Şerifi kurbunda
139	Kaliçeci Hasan Halife	Halıcı Hasan	Irgatpazarı	
140	Kapuağası Mahmud Ağa		Sultanahmed	
141	Kapudan Sinan Paşa	Kapudan Sinan	Yenibağçe	
142	Karabaş		Balatkapısı	Karagümruk
143	Karabaş		Yenibahçe	
144	Karagöz	Hancı Karagöz	Silivrikapısı	
145	Karaki Hüseyin Çelebi	Kareki, Karaki, Karakedi	Hocapaşa	Aydınoglu Tekyesi kurbunda
146	Kasab İlyas		Davudpaşa	
147	Kasab İvaz		Hüsrevpaşa	
148	Kasab Timur	Timurtaş, Kasab Timurhan	Zeyrek	
149	Kâtip Hüsrev		Müftühamamı	
150	Kâtip Kasım		Langa	Langa-i Kebir kurbunda
151	Kâtip Murad	Hasırcı	Mevlevihane Yenikapısı	
152	Kâtip Muslihiddin		Aksaray	
153	Kâtip Muslihiddin		Yenibahçe	
154	Kâtip Muslihiddin		Çarşambapazarı	
155	Kâtip Muslihiddin		Silivrikapı	
156	Kâtip Sinan		Kadırga	Kadırga Limanı Kurbunda
157	Kâtip Sinan		Laleli	
158	Kâtip Şemseddin		Süleymaniye	
159	Kazgancı Sadi	Kazgani Sadi	Aksaray	Etmeydanı

160	Keçeci Piri	Keçeciler, Piri Çavuş	Edirnekapısı	
161	Kefeli	Kefevi	Sultan Hamamı	Salmatomruk kurbunda
162	Kemalpaşa	Türbe-i Kemal Paşa	Çukurçeşme	Kırkdört kapısında
163	Kemankeş Kara Mustafa Paşa		Salmatomruk	
164	Kepenekçi Sinan	Kebenkci	Divoğlu Yokuşu	
165	Kızılminare		Aksaray Horhor	
166	Kızıлтаş		Laleli	
167	Kiçihatun		Avratpazarı	
168	Kirmasti	Molla Kirmasti	Sultah Mehmed	Sultan Mehmed Han Cami-i Şerifi kurbunda
169	Koca Mustafa Paşa		Kocamustafapaşa	
170	Koğacı Dede		Sultanselim	Çarşamba Pazarı kurbunda
171	Koğacı Dede	Kovacı Dede	Aksaray	
172	Koruk Mahmud	Kurun Mahmud, Koruk	Macuncu Kasım	
173	Kuyumcu Bahşayış	Kuyumcu Behşayış	Laleliçeşme	
174	Kürkçübaşı	Kürkçübaşı Ahmed Şemseddin, Kürkçübaşı Ahmed Bey	Topkapısı	
175	Kürkçübaşı Ahmed Kethüda	Kürkçübaşı	Avratbazarı	
176	Kürkçübaşı Hüseyin Ağa	Kürkçü el-Hac Hüseyin	Yedikule	Cerrahpaşa Kurbunda
177	Kürkçübaşı Süleyman Ağa		Kumkapı	
178	Lala Hayreddin		Paşakapısı	
179	Lütfi Paşa	Defterdar Ahmed Çelebi, Defterdar	Lütfipaşa Çeşmesi	
180	Macuni Kasım	Ma'cûni Kasım, Kızlar ağası, Macuncu	Macuncu	
181	Mahmudpaşa Cami-i Şerifi	Mahmud Efendi, Mahmud Paşa-i Veli	Mahmudpaşa	
182	Manisalı Çelebi	Manisalı Mehmed Çelebi, Manisalı Mehmed Paşa	Atpazarı	
183	Melek Hatun	Karaağaç	Mevlevihane Yenikapı	
184	Mercan Ağa		Uzunçarşısı	
185	Mercimek	Çakır Ağa	Langa	Büyüklanga kurbunda
186	Mesih Paşa	Mesih Paşa-yı Atik, Mesih Ali Paşa, Mesih Ali Paşa	Hırka-i Şerif	

187	Mimar Acem	Acem Ağa	Mevlevihane Yenikapı	Yenikapısı dahilinde, Paşakapısı kurbunda
188	Mimar Hayreddin	Molla Hayreddin	Irgat Pazarı	
189	Mimar İyas	Mimar Ayas	Saraçhane	
190	Mimar Kemal	Mimar Kemalleddin	Koska	
191	Mimar Sinan		Sultanmehmed	
192	Mimar Sinan Kumrulu Mescid		Yenibahçe	
193	Mimar Şüca	Mimar Şücaeddin, Şüca Çavuş, Mismarcı Şüca, Mimar Şüca	Sultanselim	Balat
194	Mirahor	Mirahur	Davudpaşa	Yedikule kurbunda
195	Molla Ahaveyn		Cumartesi Pazarı	
196	Molla Ali Fenari	Ali El-Fenari	Yenibağçe	
197	Molla Aşki		Eğrikapı	
198	Molla Fenari		Sultan Ahmed	
199	Mollagürani	Molla Ahmed	Süleymaniye	Safa Hamamı Vefa
200	Molla Hüsrev		Cibali	
201	Molla Hüsrev		Ebu'l-Vefa	Süleymaniye kurbunda, Vefa meydanı kurbunda
202	Molla Kestel		Eski Odalar	
203	Molla Şeref		Yenibağçe	
204	Muhsine Hatun		Kumkapı	
205	Muhtesib İskender		Hırka-i Şerif	
206	Muhtesib Karagöz		Şehzadebaşı	Şehzade Cami-i Şerifi kurbunda
207	Murad Paşa-yı Atik	Muradpaşa	Aksaray Yusufpaşa	
208	Mustafa Bey		Kıztaşı	Yeniçeri Odalar kurbunda, Yeni Odalar kurbunda
209	Mustafa Paşa-yı Atik	Mustafa Paşa, Atik Mustafa Paşa	Ayvansaray	Ayvansaraykapısı dahilinde
210	Müftü Ali Çelebi	Müftü Ali, Mescid-i Müfti	Kadıçeşmesi	
211	Müneccim Sadi		Şehreminin	
212	Müstedam Çavuş		Kocamustafapaşa	
213	Nahlıbend		Sultanahmed	

214	Nallimescid		Hocapaşa	
215	Neslişah Sultan		Edirnekapısı	
216	Nevbahar	Ekmekçi Ali, Ekmekçioğlu	Haseki	
217	Nişancı Paşa-yı Atik	Nişancı Mehmed paşa	Kumkapı	
218	Nuri Dede		Mollagürani	
219	Oruç Gazi	Camcı İsmail Ağa, İsmail Ağa	Horhor	Aksaray kurbunda
220	Öksüzce		Peykhane	
221	Ördek Kasab		Yenibağçe	
222	Papazzade		Kapan-ı Dakik	
223	Parakende Kasım Ağa	Kasım Ağa	Edirnekapı	
224	Pirinçi Sinan		Sultanmehmed	Ebul feth Sultan Mehmed Han Cami-i Şerifi kurbunda
225	Revani Çelebi	Koğacılar	Kırkçeşme	
226	Sahaf Süleyman		Hocapaşa	
227	Samanveren	Samanveren-i Evvel Mescidi	Uzunçarşı	Süleymaniye Cami-i Şerifi kurbunda
228	Samanviran	Saman Viran-ı Sani	Uzunçarşı	
229	Sancakdar Hayreddin	Sancakdar Hayreddin / Sancakdar	Samatya	Samatya kapısı dahilinde
230	Sarı Bayezid		Süleymaniye	
231	Sarı Musa	Sarı Musa Efendi	Mollagürani	
232	Sarı Nasuh		Sarigez	
233	Sarı Timur	Sarı Timurhan	Hattabkapı	
234	Sarraç Doğan		Ma'cûni	
235	Sarraç İshak		Kumkapı	Tavşan kurbunda
236	Seferikoz	Sivrikoz	Cibali	Cibalikapısı haricinde
237	Sekbanbaşı İbrahim Ağa		Kırkçeşme	
238	Sekbanbaşı Yakub Ağa		Sultanbayezid	Simkeşhane ardında, Sultan Bayezid-i Veli -tabe serahû- Cami-i Şerifi kurbunda, Kasaba-i Fındıklı
239	Selçuk Hatun	Selçuk Hanım, Selçuk Sultan	Taşkasap	

240	Seydi Bey		Mollagürani	
241	Seydi Halife	Seydi Ali Halife	Macuncu	
242	Seydi Ömer	Seyyid Ömer, es-Seyyid Ömer	Altımermer	Mollagürani
243	Seyyid Hasan		Ahırkapı	
244	Simkeş		Mevlihane Yenikapı	
245	Sinan Ağa		Atmeydanı	
246	Sinanpaşa	Kaptan Sinan Paşa	Yenibağçe	
247	Sofular	Sofiler	Horhor	Yeni odalar kurbunda
248	Soğanağa		Darphane-yi Atik	
249	Suhte Sinan	Sohta Sinan	Yenibağçe	
250	Sultan Bayezid	Sultan Bayezid-i Han-ı Veli	Sultanbayezid	
251	Süleymaniye	Sultan Süleyman	Süleymaniye	
252	Şahuban		Zeyrek	
253	Şehsuvar Bey	Şehsuvar, Yenimahalle	Kadırga Limanı	
254	Şeyh Ferhad		Kumkapı	
255	Şeyh Mahmud Resmi		Kadıçşemesi	
256	Şeyh Mehmet Geylani	Bursa Tekyesi	Bahçekapı	
257	Şeyh Muhyiddin Kocevi		Cibali	
258	Şirmerd Çavuş	Şirmerd	Taşkasap	
259	Tahtaminare		Fener	
260	Tarsusi	Tarsus	Mevlihane yenikapı	
261	Tavaşi Süleyman	Tavaşi Süleyman Ağa	Kumkapı	
262	Tercüman Yunus		Draman	
263	Tevki'i Cafer	Tevki'i Cafer Çelebi	Sultanselim	
264	Timurtaş		Divoğlu Yokuşu	
265	Toklu Dede	Toklu İbrahim Dede	Eğrikapı	
266	Tüti Latif	Tuti Abdullatif Efendi, Tuti Abdullatif Çelebi, Latif Çelebi	Yenibağçe	
267	Uzun Şüca	Uzun Şücaeddin	Peykhane	
268	Uzun Yusuf		Macuncu	Yayla Yokuşu kurbunda
269	Üçler		Sultanahmed	
270	Üskübi		Cibali	

271	Üskübi	Üskübi İbrahim Çelebi, Üsküblü	Ayasofya-i Kebir	
272	Veled-i Karabaş		Silivrikapısı	
273	Voynukşüca	Voynik Şücaeddin	Ebu'l-Vefa	
274	Yarhisar	Yarhisar Mustafa Müslühüddin	Kadıçeşmesi	
275	Yavaşça Şahin		Uzunçarşı	
276	Yavuzer Sinan	Sinan Bey	Kapan-ı Dakik	Unkapanı
277	Yenimahalle		Davudpaşa	Davudpaşa Cami-i Şerifi kurbunda
278	Zeyrek	Molla Zeyrek	Zeyrek	

18. Yüzyıl Osmanlı Üretim ve Tüketim Dünyasında Bir Liman Kenti: İskenderiye*

ALEXANDRIA: A PORT IN THE OTTOMAN WORLD OF PRODUCTION AND CONSUMPTION DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

MÜCAHİDE NİHAL ENGEL**

ÖZ ABSTRACT

Bu çalışma 18. yüzyılda İskenderiye limanının Doğu Akdeniz'de bir tedarik merkezi olması mahiyetine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Makalede arşiv kaynaklarına dayanarak merkezden Mısır valiliğine, kadılığına ve diğer yerel yöneticilere gönderilen kayıtlar incelenmekte ve bunların değerlendirmesi yapılmaktadır. Buna göre devletin ticareti zaman zaman kontrol altında tutmaya çalıştığı, öncelikli olarak pirinç ve kahve gibi gıda mallarının ihracına yasak koyduğu ve ülke içinde kalmasını sağlamaya çalıştığı görülmekte ve özellikle İstanbul piyasası olmak üzere imparatorluk içindeki fiyat artışını engellemeye yönelik tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Devletin bu politikaları Osmanlı toplumunda tüketim malları ticaretinin yönünü de kontrol altında tutmaya çalışmasının açık göstergesi olmalıdır. Osmanlı piyasasında kalan bu malların alıcısı olan tüketiciler de mercek altına alınmıştır. Yazışmalarda göze çarpan diğer bir nokta ise söz konusu malların lojistiğinde başvurulan Avrupalı gemiler ve bunların mal taşımalarıyla alakalı düzenlemelerdir. Buna göre Osmanlı yönetimi Mısır mallarının İstanbul'a nakliyesi için İskenderiye limanında bulunan Avrupa bandıralı gemilerin kullanımının azaltılarak miri kalyonların kullanımını teşvik etmiş; ancak yerli gemi sayısının yetersiz kalması sebebiyle bu prensibini sık sık esnetmek zorunda kalmıştır

This article examines the trade of food supplies in Alexandria, a bustling Mediterranean hub for the grain and spices in the 18th century Eastern Mediterranean. Through a close study of archival sources including imperial edicts addressed to the Egyptian governor, kadi and local administrators, the article reveals the state's attempts to control this trade, primarily by banning the export of commodities such as rice and coffee. The state's policies demonstrate that it aimed to control the direction of the movement of consumer goods in order to ensure their availability in the local markets and to prevent price increases, especially in Istanbul. The profile of consumers of these products are also evaluated. Moreover, the Ottoman administration encouraged the use of state (miri) galleons and tried to restrict European-flagged (müste'men) ships in the transportation of Egyptian goods from Alexandria to Istanbul. However, it had to give concessions and had to employ foreign ships throughout the century due to shortages in the number of domestic vessels.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İskenderiyesi, 18. Yüzyıl, Tüketim Tarihi, Maddi Kültür, Osmanlı Limanlarında Avrupa Gemileri.

Keywords: Ottoman Alexandria, 18th Century, Consumption History, Material Culture, European Ships in the Ottoman Ports.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 20 Ağustos 2022 | Date Received: 20 August 2022
Kabul Tarihi: 13 Ocak 2023 | Date Accepted: 13 January 2023

ATIF | CITATION

Engel, Mücahade Nihal. "18. Yüzyıl Osmanlı Üretim ve Tüketim Dünyasında Bir Liman Kenti: İskenderiye". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 113-141. doi.org/10.54462/kadim.1164659

* Bu makale, yazarın yüksek lisans tez çalışmasının ikinci bölümünden kurgulanıp (bk. Mücahade Güneş, *XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 43-72) yeni bulgu ve değerlendirmeler çerçevesinde sunulmuş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mnengel@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8099-840x.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğunun önemli bir üretim ve tedarik merkezi olan Mısır, *üm-mü'd-dünya* (dünyanın anası) lakabına yaraşır bir şekilde hem imparatorluk şehirlerine hem de Avrupa'ya kayda değer miktarlarda gıda ürünleri sağlıyordu. Kendi topraklarında üretilen pirinç, mercimek, nohut ve şeker kamışı gibi ürünlere ilaveten Yemen'den gelen kahve ile Güney Doğu Asya'nın baharatları da hem Osmanlı dünyasına hem de Avrupa'ya yüzyıllar boyunca Mısır limanları üzerinden ulaştırılmıştı. Bu limanlardan en aktif olanı hem Osmanlı havzasına hem de Avrupa limanlarına mal gönderen İskenderiye limanıydı.¹ Bu liman Mısır'ın Akdeniz üzerinde bulunan en batıdaki limanıydı ve 18. yüzyıl boyunca da ticarî açıdan oldukça hareketli bir yer olmuştu.² Bu yüzyılda İskenderiye limanında en fazla aktif olan ülke tüccarları sırasıyla Fransız, Dubrovnikli (Ragusa) ve Venedikli tüccarlardı. Onları sırasıyla İngiliz, Napolili ve Rus tüccarlar izliyordu.³

Dünya ekonomisinde 17. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz özellikle baharat, şeker ve pamuk hatta ipek gibi ürünleri sağlama noktasında tekeli elinde bulunduruyordu. Ancak Avrupa yayılcılığı ve sömürgeciliğiyle birlikte bu ticaretin bir kısmı Atlantik'e kaymıştı. Doğu Akdeniz ticareti 16. yüzyıldan itibaren Avrupa yayılcılığından etkilense de hiçbir zaman tamamıyla yok olmamış, ancak değişimlere uğrayarak devam etmişti. İpek ve şeker gibi lüks tüketim ürünlerinde tekeli kaybetmiş olsa da Akdeniz ürünleri, özellikle ağaç ürünleri ve tahıl bu limanlarda oldukça aktif bir şekilde ticareti yapılan mallar arasındaydı.⁴ Bölge ticareti eski çekiciliğini kaybettiği dönemlerde dahi Hollandalı ve İngiliz tüccarlar için cazibe merkezi olma özelliğini korumuştur. Venedikliler ve daha sonra özellikle Fransızların tahıla olan ihtiyaç ve ilgisi daha 16. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz ticaretinin şartlarını belirleyen etkenler arasındaydı. Tabak, 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz'deki ekonomi akışına İskenderiye-İzmir-İstanbul ekseninin hâkim olduğunu belirtir.⁵ Bu tespit Panzac'ın Fransız arşivlerine dayanarak verdiği bilgilerle uyumludur ve ayrıca ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere Osmanlı arşiv belgeleriyle de teyit edilmektedir.⁶ 18. yüzyıl boyunca İskenderiye'nin ticaretine ilişkin net ve kesin veriler henüz literatüre geçmemiş olsa da yüzyıl sonlarında gerek Osmanlı limanlarıyla gerekse de Avrupa limanlarıyla gerçekleşen ticarete belli bir oranda ithal ürün alınırken bundan daha fazla oranlarda ihracat yapıldığı bilinmektedir.⁷ İstanbul-İzmir-İskenderiye ekseninde gerçekleşen İskenderiye ticaretinin ana alıcısı İstanbul ve Batı Anadolu halkıydı.

- 1 Daniel Panzac, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2000), 368.
- 2 İdris Bostan, "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü ve Limanı: 18. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi", *Osmanlı Deniz Ticareti* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).
- 3 Panzac, "Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti", 381; Daniel Panzac, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 4/1 (Haziran 1989):179-192. Panzac'ın 1782 yılına dair verdiği İskenderiye limanına varan ve buradan ayrılan gemi rakamlarına baktığımızda limana giren toplam 527 gemiden 373'ü Osmanlı bandıralı, 67'si Venedik, 41'i Dubrovnik ve 37'si Fransa bandıralıydı.
- 4 Faruk Tabak, "Doğu Akdeniz'de Ekonomik ve Ekolojik Değişim, 1550-1850", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, ed. Meltem Toksöz-Biray Kolluoğlu (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 31-35. Tabak, Akdeniz ticaretini değiştirip dönüştüren en önemli ikinci etkenin ekolojik değişimle beraber gelen erozyon ve sıtma olduğunu belirtir.
- 5 Tabak, "Doğu Akdeniz'de Ekonomik ve Ekolojik Değişim", 38.
- 6 Panzac, "Deniz Ticareti", 179-185.
- 7 Panzac, "Deniz Ticareti", 180.

Bu çalışmada İskenderiye’de 18. yüzyıl boyunca gerçekleşen ticarî hareketlilik ele alınacaktır. Bu bağlamda belirtilmelidir ki tarih yazıcılığı, tüm yüzyılı tek bir çalışmada ele almanın metodolojik sorunlara takılarak konuyu genel-geçer ve sığ kabullere hapsedme gibi riskleri olması hasebiyle, bu şekilde geniş bir zamanı ele almaya tedbirli yaklaşabilmektedir. Ancak uzun bir zaman periyodunu ele alan her çalışmanın bu tarz bir probleme sahip olacağı düşüncesi de gerçeğe uygun değildir. Bir kısmı bu makalenin referans kaynaklarında da görüleceği üzere tarihçilik şimdiye kadar bir veya birkaç yüzyılı ele alan ve aynı zamanda açıklayıcı, akademik tutarlılığı ve kalitesi yüksek eserler üretmiştir. Baştan belirtilmelidir ki konuyu geniş bir yüzyıl sınırları içerisinde ele almak her zaman onu basmakalıp ve genel-geçer tabirlere boğmak anlamına gelmeyeceği gibi, uzun bir zaman diliminde yürütülen bir araştırma sayesinde örüntüleri tespit etmek daha kolay olabilmektedir.

18. yüzyıl özelinde değerlendirildiğinde siyasî ve idarî eğilimlerin, ticaretin akışında da belirleyici olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı tarih yazıcılığı 18. yüzyılı açıklarken ağırlıklı olarak yükselen ayanlar ve adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışı ile aslında politik olarak tek bir yönelim etrafında birleşmiş durumdadır. Bu bağlamda bahsi geçen yüzyılda görülen politik temayüller ekonomi alanında da belirleyici olmuştur denebilir. Alandaki geniş literatür genel itibarıyla 18. yüzyıl adem-i merkeziyetçi yönetim tarzının devletin pragmatik yaklaşımıyla uyumlu olduğu ve sorunları yerelde çözmek gibi bir işlevi olduğu sonucuna varmaktadır. Bununla beraber bu politik anlayışın geniş Osmanlı topraklarında farklı ekonomik sonuçlar meydana getirme ihtimali bulursa da şimdiye kadar yapılan çalışmalar bölgesel gelişmeler ve ekonomik kalkınmayı göstermektedir.⁸ 18. yüzyıl boyunca yerel güçlerin politika ve ekonomide aktif olarak yer alması özellikle Doğu Akdeniz’de Akka gibi bazı merkezlerin de ticarî açıdan gelişip ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Bu dönemin ana politikası yönetim ihtiyaçlarını lokale dayanarak ve yerel unsurları işin içine katarak gidermek şeklindeydi. Osmanlı Musulu’nda İran cephesini yerel unsurlar üzerinden ekonomik olarak destekleyen devlet, aynı şekilde 1768-74 Osmanlı-Rus savaşında da ayanların destek olduğu bir savaş ekonomisi oluşturarak işin yükünü bölgesel unsurlarla paylaşmıştı.⁹ İmparatorluğun geniş topraklarında farklı eyaletlerde farklı şekillerde karşımıza çıksa da 18. yüzyıl paradigması aslında tek bir örüntü etrafında dönmektedir. Mevcut literatür Mısır’daki durumun da bu örüntüyle paralellik arz ettiğini göstermektedir. Mısır özelinde gerek yerel idare-merkez arasındaki problemler gerekse de merkezin burayı daha fazla elde tutmak için çabaları ve uygulamaya çalıştığı reformlar, genel itibarıyla devletin ayanlara karşı ekonomi üzerindeki payını muhafaza etme ve mümkünse daha fazlasını elde etme çabaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda yüzyıl boyunca olaylar ve

8 18. yüzyılda imparatorluk yönetim anlayışının eyaletlerde oluşturduğu dinamiklerle alakalı çok sayıda derin analiz yapan çalışma bulunmaktadır. Mesela bk. Dina Rizk Khoury, “The Ottoman Centre Versus Provincial Power-holders: an Analysis of the Historiography” *The Cambridge History of Turkey*, ed. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) vol. 3; Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Ariel Salzmann, “An Ancient Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire,” *Politics & Society* 21/4 (1993), 393-423; Bruce Masters, “Power and Society in Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries,” *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 62, 4 (1991), 151-158; Dina Rizk Khoury, *State and provincial society in the Ottoman Empire, Mosul 1540-1834* (Cambridge University Press, 1997); Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758* (New Jersey: Princeton University Press, 1980); F. F. Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands* (Cambridge University Press, 2014).

9 Khoury, *State and Provincial Society*; Hamit Karasu, *1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşında Ayanların Rolü* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

şahıslar değişse de politik arenadaki ayan paradigmasıyla paralel bir ekonomik yaklaşım söz konusudur. Sonuç olarak bu siyasi yaklaşımların ekonominin işleyişine, arz-talep dengesine ve nihayetinde üretime kayda değer bir oranda etkide bulunması muhtemeldir ve yüzyıl sonuna kadar bu yönelimlerin değiştiğine dair literatürde veya birincil kaynaklarda herhangi bir gösterge henüz görülmektedir. Bu noktada yüzyıl boyunca, ticaretin seyrini etkileyen yönelimlerin, en azından 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşına kadar, kalıcı bir şekilde değiştiğini gösteren bir veri bulunmaması konuyu geniş çerçevede ele almaya imkân tanımıştır.

İskenderiye'nin ticarî etkinliği şüphesiz genel itibarıyla Mısır hinterlandıyla bağlantılıdır. Nil deltasının sağladığı tarımsal verimlilik sayesinde tüm Mısır'la beraber İskenderiye'de de başta pirinç olmak üzere pek çok gıda maddesinin tarımı yapılmıyordu. Bu tarımı mümkün kılan esasen Nil nehriydi. Tarımın ve halkın ihtiyacı olan su, çok önceden beri kurulmuş olan kanal sistemi sayesinde karşılanıyordu.¹⁰ Mısır'da üretilen gıda maddelerine ek olarak ticarî malların bir kısmı da Kızıldeniz ticareti üzerinden Kahire'ye ulaşıyor ve buradan İskenderiye limanına getiriliyordu. Mısır'daki tarımsal faaliyetler önceden olduğu gibi 18. yüzyılda da sadece Mısır halkını beslemekle kalmamış, imparatorluk içinde başta Haremeyn ve İstanbul olmak üzere başka bölgelere de büyük destek vermişti. Buralara ek olarak başta Fransa olmak üzere başka Avrupa ülkeleri de Mısır'da yetişen tahıldan faydalanmıştı.¹¹ İskenderiye bu noktada Mısır ürünlerinin Osmanlı coğrafyasına ve Avrupa'ya dağıtıldığı bir merkezdir. Doğu Akdeniz'de bir tedarik merkezi olarak İskenderiye'yi ele alırken üretim ve ticaret konularına ilaveten kaynaklar bizi lojistik ve Avrupalılara satışı "*memnu metâ* (yasak mallar)" konularına da yönlendirmektedir. Bu çalışmada İskenderiye merkezli Doğu Akdeniz ticareti, belirtilen bu üç konu çerçevesinde açıklanacaktır. Önce İskenderiye-Batı Anadolu-İstanbul rotasında ilerleyen malların mahiyeti ve bunların tüketicileri üzerinde durulacak, daha sonra ara ara Avrupalı tüccarlara satışı yasaklanan çeşitli mallara ilişkin bir değerlendirme yapılacak ve son olarak da bu ticarî rota üzerindeki taşımada önemli bir işlev görmeye başlayan Avrupa bandıralı gemilerin kullanılmasına devletin yasaklama getirme çabaları incelenecektir.

1. İskenderiye Limanından İhraç Edilen Tüketim Maddeleri ve Bunların Tüketicileri

Bu meyanda akla ilk gelen sorular: "İskenderiye ve civarında üretilen gıda ve tüketim malları ile Mısır'ın başka yerlerinden veya Asya'dan getirilerek İskenderiye'den Avrupa ve Doğu Akdeniz'e dağılan ürünler nelerdi?" ve "İskenderiye'de gerçekleşen üretim ve ticaret ağının aktörleri kimlerdi?" şeklindedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar Mısır'daki bölgesel ticaret hacimleri hakkında bilgi vermekte veya en azından geniş ölçekli büyük iş yapan tüccarlar hakkında bilgi sağlamaktadır.¹² Buna göre, Mısır'da en fazla üretilen gıda

10 Mısır'ın sulama sistemlerinin geliştirilmesi için Amr b. El-As ve sonraki dönemlerde yapılan sulama projeleri hakkında akt. Murat Gök, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 204-205; Mısır'ın Doğu Akdeniz kenarındaki tarım alanlarını muhafaza etmek için bu kanal sistemleri ve sedlerin tamirat ve bakımı ile alakalı bk. Mücahade Nihal Engel, "Looking at the Centre-Province Relationship via "Sedd" Maintenance Processes: Local Administration and the State Centre in Eighteenth-Century Ottoman Egypt", *Türkiyat Mecmuası* 32/2 (2022), 643-670.

11 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism Egypt 1760-1840* (London&Austin: University of Texas Press 1979), 9.

12 Mesela bk. Panzac, "Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti"; Andre Raymond, *Artisans et Commerçants, au Caire au XVIIIe siècle* (Şam: Institut Francais de Damas, 1973-1974); Nelly Hanna, *Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak*, çev. Deniz Öktem (İstanbul: Küre Yayınları, 2006).

maddeleri tahıl ve şeker ile bazı baharatlardır.¹³ Bu maddelerin üretim ve ihracıyla alakalı mahkeme kayıtlarına dayanarak yaptığı araştırmada Hanna, Mısırlılara ve devlet yönetimine oldukça yüksek gelir getirdiği bilinen bu ticaretin ayrıntılarını ortaya koymuştur.¹⁴ Bunlara ek olarak dışarıdan gelen baharat ve kahve de Osmanlı ve Avrupa limanlarına Mısır'dan dağılıyordu. Aşağı Mısır olarak adlandırılan ve Nil nehrinin üç kola ayrılarak Akdeniz'e döküldüğü bölge verimli bir alan oluşturarak İskenderiye, Dimyat ve Reşid havalisinde pirinç üretimine yüksek oranda katkıda bulunuyordu. Arşiv belgelerinin ifade ettiği bilgilere dayanacak olursak bu bölgedeki mültezimler her sene pirinç tarımından birkaç bin kese gelir elde ediyordu.¹⁵ İskenderiye ve civarı Osmanlı Doğu Akdenizi'nde pirinç üretim ve ihracatı için çok önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu merkezde köylülerin tarımsal üretimini satın alarak iç ve uluslararası piyasaya sunan da yine mültezimlerdi. "Ayan" veya "eşraf" terminolojisiyle Osmanlı tarih yazıcılığına geçmiş bu yerel elit, üretimden nakliyyeye tüm satış aşamalarında aktif rol alıyordu. Bu sayede yerel üretim mekanizmaları üzerinde de hâkimiyet oluşturmuşlar ve üretim ve satış süreçlerini kendi menfaatleri doğrultusunda yönetmekten geri durmamışlardı.¹⁶

İskenderiye'yi bir üretim ve ihracat merkezi olarak incelemenin yanı sıra bu ürünlerin ulaştığı tüketici portföyü ve ürünlerin lojistik şartlarına değinmek Osmanlı İskenderiyesi'nin yerini tüketim tarihi çerçevesinde anlamamız açısından önemlidir. Son zamanlarda materyal kültürü ve tüketim tarihi açısından zenginleşen literatür, Osmanlı üretim ve tüketim dünyasına ışık tutmuş ve sosyal tarihi değişik açılardan çok yönlü olarak açıklama girişiminde bulunmuştur.¹⁷ Bu bağlamda bu tür araştırmalar arşiv belgelerine ve kadı sicillerine dayanarak Osmanlı tüketicisini daha yakından tanıtmakta ve hatta derinlemesine araştırmalarla geçen yüzyılda oluşmuş bazı kalıp yargıları dahi kırmaktadır.¹⁸

Tüketim tarihi araştırmalarının odak noktası, belki de günümüz tüketim pratiklerinde de olduğu gibi, bir toplumun üyelerinin sahip olduğu malların nitelik ve miktarının o toplumun yapısına ve akışkanlığına dair bilgi sahibi olma etrafında toplanmıştır. Tüketim tarihine dair yapılan bazı araştırmalar, Avrupa'da 1700'ler itibariyle toplumsal statü atlama amacıyla bazı kesimlerin daha fazla mal sahibi olma eğiliminde olduklarını gösterirken başka araştırmalar, kolonyal Amerika'da daha fazla mal sahibi olarak statü edinmeye çalışan orta sınıfa bir set oluşturabilmek için elitlerin hem daha tutumlu bir tavır içerisine girerek hem de

13 16. yüzyıl itibariyle Mısır önemli bir şeker kamışı üretim merkezi olmakla beraber imparatorluk içinde bu ihtiyacı karşılayacak Antakya, Kıbrıs, Tarsus, Adana, Lazkiye ve Sayda gibi başka merkezlerin bulunmasından dolayı olsa gerek Divan'ın pirinç ve kahve tedariki için yaptığı yasak ve organizasyonu şekerde çok fazla görmeyiz. Şeker kamışı üretim merkezleri için bk. Marianna Yerasimos, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü – Yorumlar ve Sistematik Dizin* (İstanbul: YKY Yayınları, 2019), 238. Yine Mısırdan tedarik edilen şekerin cinsleri ve üretim oranları için bk. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı* (İstanbul: Kitabevi, 2004), 205.

14 Hanna, *Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak*, 99-127.

15 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (A.DVNS.MSR. MHM.d), nr. 8, s. 292.

16 Seven Ağır, "The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience", *The Journal of Interdisciplinary History* 43/4 (Spring 2013), 571-598.

17 Mesela bk. Donald Quatert, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020); Suraiya Faroqhi-Elif Akçetin (ed.), *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century* (Leiden/Boston: Brill, 2017); Suraiya Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women* (İstanbul: Eren Yayınları, 2002).

18 Mesela Lale Devri lüks harcama alışkanlıkları hipotezine karşı Selim Karahasanoğlu, "Challenging the Paradigm of the Tulip Age: The Consumer Behavior of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and His Household", *Living the Good Life*, ed. Elif Akçetin-Surayya Faroqhi (Leiden, Boston: Brill, 2017).

ince zevke sahip olmayı ön plana çıkararak toplumsal statünün oyun alanını değiştirdiklerini ve yönettiklerini ortaya koyar.¹⁹

Odağı Osmanlı toplumuna çevirdiğimizde de tüketim tarihi araştırmaları vesilesiyle Osmanlı devlet erkani ve halkının yaşantısına, farklı sosyo-ekonomik sınıfların yaşam pratiklerine, hatta yönetim pratiklerine dair yararlı bilgilerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Osmanlı tüketicisinin sahip olduğu yönelimlerin hangi kaygılarla şekillendiği ya da ekonomik üretimi ne şekilde etkilediği de bu tür araştırmaların sonuçlarıyla daha doğru okunabilir.²⁰

Tüketim konusu şüphesiz ekonomik imkânlar çerçevesinde şekillenen bir olgu olduğu için siyasetle de yakından ilintilidir. 18. yüzyılın politik ve askeri ortamı ekonominin canlanmasına uygun bir ortam oluşturmuştu. Özellikle 1710'lardan sonra Mısır'da iç kargaşanın sona ermesiyle ve uzun vadede 1730'lardan sonra Osmanlı İmparatorluğunun daha problemsiz ve savaşız bir ortama girmesiyle 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşına kadarki süreçte üretim ve tüketim daha da artmış ve müreffeh bir ortam oluşmuştu.²¹ Osmanlı topraklarının ötesinde Avrupa'da da 18. yüzyıl ortaları varsıl yıllara tesadüf etmektedir. Sömürgecilik faaliyetleriyle altın ve gümüşün Avrupa'ya akması, burada alım gücünü artırmış ve yeni zenginler ortaya çıkarmıştı. Ekonomik güçle birlikte bu yeni ortaya çıkan sınıf siyasi güç de elde ederek geleneksel elitlerin tahtını sallamıştı. Daha da önemlisi daha fazla zengin insanın ziyadesiyle abartılı ve geniş harcamaları ekonomi hacmini de artırmıştı.²²

Faroqhi ve Akçetin'in işaret ettiği gibi kâğıttan elmasa, elmastan kumaşa belli materyaller ve nesnelere çevresinde oluşturulmuş sosyal ilişkileri araştırmak da Osmanlı tarihi açısından bize birçok sorunun cevabını verebilir.²³ Buna ek olarak belirli bir zaman aralığı içinde tüketilen maddeler, bunların kalitesi ve miktarından tüketim alışkanlıklarındaki değişikliklere kadar çeşitli konular 18. yüzyıl Osmanlı toplumuna ışık tutacak mevzular arasındadır.²⁴ Bu bağlamda 18. yüzyıl ortalarında nispeten üretim ve tüketimin arttığı bir dönemde İskenderiye'yi ticaret ve üretim merkezi olarak inceleyebileceğimiz gibi, buradan diğer şehirlere ulaşan malları tüketim tarihi açısından da ele alabiliriz. Bu bize hem Osmanlı pazarının müşterilerini anlama noktasında yardımcı olacak hem de devletin bu çerçevede pratiklerini oluşturan bağlamların anlaşılmasını sağlayacaktır. İskenderiye limanından ticareti yapılan malların satıldığı kitleler, bu malların olağan zamanlarda kimlere satılıp ulaştırıldığı bilgisi ile savaş zamanı veya üretimin daha az olduğu olağanüstü dönemlerde devletin ticareti yönlendiren uygulamaları gerek İskenderiye ve Doğu Akdeniz ticaretinin tarihine gerekse de Osmanlı tüketim tarihine dair ipuçları verecektir.

19 Faroqhi-Akçetin, *Living the Good Life* (Leiden, Boston: Brill, 2017).

20 Quatert, *Tüketim Araştırmaları*, 8-18.

21 18. yüzyıl tarihçileri genellikle 1700 ortalarını tüketimin arttığı bir dönem olarak niteler. Mesela piyasadaki talep karşısında kumaş üretiminin artmasıyla alakalı bk. Suraiya Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles in 1730s Bursa", *Living the Good Life*, ed. Elif Akçetin-Surayya Faroqhi (Leiden, Boston: Brill, 2017), 218.

22 John F. Richards, "Early Modern India and World History", *Journal of World History* 8/2, (1997), 197-209, 199; Nicholas B. Dirks, *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 37-85.

23 Faroqhi-Akçetin, *Living the Good Life*, 7.

24 Karahasanoğlu, "Challenging the Paradigm of the Tulip Age", 134.

İskenderiye limanında ihraç edilen başlıca mallar kahve, pirinç, baharatlar ve çeşitli kumaş türlerinden oluşmaktadır.²⁵ Tüketicilerin tercihlerinin onların sosyal, kültürel ve politik kimliklerini ifade etmek için bir araç olduğu fikrinden hareketle sorabileceğimiz sorular “İskenderiye’de üretilen veya yolu buradan geçerek imparatorluğun çeşitli yerlerine giden ticarî metâların tüketicileri kimlerdi?”, “İskenderiye’nin ürünleri hangi şehirlerin hangi sosyal sınıflarına ulaşıyordu?”, yani “Bu ürünler avamın mı sofrasına gidiyordu yoksa elit tabakanın mı?” olabilir.

Şüphesiz imparatorluk başkenti halkı en büyük tüketici grubunu oluşturuyordu.²⁶ Bununla beraber daha küçük ölçekli de olsa diğer şehir halkları da İskenderiye’nin ihraç ettiği malların alıcılarıydı. Osmanlı arşivinin sunduğu belgeler bize İskenderiye’den yola çıkan ticarî gıda maddesi yüklü gemilerin Ege adaları ve Batı Anadolu kıyısındaki şehirlerin limanlarına uğrayarak İstanbul’a ulaştıkları bilgisini sunmaktadır.²⁷ İstanbul piyasasında kahve ve pirincin azaldığı sıralarda bu bölgelere kahve ve pirinç satışının yasaklanıp var olan tüm malın İstanbul’a yönlendirilmesini isteyen belgeler göz önünde bulundurulduğunda, Mısır’dan Ege adaları ve Batı Anadolu’ya hatırı sayılır miktarlarda pirinç ve kahve satıldığı anlaşılabilir.²⁸ Yine de şurası şüphe götürmez bir gerçek ki İstanbul imparatorluğun başlıca tüketim merkeziydi ve imparatorluk yönetimi hem varlık hem de darlık zamanlarında İstanbul piyasasının bazı talep edilen ürünlerini erişilebilir fiyatlarla payitaht halkının kullanımına sunmayı kendisine görev edinmişti.²⁹ İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere uluslararası piyasada fiyatların yükseldiği bir dönemde sosyal ve ekonomik sebeplerden ötürü kırsal kesimden göç almaya devam eden İstanbul’un halkını beslemek için sürdürülebilir politikalar üretmeye çalışan devlet yönetimi, İskenderiye limanından satışı yapılan malların yönünü ara sıra İstanbul’a çevirmeye mecbur bırakıyordu. İç piyasada ihtiyaç duyulan gıda maddelerini erişilebilir fiyatlarla mevcut tutmaya çalışan devlet, bunu sağlayabilmek için narh ve zorunlu satın alım politikalarını yüzyılın son 10 yılına kadar sadık kalmıştı. Ancak değişen askeri ve ekonomik şartlar 1790’lardan itibaren devlet yönetiminin politika değiştirdiğini göstermektedir.³⁰

18. yüzyılın ikinci yarısına ait yazışmalar Osmanlı yönetiminin ağızından bize şu bilgiyi veriyor: Olağan zamanlarda İstanbul’un tahıl ihtiyacı Tuna, Akdeniz ve Karadeniz sahillerinden karşılanırken çeşitli nedenlerden dolayı bu bölgeler yetersiz kaldığı zaman devlet yönetimi Mısır ve Suriye’ye yöneliyordu.³¹ Ağır, Aynural’ın İstanbul tahıl piyasasını takip

25 Roma döneminden itibaren şehirde mevcut olan kumaş üretimi Orta Çağ’da şehrin Müslümanlarca fethinden sonra da devam etmişti. Yün, ipek ve pamuklu kumaşların üretildiği ve ihraç edildiğine dair bk. Gök, *İskenderiye Şehri*, 203. Hz. Ömer zamanında Kabe’nin örtüsünün İskenderiye’de dokunduğu, ketenin en yaygın üretilen kumaş olduğu aktarılmaktadır.

26 Quater, *Tüketim Araştırmaları*, 20; Halil Utkan, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 17 Numaralı Zehair-i Rikab Defteri’ne (1788-1791) Göre İstanbul’un İlaşesinin Têmîni* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 38.

27 Güneş, *İskenderiye Limanı*, 43-63.

28 Güneş, *İskenderiye Limanı*, 47. Bilgin, gemilerin Batı Anadolu sahillerinde mal sata sata İstanbul’a ilerlemelerini İstanbul muhşesibinin belirlediği fiyatları az bulmaları ve vergi ödemek istemelerine bağlamaktadır. Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 249.

29 Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 68.

30 Ağır, “The Evolution of Grain Policy”, 580.

31 BOA, Cevdet İktisad (C.İKTS), 1293 (İskenderiye ve Reşid kadılarına, serdarlarına, Riyale-i Hümayun payesiyle İskenderiye’ye memur Hasan Kaptan’ın vekili Ali Çavuş ve gümrük eminlerine Nisan 1795’te gönderilmiş hüküm: “... *Bi-hikmetillahi teala geçen sene Asitane-i Aliyyemin kileri mesabesinde olan nehr-i Tuna ve Bahr-ı Sefid ve Siyah sevahilinde dergar olan killet ve galaya mebni Asitane-i Aliyyemin öteden beri bu mahallerden miri ve tüccar marifetleriyle beher sene celbi mutad olan zehayiri*

etmeyi mümkün kılan kapan defterlerinden yola çıkarak yaptığı araştırmaya dayanarak, 1755-1762 yılları arasında İstanbul tahıl ihtiyacının %85'inin İstanbul'un kuzeybatısında Karadeniz kıyılarından karşılandığını, geri kalan %15'in ise güney Akdeniz'den geldiğini belirtmektedir.³² İstanbul'a tahıl sevkiyatı uzun bir süre bu şekilde devam etmişti, ancak 1774 sonrası Karadeniz kıyılarının elden çıkmasıyla durum değişmiş ve İstanbul pazarı Doğu Akdeniz havzasının tahılına yönelmek zorunda kalmıştı. 1790'lardan sonra Akdeniz tahılının Avrupa'ya ihracı noktasında piyasada koyduğu zorunlu satın alma ve fiyat zorunlulukları gibi kurallar işe yaramayınca devlet yönetimi, bu politikalarını değiştirme yönüne giderek daha serbest bir piyasa için harekete geçecekti.³³

Bu bilgilerden hareketle 1770'lere kadar pirinç dahil Mısır'da üretilen hububatın normal zamanlarda ağırlıklı olarak İstanbul'a değil de başka yerlere ihraç edildiği sonucuna kolaylıkla varılabilir. Her ne kadar arşiv belgelerinden bu hububatın ne kadarının hangi şehirlere yapıldığını kapsamlı ve kesin bir şekilde öğrenmemiz zor olsa da başka kaynaklarda bu ihracatın büyük bir kısmının Fransa'ya yapıldığına, hatta 18. yüzyıl sonundaki Fransız işgalinin global düzeyde pek çok politik sebebinin yanı sıra Mısır'dan pirinç ithaliyle alakalı yönünün de olduğuna dair yorumlar bulunmaktadır.³⁴ Yine devlet yönetiminin çeşitli nedenlerden dolayı İstanbul dışındaki yerlere ihracatı yasakladığı zamanlarda İskenderiye halkının Avrupalı gemilere illegal bir şekilde pirinç satmaya devam etmesi de bu iddiayı desteklemekte ve hatta çok kârlı bir ticaretin gerçekleştiğini Osmanlı arşiv kaynakları teyit etmektedir. 18. yüzyılda Mısır limanlarından Avrupa'ya gerçekleşen bu ticaretin ayrıntılarına vâkıf olmak, o dönemin Doğu Akdenizi'ndeki ulusal ve uluslararası iletişim ve etkileşimler ağını da daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu bağlamda Panzac, 1783 yılında İskenderiye limanında gerçekleşen ticaretin toplam değerini 60.913 *livres tournois* olarak belirler ve bunun %77'sinin Osmanlı limanlarıyla, %23'ünün ise Avrupa limanlarıyla gerçekleştiğini öne sürer.³⁵ Yani 18. yüzyılın ikinci yarısında İskenderiye ticareti ağırlıklı olarak iç piyasanın ihtiyaçlarına cevap vermiş olsa da gözle görülür oranda uluslararası ticarete de ev sahipliği yapmıştı.³⁶

Diğer odak noktamız bu malları hangi sosyal tabakaların aldıydı. Bu konuyla alakalı devletin kendi yazışmaları ve aldığı tedbirler bize bazı bilgiler vermektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi arşiv belgelerine yansıyan içerik bize açıkça gösteriyor ki devlet yönetimi öncelik olarak imparatorluk başkenti halkını görmüş ve buradaki piyasa fiyatlarının çok

tertibatına halel ve noksan-ı turyan? eylediği nümeyan ve hamden lillahi teala canib-i Mısır ve havali-i berari-i Şam ve sair sevahil-i Arabistan'da geçen sene feyz ü bereket bi-hadd olduğundan...”, BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), 6314 (Mısır valisi vezir Ebu Bekir Paşa'ya, Mısır beylerine, İskenderiye, Reşid ve Dimyat kadılarına, yedi ocak zâbit ve ihtiyaçlarına, serdarlarına ve gümrükçülerine Nisan 1762'de gönderilmiş hüküm); Utkan 18. yüzyılda Celali isyanı sebebiyle İstanbul'da olan göçler ile şehrin nüfusunun artması ve yüzyıl sonlarında Rusya ile yapılan savaşlar sonucu Tuna havalisinde Osmanlı idaresinden çıkan topraklardan daha fazla tahıl elde edilememesi üzerinde durur. Bk. Utkan, *17 Numaralı Zehair-i Rikab Defteri*.

32 Ağır, “The Evolution of Grain Policy”, 580-582. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarından sonra, 1790'lar itibarıyla İstanbul'un tahıl ihtiyacı için devlet yönünü Akdeniz'e çevirdiğinde ve 1795'e gelindiğinde Akdeniz'den gelen tahılın oranı %15'ten %70'lere çıkmıştı.

33 Ağır, “The Evolution of Grain Policy”, 583.

34 Pirinç fiyatlarıyla oynayarak Fransa'yı zor durumda bıraktığı için işgal esnasında Fransızların direkt memlük beyleri hedef almasıyla alakalı yorumu için bk. Gran, *Islamic Roots of Capitalism*, 9. Ayrıca Reimer da memlük beylerinin tüccarlara yaptıkları baskılar ile Fransız ve Venedikli tüccarlar arasındaki rekabet ve kavgalardan dolayı Fransız işgali öncesinde İskenderiye'den Avrupa'ya yapılan ticaretin düştüğünü belirtir: Michael Reimer, “Cevâ nibü İctimaiyyetin ve İktisâdiyyetin ve Siyâsiyyetin min Tarihî'l-İskenderiyye fi'l-Karnî's-Sâmin 'Aşar', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab* (Kahire, 1993), 273.

35 18. yüzyılda 3 *livres tournois* 1 Osmanlı kuruluşuna denk gelmektedir. Bk. Panzac, *Deniz Ticareti*, 180.

36 Panzac, “Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti”, 388.

yükselmeye engel olarak kontrol altında tutmayı en büyük görevi saymıştı.³⁷ İlerleyen sayfalarda bununla alakalı devlet politikaları ve yaptırımlar ayrıntılı olarak aktarılacaktır. Buna göre, İstanbul halkı Osmanlı ekonomisindeki tedarik zincirinin cevap vermesi gereken en önemli sosyal gruptu diyebiliriz.³⁸ Bunun akabinde akla gelen bir diğer husus da şudur: Peki imparatorluk yönetimi İstanbul'un kendi içinde elit ve avam olarak çeşitli tabakalara ayrılan sosyal grupları arasında da bir tercihe gidiyor muydu? Yoksa zengin fakir ayırt etmeksizin tüm başkent halkı imparatorluk yönetimi için aynı seviyede önemli miydi? Bu konuyla alakalı 1718 yılına ait bir ferman kaydı soruya retorik bile olsa cevap vermektedir: İstanbul'a yeterli miktarda kahve ulaşmadığı için fiyatların artması sebebiyle şehrin fakir kesiminin kahve alamadığı yönünde bir endişe dile getirilmiş ve bu konuya çözüm olması için kahve taşıyan gemilerin diğer şehirlere kahve indirmesinin yasaklanmış olması kayda değerdir.³⁹ Bununla beraber 1718'deki bu kahve azlığı diplomatik alana da yansımış, kahvenin az bulunur olduğu ve dolayısıyla çok değerli olduğu bu dönemde İngiltere'ye Venedik ile Osmanlı arasında aracılık yaptığı için hediye edilmesi planlanan 2000 *ferde* kahve miktarı 1000 *ferdeye* düşürülmüştü.⁴⁰ Bu dönem Osmanlı piyasasında kahve az olduğu için imparatorluk sarayı da bu ihtiyacı için Mısır'daki yerel yönetim üzerinden masrafı eyaletin yıllık vergisinden karşılayarak kahve satın almıştı. Buna göre Mısır irsaliye hazinesinden 500 kese akçe ayrılarak İskenderiye'den kahve alınmış, kalyonlara yüklenirken görevliler nezaret etmiş ve bu kahve İstanbul'daki görevlilere teslim edilmiştir.⁴¹ Bu konuda görevlendirilmiş olan Kapıcıbaşı Mehmed, Mısır'dan alınan kahvenin ücretini ve İstanbul'a gelinceye kadar oluşan masrafları yazdığı kayıtları da saraya ulaştırmıştır.⁴²

18. yüzyıl ortalarının müreffeh ortamında tüketim alışkanlıklarının ne şekilde değiştiğini saptamak da akla gelen başka bir sorudur. Ne var ki, Osmanlı imparatorluğunun bu varyetli ortamında lüks tüketimin hangi boyutlara geldiğini saptamak cazip olsa da bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bunun için ayrıca 18. yüzyıl Osmanlı toplumu açısından 'temel ihtiyaç' maddeleri nerede biter ve 'lüks' tüketim nerede başlar bunu da belirlemek gerek. Osmanlı halkı da diğer toplumlar gibi belirli eşyaları ve yiyecek maddelerini statü göstergesi olarak görmüşler ve bunlarla gerek kendi toplumsal sınıflarına gerekse alt ve üst sosyal sınıflara karşı kimliklerini inşa etmiş ve konumlarını pekiştirmişlerdi.⁴³ Hangi yiyecek ve eşyaları tüketmek statü göstergesi olarak görülmüştü, hangileri orta ve alt tabakaların nadiren aldığı mallardı ve hangileri her tabakadan insanın erişebildiği günlük tüketime hasredilmişti soruları akla gelebilir. Muhtemelen bu soruların cevabı, geniş topraklar üzerinde yaşayan Osmanlı toplumunda eyaletten eyalete ve sosyal gruptan sosyal gruba göre değişmekteydi. Bununla beraber bazı araştırmalar Osmanlı toplumunda elit kesimin günlük temel gıda maddeleri arasında buğday, un, ekmekek, pirinç, yağ, zeytin yağı, koyun ve kuzu eti,

37 Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 12; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Cilt 1 1300-1600*. çev. Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 83-90.

38 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 227-236.

39 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 264 (Ocak 1719'da Mısır valisine gönderilen hüküm).

40 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 250 (Mısır valisine Eylül 1718'de gönderilmiş hüküm).

41 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 3, s. 37 (Mısır valisine Eylül 1719'da gönderilmiş hüküm).

42 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 3, s. 37 (Dergah-ı mualla kapıcıbaşılardan Mehmed'e Eylül 1719'da gönderilmiş hüküm).

43 Faroqhi-Akçetin, *Living the Good Life*, 7.

bal, şeker, kahve, nohut, mercimek, soğan, süt ve yumurtayı zikretmektedir.⁴⁴ Elit kesimin günlük tüketimi olarak saydığımız bu yiyecek maddelerinin ne kadarının ve hangilerinin orta ve alt kesimin günlük tüketimine has olduğuna dair ancak tahminlerde bulunabiliriz. Sosyo-ekonomik olarak toplumun orta ve alt kesimlerinde bulunan insanlar muhtemelen bu yiyeceklerin sadece bir kısmına erişebiliyordu. Ancak sıradan halk yine de belirli aralıklarla özellikle et, pirinç pilavı ve zerdeye İstanbul’da imparatorluk sarayının, eyaletlerde ise valinin ve/veya eyalet yönetimindeki elitlerin sık sık çeşitli vesilelerle düzenledikleri ziyafet sofralarında ulaşma imkânına sahipti.⁴⁵

İskenderiye’den İstanbul’a nakledilen ticarî metâ ve bu malları taşıyan gemi kaptanları her zaman olmasa da bazı durumlarda gümrükte kayıt altına alınmıştır. Bunlardan -sadece kesitler halinde bilgi parçaları olarak kalacak olsa da- bazı belgeler bize ayrıntılı olarak hangi tüccar veya kaptanın hangi ürünleri İstanbul gümrüğünden geçirdiğini göstermektedir. İskenderiye’den İstanbul’a satılmak üzere 1765’te gemilerle getirilen yiyecek malzemeleri karabiber, tarçın, *edviye* (çeşitli baharatlardan yapılmış ilaçlar olsa gerek), zencefil, Gazze pirinci, Gazze mercimeği, Gazze nohudu, Gazze sinamekisi, nişadır, arpa, kına, hıyarşenbe ve üç farklı şeker çeşidinden oluşmaktaydı.⁴⁶ Yine 1802 yılında İskenderiye’den İstanbul’a asfur (aşpir), kına, rişte-i Mısır (Mısır ipliği), günlük (sakızı), derdehav, zank, arpa, tehi sümbül, hasır, lif, kirpas, üstüğü, Hindistan cevizi, keçi postu, hurma, bakla, mercimek, leblebi, sandalusi, çivit, boncuk, güherçile, tönbeği, luban (kendir), deri ve tırhıl getirilmişti.⁴⁷ İskenderiye’den Avrupa’ya ihraç edilen mallar arasında ise dört çeşit pamuk, buğday, deri, arpa, mercimek, sinameki, tarçın, keten, şeker, nohut ve kahve bulunmaktaydı.⁴⁸

Görüldüğü gibi İskenderiye dünya limanlarına mercimek ve pirinç gibi temel gıda maddelerinden daha lüks ve nadir sayılan kahve ve çeşitli baharatlara kadar geniş bir yelpazede ürün sağlamaklardı. Bu gıda ürünleri hem gündelik besin ihtiyacını karşılayarak Osmanlı tebaasının ve Avrupalıların karınlarını doyururken bir kısmı da helva ve reçel gibi tatlı yapımında kullanılarak sofraları şenlendirmişti. Ayrıca İstanbul’daki saray mutfağının da pirinç, mercimek, nohut, kahve ve şeker ihtiyaçları İskenderiye’den gönderiliyordu. Bilgin, 17. yüzyılda saray mutfağının pirinç tedarikinin bazı zamanlarda 1283 tonu geçtiğini ve pirinç tüketiminin sefer zamanlarında bile 800 tonun altına düşmediğini belirtir.⁴⁹ Yine 18. yüzyıl ortalarında ocaklık olarak her sene Kiler-i Amire’ye 3000 *erdebb* pirinç, 500 *erdebb* mercimek, 42.680 *okka* şeker gönderilirdi.⁵⁰ Bu temel gıda maddelerine ek olarak İstanbul’dan gelen helvacıbaşı nezaretinde yapılan şerbet ve reçeller de saraya gönderiliyordu.⁵¹

44 Karahasanoğlu, “Challenging the Paradigm of the Tulip Age”, 143.

45 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*; Yerasimos, *Evlilya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü*, 146.

46 Yedi Müslüman kaptanın gemisiyle gelen bu malların miktarları da belgede kayıtlıdır: BOA, C.BLD, 4453.

47 BOA, C.İKTS, 1902 (Kasım 1802 tarihli defter).

48 Serap Yılmaz, “Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I”, *Bellefen* 56 (1992), 215.

49 Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 202.

50 BOA, Bab-1 Defteri Başmuhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR), 9/54; BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 7, s. 224 (Mısır valisi Sabık sadrazam vezir Mustafa Paşa’ya, Mısır kadısına ve Mısır defterdarına, ümerâ-yı Mısır’a, Mısır rûznâmcisine ve yedi ocak zâbitanı ve ihtiyârlarına Aralık 1758’de gönderilmiş hüküm).

51 İskenderiye’den ocaklık olarak Kiler-i Amire’ye gönderilen gıda maddeleri için bk. Güneş, *İskenderiye Limanı*, III. bölüm; reçel ve şerbetlerle ilgili bk. Yerasimos, *Evlilya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü*, 241.

Mısır'ın Doğu Akdeniz'den Osmanlı eyaletlerine gönderdiği baharatlar özellikle kayda değerdir. Bu baharatlar yiyeceklere tat vermek ve kurutarak saklama konusundaki faydası kadar ilaç olarak kullanılmaları açısından da önemlidir. Bu baharatlar özellikle sosyal, siyasî ve ekonomik sonuçları belirleyici olan kolera gibi bulaşıcı hastalıklara karşı ilaç yapımında da kullanılıyorlardı. Niebuhr, seyahatnamesinde koleraya karşı Arapların sinamekiyi raventle (ışgın) karıştırarak bir tür ilaç elde ettiklerini anlatır.⁵² Başka baharatlar daha farklı hastalıklar için de tıbbi amaçlı macun tarzı ilaçların yapımında kullanılabilmekteydi. Bunlardan sinameki ile aynı familyadan olan ve Mısır'da yetiştirilen hıyarşenbe özellikle dikkate şayandır. Çiçek ve meyvelerinden reçel yapılabildiği gibi meyvesindeki özden tıbbi amaçla kullanılan macunlar da yapılabiliyordu.⁵³

İskenderiye limanı her ne kadar Osmanlı limanlarına kahve ve pirinç başta olmak üzere çeşitli mallar ihraç etse de imparatorluğun ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinden de İskenderiye'ye envai çeşit mallar ulaşmaktaydı. Osmanlı limanlarından gelenler arasında keçi boynuzu, kuru üzüm, yaban boynuzu, meyan kökü, ceviz, zeytin yağı, sade yağ, peynir, fındık, duhan (tütün), keçi darısı, değirmen taşı, kuru zerdali, gırbal (elek), at kılı, yapağı (koyun yünü), arap kilimi, hare, yüzük, atlas, ihram, kuşak, çuka, hatayi, telli, kükürt ve acem sarığı bulunuyordu.⁵⁴ İç limanlardan gelen bu maddelere ek olarak İskenderiye'nin Avrupa'dan ithal ettiği mallar da ilginçtir. Arşiv belgeleri bize İskenderiye limanına demirlemiş bazı Avrupa gemilerinin nisan 1773 tarihinde indirdiği mallar hakkında bilgi vermektedir. Bu mallar kırmızı böceği, kâğıt, kalay, erik, badem, sarı teneke, beyaz teneke, boncuk, londrine, frenk ve sade çuka çeşitleri, işlenmiş mercan çeşitleri, iğne ve bıçak çeşitleri idi. Yine Marsilya'dan 1773 yılında İstanbul'a mal indiren bir Fransız gemisinin indirdiği mallar da şu şekildedir: 40 varil 300 torba Frenk kahvesi, 30 denk çuka, 70 fiçî şeker, 30 varil kalay, 2 varil çivit, 2 varil kırmızı, 2 varil badem, sekiz sandık çerçeve kâğıdı ve on çuval karabiber. Aynı tarihte üç farklı Fransız ve İngiliz gemisi de İskenderiye'den İstanbul'a pirinç, kahve, keten ve kına getirmişlerdi.⁵⁵

2. Doğu Akdeniz'de İki Favori Ürün: Kahve ve Pirinç

Devlet yönetimi ile Mısır valiliği arasındaki yazışmalara baktığımızda İskenderiye limanından ihraç edilen mallar arasında en çok itibar edilip ihtiyaç duyulanı açık ara önde kahve ve pirinçti diyebiliriz. 16. yüzyıl gibi erken dönemler için bulgura nazaran pirinç hala lüks bir tüketim maddesi olsa da 18. yüzyılda İskenderiye'den satılan Mısır pirinci Avrupa limanlarıyla birlikte İstanbul ve Batı Anadolu'da oldukça rağbet görmekteydi.⁵⁶ Pirincin Osmanlı saray mutfağında itibar görmesi ve tüketiminin 15. yüzyıldan itibaren İran etkisiyle arttığını bilgisini veren Yerasimos, pirincin yüzyıllar boyunca elit kesimin sofrasında varlığını koruduğunu belirtir. Halkın ve kırsal kesimin sofrasında ise bulgur ile yarışamayan pirincin buralarda tercih edilmemesinin sebebini ise pirincin pahalı bir yiyecek olmasına değil de kültüre bağlar.⁵⁷ Günlük hayatta ve materyal kültürde davranışları belirleyen ana unsuru

52 John Pinkerton, A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels (Londra: Longman, 1814), 10/196.

53 Yerasimos, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde*, 242.

54 Bostan, "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü", 150.

55 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSM.A.d), 4238/8; TSM.A.d, 4238/6; TSM.A.d, 2418/78.

56 Klasik dönemde Osmanlı topraklarından Avrupa'ya yapılan hububat ticaretinin genel bir anlatımı için bk. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 231-236.

57 Evliya Çelebi seyahatnamesinde de sözü edilen on sekiz pirinç çeşidinden altısı Mısır'da üretilen türlerdir: Yerasimos, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde*, 137.

politik ve ekonomik etkenlerden ziyade yaşam tarzı ve folklor etkisine bağlayan Yerasimos pirincin erişilebilir fiyatların çok da üzerinde olmamasına rağmen sıradan halkın sofrasında bulgur kadar bulunmadığını belirtir. Bu noktada tabii ki bulgurun pirince nazaran daha kolay erişilebilir bir gıda maddesi olması da sıradan halkın tercihlerini belirlemiş olsa gerek.⁵⁸ Pilavların yanı sıra zerde, pirinç çorbası, sütlü aş, herise, lapa ve boza gibi yiyeceklerde kullanılsa da günümüze ulaşan anlatım ve belgelerdeki çok çeşitli pilav tarifleri, pirincin Osmanlı kent mutfağında en fazla pilavda tercih edildiğini gösterir.⁵⁹ Pilav, yahni ve zerde İstanbul, Kahire, Şam ve Trabzon gibi büyük merkezlerin imarethanelerinde de cuma günleri, Ramazan iftarları ve bayram gibi özel gün ve gecelerde Osmanlı halkına ikram edilirdi. Bunun haricinde askerlere verilen ziyafetlerin de ana yemeği idi.⁶⁰ Mısır'da özellikle Dimyat pirinci İskenderiye'den mîrî kalyonlarla Osmanlı saray mutfağına gönderilmekteydi. Mısır'dan yapılan pirinç ihracatı ayrıca devlete vergi olarak da dönmekteydi.⁶¹

Kahve de yine Osmanlı toplumunda her sosyal tabaka tarafından tüketilen bir içecektir. Elit kesimin kendi özel mekânlarında hem tükettiği hem ikram ettiği bu içecek avam tabakanın da kahvehaneler üzerinden rahatlıkla erişebildiği bir içecektir.⁶² Yemen'de üretilerek Osmanlı limanlarından dünya pazarına sürülen kahve Fransa'nın Amerika kolonilerinde alternatiflerini üretmesine kadar rakipsizdi. Mısır ekonomisinin de en önemli ticarî metânını oluşturmaktaydı.⁶³ 18. yüzyılda her ne kadar Fransız üretimi kahve Akdeniz limanlarına gelmiş olsa da iç ticarete Yemen kahvesi ağırlıklı olarak en fazla talep edilen ürün olarak varlığını korumuştur. Yemen'in Kızıldeniz üzerindeki limanlarından Mısır'ın Tur ve Süveyş iskelelerine getirilen kahve, develerle Kahire'ye getirilerek büyük tüccarların sahip olduğu *vikale* denen ambarlarda depolanır ve Mısır'da ve imparatorluğun diğer şehirlerinde satılacağı günü beklerdi. Raymond, Mısır ihracatının üçte birinin sadece kahveden müteşekkil olduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Ortalama bir *vikale*, bulunduğu konuma ve büyüklüğüne göre değişmekle beraber, bir milyon paralık ticarî madde içerebilmekteydi ve 18. yüzyılda Kahire'de 56 ticarî merkezin bu şekilde transit ticarete ve tekstile ayrıldığı söylenmektedir.⁶⁵ Kahve ticareti Mısırlı ticaret ehli için büyük kâr getiriyordu. Hanna'nın çalışması önemli bir Mısırlı tüccarın kahve ve şeker ticareti üzerinden sahip olabileceği zenginlikleri göstermesi açısından önemlidir.⁶⁶

1767'de Mısır'da bulunan Charles Thompson bir çuval kahvenin fiyatını 300 veya 400 pound olarak verir.⁶⁷ Kahvenin sadece İskenderiye ve İstanbul arasındaki yolculuğu bile çok

58 Yerasimos, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde*, 139.

59 Yerasimos, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde*, 141, 144.

60 Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 208.

61 Evliya Çelebi Mısır pirincinden devletin vergi olarak kazandığı rakamı on yedinci yüzyıl için on bir bin kese olarak verir. Evliya Çelebi, I, 274-275 akt. Yerasimos, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde*, 138.

62 Kahveyi materyal kültür içinde değerlendiren bir çalışma için bk. Ersu Pekin, *Bir Taşım Keyif: Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü* (İstanbul: Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırma Derneği; T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015); kahve ve kahvehanelerin sağladığı politik ortamlar için bk. Ahmet Yaşar, *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekan, Sosyalleşme, İktidar* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018).

63 Peter Gran, "Egypt and Italy, 1760-1850 Toward a Comparative History", *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean 1600-1900*, ed. Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Kahire: The American University in Cairo Press, 2005), 13.

64 Andre Raymond, *Cairo*, çev. Willard Wood (Cambridge: Harvard University Press, 2000), 23.

65 Raymond, *Artisans et Commerçants*, 258-59.

66 Bk. Hanna, *Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak*.

67 Charles Thompson, *Travels Through Turkey in Asia the Holy Land, Arabia, Egypt and Other Parts* (London: J. Newberry, 1767), 197.

kârlı olacak ki, işi Kahire'den İstanbul'a yıllık vergiyi (*irsâliye-i hazineyi*) getirmek olan askerî alay komutanları bile bu esnada yanlarında 30-40 *ferde* kahveyi İstanbul'a götürürlerdi. Bu askerî bölük ağaları 1739 yılında İstanbul kahve mukataasına ödenmesi gereken yetmiş bin akçelik vergiden muaf tutulmuşlardı.⁶⁸

Süveyş'ten Kahire'ye getirilen kahve yol üzerinde saldırı tehdidiyle karşı karşıya kalıyordu. Böyle zamanlarda kahve taşıyan kafilelerin *emirülhac* korumasında Kahire'ye ulaştırılması söz konusu olurdu.⁶⁹ *Emirülhac*'ın bu koruma hizmeti karşılığında kendisine koruma sağladığı her *ferde* başına bir altınlık bir ücret tahsis edilmişti.⁷⁰ Kara yolunun güvensizliğinden dolayı yolun bir kısmının Nil nehrinden devam ettirilmesi de söz konusuydu. Bunun için Tur iskelesindeki büyük kayıkların ya da Süveyş iskelesinde bulunan âtil kalmış kalyonların sandallarıyla Nil nehrine indirilip buradan da Said limanına getirilmesi de gündeme gelmiş ve büyük olasılıkla bu rota da güvenli bir yolculuk için kullanılmıştı.⁷¹

Avrupalı tüccarlar Cidde limanından satın aldıkları kahveyi Ümit Burnu'nu dolaşarak memleketlerine götürebildikleri gibi Doğu Akdeniz limanlarını da aktif olarak kullanıyorlardı.⁷² Bununla beraber İskenderiye limanı Osmanlı iç pazarı açısından vazgeçilmez bir dağıtım noktasıydı. Hem kahve ve baharat hem de başta pirinç olmak üzere çeşitli tahıllar İskenderiye'den büyük miktarlarda satılarak diğer limanlara gönderiliyor ve iç limanlar ile Avrupa piyasalarına satılıyordu. Mesela Dimyat civarında üretilmiş olan pirinç İskenderiye'ye *cerim* ve *maaş* adı verilen küçük gemilerle getiriliyordu.⁷³ İskenderiye'ye varınca buradaki gemilerle uzak limanlara götürülecek pirinç ve kahvenin bozulmadan ve nem almadan deniz yolculuğu yapabilmeleri için gemilere yükleme yapılmadan önce gemilerin temizlenmesi gerekiyordu. Özellikle kahve çekirdekleri zenbillere konulup çullarla sarılıyordu.⁷⁴

İskenderiye'den yola çıkan bu değerli ticarî metâların lojistiği genelde tüccar kalyonlarıyla yapılıyordu. Bu tüccar kalyonlarına Akdeniz'de herhangi bir korsan saldırısı riskine karşı donanma gemileri koruma amacıyla eşlik ediyordu.⁷⁵ Tüccar gemilerinin güvenliğini

68 BOA, D.BŞM.MSR, 4/64 (Ekim 1739'da gönderilmiş arz); BOA, D.BŞM.MSR, 4/21 (Azeban ağası Mustafa, Müstahfizan ağası İsmail, Çerakise ağası -, Tüfenkçıyan ağası Hasan, Gönüllüyan ağası Yusuf, Hüseyin Çavuş, Hasan Müteferrika ve Hazine-i Mısır emiri Mustafa tarafından Haziran 1733'te verilmiş arz).

69 Hac kafilesinin başındaki komutan olan *emirülhac* 18. yüzyılda Mısır eyalet yönetimi içinde etkili bir pozisyon oluşturuyordu. Memlük beylerden biri tarafından deruhde edilen pozisyonla alakalı daha fazla bilgi için bk. Mücadele Nihal Engel, *Ottoman Egypt in the mid eighteenth century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority* (Birmingham: University of Birmingham, AAI, Ph.D. Dissertation, 2017), I. bölüm.

70 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. s. 176. Mısır valisi Hamza Paşa'ya Eylül 1765'te gönderilmiş bu hükümda ücretin bir altın olduğu ancak bunun bazı görevliler tarafından 8 kuruşa çıkarılmak istendiği geçmektedir. Hüküm kesinlikle bir altından fazla ücret verilmemesini emretmektedir.

71 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. s. 376.

72 Yılmaz, "Doğu ile Ekonomik İlişkiler", 215.

73 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. s. 278 (Mısır valisi Rakım el-Hac Mehmed Paşa'ya, ümerâ-yı Misriyye'ye, Dimyat kadısına, donanma-yı hümayun kalyonlarından Mısır cânibi muhafazasına memur kalyonlar kapudanlarına, Mısır'ın yedi ocak zâbitan ve ihtiyârlarına, Dimyat iskelesinde havale ağası ve gümrükçülerine Temmuz 1767'de gönderilmiş hüküm).

74 İdris Bostan, "Acheminement du café Yéménite de l'Égypte vers İstanbul et quelques ports de la mer Egee au xviiie siècle", *Le Commerce du Café avant l'ère des plantations coloniales* (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2001) 153-159.

75 16. ve 17. yüzyıllarda Mısır malları taşıyan gemilere korsan saldırısı sonucu oluşan zararlar alakalı bazı örnekler için bk. Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 247. Buna göre 1576'da korsan eline düşen üç gemi, şeker, baharat, şerbet ve çeşitli marmelatlardan oluşan ve ikamesi mümkün olmayan mallar içermektedir. 1630'da korsan eline düşen ve hububat taşıyan üç gemiden biri yanar. Merkez bu yangın sebebiyle oluşan zayıyatı yaklaşık 44 ton pirinç ve 4.5 ton nohut olarak belirler. Bu zayıyatın belirlenmesi Mısır'da gemilere yüklenen malların defter halinde çıkarılan ayrıntılı listelerinin bir nüshasının da grup olarak geldikleri diğer gemilerle merkeze gönderilmesini mümkün kılıyordu. Listenin yanında reislerden alınan ve her bir reisin gemisine yüklenen

sağlamak için uygulanan bundan daha genel olan uygulama ise bu gemilerin konvoy halinde yola çıkması kuralıydı.⁷⁶ Osmanlı arşiv kaynaklarında *mîrî* kalyon olarak bahsedilen bu askerî gemilerin kahve ve pirinç gibi ticarî maddeleri taşımaları yasak olduğu halde bu kârlı ticaretten istifade etmek isteyen kaptanlar bu yasağı deliyorlardı.⁷⁷ Kendi hesaplarına veya filodaki başka tüccarlar için bu malları yüklüyorlar, indirecekleri limana geldikleri vakit de gümrük vergisine tabi olan bu mallar için konulan vergiyi *mîrî* kalyon kaptanı oldukları için ödemekten muaf oldukları gerekçesini öne sürüyorlardı. Bir ferman kaydı İstanbul-İskenderiye arasında bu şekilde vergi ödmeden yapılan ticaret hacminin İskenderiye gümrük mukataasını sadece birkaç sene içinde bile 50 *mısrî* keselik zarara uğrattığını iddia eder.⁷⁸ Ancak bu ferman gereği, gerekli tedbirler alınarak *mîrî* kalyon kaptanlarının da gümrük vergisi ödemesi sağlanmıştı.

Bu kârlı ticaret mallarının çeşitli korsan saldırılarından korunarak İstanbul'a ulaşması için donanma kalyonları bulunmadığı zamanlarda tüccar gemilerinin bir arada konvoy halinde yolculuk etmeleri merkez tarafından isteniyordu.⁷⁹ Ancak bu kural da İstanbul piyasasında ihtiyaç olduğu zaman esnetilebiliyordu. 1734'te İskenderiye'den İstanbul'a kahve, pirinç ve keten taşıyan sekiz kalyonun başta yola toplu halde çıkmaları emredilmişti. Ancak İstanbul'da acil ihtiyaç olduğu için devlet yönetimi bu kararı değiştirerek kalyonların birbiri lerini beklemeksizin yüklerini aldıkça İstanbul'a doğru yola çıkmaları istemiştir.⁸⁰

3. Devletin İaşeci Yaklaşımı: Kahve ve Pirincin İstanbul'a Gönderilmesi

Mısır topraklarından hem diğer Osmanlı limanlarına hem de Avrupa'ya pazarlanan hububat ve kahvenin arzı bazen çeşitli sebeplerden dolayı talebi karşılamıyor ve piyasada bir kıtlık oluşturarak fiyatların artmasına neden oluyordu.⁸¹ Osmanlı imparatorluğunun provizyonalist (iaşeci) yaklaşımı ilk olarak reyanın ürünlere erişimini sağlama ve ülke içinde fiyatların artmasını engelleme olduğu için böyle zamanlarda çözümünü kahve ve pirinç gibi malların yabancılara satılmasını engellemekte görüyordu.⁸² İmparatorluk sarayından Mısır'a gönderilen hatt-ı hümayunlar hububat ve kahvenin Avrupalılara satılmasını yasaklıyor,

malların dökümünü veren temessükler de yer almaktaydı. Bu yöntemle İstanbul hem kaçakçılıkları önleme hem de yolda meydana gelebilecek hadiselerde kayıpları belirleme imkânı buluyordu. Mısır'da mal yükleyip İstanbul'a doğru yola çıkan gemilerden bazen haber alınmıyor; bunlar ya batıyor ya da kaçırılıyordu. Bu durum saray mutfağını da etkilediği için üzerinde hassasiyetle duruluyordu. Mesela 1604'te hakkında bilgi edinilemeyen beş gemide yaklaşık 226 ton pirinç bulunmaktaydı, ki bu total tüketimin çeyreğine tekabül ediyordu.

76 Bostan, "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü", 151-2.

77 Yasak ile alakalı bk. BOA, D.BŞM.MSR, 6/52 (Eylül 1759'da gönderilmiş belge).

78 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 108 (Mısır valisine ve İskenderiye kadısına Ekim 1712'de gönderilmiş hüküm).

79 Gemilerin konvoy halinde yola çıkmaları ile alakalı bk. Bostan, "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü", 152; Robert Mantran, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991), 149; korsan saldırılarıyla alakalı Arif Bilgin Mısır'da alışveriş yapan Avrupalı gemilerin İstanbul'a gitmek için yola çıkan gemi bilgilerini korsanlara vererek bunların baskın almasına sebep olduklarını belirtir ve bu zararın önüne geçmek için İstanbul'a giden gemiler yola çıkmadan bu Avrupalı gemilerin de yola çıkmasına engel olunduğunu belirtir. Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 248.

80 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 5, s. 30 (Mısır valisi, İskenderiye kadısı ve dizdarına Mart 1734'te gönderilmiş hüküm); BOA, C.BLD, 240 (Nisan 1734'te gönderilen aynı mealdeki hüküm).

81 1756'da Mısır'dan İstanbul'a kahve çok az miktarda gelmiş ve *vukuyesi* 64 paradan satılmıştı; BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 185 (Mısır valisi Hamza Paşa'ya Ocak 1766'da gönderilmiş hüküm).

82 Feyzan Yayalar, 18. Yüzyılda Güney Marmara İskeleleri ve İstanbul'un İaşesindeki Önemi (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 4; Güneş, *İskenderiye Limanı*, 49.

hatta İstanbul'a nakil için dahi *müste'men* ve *harbî* gemilere mal yüklenmesini istemiyordu.⁸³ Halbuki 18. yüzyılda Osmanlı iç taşımacılığında Avrupalı gemilerin kullanımı hayli yaygındı. Panzac'ın araştırması 18. yüzyılın ikinci yarısında İskenderiye-İstanbul arasındaki ticaretin yarısının Avrupalı gemiler üzerinden gerçekleştiğini gösterir. Fransız arşivlerindeki 1785 yılı kayıtlarına göre limana toplam 613 gemi varmıştır. Bunların 309'u Osmanlı bandıralı iken geriye kalan 304'ü Fransız (113), Alman (6), Venedik (66), Dubrovnik (103) ve Rus (16) gemileridir.⁸⁴ Bu dönemde Mısır'ın kendi limanları arasında dahi Avrupalı gemilerin yük taşıdığına şahit olmaktayız: Mesela Zenci adlı bir Fransız kaptanı Mart 1773'te İskenderiye'den Bulak'a 770 *zenbil* Mısır pirinci taşıdı.⁸⁵

Mısır limanlarından Avrupa'ya gerçekleştirilen kahve ticaretinin hacmi azımsanmayacak kadar büyüktü. Yine böyle yasaklı bir sürecin arkasından 1708 yılında Avrupa limanlarına 770 ton kahve ulaştığı bilgisine sahibiz.⁸⁶ Yemen'den Mısır'a kahvenin az geldiği böyle zamanlarda devlet yönetiminin önceliği İstanbul piyasasının talebine cevap vermek olduğu için taşraya kahve ve hububat dağıtımı yapılmadan tüm malın İstanbul'a sevk edilmesini sağlamak üzere merkezden fermanlar gönderiliyordu.⁸⁷ Bu emirler eyalet yönetiminin her birimini kapsayacak şekilde Mısır valisini, kadısını, defterdarı ve Mısır ümerâsını muhatap alıyordu. Kahve ticaretinden elde edilen kârlar çok yüksek meblağlara ulaştığı için olsa gerek devlet yönetiminin bu emirleri çoğu kez çiğneniyordu. Bu noktada gümrük memurları ve Müslüman tüccarlar da Avrupalı tüccarların kahve satın almasını sağlıyorlardı. Devlet bu durumu "*mirî mala ihanel*" olarak adlandırıyor ve sorumluların tespit edilip yargılanarak suçun sübütü halinde başkalarına da ibret olması için cezalandırılmaları emrini Mısır valisine iletliyordu. Durumun kontrolünü sağlamak amacıyla çeşitli yöntemler oluşturan imparatorluk yönetimi 1766 yılında kontrolü sağlamak amacıyla sahih gümrük defterlerinin üç ayda bir İstanbul'a gönderilmesini istemişti.⁸⁸

Merkez, böyle piyasada az bulunduğu zamanlarda İstanbul'un pirinç ihtiyacının sağlanabilmesi için Avrupa'ya ve Arabistan'a gereğinden fazla pirinç sattırılmamasını istiyor ve İskenderiye, Dimyat ve Reşid iskelelerinden pirinç yüklenen gemilere gümrük emini tarafından verilen ve yükün cins ve miktarının yazılı olduğu belgelerin gemilerle birlikte sıkı bir şekilde denetlenmesi önlemi üzerinde duruyordu.⁸⁹ Rumeli ve Anadolu limanlarına da kahve

83 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 216 (Mısır valisi, kadısı, Reşid, Dimyat ve İskenderiye kadıları ile yedi ocak zâbiti, ihtiyâr ve serdarları ile gümrükçülere Kasım 1766'da gönderilmiş hüküm)

84 Panzac, "Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti", 379; Panzac, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", 180.

85 TSMA.d, 4238/6.

86 Bostan, "Acheminement du Cafe", 156.

87 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 250 (Mısır valisine gönderilen Eylül 1718'de gönderilmiş hüküm); BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, h. 262 (Mısır valisine, İskenderiye, Reşid ve Dimyat kadılarına ve gümrükçülere Eylül 1764'te gönderilen emirde kış mevsiminde İstanbul halkının hububat ve kahve yönünden kıtlık çekmemesi için gemilerin Anadolu ve Rumeli iskelelerine uğramadan İstanbul'a gelmeleri emrediliyor). İstanbul piyasasındaki arz ve fiyat dengesini korumak için bu uygulama sadece kahve ve pirinç için geçerli değil, tüm gıda malzemelerinin arzı için uygulanan genel bir politikaydı ve devlet bunu sağlayabilmek için taşra yöneticilerine değişik önerilerle geliyordu. Mesela Kefe'den gelen yağların başka limanlara indirilmesini engellemek için yağ konulan desti ve tulumların gemiden kolayca çıkarılmalarını engelleyecek büyüklükte olmasını istemişlerdi: Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 204.

88 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 215 (Mısır valisi Hamza Paşa'ya Eylül 1766'da gönderilmiş hüküm).

89 BOAA.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, h. 503, 265 (Mısır valisi Rakım el-Hac Mehmed Paşa'ya, ümerâ-yı Misriyye'ye, Dimyat kadısına, donanma-yı hümayun kalyonlarından Mısır cânibi muhafazasına memur kalyonlar kapudanlarına, Mısır'ın yedi ocak zâbitan ve ihtiyârlarına ve Dimyat iskelesinde havale ağası ve gümrükçüsüne Temmuz 1767'de gönderilmiş hüküm).

indirilmemesi İstanbul'da kahve sıkıntısı yaşanmaması için verilen emirlerdendi.⁹⁰ Buna ilaveten yine alınan önlemler arasında Mısır iskelerinde bazen sadece İzmir ve Selanik'ten gelen gemilere “*kadar-ı kifâyet*” kahve satılması yoluna gidilmiş, bunların da yol üzerindeki başka limanlara uğramadan doğrudan kendi şehirlerine gitmeleri istenmişti. Buna göre Tekfurdağı, Gelibolu, Boğaz, Kazdağı, Bozcaada, Midilli, Rodos, İstanköy, Kuşadası ve Sakız limanlarına kahve satılmaması emredilmişti.⁹¹ Üstelik bu limanlarda pirinç ve kahve fazlalığı olduğu takdirde İstanbul'a getirilmesi isteniyordu. Mesela 1758 yılında İzmir'deki Yeni Han ile Mısırlı Han'da fazla kahve ve pirinç bulunduğu öğrenilmiş ve bunların İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁹²

Ancak anlaşılan o ki kahvenin ve pirincin Avrupa'ya satılması daha fazla kâr getirdiği için Mısırlı ticaret ehli yasaklara rağmen Avrupalılara mal satmaktan vazgeçmiyordu. Devletin kontrolünden kaçmak için de yeni yollar icat ediyorlardı. Mısır limanlarında Avrupalı gemilere satılması/yüklenmesi yasak olan kahve ve hububat, açık denizde Avrupalı gemilere aktarılıyordu. Bu tarz devletin yasakladığı alışverişi genellikle Mağribli tüccarlar Tunus ve Cezayir'e mal götürmek bahanesi altında yapıyordu.⁹³ Devlet merkezi bu duruma sebep olan veya göz yuman gümrükçü, zabıt ve tüccarları engellemek üzere Mısır valisine ve eyalet yönetimi görevlilerine “*basîret ü intibah üzere*” olmalarını emrediyordu.

Hem imparatorluk içinde, özellikle İstanbul'da, fiyat artışına hem de gümrük gelirlerinin azalmasına sebep olan bu uygulamaya son vermek için devletin izlediği yol şu olmuştu: Müslüman tüccar gemilerine yüklenen kahve miktarının yazıldığı mühürlü bir belge ile vergi evrakı Mısır iskele gümrüklerinde (İskenderiye, Reşid veya Dimyat) gemi kaptanına verilecek ve kahve gemi mürettebatına zimmetlenecekti. Geminin vardığı limanda iskele emînleri tarafından evraklar ve indirilen mallar kontrol edilerek açık denizde başka bir gemiye kahve transferi yapıp yapılmadığı anlaşılacaktı. Şayet bu şekilde bir satış olduğu anlaşılırsa kaptandan hem mal tazmin edilecek hem de kendisi cezalandırılacaktı.⁹⁴ Gemi kaptanlarıyla alakalı bu tedbir kanununun yıllar sonra Leryuslu Mihâl Reis gemisine yüklediği pirinç ve diğer ürünleri İstanbul yerine Rodos ve Bozcaada iskelelerine indirdiğinde uygulandığını görüyoruz. 1765 yılında gerçekleşen bu olayda Mihâl Reis kefalet ödettirilerek cezalandırılmıştı. Aynı hareketi tekrarladığı takdirde gemisine el konulacağı, kendisinin de kürek cezasına çarptırılacağı şeklinde de uyarı verilmişti.⁹⁵

Devlet merkezinin bu önlem alma çabaları ne kadar işe yaradıdır tam olarak tespit etmemiz mümkün olmamakla birlikte 18. yüzyıl boyunca bu emirlerin ara ara yinlendiğini

90 BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH), 16823 (Derya kaptanı olan el-Hac Abdülkerim Paşa'ya; Rodos, Makri, İstanköy, Bodrum, Kuşadası, Sakız, Midilli, Kazdağı ve Bozcaada kadılları ile nâiblerine Haziran 1760'ta gönderilmiş hüküm)

91 BOA, C.İKTS, 1646 (Bu gemilerin Tekfur dağı ve Mudanya çevresindeki limanlara uğramalarına engel olmak için Boğaz hisarları nâibleri ve dizdarlarına da Haziran 1732'de ferman gönderilmiştir); BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 27464 (Ege limanlarına uğramaması ile ilgili Kapudan-ı Derya vezir Süleyman Paşa'ya ve mirilvâlık payesiyle Bahr-ı Sefid firkateleri başbuğu olan Emeksiz Mehmed'e Aralık 1758'de gönderilmiş hüküm); BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 5, s. 163 (Mısır valisi vezir Süleyman Paşa'ya Şubat 1739'da gönderilmiş hüküm).

92 BOA, C.İKTS, 2021 (İzmir voyvodasına ve kadısına Nisan 1758'de gönderilmiş hüküm).

93 Bostan, “Acheminement du café”, 156; Panzac 18. yüzyılda İskenderiye ve Mağrib arasında ticaret yapan 31 gemiden 29'unun Avrupa bandıralı olduğunu bildirir. Bk. Panzac, “Bölgesel ve Milletlerarası Ticaret”, 379.

94 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 3, s. 42 (Mısır valisine, mollasına, Mısır defterdarına ve diğer görevlilere Eylül 1720'de gönderilmiş hüküm).

95 BOA, Cevdet Bahriye (C.BH), 9056 (Mayıs 1765'te gönderilmiş taktir).

gösteren ferman kayıtları, bize İskenderiye halkının bu kârlı ticareti emirlere aykırı olsa da sürdürdüğü ve yabancılara kahve ve hububat satmaya devam ettikleri izlenimini vermektedir.⁹⁶ Yüzyılın başlarında İstanbul'dan Mısır valisine gönderilen bir ferman kaydı valiyi kendi çıkarları yüzünden tembellik etmekle itham ediyordu. Buna göre vali kendi yönetimi altında bulunan Mısır iskelelerinde olması gerektiği gibi otorite sağlayamıyor ve bu illegal satışları görmezden geliyordu. Şayet yönetim tarzı bu şekilde devam eder ve bu sorunlara çözüm bulmazsa kendisinin, Mısır defterdarının ve ümerâsının da cezalandırılacağı fermandaki etkili tehditti.⁹⁷ Bu fermanın gönderildiği 1720'li yıllarda İstanbul'daki kahve ihtiyacı şiddetlenmiş ve fiyatlar hayli artmıştı. O kadar ki, fiyatların artması sonucu İstanbul'un fakir kahve tiryakileri kahve satın alamaz olmuşlardı.⁹⁸ İmparatorluk yönetimi Dîvân-ı Hümâyün'dan gelen bu fermanlarda kahve azlığı problemini vurgulamak için sorunun ulaştığı boyutları bu şekilde Mısırlı idarecilere bildiriyorlardı.

Bu noktada devletin koyduğu ihraç yasağını delmeye en meyilli merci gümrük memurluğu gibi görünmektedir. Dîvân-ı Hümâyün'dan Mısır valisine gönderilen ferman kayıtları görevdeki memurların İstanbul'dan gelen emirlere rağmen Avrupalılara kahve ve pirinç satışına göz yumduklarını vurguluyorlardı. 1758 tarihli bir ferman kaydı bu konuda açıkça Yahudi gümrük mültezimlerini hedef alıyor ve bunların İstanbul'a gönderilmesi gereken pirinci kayıklara yükleterek İstanköy ve Rodos adalarına gönderdiklerini belirtiyordu. Bu konuda önlem alması için o dönemde Mısır valisi olan Mustafa Paşa, İskenderiye, Dimyat ve Reşid kadıları, vali tarafından tayin olunan ağa ve Kahire'deki yedi askeri birliğin vekillerine ferman gönderilmişti.⁹⁹ Ferman kayıtları Mısır valisine gerekli önlemi alma yolunda emirler gönderirken koyulan kuralların uygulanması için muhtemelen daha etkili olabilmek adına, merkeze iletilen raporlara istinaden devlet açısından bir sorun olan yabancılara yasaklı malları satma mevzusunu Mısır valisinin liman şehirlerine atadığı "aç gözlü" kadı ve gümrükçülere bağlayarak bunlarla alakalı önlem almasını salık veriyordu.

Yüzyılın ilk yarısında İskenderiye'de Avrupalılara pirinç veya kahve sattığı gerekçesiyle takibata uğrayan iki ferdi olay Mühimme-i Mısır defterlerine yansımıştır. Bunlardan ilki 1720'de önceden Yahudi'yken Müslüman olan gümrük memuru İsmail Ağa ile ilgilidir. İddiaya göre İsmail Ağa evinin deniz tarafına duvar açmış ve Avrupalı gemilere kahve satmıştı.¹⁰⁰ Bu ihbarı alan devlet yetkilileri İsmail'i tutuklayıp hapsedmişse de kısa bir süre sonra bu ihbarın asılsız olması ve İsmail'in iftiraya uğraması gerekçesiyle kendisi hakkında verilen hüküm geçersiz sayılarak tekrar evine dönmesi sağlanmıştır.¹⁰¹ 1730 yılında ise yine bir gümrük memuru olan Arslan isimli Yahudi reâyânın Avrupalılara hububat sattığı Dîvân'a bildirilmiş, gelen emir gereğinin yapılması için Arslan'ın İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁰²

96 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 88 (Mısır valisi, kadısı, defterdarı ve beylerine Mart 1712'de gönderilmiş hüküm); BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 263 (Mısır valisine, kadısına, defterdarına, Mısır beyleri ile yedi ocak zâbitlerine Ocak 1719'da gönderilmiş hüküm); BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 10, s. 12 (Mısır valisine, kadısına, şeyhülbeled İbrahim Bey ve ümerâ-i sâireye Haziran 1785'te gönderilmiş hüküm).

97 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 263.

98 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 264.

99 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 7, s. 212 (Mısır valisi sadr-ı sabık vezir Mustafa Paşa'ya ve İskenderiye ve Reşid kadılarına ve vali tarafından tayin olunan ağalara ve yedi ocak vekillerine Ağustos 1758'de gönderilmiş hüküm).

100 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 3, s. 49 (Mısır valisine ve İskenderiye kadısına Ocak 1721'de gönderilmiş hüküm).

101 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 3, s. 96 (Mısır valisine ve İskenderiye kadısına Aralık 1721'de gönderilen hüküm).

102 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 4, s. 151 (Mısır valisi Abdullah Paşa'ya Eylül 1730'da gönderilen hüküm).

Her ne kadar imparatorluk yönetimi İstanbul'un pirinç, kahve ve diğer Mısır ürünleri ihtiyacını diğer şehirlerden önde tutarak önlem almaya çalışsa da Mısırlı tüccarlar tarafından Avrupa'ya yapılan kârlı ticareti devam ettirmek için kaçakçılık da oldukça sık başvurulan bir metot olabiliyor veya alınan özel izinler yoluyla da devletin yasakları geçersiz hale getirilebiliyordu.¹⁰³ İskenderiye limanının yanı sıra Dimyat ve Reşid de Avrupalılara pirinç ve diğer tahılların satıldığı limanlardandı ve yasak zamanlarında buralarda da yasağı delme girişimleri oluyordu. Devletin İstanbul'da ihtiyaç varken Avrupa'ya pirinç satılmasını engellemeye yönelik tedbirlerine balta vuran en önemli konunun Doğu Akdeniz limanlarıyla İstanbul arasındaki ticarî metâ nakliyesinin Avrupa bandıralı gemilerle gerçekleştirilmesi olduğunu bir ferman kaydından anlıyoruz. 18. yüzyıl ortalarına tarihlenen bu ferman kaydı Dimyat'tan İstanbul'a pirincin *müste'men* yani ahidnâme gereği kendilerine kapitülasyon verilen Avrupalı gemilerle gönderildiğini ve senede 15-20 geminin İstanbul'a getirdikleri pirincin *kilesini* 30 paraya sattıklarını belirtiyor. Ancak Avrupalılarla yapılan ticarete pirinç daha yüksek fiyatlara satılabiliyordu. Sözü geçen bu ferman kaydı bölgedeki resmî çalışanları itham ederek Dimyat ve Reşid civarındaki kadı ve gümrükçülerin çiftçiden *kilesi* 45 paraya aldıkları pirinçleri Avrupalı tüccarlara çok fazla kâr ederek istedikleri fiyata sattıklarını belirtmektedir. Ferman kaydında iddia edildiğine göre bu şekilde Dimyat iskelesinden senede 50-60 gemi Avrupa'ya pirinç taşıyordu ve iç piyasada pirincin azalmasının tek sebebi bu da değildi. 300'ü aşkın *müste'men* gemisinin Mısır limanlarından Sayda, Beyrut ve İskenderun limanlarına götürdükleri pirinçler buralarda depolarda saklanıyor ve Selanik'ten tütün yüküyle buralara gelen *müste'men* ve Arnavut gemilere yüklenerak Avrupa'ya satılıyordu. Bu şekilde Dimyat ve civarının pirinçleri devletin emirlerine rağmen Avrupa'ya taşınırken İstanbul halkına sadece İskenderiye'de kalan az bir miktar pirinç, üstelik tüccar tarafından uzun süre depolarda bekletilip fiyatı arttıktan sonra satıldığı iddia ediliyordu.¹⁰⁴ İstanbul'un dışındaki limanlara yapılan bu pirinç ihracı şüphesiz Osmanlı tüccarını da zengin ediyordu ve gümrük geliri olarak devlet hazinesine de geri dönüşü oluyordu. Ancak yine de devlet yönetimi İstanbul'un iâşesini bunlardan daha ön planda tutuyor ve politikalarını buna uygun olarak oluşturuyordu. 17. yüzyıl itibarıyla kırsaldan göç olarak kalabalıklaşan başkentin iâşesi politik açıdan ele alınacak bir keyfiyeti haizdi. Devlet yönetimi ve politikanın merkezi olan İstanbul'da çeşitli esnaf ve zanaatkarla birlikte yeniçeri askeri de yaşamaktaydı. İstanbul halkının yükselen fiyatlar sonucu ayaklanmasıyla payitahtın siyasi açıdan kaynayan bir kazana dönmesi ihtimali devlet yönetiminin göze almadığı bir durumdu. Bu bağlamda İskenderiye limanından akan ticaret Osmanlı tüketicisinin ihtiyaçlarını uygun fiyatlar üzerinden gidermeye odaklanmış, devletin ekonomik politikaları bunu sağlamak üzere şekillendirilmişti.

İstanbul'a az miktarda pirinç ulaştırken Avrupa'ya ihracatın devam etmesi 18. yüzyıl boyunca devletin gerçekten üzerinde durduğu bir konu olmuştu. Mısır eyalet yönetiminin tüm birimlerine hitaben giden ferman kayıtları bu mevzuyu "*ehl-i İslam'a ihanet ve kefereye i'ânet*" olarak tanımlıyor ve bu durumun hem dünya hem de ahirette en ağır cezaları gerektirdiğini belirtiyordu.¹⁰⁵ Emirlerle uyulmasını sağlamak için ve hangi mercilerdeki şahısların

103 Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Küttükoğluna Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991), 300.

104 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 216 (Mısır valisi, kadısı, Reşid, Dimyat ve İskenderiye kadıları ile yedi ocak zâbiti, ihtiyâr ve serdarları ile gümrükçülere Kasım 1766'da gönderilmiş hüküm).

105 BOA, C.İKTS, 2119 (Mısır iskelelerinden eşya alınmamasına dair emrin Siroz mahkemesine ulaştırıldığına dair kadı ilâmı); BOA, C.BLD, 4823 (Mısır tarafından Kaptan Paşa'ya Nisan 1798'de gönderilen ilâmın hülasası).

görevlerini yerine getirmediğini belirlemek amacıyla 1783 yılındaki bir soruşturmaya eski reisülküttap Süleyman Feyzi'nin gönderilmesi devletin kararlılığının en önemli göstergesi olsa gerek. Bu arada belirtilmelidir ki 1783 yılı, Amerikan bağımsızlık savaşının sona ermesiyle Avrupa gemilerinin daha rahat bir şekilde hareket ettiği ve Osmanlı limanlarına daha fazla Fransız, Dubrovnik ve Rus gemisinin geldiği bir yıl olması hasebiyle önemlidir.¹⁰⁶ Ayrıca bürokrasinin tepesinden bir şahsın, eski reisülküttabın Mısır'a gönderilmesi hayli önemli ve kayda değerdir. Süleyman Feyzi'nin soruşturması Doğu Akdeniz'deki gemi dağılımıyla alakalı bilgiler verirken aslında sorunun da neden uzun vadede çözülemediğini açıklar niteliktedir. Buna göre imparatorluk yönetiminin emrettiği gibi İskenderiye ve Dimyat limanlarına gelen Osmanlı Devleti'ne ait kalyon kaptanları yabancı tüccarlara zahire satılmasına engel oluyorlardı. Ancak bu kalyonların Mısır limanlarında bulunmadıkları zamanlarda *müste'men* gemilerin kahve ve tahıl almasına mâni olacak başka bir kontrol mekanizmasının bulunmaması ana problemi oluşturuyordu. Hatta daha Süleyman Feyzi oradayken 12 adet *müste'men* gemisi zahire yükleyip Avrupa'ya doğru yola çıkmıştı.¹⁰⁷ Kısacası İstanbul'a pirinç ile kahvenin az ulaşmasının bir sebebi de Mısır limanlarında Müslüman tüccar gemi sayısının yeterli olmamasıydı denebilir. Buna ek olarak bir de Müslüman gemi sahiplerinin de ticarî menfaatleri ve devletin istediği yönde hareket edip etmemeleri mevzusu da göz önünde bulundurulmalıdır.

4. Doğu Akdeniz'de Lojistik: *Müste'men* mi *Miri* mi?

Kahve ve hububatın az olduğu senelerde devlet yönetimi İskenderiye iskelesinde Mısır emtiası yüklemek için bekleyen gemiler arasında şöyle bir sıralama yapılmasını istemişti: İstanbul-İskenderiye arasında gidip gelen Müslüman tüccar kalyonları tamamen yükünü alıp limandan ayrıldıktan sonra üç direkli gemiler yük alıp limandan İstanbul'a doğru yola çıkmalı. Bu iki grup gemiden sonra kefare limanına¹⁰⁸ gelen *müste'men* gemileri doğrudan İstanbul'a gitmek şartıyla konsoloslarından senet alınmak suretiyle yük alabilirlerdi.¹⁰⁹ Bu tür izinlerin verildiği gemilerin taşıdığı yüke ait bilgilere de yer yer ulaşılmaktadır. Mesela 1760'ta Avusturyalı bir ticaret gemisi Mısır kadısı ve bazı yolcuları İskenderiye'ye götürcekti. Bu gemi dönüşte İstanbul'a şeker, kahve, pirinç ve keten getirebilmek için devletten özel izin istemişti. Kefil göstermesi ve bu malları yol üzerinde diğer Osmanlı limanlarına indirmemesi şartıyla kendisine izin verilmişti.¹¹⁰ 1791'de Fırtına el-Hac Ahmed adında bir kaptan iki Venedik gemisi kiralamış ve bunun için de İskenderiye ve Reşid'den İstanbul'a 10.000 *kile* buğday getirmek üzere vali, kadı ve şeyhülbeleden izin almıştı.¹¹¹ Yine 1795'te Rıdvanzade Abdi Bey adında bir tüccar kiraladığı Danimarkalı bir kaptanın gemisiyle İstanbul'a 25.000 *erdebb* buğday getirmiştir.¹¹² Devletin sıralamasına göre İstanbul'a mal götürecek *müste'men*

106 Panzac, "Deniz Ticaret", 179-180.

107 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 9, s. 351 (Mısır valisi sadr-ı esbak vezir Silahdar Mehmed Paşa'ya ve kadısına ve şeyhülbeled ve sair ümerâya ve İskenderiye ve Reşid ve Dimyat kadılarına ve zâbitan ve iskele emineğine Ekim 1783'te gönderilen hüküm).

108 İskenderiye'nin Müste'men ve Beylik adındaki iki limanı ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Güneş, *İskenderiye Limanı*, 5-6.

109 BOA, C.İKTS, 1599 (Yabancı gemilerin konsoloslarından senet almalarına dair emir).

110 BOA, C.İKTS, 929 (Temmuz 1760).

111 BOA, C.İKTS, 656 (Şubat 1791 tarihli takrir). 1 *kile* yaklaşık 26 kg'a karşılık gelmekteydi. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 12.

112 BOA, C.İKTS, 1293 (İskenderiye ve Reşid kadılarına, serdarlarına, Riyâle-i Hümayun payesiyle İskenderiye'ye memur Hasan Kaptan'ın vekili Ali Çavuşa ve gümrük emineğine Nisan 1795'te gönderilmiş hüküm). Bir ölçü birimi olarak *erdebb* Osmanlı

gemiler de limandan ayrıldıktan sonra İzmir, Sakız ve Selanik limanlarına nakledilecek kahve ve tahıl yine kalan *müste'men* gemilerine yüklenmeliydi.¹¹³ İskenderiye limanından yük alma sıralamasında Mısır valisine “ehl-i İslam ve reâyâya” öncelik tanınmasını emreden ferman kayıtları 18. yüzyıl Osmanlı ticaret ve alım-satım işlerine dair devlet politikalarının altındaki felsefeyi de bizlere göstermektedir. Divân'dan gönderilen bu emirlerin amacı aslında kahve ve pirinç gibi yüksek talep gören malların iç piyasada kalarak memleketin insanına satılmasını sağlamak olduğu kadar, bu limanlarda Avrupalı tüccar ve gemi sahipleriyle birlikte ticaret yapan reâyâyı korumak da olduğu görülmektedir. Böylelikle az vergi ödeyerek Osmanlı limanlarında ticaret yapan yabancı tüccarlara -özellikle Fransız tüccarlara- karşı devlet kendi tüccarının maddi çıkarlarını korumak istemiştir.

İskenderiye limanından gemilere yüklenen malzemeler sadece sivil toplumun tüketeceği yiyecek maddeleri değildi. Aynı zamanda savaş veya şehir muhafazası için gerekli ekipman ve insan kaynağı da buradan geçiyordu. Asker, at, cephane, askeri hareketler veya başka türlü seferler için gerekli peksimet gibi temel tüketim malzemelerinin İskenderiye üzerinden imparatorluğun güney topraklarına gönderildiğini görüyoruz.¹¹⁴ Bu bağlamda bu Akdeniz limanının merkezi taşıraya bağlayan ve iki bölge arasındaki ilişkiyi sıkılaştıran bir görev gördüğünü söyleyebiliriz. Bu tür organizasyonlar halkta aynı imparatorluğun parçası olma hissiyatını artırarak ortak kimlik oluşturma konusunda da etkili olmuş olmalıdır. Bu bağlamda İskenderiye limanından akan ticaret Osmanlı tüketicisinin ihtiyaçlarını uygun fiyatlar üzerinden gidermeye odaklanmış, devletin ekonomik politikaları bunu sağlamak üzere şekillendirilmişti.

Bununla bağlantılı olarak devletin zaman zaman kıtlık olan bölgelere Mısır'dan aldırıp gönderdiği tahıl ürünleriyle destek olduğunu da Mühimme-i Mısır defterlerinden takip edebilmekteyiz. Mesela 1747'de Limni, Sakız, Kıbrıs, Midilli, İstanköy, Rodos ve Bozcaada gibi Akdeniz adalarında tarımsal üretim az olmuştu ve halk sıkıntı içerisindeydi. Batı Anadolu'daki gemiler bile peksimet ve zahire tedariki konusunda zorluk çekiyorlardı. Bu dönem Kahire için de bilakis oldukça bereketli bir seneydi. Hububat hem bol hem de ucuzdu. Bu konuda devlet “reâyâsına yardım için” harekete geçmiş ve Mısır valisine gönderdiği hükümde, Haremeyn'e gönderilen hububatı azaltmayacak şekilde, masrafları câize-i Hümayun akçesinden veya kalemiye-i sadrazamî'den karşılanarak 100.000 kile buğday aldırmasını istemiştir.¹¹⁵ İskenderiye iskelesinde toplanan hububat, limandaki gemilere yüklenip adalara götürülmüş, nakliye ücreti de merkezden ödenmiştir. Aynı şekilde İstanbul için de -ücreti aynı kaynaktan karşılanmak suretiyle- aynı yılın mayıs ayında kilesi 41 paradan 100.000 kile buğday satın alınarak İskenderiye iskelesinden İstanbul'a gönderilmiştir.¹¹⁶

hakimiyeti boyunca mekâna ve zamana göre değişiklik göstermekle beraber 18. yüzyıl Kahire'sinde yaklaşık olarak bir *erdeb* 70 kg'a karşılık gelmekteydi. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, 41-44.

113 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 7, s. 43 (Mısır valisi Mehmed Emin Paşa'ya, Mısır kadısına, Mısır ümerâsına, Müstahfizan kethüdası İbrahim'e ve Azeban kethüdası Rıdvan'a, İskenderiye kadısı ve yedi ocak zâbitlerine Temmuz 1753'te gönderilmiş hüküm); BOA, C.BLD, 312 (Mısır valisi vezir Kamil Ahmed Paşa'ya, İskenderiye ve Dimyat kadılarına, Mısır tarafından Dimyat ve İskenderiye'ye memur olan zâbit ve gümrükçülere Kasım 1760'ta gönderilmiş hüküm).

114 Güneş, *İskenderiye Limanı*, III. Bölüm.

115 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 6, s. 154 (Mısır valisi vezir Ragıb Mehmed Paşa'ya gönderilen Haziran 1747'de gönderilmiş hüküm); ancak bir sonraki hükümde miktarın 150.000 *keyle* çıkarıldığını görmekteyiz.

116 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 6, s. 162 (Mısır valisi vezir Ragıb Mehmed Paşa'ya Mayıs 1747'de gönderilmiş hüküm).

18. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeci ve yayılcı Avrupa ticaretinin etki ve sonuçlarının global ekonomide kendisini iyiden iyiye hissettirdiği bu dönemde Osmanlı yönetimi hâlâ ticarî politikalarını Avrupa'dan gelen talep doğrultusunda şekillendirme ihtiyacı hissetmiş yordu. Ancak şunun da altını çizmek gerekir ki arşiv belgelerinden aldığımız bilgiler Doğu Akdeniz'deki Avrupa gemilerinin varlığı ve işlevinin buradaki Osmanlı iç ticaretinde bir yere kadar da olsa belirleyici olmaya başlamış olduğunu göstermektedir. Özellikle İstanbul-İskenderiye arasındaki iletişim ve taşımacılık düzenlemelerinde *müste'men* gemilerinin kullanılmasına ilişkin kuralların artık değiştirilmeye başlanması göze çarpmaktadır. Her ne kadar düzenli bir şekilde olmasa ve istisnalar kalsa da 18. yüzyıl Doğu Akdenizi'nde Avrupalı gemilerin iç taşımacılık için büyük oranda kullanılması ve savaş gibi olağanüstü durumlarda kesinlikle kullanılmaması yönündeki kuralın ihtiyaç halinde esnetilmek durumunda kalmış olması göze çarpmaktadır. Bu bağlamda İskenderiye'de Osmanlı kahve ve pirincinin illegal şekilde Avrupa'ya satılmaya devam edilmesi ve Osmanlı gemilerinin yetersiz kalması sebebiyle kapitülasyon sahibi gemilerin iç ulaşımda oldukça yoğun kullanılması durumu, daha 18. yüzyılda henüz sömürgecilik ve sanayi devriminin getirdiği olanaklarla oluşturulan global bir ekonominin yeni yeni kendini göstermeye başladığı bir düzlemde, Avrupa ekonomik organlarının İstanbul-İskenderiye arasındaki lojistik bağlamında yerel toplumlara ne şekilde etkilendiğine güzel bir örnek olabilir.¹¹⁷ Bununla alakalı arşiv belgelerinde rastlanan örnekler 18. yüzyılın tamamını teşmil etmekte ve bize her ne kadar devletin eski kuralı istikrarlı bir şekilde sürdürmek istediğini gösterse de mecburen esnetmek zorunda kaldığı durumları da gün yüzüne çıkarmaktadır.

İskenderiye limanında ehl-i İslam ve reâyâ gemisi boş olarak bulunduğu halde *müste'men* gemilerine mal yükletilmesini engellemek için İskenderiye liman reisine gönderilen emirlerin sık sık tekrarlandığını görmekteyiz.¹¹⁸ Ne var ki bu uygulamalara devletin istediği ölçüde riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Bir sebepten yolu İskenderiye iskelesinden geçen devlet adamları veya "devlet malının zarara uğramasını istemeyen güvenilir kimseler" bu kadar sık uyarılara rağmen yine de yabancı tüccarların gemilerine kahve ve hububatın yüklendiğini görüyor ve durumu İstanbul'a haber veriyorlardı.¹¹⁹

Avrupalılara kahve ve pirinç satışını engellemek için yapılan kontrollerde bazı yabancı gemilerde yasaklara rağmen kahve bulunduğu oluyordu. Ancak bunlara herhangi bir yaptırım uygulanıp uygulanmadığını kesin olarak bilemiyoruz.¹²⁰ Devlet yönetimi her ne kadar *müste'men* gemilerin kullanımını azaltmaya ve Müslüman reâyânın gemilerinin kullanımını teşvik etmeye yönelik önlemler alsada da ihtiyacın yoğun olduğu dönemlerde yasakları yine kendisi esnetiyordu. İstanbul'un 1752'de gönderdiği bir ferman Kahire ve İskenderiye'de depolarda bulunan pirinç ve kahvenin acil olarak İskenderiye iskelesindeki kalyonlara -Müslüman ve *müste'men* ayırt etmeksizin- yüklenmesini ve her gemi kaptanına taşıdıkları ürün miktarını belirten mühürlü bir tezkere verilerek İstanbul'a gönderilmesini

117 Sömürgecilikle beraber Avrupa'ya ve dolayısıyla Osmanlı topraklarına akan gümüş ve nispeten güvenli ve uygun maliyetli deniz ticaretinin hem global ekonomi hem de bölgesel üretim ve tüketime etkisine dair bir değerlendirme için bk. Faroqhi-Akçetin, *Living the Good Life*, 5.

118 TSMA. d, 7017/22.

119 Şubat 1715 tarihli Mısır valisine, kadısına, defterdarına ve ümerâ-yı Mısır'a ve yedi ocak zabıtlarına gönderilen hüküm: BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr.1, s. 170.

120 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 1, s. 264.

istemmişti.¹²¹ Yine 1756'da iki kalyon İstanbul'a pirinç ve kahve getirmiş, ancak miktar yeterli gelmeyince İskenderiye limanındaki küçük ve hızlı hareket edebilen *müste'men* gemilerle İstanbul'a tekrar zahire getirilmiştir.¹²² Güvenlik amaçlı mal taşıyan gemilerin birbirlerini bekleyerek filo halinde gelmeleri ve Müslüman tüccarlara şans vermek ve kârlarını artırmak amaçlı *müste'men* gemilere mal taşıtmama politikalarının İstanbul piyasasının kahve ve pirinç ihtiyacını gidermek açısından uzun vadede çok istikrar yaratmadığını söyleyebiliriz. Bu iki duruma ek olarak Batı Anadolu limanlarına mal satın satmama durumu da İstanbul piyasasının kahve ve pirinç fiyatlarını muhtemelen etkiliyordu. 1760'lara tarihlenen bir yazışma, İskenderiye'den hareket eden gemilerin direkt İstanbul'a gelmesi hasebiyle son zamanlarda İstanbul'da kahve, pirinç ve şeker gibi Mısır emtiasının bol ve uygun fiyatlı bua lunduğunu ifade ederek bu refah döneminin devamı için, İskenderiye'de bulunan Müslüman tüccar, Arnavut veya *müste'men* gemilerinden yük taşımak isteyenlerin yüklerini almaları, akabinde limanda bekleyerek vakit kaybetmeden direkt İstanbul'a gelmeleri yönünde talepte bulunmaktadır.¹²³

İstanbul piyasasının kahve ve pirinç talebini karşılamak ve fiyatları erişilebilir seviyede tutabilmek için Osmanlı ya da Avrupa bandıralı gemi kullanımı gibi geniş çaplı sorunlara cevap vermede yetersiz kalsa da devlet yönetimi lojistik kurallarını İstanbul'un ihtiyaçlarını giderecek şekilde manipüle ederek ihtiyaca cevap vermeye çalışmış, İstanbul dışına giden malların takibatını yaparak engellemeye çalışmaya devam etmişti. 1771 yılında İzmirli bir tüccar İskenderiye'deki ortakları aracılığıyla bir Venedik bandıralı gemiyle İzmir'e pirinç ve kahve gibi Mısır emtiası olarak nitelenen malları getirtmişti. Ancak devletin aldığı önlemler sayesinde bunların İzmir'de satılması engellenmiş ve İstanbul'a getirilmeleri sağlanmıştı.¹²⁴ Benzer şekilde ilerleyen yıllarda Bursa ve İzmir'te de kahve ve pirinç miktarı tespit edilerek İstanbul'a iletilmişti.¹²⁵ Resmi yazışmalara yansıyan bu tarz tek tük müdahaleler Osmanlı tüccarının diğer limanlara mal taşımaya devam ettiğinin de göstergesi olsa gerek. Nitekim 1794 yılında İstanbul'a kahve getirmekle memur olan gemiler Bandırma, Edincik ve Erdek taraflarında mal indirip buralarda satmışlardı. İstanbul'da piyasada kahve azlığına sebep olup fiyat artıran bu olay ayrıca gümrük vergisi verilmeden gerçekleştiği için devleti ekstra bir ziyana sokmuştu. Bu yüzden bu tarz bir olayın tekrar yaşanmaması için Dîvân-ı Hümayun bu bölgedeki kadılara, nâiblere, gümrükçülere ve askeri zabıtlere *müekked* emirler göndermişti.¹²⁶

Tekrar ifade etmek gerekir ki başka limanlara kahve ve pirinç indirmeden direkt İstanbul'a gönderilmesi emri genel bir uygulama değil sadece İstanbul piyasasında bu malların az bulunduğu zamanlarda piyasayı dengelemek için başvurulmuş bir uygulamaydı. İhtiyaç hissedildiği anda emirler Mısır'a gönderilir ve anında uygulamaya geçilmesi istenirdi. Mesela 1798 yılında Çeşme'ye kahve götürmek üzere yük alan geminin rotasına İstanbul'a çevirerek taşıdığı 40 *ferde* kahveyi buraya ulaştırması istenmişti.¹²⁷ Aynı yıl 27 gemi İskenderiye'den

121 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 7, s. 24 (Mısır valisine Ekim 1733'te gönderilmiş hüküm).

122 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 7, s. 121 (Mısır valisi sadr-ı esbak vezir Ali Paşa'ya Mart 1756'da gönderilmiş hüküm).

123 BOA, D.BŞM.MSR, 7/12 (Ağustos 1761 tarihli hüküm).

124 BOA, C.İKTS, 124 (İzmir voyvodası Kara Osmanzade el-Hac İzmir gümrükçüsüne Nisan 1771'de gönderilmiş hüküm).

125 Bursada müdahale edilen olay için bk. Mart 1791 tarihli BOA, C.İKTS, 69; İzmir'te tespit edilip İstanbul'a gönderilen mallarla alakalı bk. Mart 1791 tarihli İznikmid'e gidip gelen Mahmud'un getirdiği ilâmin hülâsası: BOA, C.BLD, 5639.

126 BOA, C.BLD, 7565 (Mayıs 1794 tarihli takrir).

127 BOA, C.İKTS, 1325 (1798 tarihli belge).

kahve ve benzeri mallar yükleyip yola çıkmış ve İstanbul'a gitmek yerine İzmir, Sakız ve Kuşadası taraflarına gitmişlerdi. Derhal İzmir'deki yöneticilere gönderilen emirle İzmir limanlarına ulaşan gemilerin mal indirmesine izin vermeyip İstanbul'a gönderilmeleri istenmişti.¹²⁸ Belgelere birkaç ay sonra yansıyan benzer bir hadise yine 300 *ferde* kahve ve bir miktar pirinçle İskenderiye'den yola çıkan 30 geminin Ege ve Akdeniz limanlarına uğrayacakken engel olunması ve İstanbul'a gönderilmesiyle alakalıdır.¹²⁹ Bu son iki olayın aynı gemilerden bahsetmesi ve iki farklı yazışmada geçmesi de muhtemeldir.

İmparatorluk yönetimi için Mısır'dan gelen kahve ve tahıl konusu o kadar önemliydi ki 18. yüzyıl sonunda Mısır'dan hangi gemilerin ne miktarlarda kahve ve hububat getirdiği Osmanlı sultanına şahsen bildiriliyor ve hatt-ı hümayunların konusunu oluşturabiliyordu. Aralık 1781'de Mısır tüccarlarından Botaç Hacı İbrahim kaptan, Ser Kassâbân-ı Hassa Hacı İsmail Ağa, Hasan kaptan ve Hataboğlu Hacı Davud'un kalyonları İstanbul yakınında Ayastefanos'ta gümrük kol kayıkları tarafından kontrol edilmişlerdi. Dört kalyonun toplamda 18.950 *zenbil* Mısır pirinci, 999 *ferde* kahve ve diğer Mısır malları ile yüklü olduğu Sultan I. Abdülhamid'e bildirilmiştir.¹³⁰ Yine 1798 Haziran'ında sultana bilgi veren yazışma Mısır'dan erzak dolu bir kalyonun İskenderiye limanından yola çıkarak İstanbul'a ulaştığını, iki kalyonun daha yüklenip İstanbul'a doğru yola çıkacağı haberini iletmiştir.¹³¹

Kahvenin Yemen'den Osmanlı pazarına az ulaştığı veya pirinç üretiminin çeşitli nedenlerle az olduğu zamanlarda Mısır'daki tüccarlar daha fazla kâr elde edebilmek amacıyla karaborsacılığa yönelebiliyordu. Elindeki malı bekleterek sonradan daha pahalıya satma yolunu seçen tüccarlara imparatorluk yönetimi Mısır valisi vasıtasıyla müdahale etmeye çalışıyordu. Bu müdahale sürecinde ilk adım *ibtikar* yapan (karaborsacı) tüccarların tespit edilerek ellerindeki malları uygun fiyata satmalarının sağlanması oluyordu.¹³² Bunun kontrolünü sağlamak amacıyla Mısır valisi ve kadısının İskenderiye, Reşid ve Dimyat iskelelerine güvenilir bir kişi gönderilip buralardan İstanbul'a giden kahvenin fiyatı ve nakliye ücreti araştırılıyordu.¹³³ Ama kimi zaman da daha sert tedbirler de gerekebiliyor ve cezalandırma yoluna da gidilebiliyordu. 1768 yılında İskenderiye'de aralarında Fransız konsolosluğunun tercümanının da bulunduğu yedi varlıklı tüccarın satın aldıkları çeltikli pirinci mahzenlerde bekleterek fiyatın artmasını bekledikleri ve daha sonra da bu pirinçleri İstanbul'a ve Avrupa'ya giden gemilere yüksek fiyattan sattıkları anlaşılmıştı. Bu şahısların *Tuhfetü'l-Müluk ve Dar-ı Hakk* isimli kalyonlarla İstanbul'a gönderilmeleri yolunda Kaptan-ı Derya dahil gerekli mercilere fermanlar gönderilmişti.¹³⁴

128 BOA, C.IKTS, 1644; BOA, C.BLD, 3938 (Ekim 1798 tarihli İzmir Monlası, kapıcıbaşı olup İzmir'de memuriyetle ikamet üzere olan Kara Osmanzade Hüseyin ve İzmir voyvodasına ve İzmir gümrükçüsüne ve mübaşire gönderilen hüküm).

129 BOA, C.BLD, 1156 (Rodos sancağı mutasarrıfı Hasan Bey'e Nisan 1799'da gönderilmiş hüküm).

130 BOA, Hatt-ı Hümayun (HH), 19/920 (I. Abdülhamide ait Aralık 1781 tarihli hat).

131 BOA, HH, 115/4638 (Haziran 1798 tarihli hat).

132 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 174 (Mısır valisi Hamza Paşa'ya gönderilmiş Ağustos 1765 tarihli hüküm); BOA, C.BLD, 1206 (Mısır valisi vezir Hamza Paşa'ya Ağustos 1765'te gönderilmiş hüküm).

133 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 116 (Mısır valisi el-Hac Ahmed Paşa'ya ve Mısır kadısına Haziran 1764'te gönderilmiş hüküm).

134 Mezkûr tüccarların isimleri de belgede bildirilmiştir: İskenderiyeli tercüman, Giritli Kara Musa, Giritli Hacı Murabıt, Mağribi Hacı İsa, ortağı Mağribi Hacı Abdurrahman, Tireli Acem Hacı Selim ve Selanikli Ayrancı Mehmed'dir: BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 294 (Mısır valisine, İskenderiye ve Reşid kadılarına ve vezir müşarına ileyh tarafından İskenderiye ve Reşid'de mukim olan adamları ve gümrükçülerine Mart 1768'de gönderilmiş iki hüküm); BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, nr. 8, s. 294 (Derya kapudanı vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm).

SONUÇ

18. yüzyıl boyunca payitahtın kahve, pirinç ve benzeri tahıl ihtiyacı için İskenderiye, Doğu Akdeniz'deki en büyük tedarik limanı olmuştu. Bunlara ek olarak sayısız Mısır emtiası da hem İstanbul'a hem de diğer Osmanlı limanlarına İskenderiye'den taşınıyordu. İskenderiye merkezli ticaretin ana alıcısı İstanbul halkı olmakla beraber; Avrupa, özellikle Fransa ve Batı Anadolu halkı da İskenderiye'den yola çıkan hububat, kahve, baharat ve şeker gibi gıda maddelerini ve ayrıca hasır ve keten gibi Mısır'da kaliteli üretilen ürünleri talep etmekteydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda benimsediği işeci yaklaşımı iç piyasada erişilebilir fiyatlarla yeterli miktarda ürünün Osmanlı halkına arz edilmesini gerektiriyordu. İç ticaretin yanı sıra İskenderiye aynı zamanda Avrupa limanlarına da yüksek miktarlarda kahve, pirinç ve baharat göndermekteydi. Avrupa ile olan ticaret beklenene üzere oldukça kâr getiren bir ticarî organizasyondur ve savaş veya piyasada arzın az olması gibi çeşitli sebeplerle devlet tarafından yasak konulduğu dönemlerde de bu yasakların bir şekilde delinmeye çalışıldığı devlet yazışmalarına yansımıştır. Henüz yayımlacı ve sömürgeci Avrupa ekonomisinin yaptırımlarına göre hareket etmeyen imparatorluk yönetimi, İskenderiye ticaretinin ürünlerini Osmanlı reâyâsının emrine vererek Mısır eyalet yönetimini bunu sağlayacak şekilde yönlendirmeye gayret etmişti.

İskenderiye ticaretinde öne çıkan diğer bir husus da taşımacılık için ulusal veya uluslararası bandıralı gemi kullanımına ilişkindir. Devletin genel politikası Avrupa bandıralı gemilerin taşımacılıkta birinci tercih olmaması, her zaman için ilk tercihin Osmanlı gemilerinden yana kullanılmasıydı. Ancak Osmanlı ülkesinde İskenderiye-İstanbul arasındaki ticarete artık neredeyse yarı yarıya Avrupalı gemi kullanıldığı arşiv kaynaklarının sağladığı bilgiler arasındadır. Ancak çalışmamızdaki ayrıntılı ferman kayıt ifadeleri 18. yüzyıl boyunca devletin bu noktada hassasiyetle ağırlığı iç kaynaklara vermek için çabasını aşikâr kılmaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the Eastern Mediterranean trade centred in Alexandria is explained within the framework of the following three topics: First, the nature of the goods roaming on the Alexandria-Western Anatolia-İstanbul route and their consumers were explained; then, an evaluation was made about the various goods that were banned from being sold to European traders from time to time; and finally, the efforts of state's banning the use of European-flagged ships, which started to play an important role in transportation on this commercial route, were investigated.

Coffee from Yemen and spices from South East Asia, in addition to products such as rice, lentils, chickpeas, and sugarcane produced in Egypt, were transported to both Ottoman territories and Europe through the port of Alexandria throughout the 18th century. The flow of economic activities in the Mediterranean was on the Alexandria-Izmir-İstanbul axis, and the main buyers of Alexandria trade were the people of İstanbul and Western Anatolia. In addition, other European countries, especially France, benefited from the grain grown in Egypt. The sources show that Alexandria was a centre where Egyptian products -a wide range of products from basic foodstuffs such as lentils and rice to more luxurious and rarer, coffee, and various spices- were distributed to the Ottoman domain and Europe. İstanbul was the main consumption centre of the empire and the imperial administration took it upon itself to offer some of the demanded products of the İstanbul market to the use of the people of the capital at accessible prices, both in times of wealth and in times of shortage. Food materials brought from Alexandria to Istanbul by ships in 1765 consisted of black pepper, cinnamon, medicines made of various spices, ginger, rice, lentils, chickpeas, cassia, starch, barley, henna, and three different types of sugar. Again in 1802, from Alexandria to Istanbul, safflower, henna, Egyptian thread, *günlük* gum, *derdehav*, *zamk*, barley, hyacinth, wicker, fibre, oakum, coconut, goatskin, dates, broad beans, lentils, chickpeas, sandalwood, indigo, beads, saltpetre, hemp, and leather were brought. Among the goods exported from Alexandria to Europe were four types of cotton, wheat, leather, barley, lentils, cassia, cinnamon, flax, sugar, chickpeas, and coffee. The goods unloaded in April 1773 by some European ships anchored in the port of Alexandria were cochineal, paper, tin, plum, almond, yellow tin, white tin, bead, londrine, French and plain *çuka* varieties, refined coral varieties, needles, and knives.

The main sources of the article are the *Mühimme-ı Mısır defter* series and the classification of *Cevdet* in the Ottoman Archives. The edicts sent from the centre to the Egyptian administrators are also examined and evaluated. In line with these sources, it is seen that the state tried to keep trade under control from time to time, primarily banned the export of food such as rice and coffee and tried to keep them within the country; and it is understood that it has taken measures to prevent the price increase in the empire, especially in the İstanbul market. These policies of the state should be a clear indication that it was trying to control the direction of consumer goods trade in Ottoman market. However, it seems that since the sale of coffee and rice to Europe brought more profit, the Egyptian traders did not give up selling goods to Europeans despite the prohibitions. They were inventing new ways to escape from the government control. Coffee and grain, which were forbidden to be sold/loaded to European ships in Egyptian ports, were transferred to European ships in the open sea.

Another remarkable point in the correspondence is the European ships used in the logistics of the Egyptian goods and the regulations regarding their transportation of goods. The Ottoman administration encouraged the use of *mîrî* galleons by reducing the use of European-flagged ships in the port of Alexandria for the transport of Egyptian goods to Istanbul. One of the most important reasons for this incentive was to keep food and consumer goods in the Ottoman domestic market. Government officials at various levels were assigned to pursue the matter. However, the correspondence between the central and provincial states shows that the state administration had to stretch this principle frequently due to the insufficient number of Ottoman ships.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Cevdet Bahriye (C. BH).

Cevdet Belediye (C. BLD).

Cevdet Dahiliye (C. DH).

Cevdet İktisat (C. İKTS).

Cevdet Maliye (C. ML).

Hattı Hümayun (HH).

Mühimme-i Mısır Defterleri (A. DVNS. MSR. MHM. d), nr. 1, nr. 3, nr. 5, nr. 7, nr. 8, nr. 9.

Başmuhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TSMA.d).

423/6; d.2418/78; d. 423/8; d.7017/22.

2. Tez, Makale ve Kitaplar

Ağır, Seven. "The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience". *The Journal of Interdisciplinary History* 43/4 (Spring 3013), 571-598.

Anscombe, F. F. *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. Cambridge University Press, 2014.

Arıkan, Zeki. "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan*. 279-306. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991.

Barbir, Karl. *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.

Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Bostan, İdris. "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü ve Limanı: 18. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi". *Osmanlı Deniz Ticareti*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Bostan, İdris. "Acheminement du café Yéménite de l'Égypte vers İstanbul et quelques ports de la mer Egee au xviiié siecle". *Le Commerce du Café avant l'ere des plantations coloniales*. ed. Michel Tuchscherer. 153-160. Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2001.

Dirks, Nicholas B. *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2008.

Engel, Mücahide Nihal. *Ottoman Egypt in the mid-Eighteenth Century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority*. Birmingham: University of Birmingham, Ph.D. Dissertation, 2017.

- Faroqhi, Suraiya-Akçetin, Elif (ed.). *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*. Leiden/Boston: Brill, 2017.
- Faroqhi, Suraiya. "Women, Wealth and Textiles in 1730s Bursa". *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*. ed. Elif Akçetin-Suraiya Faroqhi. 213-236. Leiden, Boston: Brill, 2017.
- Faroqhi, Suraiya. *Stories of Ottoman Men and Women*. İstanbul: Eren Yayınları, 2002.
- Genç, Mehmet. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri". *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Gran, Peter. *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*. Austin: University of Texas Press, 1979.
- Gran, Peter. "Egypt and Italy, 1760-1850 Toward a Comparative History". *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediteranean 1600-1900*. ed. Nelly Hanna-Raouf Abbas. Kahire: The American University in Cairo Press, 2005.
- Gök, Murat. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Güneş, Mücahide. *XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hanna, Nelly. *Osmanlı Kabiresinde Tüccar Olmak*. çev. Deniz Öktem. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Cilt 1 1300-1600*. çev. Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Karahasanoglu, Selim. "Challenging the Paradigm of the Tulip Age: The Consumer Behavior of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and His Household". *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*. ed. Suraiya Faroqhi-Elif Akçetin. 134-160. Leiden/Boston: Brill, 2017.
- Karasu, Hamit. *1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ayanların Rolü*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Khoury, Dina Rizk. "The Ottoman Centre versus provincial power-holders: an analysis of the historiography". *The Cambridge History of Turkey*. ed. Suraiya Faroqhi. 3/135-156. Cambridge University Press, 2008.
- Khoury, Dina Rizk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul 1540-1834*. Cambridge University Press, 1997.
- Mantran, Robert. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.
- Masters, Bruce. "Power and Society in Aleppo in the eighteenth and nineteenth centuries". *Revue du Monde Musulman et de la Medirettanee* 62/4 (1991), 151-158.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Panzac, Daniel. "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2000), 367-391.

- Panzac, Daniel. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 4/1 (Haziran 1989), 179-192.
- Pekin, Ersu. *Bir Taşıım Keyif: Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*. İstanbul: Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırma Derneği; T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015.
- Pinkerton, John. *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels vol 10*. Londra: Longman, 1814.
- Quatert, Donald. *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Taribi 1550-1922*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Raymond, Andre. *Artisans et Commerçants, au Caire au XVIIIe siècle*. Damascus: Institut Francais de Damas, 1973-1974.
- Raymond, Andre. *Cairo*. çev. Willard Wood. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Reimer, Michael. "Cevâ nibü İctima iyyetin ve İktisâ diyyetin ve Siyâ siyyetin min Tarihi'l-İskenderiyye fi'l-Karni's-Sâmin 'Aşar". *Mecelletü Külliyyeti'l-Adab*. Kahire, 1993.
- Richards, John F. "Early Modern India and World History". *Journal of World History* 8/2 (1997), 197-209.
- Salzmann, Ariel. "An Ancient Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire". *Politics&Society* 21/4 (1993), 393-423.
- Tabak, Faruk. "Doğu Akdeniz'de Ekonomik ve Ekolojik Değişim, 1550-1850". *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*. ed. Meltem Toksöz-Biray Kolluoğlu. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Thompson, Charles. *Travels Through Turkey in Asia the Holy Land, Arabia, Egypt and Other Parts*. London: The Bible and Sun, 1767.
- Utkan, Halil. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 17 Numaralı Zehair-i Rikab Defteri'ne (1788-1791) Göre İstanbul'un İaşesinin Te'mini*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Yaşar, Ahmet. *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.
- Yayalar, Feyzan. *18. Yüzyılda Güney Marmara İskeleleri ve İstanbul'un İaşesindeki Önemi*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yerasimos, Marianna. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü – Yorumlar ve Sistematik Dizin*. İstanbul: YKY Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Serap. "Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I." *Belleten* 56/217 (1992), 31-70.

Toplumsal ve Mekânsal Konumuyla Otakçıyân Mustafa Paşa Tekkesi*

OTAKÇIYÂN MUSTAFA PASHA LODGE WITH ITS SOCIAL AND SPATIAL POSITION

SERPİL ÖZCAN**

ÖZ ÖZET

Tekkeler Osmanlı Devleti özelinde değerlendirildiğinde, tarihinin her aşamasında çeşitli fonksiyonları ile öne çıkmışlardır. Kuruluş döneminde “kolonizatör dervişler” askerî yönü öne çıkan; genişleme ve refah döneminde ise âlim ve sanatkâr sülûler eğitim yönü kuvvetli tekkeler kurmuşlardır. Bu durum onları Osmanlı Devleti'nin en yaygın ilişki ağına sahip kurumlarından biri hâline getirmiştir. Bu sebeple tekkeleri toplumsal yönleri ve konumlarıyla değerlendirmek önemlidir. Nakşibendiyye tarikatına bağlı olan tekke 18. yüzyıl sadrazamlarından Köse/Bahir Mustafa Paşa tarafından kurulmuş, Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi ve ailesi tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında ihyâ edilmiştir. Bu çalışmada matbaalı bir Merkez Tekke olan Mustafa Paşa Tekkesi, arşiv belgeleri ve vakfiyelerden edinilen bilgiler ışığında, ArcGIS programı kullanılarak hazırlanmış olan haritalar ile şehir içindeki konumu, nüfusu, gelirleri, hizmetleri çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Tekkeler, Köse/Bahir Mustafa Paşa, Meşrepzâde Ârif Efendi, Arcgis, Harita.

Dervish lodges served diverse functions at every stage of the Ottoman Empire. During the foundation of the Ottoman State, they had solid military aspects. In the following periods, lodges with vital educational elements started to appear. This situation made them the most widespread and networked institutions of the Ottoman Empire. For this reason, evaluating the lodges with their social aspects and positions is essential. This study examines the Mustafa Pasha Lodge founded by a member of the Naqshbandiyya order, was founded by Köse/Bahir Mustafa Pasha in 1753 and was an essential place among the Istanbul lodges. Later on, the lodge was revived by Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi and his family in 1849. The study offers maps prepared by digital methods (ArcGIS) grounded on the information in archival sources and foundation charters. It, thus, analyzes the lodge comparatively in terms of its location, population, income and services. It aims to contribute novel perspectives to the field by looking at the Mustafa Pasha Lodge via different methods and approaches.

Keywords: 19th Century, Dervish Lodges, Köse/Bahir Mustafa Pasha, Meşrepzâde Ârif Efendi, ArcGIS, Maps.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 25 Ağustos 2022 | Date Received: 25 August 2022
Kabul Tarihi: 12 Ocak 2023 | Date Accepted: 12 January 2023

ATIF | CITATION

Özcan, Serpil. "Toplumsal ve Mekânsal Konumuyla Otakçıyân Mustafa Paşa Tekkesi". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 143-175. doi.org/10.54462/kadim.1167013

* Bu makalede yazar, yüksek lisans tez çalışmasının bulgularından yararlanmışır. Bk. Serpil Özcan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

** Doktor Adayı, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, serpilozcan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4164-0261.

GİRİŞ

Mustafa Paşa Tekkesi tasavvuf tarihi açısından yeri, 19. yüzyılda faal durumda olan matbaası ve Osmanlı Devleti'nin entelektüel hayatına katkıları ile önem arz eden bir müessesedir. Bünyesinde matbaa kurulan ilk tekke Özbekler Tekkesi olarak belirlense de biri hariç hepsi Nakşibendi Tekkesi'ne ait olan bu matbaaların en çok kitap basanı Mustafa Paşa Tekkesidir. 1866 yılında kurulmuş olan Meclis-i Meşâyih'in ilk nizamnâmesinde tekkeler kontrol ve denetim amaçlı 35 bölgeye ayrılmış,¹ Mustafa Paşa Tekkesi de 9 tekkenin bağlı olduğu 20 numaralı bölgenin "Merkez Tekkesi" kabul edilmiştir.

Tekke, 18. yüzyılın üç padişahı zamanında (I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa) yaşamış, üç kez sadaret makamına getirilmiş, döneminin önde gelen bir devlet adamı olan Köse/Bahir Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mustafa Paşa'nın vakıf eseri olarak kurulmuş olan tekke daha sonra Meşrepzâde Ârif Mehmed Efendi, eşi ve kızı tarafından yapılmış vakfiyelerle ihyâ edilmiştir.

Mustafa Paşa Tekkesi müstakil bir çalışmaya henüz konu edilmemiş ise de dâhil edildiği araştırmalar bulunmaktadır. Tekke bânisi Mustafa Paşa'nın vakıf eserleri hakkında, Yusuf Sağır tarafından yazılan "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri" isimli makalede vakfiyenin tekkeyi ilgilendiren bölümleri incelenmiştir. Söz konusu vakfiyede, tekkeye tayin edilen görevliler, bu kişilere tahsis edilen ücretler belirtilmiştir.

Bünyesinde sürdürülen matbaacılık faaliyetleri dolayısıyla tekke, Muharrem Varol tarafından hazırlanan ve "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri" adlı makale içinde de değerlendirilmiştir. Varol burada tekke matbaasını ayrıntılı olarak incelemiş, tekkede basılan kitapların dökümünü sunmuştur. Tekkenin matbaası ayrıca Mustafa Uzel tarafından "İstanbul'da Tekke Matbaaları: Basılan Eserlerin Kaynakçası" adlı makalede ele alınmaktadır. Daha özet bilgilerin yer aldığı bu çalışma ile Varol'un makalesinde belirtilen, basılan kitap adetleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Mustafa Paşa Tekkesi'ni ele alan bir başka çalışma ise Baha Tanman tarafından *İstanbul Ansiklopedisi* maddesi olarak hazırlanan "Mustafa Paşa Tekkesi" makalesidir. Yazar kuruluşundan itibaren tekkenin tarihini özet hâlinde verdikten sonra mimari ve topoğrafik niteliklerini anlatmaktadır.

Otakçıyân/Otakçılar Mustafa Paşa Tekkesi'ni bütün veçheleri ve çevresiyle, özellikle İstanbul tekkeleri arasındaki konumuyla değerlendiren müstakil bir çalışma henüz yapılmamıştır. Böyle bir değerlendirmeyi hedefleyen bu makalenin yeni araştırmalar için farklı bir perspektif sunacağı ve daha geniş çalışmaların yapılmasına bir basamak olacağı düşünülmektedir.

1. 19. Yüzyıl Tekkelerine Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde ve sonrasında tasavvuf ehli ile yakın ilişki içinde olduğu pek çok kaynakta ifade edilmiştir. Âdeta her Osmanlı padişahının adıyla birlikte anılan bir mutasavvıf bulunmaktadır. 1925'te kapatılmalarına kadar faaliyet gösteren tekkeler çok çeşitli fonksiyonları ve üstlendikleri görevleri ile Osmanlı toplumunun önemli mekanizmaları arasında sayılmışlardır.² Onların bu etkisine mukabil, devletin takip ettiği

1 Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâyih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/247-248.

2 Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekke ve Zâviyeler* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 45.

siyaset de tarikatların yayılış ve gelişiminde etkili ve belirleyici olmuştur. Desteklenen tarikatlar ihtiyaç dönem ve durumlarına bağlı olarak farklılaşmış, buna bağlı olarak kapatılan tekkeler olduğu gibi (Bektaşî Tekkeleri)³ kurulması teşvik edilen tekkeler de (Şazeli Tekkeleri)⁴ olmuştur.⁵

Padişahlar, paşalar, vezirler, sadrazamlar, şeyhülislamlar tekkelerin kurulmasını çeşitli sâiklerle teşvik etmiş, desteklemiş ve hatta müdavimi olmuşlardır. III. Selim (1789/1807) bir tekke kurmuş, 3 tekkeyi de ihyâ etmiştir. II. Mahmud (1808/1839) yine bir tekke kurmuş, 19 tekkeyi onarmış ve ihyâ etmiştir. Sultan Abdülaziz (1861/1876) 2 tekkeyi ihyâ etmiştir. II. Abdülhamid (1876/1909) ise Şazeliyye'ye ait bir tekke inşa ettirmiş, 17 tekkeyi de ihyâ etmiştir. Genel olarak yaklaşık 65 tekke Osmanlı padişahları tarafından ihyâ edilmiştir. Tekkelerin 98'i tekke mensupları, 78'i devlet erkânı tarafından yaptırılmıştır.⁶ Tekkeleri ihyâ edip onaran, genişleten devlet adamları arasında valiler, şehreminleri, kaptan-ı deryalar, vezirler ve sadrazamlar gibi üst düzey yöneticiler bulunmaktadır.

Evkaf Nezareti tarafından tutulan defterlerde tekkelerin inşa veya tamir kayıtlarının yanında, çeşitli zamanlarda ve muayyen günlerde yapılan yardım ve ihsanlara dair bilgiler verilmektedir.⁷ Her sene düzenli olarak yapılan bu yardımlar bazen bölgelere, mesela Galata bölgesi tekkelerine⁸ özel olabilmektedir. Bu defterler, tekkelerin hangi sokak veya mahallede olduğuna dair konum bilgileri vermekte, "*filanca çeşmenin karibinde*" yahut "*falan camiin derûnunda*" benzeri ifadeler tekkelerin çevrelerindeki diğer mekânlarla ve muhitlerle etkileşimine dair ipuçları sunmaktadır. Bu özellikleri ile tekke listeleri, şehir ve mahalle çalışmalarına ek bir kaynak durumuna gelerek, mahalle konum ve sınırlarının belirlenmesinde kullanılabilir.⁹

Defterlerde tekke mensuplarına veya şeyhlerine verilen maaş-ödeneklerden de söz edilmektedir. Merkezileşmenin ve tekkelerin yapısının değişimi sebebiyle 19. yüzyıl tekkelerine mahsus olduğu düşünülen şeyhlerin maaş alma durumunun aslında çok daha erken dönemlerde¹⁰ de görülen bir uygulama olduğunu Barkan'ın araştırmalarında görmek mümkündür. Barkan 16. yüzyılın başlarında yapılmış nüfus ve vergi tahrirlerini ihtiva eden defterlerde

- 3 Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).
- 4 "II. Abdülhamid, Zâfir el-Medenî için Beşiktaşta Ertuğrul Tekkesi olarak da bilinen tekkeyi yaptırmış, tekkenin zengin bir vakıf gelirine sahip olmasını temin etmiş, kendisi de sık sık buradaki âyinlere katılmıştır." Ahmet Murat Özel, "Şazeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/387-390.
- 5 Mustafa Kara, "Osmanlılarda Tekke Siyaseti", *Hareket* 5/109-110 (1974).
- 6 Serpil Özcan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumları*, 201-212.
- 7 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Defterleri (EV.d.), nr. 10824, nr. 2833; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.e.), nr. 930/19.
- 8 2. Mahmud kızlarının düğün törenlerinde ve oğlunun sünnetinde özellikle Galata bölgesi tekkelerine ihsanda bulunmuştur. BOA, Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri, (EV.HMH.d), nr. 8203.
- 9 Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 149-176.
- 10 "Vakıf varidat ve masarîf defteri: III. Murad'ın Medine fukarası, cüzhanları, müderrisleri, şeyhleri ve tekke ve müsafirhanelerde sakin fakirler ve köleler için tesis ettiği imaret vakfı emvalinden Mısır eyaleti dahilinde Mansure, Menufiye, Buhayra vilayetleri ve mülhakatı köylerdeki müsakkafat icar bedellerinden, arazi haracı ile yetişen mahsulat ve hububat bahasından yapılan varidata ve imaret-i levazım ve mühimmatı için vuku bulan mübayaat ile vakıf memur ve mensuplarına tevzi edilen maaş ve vazifeler vs. mütenevvi masarîfa dair defter." BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.d.), 1369, 29 Zilhicce 1007 (23 Temmuz 1599). "Antalya'da Mevlevî Dergâhında duagü olan İbrahim'in vefatıyla Antalya İskelesi mahsulünden almakta olduğu maaşının dergâhın şeyhi Şeyh Mehmed Halife'ye tevcih edildiğine dair berat sureti." BOA, TSMA.e., 736/70, 10 Rebiülâhır 1034 (20 Ocak 1625).

3299 şeyh, şeyhzâde, kayyum, talebe ve mütevellinin maaş kaydının yer aldığını ifade etmektedir.¹¹ Bu maaş belgelerine bir örnek vermek gerekirse: Halvetiyye'nin Cerrahiye kolunun kurucu şeyhi Nureddin Cerrahî'ye III. Ahmed tarafından geliri Simkeşhane'den sağlanmak üzere maaş bağlanması sayılabilir.¹² Nakşibendiyye'den Turhal Şeyhi Mustafa Efendi'ye cizye malından III. Selim tarafından yeterli miktarda maaş verilmesi de bir başka örnektir.¹³ Benzer şekilde maaş ve maaşlarda artış taleplerini içeren daha pek çok belge bulunmaktadır.

III. Selim döneminde başlayan yenileşme ve merkezileşme çabalarının bir neticesi olarak 1864 yılında kurulan Meclis-i Meşâyih bu karşılıklı ilişkinin yeni bir basamağıdır. Meclis, kontrol ve denetimi altına alacağı tekkeleri ve tekke mensuplarını tespit amacıyla 1866-1880 tarihleri arasında İstanbul'da bir nüfus sayımı yapmıştır. "İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukûatı Defteri" adıyla kayıtlı olan deftere¹⁴ göre tekkeler 35 merkez tekke belirlenerek tasnif edilmiştir.

Merkez Tekke uygulaması hakkında, Meclis-i Meşâyih'a ait nizâmnâmede açık bir hüküm bulunmamaktadır.¹⁵ Merkez tekkelere bağlanmış tekkelerin, coğrafi konumlara göre belirlendiği ifade edilse de farklı coğrafi konumlardaki tekkelerin de bir araya getirildiği görülmektedir.¹⁶ Bölge tasnifi ve merkez tekke seçiminin tarikat ayırımına gidilmeden yapıldığı görülmektedir. Bölgeler yer yer içe geçmiş durumdadır (Bk. Harita 1). Civar tekkeleri üzerinde denetim hakkına sahip olan merkez tekkeler, Meclis-i Meşâyih ile irtibatı sağlayan ara mekânizma görevi görmektedir.¹⁷

11 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İÜİEM* 23/1-2 (1962-1963), 242.

12 Mustafa Özsaray, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 169.

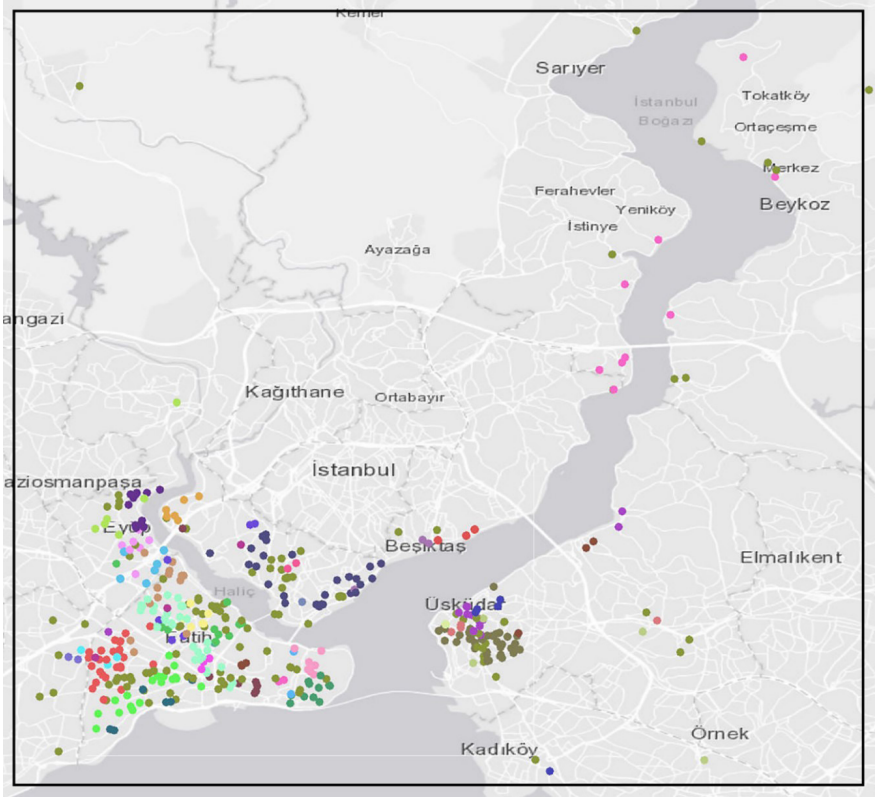
13 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 210/11288, 29 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791).

14 BOA, Kâmil Kepeci (KK.d.), 6290. (1283 yılında tutulmaya başlanmış 1297 tarihinde tamamlanmıştır.)

15 Muharrem Varol, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnâmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 23 (2010), 39-68.

16 Özcan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları*, 53-54.

17 Aydın, "Meclis-i Meşâyih", 247-248.

Harita 1: Bölgelere Göre Tekkelerin Dağılımı;
Tekke Bölgelerinin İç İçeliği (Her bir renk farklı bir bölgeyi göstermektedir.)

“Merkez Tekâyâ Talimatnâmesi”ne göre tekkeler sıkı bir kontrole tabi tutulmuşlardır. Neredeyse bir devlet memuru statüsüne getirilen merkez tekke şeyhleri vekil bırakmadan tekkelerinden ayrılamıyorlar ve bölgelerindeki tekkeler hakkında düzenli olarak her ay Meclis-i Meşâyih’e rapor veriyorlardı. Nüfus Vukûatı Defterinin tutulduğu dönemde Merkez Tekkelerin postnişini olan kişiler aşağıdaki tabloda verilmiştir¹⁸ (Bk. Tablo 1).

18 Bu bilgiler hazırlanırken Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi’nin 1875-76 yılında hazırlamış olduğu “İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî” isimli eserden de faydalanılmıştır. Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, *İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî*, (İstanbul: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_Koo75, 1292 (1875/76)).

Tablo 1: 1866 İtibariyle Merkez Tekke Şeyhleri

MERKEZ NO:	TEKKENİN ADI	POSTNİŞİN
1	Yenikapı Mevlevihanesi	Osman Salahuddin Dede (ö. 1304)
2	Merkez Efendi Dergâhı	Şeyh Hafız Mehmed Emin Efendi (ö. 1290)
3	Silivrikapı civarındaki Nakşî Bâli Tekkesi	El-Hacc Ali Efendi (ö.?)
4	Koca Mustafa Paşa Tekkesidir	Eş-Şeyh Es-Seyyid Mehmed Rızaeddin Efendi (ö. 1309)
5	Yedikule civarındaki Sünbüliye'den Mirahur Tekkesi	Şeyh Hafız Mehmed Nazif Efendi (ö. 1312)
6	Horhor'da Kalenderhane Tekkesi	Ahmed Efendi (ö.?)
7	Koksa civarındaki Sadiyye'den Abdüsselam Tekkesi	Mehmed Seyfeddin Efendi (ö. 1303)
8	Hocapaşa'da Musâ Safveti Paşa Tekkesi	Şeyh Yahya Efendi (ö.?)
9	Küçük Ayasofya'da Şabâniyye'den Şehid Mehmed Paşa Tekkesi	Eş-Şeyh El-Hacc Mehmed Hayrullah Efendi (ö. 1299)
10	Küçük Ayasofya'da Özbekler Tekkesi	Buharalı Abdullah Efendi (ö.?)
11	Eğrikapı'da Nakşibendiyye'den Emir Buhari Tekkesi	Şeyh Mehmed Tahir Efendi (ö. 1311)
12	Nureddin Cerrahi Tekkesi	Şeyh Yahya Galip Efendi (ö. 1315)
13	Sofilerde Tarikat-ı Şabâniye'den Dergâh	Eş-Şeyh Mehmed Sırrî Efendi (ö.?)
14	Çarşanbapazarı'nda Nakşibendi Murad Molla Tekkesi	Şeyh Mehmed Ârif Efendi (ö.1306)
15	Fatih'te Nakşibendi Emir Buhari Tekkesi	Halil Cemal Efendi (ö.?)
16	Unkapanı'nda Nakşibendi Ahmed'ül-Buhari Tekkesi	Şeyh Sırrî Mahmud Efendi (ö. 1294)
17	Sütlüce'de Sadiyye'den Hasırcızâde Tekkesi	Şeyh Hasan Rıza Efendi (ö. 1302)
18	Eyüp'te Kalenderhane Tekkesi	El-Hacc Muhammed Efendi (ö.?)
19	Eyüp'te Sünbüliyye'den Şah Sultan Tekkesi	Şeyh Ebulfeyz Efendi (ö. 1336)
20	Edirnekapı'da Nakşibendiyye'den Mustafa Paşa Tekkesi	Şeyh Mehmed Yahya Efendi (ö. 1297)
21	Eyüp Nişancı'da Nakşibendiyye'den Şeyh Murad Tekkesi	Hafız Feyzullah Efendi (ö. 1284)
22	Galata Mevlevihanesi	Kudretullah Dede (ö. 1287)

23	Kasımpaşa Mevlevihanesi	Şeyh Seyyid Ali Rıza Dede (ö.1324)
24	Tophane'de Kadirihâne Tekkesi	Şeyh Seyyid Mehmed Şerafeddin Efendi (ö.1302)
25	Beşiktaş Mevlevihanesi	Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede (ö.1329)
26	Beşiktaş'ta Nakşibendiyye'den Yahya Efendi Tekkesi	El-Hacc Nuri Efendi (ö. ?)
27	Fındıklı'da Sünbüliyye'den Cafer Efendi Tekkesi	Eş-Şeyh Hafız Seyyid Ahmed Şevki Efendi (ö. 1302)
28	Üsküdar'da Halvetiyye'den Nasûhî Tekkesi	Şeyh Mehmed Muhiddin Efendi (ö. 1315)
29	Üsküdar'da Nakşibendiyye'den Selimiye Tekkesi	Şeyh Mehmed Hidayetullah Efendi (ö. 1288)
30	Üsküdar'da Halvetiyye'den Aziz Mahmud Efendi Tekkesi	Şeyh Seyyid Mehmed Rüşen Efendi (ö. 1309)
31	Üsküdar Mevlevihanesi	Şeyh Mehmed Zeki Dede (ö. 1299)
32	Üsküdar Çinili Camii civarında Nakşibendiyye'den Afgani Kalenderhane Tekkesi	Şeyh Abdullah Efendi Afgani (ö. 1302)
33	Üsküdar Özbekler Tekkesi	Şeyh El-Hacc İbrahim Edhem Efendi (ö. 1321)
34	Üsküdar'da Menzilhane yokuşunda Rıfai Tekkesi	Şeyh Hafız Abdürrahim Tevfik (ö. 1311)
35	Beykoz'da Halvetiyye'den Raufî Tekkesi	Mehmed Tevfik Efendi (ö. ?)

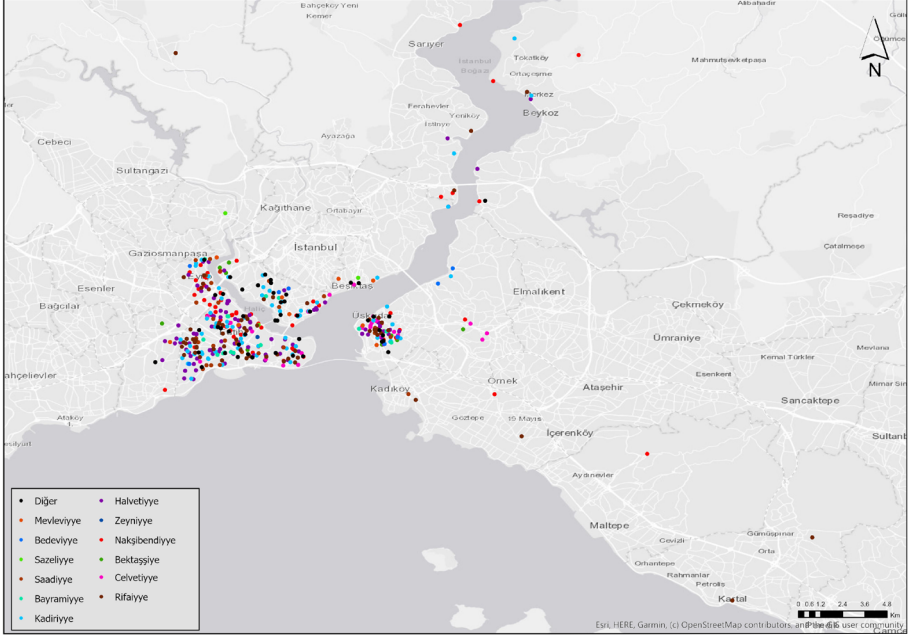
Merkez tekkeler buldukları bölgedeki tekkeleri, kendi aralarında gizli oyla seçtikleri iki kişi vasıtasıyla denetlerdi. Bu iki kişi tarafından hazırlanacak raporlar sürekli kontrol edilerek Merkez Tekke'de muhafaza edilir, her sene bu raporlardan oluşturulacak umumi ve tasdikli bir yoklama cetveli Meclis-i Meşâyih'a verilir. Meclis tekkelerde verilecek eğitim konusunu da düzenlemişti. Merkez tekkelerde, ehil olanlar arasından seçilen bir kişi, haftada birer saat tarikatların gaye ve maksatlarıyla İslam ahlakına dair vaaz vermekle görevliydi.¹⁹

2. Toplumsal Hayatta Tekkelerin Görünürlüğü

Tekkelerin toplumsal ve kültürel hayata katkılarına dair pek çok müstakil eser hazırlanmıştır. Tekkelerle irtibatlı devlet adamları, şairler, hat ve ebru üstadları, mûsikîşinâslar; mahalle, sokak ve caddelerin tekke ve derviş adları ile isimlendirmeleri vb. ulaşılan geniş kitleye işaret kabul edilebilir. Tekkelerin konukseverliği, muhtaç ve düşkünlere olan yardımları da bu bağlamda değerlendirilen çok önemli bir başka göstergedir. Tekkelerin konumları

19 Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşâyih'in Şeyhülislamlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları* 7 (1998), 97.

da şehir hayatına ve toplumsal hayata temasları bağlamında değerlendirilebilir. İstanbul'da 19. yüzyıl boyunca kurulmuş olan tekkelerin konumları aşağıdaki haritada gösterilmiştir (Bk. Harita 2).

Harita 2: 19. yüzyıl İstanbul Tekkeleri

Mensup oldukları tarikatın yaşam ve ahlaki olgunluğa erişme yöntemleri doğrultusunda insanlara ulaşan tekkelerin, dinî ve ahlaki dolayısıyla kültürel ve toplumsal hayatta etkili oldukları söylenebilir. Bunu doğrulayacak sayısal delilleri tekkelerin gelen-giden veya misafir defterlerinde bulmak mümkündür. Bunun için ayrıca, tekkelerin halk ile temaslarını gösteren en önemli faaliyetleri olan mukabele günlerine bakmak faydalı olacaktır. Mukabele günü toplumla kurulan ilişkileri anlamak hususunda somut ve tespit edilebilir bir veri olması bakımından önemlidir.²⁰ Benzer şekilde tekkelerde faaliyet gösteren ve Mustafa Paşa Tekkesi'nin de çok önemli bir özelliği olan matbaalar hem kültürel faaliyet aracı hem de topluma ulaşma yolları arasında sayılabilir.

20 Mukabele bugünkü anlamı ile, karşılıklı Kur'an tilaveti manasını taşısa da tekkelerle ilgili kısmı bununla sınırlı değildir. Mukabele ifadesi, tekke listelerinde kullanıldığı şekli ile şöyle izah edilebilir: Tekke mensupları haftanın belirli günlerinde bir araya gelerek toplantılar düzenlenmektedirler. Bu toplantıların içeriği, düzenleyen tekkeye, tekkenin mensup olduğu tarikata bağlı olarak değişmektedir. Tekke listeleri ile ilgili yapılan çalışmalarda, birkaçı müstesna, mukabele yerine "ayın" kelimesi kullanılmaktadır. Ancak "ayın" kelimesi "mukabele" ile uyumlu bir ifade değildir. Ayın, Mevlevilerin mukabelesine verilen özel bir isimdir, mukabeleye "ayın" demek, Mevleviler has bir kavramı genelleştirmek anlamına gelmektedir. Her tekkenin toplantısı-mukabelesi farklı içeriklere sahip olabileceği gibi benzerlikler de gösterebilir. Buna bağlı olarak mukabelelerin düzenlendiği yer de farklı isimler alır. Mevleviler için mukabelelerin adı "Sema", "ayın, ayin-i şerif, ayin-i evliyaullah", mukabele yerinin adı ise "Semahane'dir. Bektaşiler için mukabele "cem", mukabelelerin yapıldığı yer ise "meydan/meydan evi'dir. Halvetiler için mukabele "zikir", "devran", "hadra", Nakşibendiler için "zikir", "Hatm-i Hâcegan" olurken mukabele yeri "tevhidhane" adını alır. Haftanın bir veya birden fazla hatta her günü yapılabilen bu toplantılar belgelerde "mukabele" müşterek ismi altında toplanmıştır.

2.1. Mukabele günleri

Mukabele günlerinde, uzak yakın pek çok yerden kimseler tekkelerde toplanır Kur'an-ı Kerim tilâveti, dua, zikir ve sohbetlere iştirak ederdi. Böylece, sadece tekke mensupları veya muhipleri ile değil sıradan insanlarla da bir araya gelinir, tekke ve tasavvuf kültürünün haftalık uygulamalarla içselleştirilmesine imkân tanınmış olurdu.

19. yüzyılın son çeyreğinde “Mukabele Günleri” haritası hazırlanmış, insanlara hangi gün hangi semtte ve hangi tarıkata mensup tekkede mukabele olacağı harita üzerinde gösterilmişti. Söz konusu harita “Türkiye İstanbul haritası: Tekkeleri de gösterir.” adıyla Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Aoo6758 demirbaş ve Aoo6758 numarası ile kayıtlıdır. Önemli yerler gösterilmiş olsa da harita esasında tekkeler ve mukabele günleri işaretlenmiş bir “Mukabele Günleri Haritası”dır. Bu harita ilk olarak Gıyasettin Aytaş ve Halil Çeltik tarafından 2011 yılında yayınlanmıştır.²¹

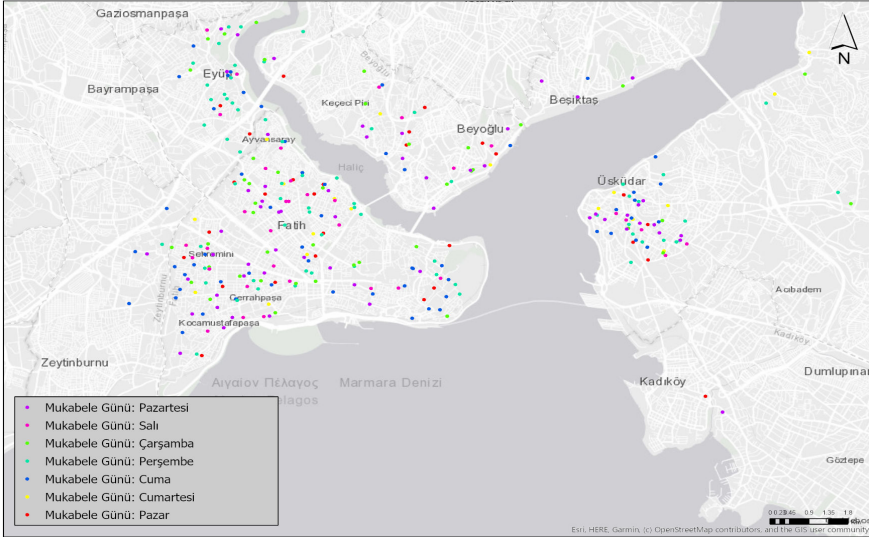

Harita 3: Mukabele Haritası

21 Gıyasettin Aytaş-Halil Çeltik, “XIX. Yüzyılda Yapılmış Bir Haritadan Yola Çıkarak Eski İstanbul’da Tarikatların Faaliyetleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 58 (2011), 89-104.

Bu çalışmada da kullanılan tekke listeleri, çoğunlukla mukabele günlerine göre oluşturulmuştur, başka bir listeleme usulü belirlenmişse bile mutlaka mukabele günleri de belirtilmiştir. Yangınlar sonrası hazırlanan listelerde dahi mukabele günü başlığı ihmal edilmemiştir. Bu durum mukabelelerin yani toplumsal hayat ile tekkelerin buluştuğu günlerin ehemmiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu ehemmiyet çift taraflıdır, yani mukabele günleri tekkeler için önemli bir tarihe işaret etse de o günleri bilme talebinde olan halkın da yönelimini göstermektedir. Örneğin bir yangın sonrasında hazırlanmış olan 1840 tarihli *“Âsitane-i Aliyye ve Bilâd-ı Selâse’de kâin el’an mevcut ve muhterik olmuş tekkelerin isim ve şöhretleri ve mukabele-i şerife günleri beyan olunur”* isimli listenin, ilgililerine: “Falanca gün mukabelesi olan şu tekke muhteriktir yani yanmış ve yok olmuştur, artık bugün bu yerde mukabele yapılmamaktadır. Bir başka tekkeyi tercih ediniz” nev’inden bir mesaj ilettiği düşünülebilir.

Aşağıdaki haritada haftanın hangi günü nerede hangi tekkenin mukabelesi olduğu belirtilmiştir (Bk. Harita 4). Mukabeleler gizli veya sadece bir zümreye mahsus değil herkese açık etkinliklerdir. Bu durum, mukabele günlerini meşru bir faaliyet olarak ilan edebilen tekkelerin toplumsal kabulünü ve halkın tekkelerle irtibatını ortaya koyan güzel bir örnektir. Mukabeleler topluca iştirak edilen, aynı gün hatta aynı vakitte gerçekleştirilen, oldukça yaygın bir faaliyet türü olarak görülebilir. Bu bakış açısı ile yapılacak bir çalışma Osmanlı toplumunun yapısı ve özelliklerine dair şimdiki kadar fark edilmemiş pek çok ayrıntıyı da gözler önüne serecektir.

Harita 4: 19. yüzyıl İstanbul Tekkelerinin Mukabele Günleri Haritası

2.2. Tekke Matbaaları

Tekkelerin halka ulaşma yolları arasında görülebilecek başka bir faaliyetleri daha bulunmaktadır: Matbaacılık faaliyetleri. İlgili müstakil çalışmalar bulunduğu için burada konuya sadece değinmekle yetinilecektir. Tekkelerin matbaalarla ilişkisi devlet eliyle kurulan Üsküdar matbaası ile başlamıştır. Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Mûsâ Efendi 1814-1817 tarihlerin-

de burada görev yapmıştır.²² İlerleyen dönemde İstanbul'da yedi tekkenin matbaa kurduğu bilinmektedir. Nakşibendiyye'ye mensup Üsküdar ve Sultanahmet'teki Özbekler, Eyüp'teki Kalenderhane, Karyağdı, Edirnekapı'daki Mustafa Paşa²³, Babialı'deki Gümüşhanevi dergâhları ve Rıfaiyye'ye mensup Kızıtaşı Rıfai Tekkesi'nde²⁴ kitap basılmıştır. Tekke matbaalarında 148 kitap basıldığı belirtilmektedir. Özbekler Tekkesi'nde 8, Karyağdı Tekkesi'nde 2, Kızıtaşı Tekkesi'nde 2²⁵ ve son olarak, aşağıda ifade edileceği üzere, bu makalenin konusu olarak ele alınan Mustafa Paşa Tekkesi'nde 113 kitap basılmıştır.²⁶

3. Mustafa Paşa Tekkesi

Sadrazam Köse/Bahir Mustafa Paşa'nın 1753 yılında yaptırdığı, kendi adıyla veya bazı tekke listelerinde sadece Paşa Tekkesi olarak anılan kurum, Edirnekapı haricinde Otakçıyân/Otakçılar denilen mevkide, Fatih'ten gelerek Eyüp Sultan semtine ulaşan eski ana yol üzerindedir. Tekkelerin bir eğitim kurumu olmalarının yanında yemek çıkaran, açları doyuran, yolculara barınak, yolda kalmışlara yatacak yer sağlayan sosyal birer merkez oldukları düşünülse Mustafa Paşa Tekkesi'nin konumu daha fazla anlam kazanacaktır.

İstanbul'un fethi sırasında II. Mehmed'in (ö. 1481) otağını kurduğu rivayet edilen bu mevkinin bir diğer adı Duatepe'dir. İskân alanlarından uzak, تنها ve mezarlıklar bölgesi de sayılabilecek olan bölgenin çevresinde tekkeler ve onların etrafına serpiştirilmiş ahşap meskenler bulunmaktadır.²⁷

19. yüzyıl İstanbul tekkelerinin tarikatlara göre dağılımları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Otakçılar bölgesini de içine alan Eyüp bölgesinde 40 civarı tekke bulunduğu görülmektedir (Bk. Tablo 2). Görüleceği üzere Eyüp, Nakşibendi tekkelerinin yoğun olduğu bir bölgedir.

22 Kemal Beydilli, "Matbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/105-110.

23 Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları* 42 (2013), 317-347.

24 İrfan Gündüz, "Gümüşhanevi Ahmed Ziyaeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/276-277.

25 Mustafa Uzel, *İstanbul'da Tekke Matbaaları Basılan Eserlerin Kaynakçası* (Ankara: Bizim Büro Matbaacılık (2019), 34.

26 Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", 317-347.

27 Baha Tanman, "Mustafa Paşa Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı ve İstanbul: Tarih Vakfı, 1993), 5/564-565.

Tablo 2: 19. Yüzyıl İstanbul Tekkelerinin Tarikatlara Göre Dağılımı

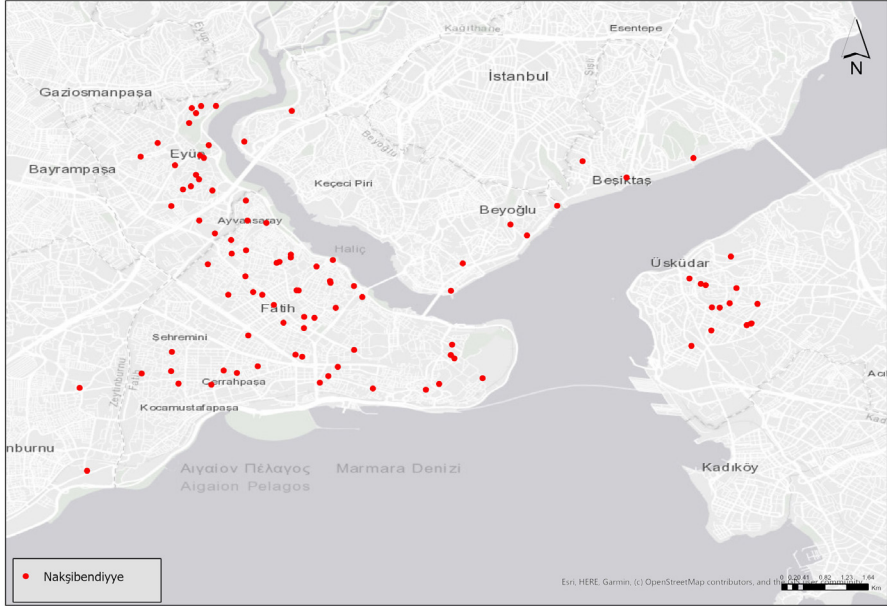
TARİKATLAR	FATİH	ÜSKÜDAR	BEYOĞLU	EYÜP	BEŞİKTAŞ	SARIYER	BEYKOZ	ZEYTİNBURNU	KARTAL
Halvetiyye	90	20	13	9	3	4	4	5	1
Nakşibendiyye	51	13	6	19	4	3	5	2	1
Kadiriyye	43	8	15	8	1	2	2		1
Rıfaiyye	36	10	3	6		2	1		2
Saadiyye	17	8	4	7					
Celvetiyye	12	16	2		1				
Bayramiyye	9	3	2	2					
Bektaşiiyye	3	6	5	2		1		2	1
Mevleviyye	1	2	2	1	2			1	
Şazeliyye	1			1	1				
Bedeviyye	1	4	2	1					

Nakşibendiyye 19. yüzyıl İstanbulu'nda dört ayrı kol ile temsil edilmektedir. Bunlar, Buhara'da neşet etmiş olan Ahrârîyye, Semerkand'da ortaya çıkmış olan Kâsaniyye, Hindistan'dan gelen Müceddidiyyeve Irak'ta başlayan Halidiyye²⁸ kollarıdır. 14. yüzyıl itibarıyla Anadolu'da görülen Nakşibendiyye,²⁹ devlet adamlarıyla da yakın ilişkiler kurmuştur.³⁰ Nakşibendi tekkelerinin İstanbul'daki konumları için aşağıdaki harita incelenebilir (Bk. Harita 5).

28 Hamid Algar, "Halidiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/295-296.

29 Hasan Demirtaş, "Nakşibendilik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfı", *Vakıflar Dergisi* 50 (2018), 23-46.

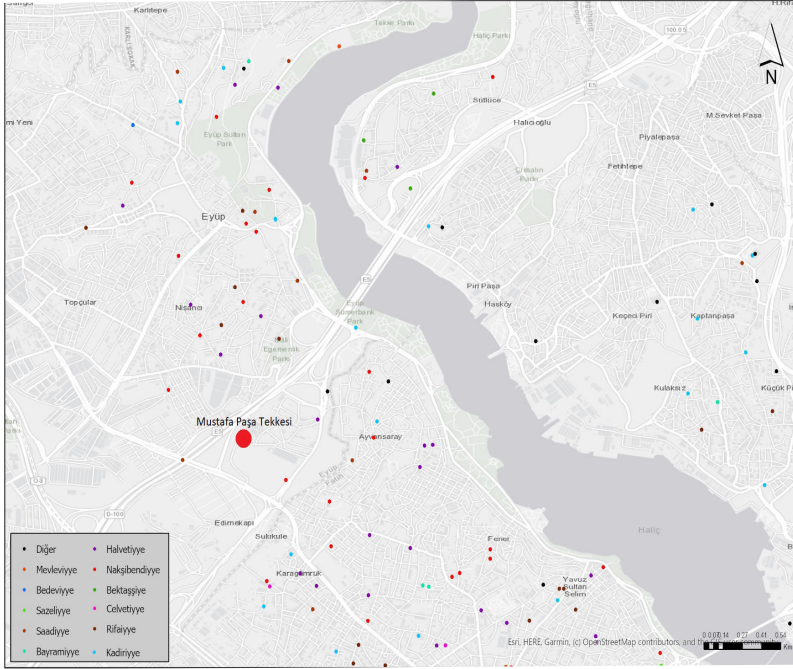
30 Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/335-342.

Harita 5: 19. Yüzyılda İstanbul'daki Nakşibendiyye Tekkeleri

Daha önce verilmiş olan Harita 2 ve Tablo 2'de görüldüğü üzere, tarikat ve tekkelerin bir aradalığı söz konusu ise de her tarikatın başka bir bölgede yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Mesela Celvetiyye'nin mekânı Üsküdar'dır denilebilir veya Galata bir Kadiri havzasıdır demek mümkündür. Eyüp ise bir Nakşibendi havzasıdır. Bu durum yani bir bölgenin bir tarikat yoğunluğuna sahip olması o bölgedeki âsitânelerin varlığı ile bağlantılı görülse de âsitânesi olmayan Nakşibendilik için bu yeterli bir açıklama değildir. Nakşibendilik, Ehl-i Sünnet inancının kuvvetli temsilcilerinden biridir ve ziyaretgâhlarını bu zümreden veliler ve sahabeler arasından oluşturduğu bilinmektedir.³¹ Buradan hareketle, semtte metfun bulunan ve asırlardır İstanbul'un önemli ziyaret yerlerinden biri hâline gelmiş olan Hz. Ebu Eyyûb el-Ensârî türbesinin, Nakşi tekkelerinin burada yoğunlaşmasının bir sebebi olduğu düşünülebilir.

31 Hamid Algar, "Tariqat and Tariq: Central Asian Naqshbandis on the Roads to the Haramayn", *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and Hijaz*, ed. Alexandre Papas vd. (Berlin: De Gruyter 2011), 21-135.

Harita 6: Mustafa Paşa Tekkesi'nin Konumu

1753'teki kuruluşundan itibaren Nakşibendiyye'nin Müceddidiyye koluna mensup olan Mustafa Paşa Tekkesi, Nakşî havzası denilebilecek olan Eyüp Sultan'da yine pek çok Nakşî Tekkesi'ne komşu bir konumda bulunmaktadır. Yakın civarında Nakşibendiyye'den Emîr Buhârî Tekkesi, Valide Sultan Tekkesi ve Sadiyye'den Paşmakçı Tekkesi, Ser/Sır Tekkesi bulunmaktadır.³² Köse Mustafa Paşa, Haşimî-birâderi Ali Efendi adlı birinden Edirnekapı haricinde Otakçılar denilen mevkiye satın alarak, buraya bir tekke-cami inşa ettirmiştir.³³ İnşaatı, 1753'te başlayıp 107 günde bitirilen tekkenin ilk şeyhinin yakınlardaki Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nin kurucusu olan zatın oğlu veya torunu olduğu belirtilmektedir.³⁴

Tekke cami-tevhidhane, harem, selamlık, mutfak, derviş hücreleri, şadırvan, kuyu, çeşme ve hazîreden müteşekkildir.³⁵ 19. yüzyıl tekke belgelerinin çoğu bunların inşa, tamir ve tefrişleriyle ilgilidir. Özellikle Evkaf Nezareti Osmanlı topraklarında bulunan bütün tekkelerin destek taleplerini değerlendirmiş, mümkün olduğunda inşa, tamir, yardım ulaştırmış hatta şeyh ve müridâna iâşe ve maaş bağlanması taleplerinin pek çoğunu karşılamıştır. Bu zâviyeden bakıldığında ihtiyaçlarını devlete yükleyen bir kurum görüntüsü verse de esasında devletin de tekkeleri işlevsel bulduğu ve aralarında karşılıklı bir dayanışmanın olduğu görülmektedir. Devlet maddi yardımlarda bulunurken tekkeler de pek çok toplumsal ihtiyacı gidermede

32 Tülay Artan, "Eyüp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/1-6.

33 Hüseyin Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864-1865), 290.

34 Tanman, "Mustafa Paşa Tekkesi", 564.

35 Baha Tanman, *İstanbul Teekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 89.

önemli roller üstlenmiştir. Arşiv belgelerine göre, Evkaf Nezareti'nin 1849 yılında Mustafa Paşa Tekkesi'nin şeyh dairesini tamir ettirdiği görülmektedir.³⁶ 1851 yılına ait ve cami-tevhidhanenin tamir masraflarını gösterir bir belge daha bulunmaktadır.³⁷ 1892-93 depreminde büyük hasar gören tekke 1893 yılında Evkaf Nezaretince tamir ettirilmiştir.³⁸ 1906'da tekke bu defa genel bir tamir-bakıma alınmıştır.³⁹

Yukarıda tekkelerin mukabele günlerinden söz edilmişti. Mustafa Paşa tekkesi için bu günler Pazar veya Perşembe olarak kaydedilmiştir. Tekke ya haftanın iki günü de mukabele yapmaktadır ya da tekke listeleri farklı zamanlardaki mukabele günlerini göstermektedir. Bir başka ihtimal ise 19. yüzyıl modernleşme döneminin duruma göre değiştirilen hafta tatili anlayışıdır.⁴⁰ 1845 ilâ 1890 yılları arasında yapılmış tekke listelerine göre belirlenmiş mukabele günleri dağılımı aşağıdaki tabloda görülebilir⁴¹ (Bk. Tablo 3).

Tablo 3: 1845-1890 Yılları Arasında İstanbul Tekkelerinin Mukabele Günü Dağılımları

TARİKATLAR	CUMA	CUMARTESİ	PAZAR	PAZARTESİ	SALI	ÇARŞAMBA	PERŞEMBE	TOPLAM MUKABELE SAYISI
Halvetiyye	37	16	46	25	24	26	31	205
Nakşibendiyye	15	6	28	9	6	8	54	126
Kadiriyye	20	12	22	12	8	23	16	113
Rıfaiyye	18	10	20	8	10	8	8	82
Celvetiyye	9	1	6	6	3	7	7	39
Bayramiyye	1	2	6	3	2	2	7	23
Mevleviyye	1	1	4	3	1	2	2	14
Saadiyye	9	4	17	13	8	3	5	59
Toplam mukabele sayısı	110	52	149	82	62	79	130	664

Tablodan da anlaşılacağı üzere haftanın her günü şehrin en ücra köşesini de içine alacak şekilde 600 civarı mukabele söz konusudur. Bazı tekkeler haftanın iki veya daha çok gününde

36 BOA, Ev.d, 13834. 29 Zilhicce 1266 (5 Kasım 1850).

37 BOA, İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL), 235/8230, 27 Cemaziyelahir 1268 (14 Nisan 1852).

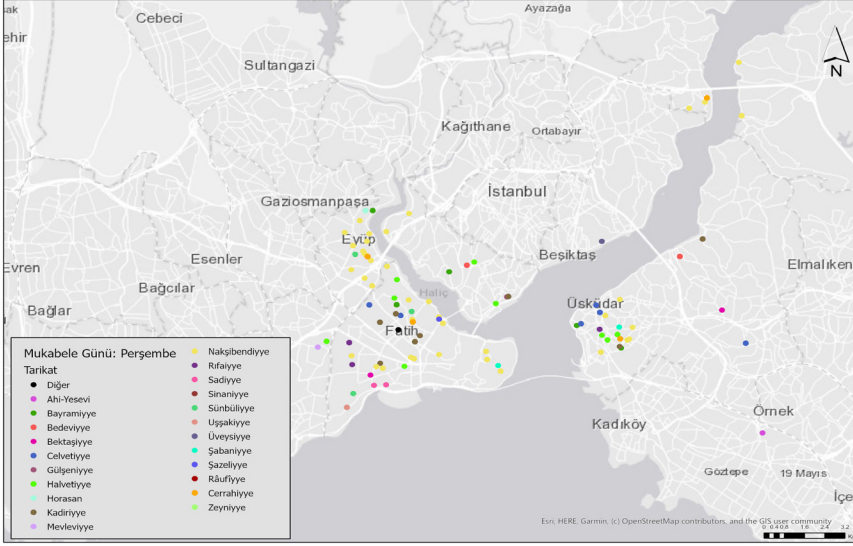
38 Tanman, "Mustafa Paşa Tekkesi", 564.

39 BOA, İrade Evkaf (İ. EV), 41/39, 23 Recep 1324 (12 Eylül 1906).

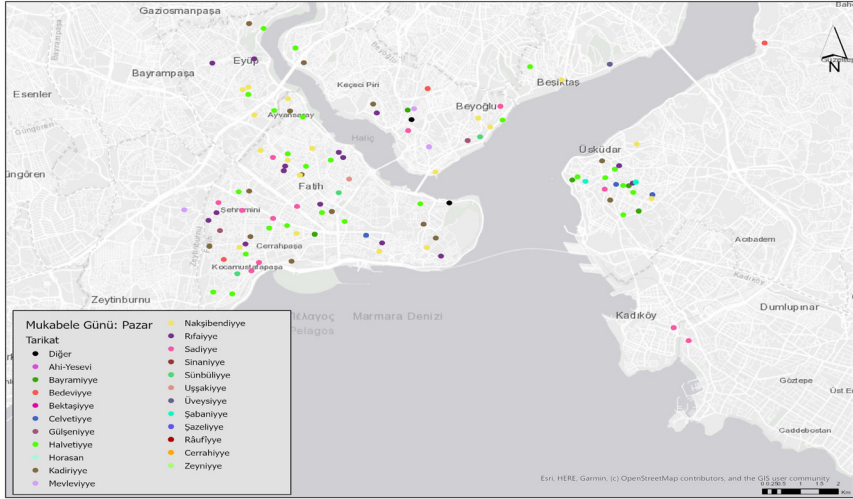
40 Sadece ihtiyaca binaen zaman zaman tatil günleri de konulduğu olmuştur. Meselâ 1820'lerde tatil günleri pazartesi ve perşembe iken 1830'larda pazar günü olmuştur. Haliyle tatil günleri bazen cuma olabilirken bazen pazartesi, bazen perşembe ve salı olabilmıştır. Tanzimattan sonra ise Müslümanların cuma, Musevilerin cumartesi ve Hristiyanların pazar olmak üzere haftada üç tatil günü ortaya çıkmıştır. Cevdet Küçük, "Hafta Tatili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/132-134.

41 Mukabele günleri belirlenirken Melekpaşazâde Kadri Bey'in 1845 civarında hazırladığı Hankâhnâmesi, Tabibzâde (Mehmed) Zakir Şükrü Efendi'nin 1875-76 yıllarında hazırladığı İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşayihî, Bandırmalızâde Ahmed Munib Efendi'nin 1880-1890 yıllarında hazırladığı Mecmua-yı Tekâyâsi kullanılmıştır.

mukabele yapmaktadır. Mesela Mevlevî tekkeleri sadece beş adet olmasına rağmen haftanın her günü mukabele yapmaktadır. Mevlevîliğin az sayıdaki tekke sayısına rağmen yüksek toplumsal etkisini mukabele sayısında görmek mümkündür. Otakçılar Tekkesi'nin de aralarında bulunduğu Nakşibendiyye tekkeleri için mukabele günü genellikle perşembedir. Bu bazen pazar da olabilmektedir ki pazar bütün tekkeler bazında en çok mukabele yapılan gün olarak dikkati çekmektedir. Aşağıdaki haritalarda perşembe ve pazar günü mukabele yapılan tekkeleri görmek mümkündür (Bk. Harita 7 ve 8).

Harita 7: İstanbul Geninde Perşembe Günü Mukabelesi Olan Tekkeler

Harita 8: İstanbul Geninde Pazar Günü Mukabelesi Olan Tekkeler

Yukarıda bahsedildiği üzere Meclis-i Meşâyih tekkeleri 35 bölgede tasnif etmiştir. Mustafa Paşa Tekkesi de 20. bölgenin merkez tekkesidir. 20. bölgeye bağlı bulunan tekkelerin buldukları mahalleler göz önünde bulundurulursa 20 numaralı bölgenin sınırlarını Babahaydar, Nişancı, Arakiyeci, Düğmeciler, Edirnekapısı dışı/Otakçılar, Defterdar, Sıraselviler, İdrisköşkü/Karyağdı ve Eyüp-Merkez mahalleleri olarak çizmek mümkündür. Bu bölgede Mustafa Paşa Tekkesi dahil 10 tekke bulunmaktadır (Bk. Tablo 4).

Tablo 4: 20. Bölgedeki Tekkeler

TEKKE	TARİKAT	NÜFUS (KADIN,ERKEK)
Edirnekapısı haricinde Kolancı Mehmed Efendi Tekkesi	Nakşibendiyye/ Bektaşiyye	4+5
Otakçılar civarında Sertarik Tekkesi	Cerrahiyye	3+4
Otakçılar civarında Sultan Osman Tekkesi	Sadiyye/Rıfaiyye	1
Otakçılar civarında Selâmi Efendi Tekkesi	Nakşibendiyye/ Rıfaiyye	2+5
Edirnekapısı haricinde Emir Buharî Tekkesi	Nakşibendiyye	7+7
Otakçılar civarında Temeşvâr Tekkesi	Cerrahiyye	2+3
Otakçılar civarında Sivâsî Tekkesi	Şemsiyye	5+5
Otakçılar civarında Şeyhülislam Tekkesi	Nakşibendiyye	2+5
Eyüp civarında Kaşgârî Tekkesi	Nakşibendiyye	4+8

İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukûatı Defteri'ne göre 1866-1880 yıllarında tekkede sadece erkek nüfus mukîm olarak 13 kişi kaydedilmiştir. 1885 yılında yapılan sayımda ise tekkeler bu defa belediye daireleri bağlamında tasnif edilmiş ve Mustafa Paşa Tekkesi 2. Belediye Dairesi'ne kaydedilmiştir. 2. Belediye Dairesi'nden kasıt Eyüp semtini de içine alan Fatih bölgesidir. Bu sayıma göre tekkede yine 13 erkek bulunmaktadır ancak bu defa 6 kadın da sayıma ilave edilmiştir.⁴² Bu kadınlar postnişîn olan kişinin ailesi olabileceği gibi tekkede mukîm kadın dervişler veya hizmetliler oldukları düşünülebilir.⁴³ Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Mustafa Paşa Tekkesi'ne bağlı tekkelerin nüfusları en fazla 14 kişiden oluşmaktadır. Bu da beklenildiği üzere, merkez tekkeye oranla daha küçük tekkeler oldukları anlamına gelmektedir. Ancak bu tekkeler arasında mekânsal olarak Mustafa Paşa Tekkesi'nden daha büyük tekkeler de bulunmaktadır, Şeyhülislam Tekkesi gibi. Yukarıda verilen ve 1885 yılına ait bir nüfus sayımından⁴⁴ alınmış olan sayılar muhtemelen tekkede hizmet eden ve daimî olarak burada kalan kişileri kastediyor olabilir. Bu durumda, gerçek sayıların bunlardan çok daha fazla olabileceği akla gelmektedir.

42 Cahit Telci, "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik", 3 Mayıs 1944: 50. *Yıl Türkçülük Armağanı* ed. İsmail Aka vd. (İzmir: Akademi Kitabevi, 1944), 203.

43 Serpil Özcan, "Arşiv Belgelerine göre Tekkelerde Kadınlar ve Görevleri", *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/2 (2022), 615-644.

44 Telci, "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik", 203.

1875 tarihli Tabibzâde'nin *İstanbul Tekkeleri Meşâyih'i* isimli eserde Mustafa Paşa Tekkesi 103 numarada ve 10 postnişin ile kaydedilmiştir. Sırasıyla Şeyh Muradzâde Şeyh Mehmed Efendi (1169/1754), Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (1188/1772), Şeyh el-Hac Mehmed Efendi (1216/1799), Hoca Ahmed Hüdaverdi Efendi (1225/1808), Şeyh el-Hac es-Seyyid Mahmud Efendi (1227/1810), Şeyh Veliyeddin Dede Efendi (1236/1818), Şeyh Mustafa Efendizade Şeyh es-Seyyid Ahmed Efendi (1265/1846), Şeyh Mustafa Efendizade Şeyh es-Seyyid Mehmed Yahya Efendi (1297/1878), Şeyh Yahya Efendi (1316/1898) şeyh olarak kaydedilmiştir. Son şeyhin adı, defterin kenarına vefat tarihi belirtilmeden “Şeyh Mustafa Efendi halifesi Şeyh Hüdaverdi Efendi” olarak kaydedilmiştir.⁴⁵

Yukarıda tekkelerin sosyal hayata katkılarına vurgu yapan “matbahlı tekkeler” tasnifinin yanında bir de tekkelerin kültürel hayata katkılarına dair bir vurgu içeren “matbaalı tekkeler” tasnifinden söz edilmişti. Otakçılar Mustafa Paşa Tekkesi'ni ilk gruba dahil eden ikram ve ihsan özelliği, tekkelerin toplumsal fonksiyonlarından kaynaklanırken bu yaklaşımın gelişmiş versiyonu olarak değerlendirilebilecek olan ikinci tasnife dahil edilmesini sağlayan ise tekke şeyhlerinden biridir. Vefatı 1297/1878 olarak kaydedilen “Şeyh Yahya Efendi” hem tekkenin tarihinde hem de tekkeler tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Mustafa Paşa Tekkesi'nde bir matbaa kurulması girişimi Şeyh Yahya Efendi'ye aittir. Matbaa bu sebeple “Şeyh Yahya Efendi Matbaası” adıyla ünlenmiş, basılan kitaplar da bu ad ile etiketlenmiştir.⁴⁶

Yahya Efendi'nin vefatından sonra, 1301/1883-84 tarihli bir belgede matbaanın Necip Efendi namında birine devredilmiş olduğu kaydedilmiştir.⁴⁷ Bu kişinin Nüfus Vukûatı defterinde “Derviş Mehmed Necip b. Ahmed” isim ve “mevlûdu: 1251/1836-37” tarihi ile kaydedilmiş kişi olduğu düşünülebilir. Bu tarihlerden hareketle matbaa kuran “Şeyh Yahya Efendi”nin hangi Şeyh Yahya olduğu da açıklık kazanmaktadır. Matbaa kuran “Şeyh Yahya Efendi” 1846 ilâ 1878 tarihleri arasında postnişin olan Şeyh Mustafa Efendizade Şeyh es-Seyyid Mehmed Yahya Efendi'dir (ö. 1297/1878).

1870-77 yılları arasında çok faal bir üretime sahip olduğu görülen matbaada⁴⁸ basılan kitaplar içinde elbette öncelikle dini ve tasavvuf içerikli eserleri saymak gerekir. Ayrıca yemek, coğrafya, Türk ve Arap edebiyatı, lisân eğitimi kitapları, tiyatro, bilim, mantık, takvim, tarih, coğrafya kitapları da basılmıştır.⁴⁹ Basılan eserler arasında Molla Fenari'nin *Füsul-ü'l-Bedayi'si*, Abdurrahman Sami Paşa'nın *Rumuzu'l-Hikem'i*, Ahmed Hamdi Şirvanî'nin *Usul-i Coğrafya-i Kebîr'i*, Şeref Hanım'ın, Selâmî'nin ve Nâbî'nin divanları, Mehmed Kâmil'in *Melceü't-tabbahîn/Mecelle-i Tabbahîn* adlı eseri de vardır. *Elektrikle Teşhis ve Tedavi ile İlaveli Telgraf Risalesi* başlıklı iki eserin ise dönemin iki önemli bilimsel buluşuna dair olması dikkat çekicidir. *Emsâlü'l-Lokman Fi Tezhibi'l-Ezhân* isimli eserin arkasına

45 Tabibzâde Mehmed Sükrî Efendi, “İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyih'i”, s. 33 a.

46 “Şeyh Yahya Efendi Matbaası”, Bir Zarf İçerisinde Şemsi Matbaası (18 adet), Ahmed Midhat Efendi Matbaası (12 adet), Tercüman-ı Hakikat Matbaası (19 adet), Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası (11 adet), Kırkanbar Matbaası (6 adet), Basiret Matbaası (5 adet), Ceride-i Havadis Matbaası (14 adet), Şeyh Yahya Efendi Matbaası (21 adet) ve Tahir Bey Matbaasında (9 adet) Basılan Eserler Hakkında Toplam 115 Adet Bibliyografik Bilgi Fişi, (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Mtf_56475, tarihsiz).

47 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, (MF MKT), 82/5, 4 Muharrem 1301 (5 Kasım 1883).

48 Varol makalesinde Yahya Efendi Matbaasından basılan eserlerin ayrıntılı bir dökümünü sunmaktadır. Varol, “19. Yüzyıl İstanbul'unda Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri”, 335.

49 “Şeyh Yahya Matbaası”, Bir Zarf İçerisinde, Mtf_56475.

Fransızca aslının da basılması önemlidir.⁵⁰ Bu kitapların izini süren bir çalışma ne yazık ki yapılmamıştır. Oysa, Nakşî-Halidî koluna mensup bir başka matbaalı tekke, Gümüşhanevî Tekkesi'nde basılan 60'a yakın kitap Orta Asya'da Hokand'a kadar ulaştırılmıştır.⁵¹ Bu denli yoğun kitap basan Mustafa Paşa Tekkesi kitaplarının rotası araştırılmalı, Anadolu'ya veya Nakşibendiyye'nin köken ülkesine ulaşan kitapların olup olmadığı belirlenmelidir.

Mustafa Paşa Tekkesi, Melekpaşazâde'nin *Hankâbnâme*'sinde (1846), Tabibzâde'nin *İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyih*'inde (1875), Bandırmalizâde'nin *Mecmuâ-yı Tekâyâ*'sında (1889), Ahmed Muhyiddin Efendi'nin *Tomâr-ı Tekâyâ*'sında (1901) ve Yeşilzâde'nin *Rehber-i Tekâyâ*'sında (1920) yer almaktadır.

3.1. İlk Bâni Köse/Bahir Mustafa Paşa (ö. 1178/1765) ve Vakfiyesi

Bâhir, Köse ve Mirâhur lakaplarıyla da anılan Mustafa Paşa, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın kethüdâsı olan Sofu Abdurrahman Paşa'nın (ö. 1715)⁵² oğludur ve Çorlu'da dünyaya gelmiştir. Kıpırcıbaşılık, mirahûrluk, valilik ve sadrazamlık yapmış ancak birkaç kez sürgüne gönderildikten sonra ölüm cezasına çarptırılarak bedeni Midilli'ye,⁵³ kesik başı Edirnekâpı haricindeki Otakçılar'da yaptırdığı Mustafa Paşa Tekkesi hazîresine defnedilmiştir.⁵⁴

Osmanlı halkının vakıf kurma geleneğine Mustafa Paşa da katılmıştır. Mustafa Paşa'nın beş vakfiyesinin sûretleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) 739 numaralı defterin bir ve on bir numaralı sayfaları arasında kayıtlıdır.⁵⁵ Belge 1753 yılının Mart, Nisan, Mayıs ayları arasında düzenlenmiştir. Bu tarih, Paşa'nın I. Mahmud'un Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa⁵⁶'nın tavsiyesiyle sadarete ilk getiriliş yılıdır.

Paşa'nın ilk hayratı olarak vakfiyesinde adı geçmeyen, Edirnekâpı ile Rami arasında 1752 yılında inşa ettirdiği çeşme sayılmalıdır.⁵⁷ Vakfiyelerine göre ise Mustafa Paşa, İstanbul'da Eyüp Otakçılar semtinde bir cami ve kendi adıyla anılan bir Nakşibendi⁵⁸ zâviyesi inşa ettirmiş, Karaköy'de "Kurşunlu Mahzen" olarak bilinen "Yeraltı Mahzeni"ni cami hâline getirmiştir. Bu mescid Bandırmalizâde Ahmed Munib Efendi'nin *Mecmuâ-yı Tekâyâ*'sında Maktul Mustafa Paşa Zâviyesi olarak adlandırılan başka bir Nakşibendi tekkesidir.⁵⁹ Mustafa Paşa Eyüp'te bulunan bir başka Nakşibendi tekkesi olan Şeyh Murad Efendi Tekkesi'ni de ihyâ etmiştir. Bu yapı, 17. yüzyılın dördüncü çeyreğinde, Anadolu Kazaskeri Çankırılı Damad Mustafa Efendi tarafından medrese olarak inşa edilmiş ancak 1715'te bâninin oğlu

50 Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", 336. Eserin görüntüsü için: Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", 33.

51 Sherzodhon Maxmudov, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'nin Eserlerinin Özbekistan'daki Nüshaları", 1. *Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. İhsan Günaydın vd. (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 147-149.

52 Yusuf Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", *Vakıflar Dergisi* 40 (Aralık 2013), 55-86.

53 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, 290.

54 Mücteba İlgürel, "Mustafa Paşa, Köse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 345-346.

55 Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", 56.

56 Hacı Beşir Ağa da kendi adıyla anılan bir Nakşibendiyye Tekkesi'nin bânisidir.

57 İlgürel, "Mustafa Paşa, Köse", 347.

58 Nakşibendiyye: Birçok kolu bulunan bu tarikat Buhâralı Muhammed Bahâeddin (ö.791/1389) tarafından kurulmuştur. Osmanlı'da sırasıyla Ahrâriyye, Müceddidiyye ve Halidiyye kolları etkili olmuştur. Ahrâriyye kolunu Emir Buhârî, Müceddidiyye kolunu Murad Buhârî, Halidiyye kolunu ise Abdulfettah el-Akrî İstanbul'a getirmişlerdir. Algar, "Nakşibendiyye", 342-343.

59 Bandırmalizâde Ahmet Münib, *Mecmuâ-yı Tekâyâ* (İstanbul: Alem Matbaası, 1308/1892), 13.

Şeyhülislam Damad Ebu'l-hayr Ahmed Efendi tarafından tekke olarak değiştirilmiştir.⁶⁰ Mustafa Paşa, türbe ve zâviyeye bazı hizmetleri yürütmek üzere görevliler tayin etmiş, vakfiyesinde ücretlerini de belirlemiştir.⁶¹

Bunun yanında Mustafa Paşa, III. Murad devri ricâlinden Câfer Ağa'nın Eyüp'te Kızıl Mescid yakınında yaptırdığı Cafer Ağa Dârülhadis⁶² dershanesini mescit hâline getirmiş ve buraya da görevliler atamıştır. Bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alan Sofya'da da Hacı Hamza Mahallesi'nde bir çeşme yaptırmış ve Divâne Davut köyünde bir camiye tamir ettirmiştir.⁶³ Ayvansaray'ı de Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği Bahçekapı'daki İskele Mescidi'ne bir minber ilave ederek mescidi camiye tahvil eylediğini, tayin olunan vazifelilerin maaşları için gümrük gelirlerinden tahsisat ayırdığını belirtmektedir.⁶⁴

Köse Mustafa Paşa vakıflarının gelirlerini kendisine temlik edilen Manastır sancağına bağlı Hürpışte'nin ve Presne/Resne nâhiyesinin vergileri ile buna bağlı mukataaların gelirlerini ve ilave olarak 5000 kuruşunu⁶⁵ vakfetmiştir.⁶⁶ Bu vakfiyelere göre cami ve tekleden oluşan külliyyeye bu iki ayrı fonksiyona göre görevliler tayin edilmiştir.⁶⁷

Bu görevli tahsisinden iki önemli bilgiye erişmek mümkündür: İlki cami ve tekke çalışanları, ikincisi ise bu kişilere ayrılmış olan ödenekler. Özellikle tekkelerdeki iş bölümüne dair fikir vermesi bakımından bu tahsisatlar önemlidir. Zira tekkelerin verdikleri eğitimlere ve faaliyetlerine dair fikir edinmek, postnişin olanların biyografilerinden⁶⁸ veya kaleme aldıkları hatırat ya da günlüklerden⁶⁹ mümkün iken iç işleyiş ve yapısı hakkında ancak bu vakfiyelerden bilgi edinilebilmektedir. Görevlilerin çeşitliliği, miktarı ve aldıkları ücretler de tekkenin hizmet alanı, bu alanın genişliği ve vakfın ölçüsü hakkında fikir vermektedir. Burada Mustafa Paşa Tekkesi'ne çok yakın bir konumda bulunan Şeyh Murad Efendi Tekkesi (Bk. Tablo 5-6) ile bir mukayese yapılacaktır. 1182/1768 ile 1189/1775 yılları arasında tayin edilen görevliler ve ücretleri aşağıdaki gibidir.⁷⁰

60 Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri*, 89.

61 Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", 60-61.

62 Ali Yardım, "Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârülhadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/529-532.

63 Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", 60-61.

64 Ayvansaray'ı, *Hadikatü'l-Cevâmi*, 291.

65 Kuruş: Birçok ülkede kullanılmış Osmanlı devletinde ise kuruş/kuruş olarak tanınmış para birimi. İlk defa 1687 yılında sultan II. Süleyman döneminde kullanılan kuruş, zaman içinde pek çok defa tağşişe uğramış, içerdiği gümüş ayarı değiştirilmek suretiyle kıymeti de değiştirilmiştir. 100 kuruş = 1 lira paritesine dayanan para birimi Cumhuriyet döneminde de korunmuştur. Şevket Pamuk, "Kuruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/458-459.

66 Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", 57; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), 739, s. 1-2.

67 Sağır "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", 59.

68 İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984).

69 Mustafa Salim Güven, "Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme", *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012), 105-142.

70 BOA, Bâb-1 Defteri Haremeyn Muhasebesi, (D. HHM.d.), nr. 21662/3, s. 2-3-4.

Tablo 5: Mustafa Paşa Tekkesi Görevlileri ve Ücretleri

MUSTAFA PAŞA TEKKESİ		YEVMIYYE/AKÇE	AYLIK/ AKÇE
1	İmâm	15	450
2	Hatîb	10	300
3	Mü'ezzin	10	300
4	Kayyım ⁷¹ ve sirâcî ⁷² ma'a ferrâş ⁷³	8	240
5	Devir-hân ⁷⁴	4	120
6	Bevvâb-ı zâviye ⁷⁵	4	120
7	Mü'ezzin-i salâ	4	120
8	Râh-ı âbî ⁷⁶	4	120
9	Ders-i âm	40	1200
10	Şeyh-i zâviye	80	2400
11	Vazîfe-i hücurât-ı zâviye, 16 aded	Hücre başı: 5 akçe, Toplam: 80	2400
12	Ta'âm-bahâ-i zâviye	120	3600
13	Vazîfe-i sebilci ⁷⁷	4	120
14	Tabbâh-ı zâviye ⁷⁸ , 2 nefer	Kişi başı: 10 akçe, Toplam: 20	600
15	Hatm-i hâcegân ⁷⁹	120 (Haftada 2 gün)	960
16	Kennâs-ı kenîf ⁸⁰	5	150
17	Bevvâb	4	120
18	Du'âgü ⁸¹	3	90
	Yekûn	535	12390

71 Kayyım: Temizlik, eşyayı korumak ve bakımını yapmak vb. işler yapan görevli. *Kubbealtı Lügati*, "Kayyım" (Erişim 25.06.2022).

72 Sirâcî: Kandilleri yakmakla görevli kişi. *Kubbealtı Lügati*, "Sirâcî" (Erişim 25.06.2022).

73 Ferrâş: Temizlik görevlisi. *Kubbealtı Lügati*, "Ferrâş" (Erişim 25.06.2022).

74 Devirhan: Bir vakıfta devamlı olarak Kur'an okumak ve hatim indirmekle görevli kimse. *Kubbealtı Lügati*, "Devirhan" (Erişim 25.06.2022).

75 Bevvâb: Tekke ve cami kapılarını açıp kapamakla görevli kişi. *Kubbealtı Lügati*, "Bevvâb" (Erişim 25.06.2022).

76 Râh-ı Âb: Su yollarını tamir eden ve çeşmelere gidecek su miktarını düzenleyen kişidir. Sağır, "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri".

77 Sebilci: Su dağıtmakla görevli kimse. *Kubbealtı Lügati*, "Sebilci" (Erişim 25.06.2022).

78 Tabbâh: Aşçı. *Kubbealtı Lügati*, "Tabbâh" (Erişim 25.06.2022).

79 Hatm-i Hâcegân: Nakşibendiyye tarikatının özellikle Halidiyye kolunda uygulanan bir zikir şekli. Reşat Öngören, "Hatm-i Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/476-477.

80 Kennâs: Tekke, han, misafirhane gibi yerlerde helâ temizleyicisi. *Kubbealtı Lügati*, "Kennâs" (Erişim 25.06.2022).

81 Duagü: Dua etmekle vazifeli kişi. *Kubbealtı Lügati*, "Duagü" (Erişim 25.06.2022).

Tablo 6: Şeyh Murad Efendi Tekkesi Görevlileri ve Ücretleri

ŞEYH MURAD EFENDİ TEKKESİ		YEVMIYYE/AKÇE	AYLIK/ AKÇE
1	İmâm-ı sâni	8	240
2	Mü'ezzin-i sâni	8	240
3	Kayyım ma'a ferrâş	5	150
4	Devir-hân	12	360
5	Bevvâb-ı cami	8	240
6	Dersiyeye-i Buhârî ⁸²	10	300
7	Hatm-i hâcegân	20	600
8	Bahâ-i hulviyât ba'de'l-hatim ⁸³	20	600
9	Bahâ-i buhûr der-eyyâm-ı hatim ⁸⁴	5	150
10	Vazîfe-i buhûrî ⁸⁵	4	120
11	Ta'âmiyye-i fukarâ der-eyyâm-ı hatim ⁸⁶	60	1800
12	Vazîfe-i tabbâh-ı ta'âm	10	300
13	Vazîfe-i hücurât-ı erba'a	Her bir oda için 4 akçe Toplam: 16	480
14	Hâfız-ı kütüb-i mevküfe	3	90
15	Hâdim-i şebeke ⁸⁷	3	90
16	Hâdim-i mahall-i murâkabe ⁸⁸	12	360
17	Kennâs-ı kenîf	4	120
18	Du'âgû	30	900
	Yekûn	238	7140

Tablo 5'te görüleceği üzere Mustafa Paşa Tekkesi'nde 16 görevli kaydedilmiştir. Tekkenin bir günlük masrafı Hatm-i Hâcegân ve yiyecek giderleri de dahil 535 akçedir. Şeyh Murad Efendi Tekkesi ise verilen dersler, mekânsal farklılıklar, Hatm-i Hâcegân akabinde yapılan ikram ve teşrifata dair harcamalara rağmen 13 görevli ve 238 akçe, yani Mustafa Paşa Tekkesi'nden daha az görevli ve yarısı kadar bir gidere sahiptir.

İki tekke arasındaki görevlilerde farklılıklar vardır. Her ikisinde de imam ve müezzin varken hatip sadece Mustafa Paşa Tekkesi'nde bulunmaktadır. Mustafa Paşa Tekkesi'nde toplu

82 Buhârî dersi: Buhârî'nin (ö. 256/870) Kur'an-ı Kerim'den sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen, sahih hadisleri toplayan eserinin okutulduğu ders.

83 Hulviyât: Hatm-i Hâcegân sonrası dağıtılan tatlılar.

84 Hatim günlerinde kokusu için yakılan ve tüterek yanınca etrafa güzel bir koku yayan öd ağacı, amber, günlük gibi maddeler, tütsü.

85 Buhârî: Tütsü yakmakla görevli kişi. *Kubbealtı Lüğati*, "Buhârî" (Erişim 25.06.2022).

86 Hatim günü ihtiyaç sahiplerine dağıtılacak olan ikramlar.

87 Şebeke: Türbelerde ziyaret mahfilini çevreleyen muhafazalı kısım.

88 Murakabe mahalli: Tekkelerde dervişlerin yalnız başlarına ibadet ettikleri halvet odaları.

ders okutmak için bir dersiam istihdam edilmesine rağmen bir medrese hüviyetine sahip Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nde Buhari dersinin olduğu belirtilmekle iktifa edilmiştir. Hatm-i Hacegân giderleri Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nde fukaraya yapılacak ikramlar ziyadesi ile eklenmiştir. Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nde hücre ve oda hizmetleri için ayrı ödenek ayrıldığı hâlde Mustafa Paşa Tekkesi'nde bu masraf mutfak giderlerine ayrılmıştır. İki tekkenin büyüklüklerini kişi sayısı bağlamında mukayese etmek gerekirse Mustafa Paşa Tekkesi'nde 13 erkek 6 kadın mukîm iken, Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nde 16 erkek 14 kadın mukîmdir. Buradan anlaşıldığına göre Şeyh Murad Efendi Tekkesi daha büyük bir nüfusu barındırmakta, Mustafa Paşa Tekkesi ise çok misafir ağırlamaktadır. Bir ek bilgi olarak, her iki tekkenin 20 yıl sonraki yani 1797-98 yıllarına ait kayıtlarında da aynı durum devam etmekte, görevli ve giderlerin aynı seviyede kaldığı görülmektedir.⁸⁹

Camide devamlı surette Kur'an okuyacak ya da sürekli dua ile meşgul olacak bir görevli tayin olunması vakıf sahiplerinin isteği üzerine oluşturulmuş görevlerdir. Bunun yanında kandil ve tütsü yakmak, şebeke ile ilgilenmek gibi işler çok kalabalık, geleni gideni tükenmeyen, sığınanı ve hizmet bekleyeni çok olan tekkeler için gerekli işlerdendir. Bunun yanında işsiz güçsüz ve muhtaç olarak tekkelere sığınan insanlar açısından düşünüldüğünde ise hiçbir bedel ödemediği takdirde barınan, bu kurumları birer "miskinler tekkesi" durumuna düşürebilecek olan kimseleri, iş yapıp faydalı hâle getirmek için de oluşturulmuş olabilir. Nihayetinde sorumluluk vermek ve üstlenmek insanları olgunlaştıran bir yöntemdir. Miskinleri sokaktan alarak tekkelerde barındırmak ve halka eza edecek bir hâle mahal vermemek de yeterince önemli bir işlemdir. Tekke vazifesi ön plana çıkan Mustafa Paşa Tekkesi'nden farklı olarak camii vazifesi öncelikli olan ve yine Mustafa Paşa vakfiyesinde adı geçen Kurşunlu Mahzen'de imam dışında Yasinhan, Fetihhan, Nebehan, devirhan, sermahfil, mu'arif, na'than, dersiam, eyhü'l-kurrâ ve ayrıca üç müezzîn⁹⁰ gibi çok geniş cami görevlileri ilavesi vardır. Görevlilerin farklılaşmasından yola çıkarak, tekkeden tekkeye değişen hizmet alanlarını belirlemenin mümkün olduğu görülmektedir.

Şeyh Murad Efendi Tekkesi görevlileri arasında yer alan "Hâfız-ı kütüb-i mevkûfe" vakıf kütüphanelerinde görevli kimse anlamına gelebileceği gibi aynı isim Mevlânâ'nın *Mesnevî* adlı eserini ezberleyen kimselere de verilmektedir. Bu görevlendirme Nakşî tekkeleri için dikkat çekicidir. En önemlisi Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi olmak üzere İstanbul'da Eyüp Hatuniye Tekkesi'ni de dahil edersek Nakşibendiyye'ye mensup üç Mesnevi hane vardır. Kaynaklar Nakşibendiliği anlatırken Nakşî tekkelerinde *Mesnevî* okutulduğuna dair bilgiler vermektedir. Nakşî silsilesinin on sekizinci Şeyhi Yakub Çerhi'nin (ö.1447) *Mesnevî*'nin ilk 18 beytinin şerhini yaptığı *Risâle-i Nâiyye* isimli bir eseri bulunmaktadır. *Tefsir-i Yakub-ı Çerhi* isimli eserinde ise Fatiha suresi ile son iki cüzü işaret olarak tefsir ederken *Mesnevî*'ye atıflar yapmıştır. Bu sebeple Yakub Çerhi "Mevlâna" sıfatı ile ünlenmiş ve Nakşibendi Silsilesine bu sıfatıyla eklenmiştir.⁹¹ Mustafa Paşa Tekkesi'nin böyle bir görevi olmadığı görülmektedir. Ancak bu iki tekkenin kurucu şeyhleri arasındaki akrabalık bağı ve mekânsal yakınlıkları müşterek dersleri akla getirmektedir.

89 BOA, Bâb-1 Defteri Haremeyn Muhasebesi (D. HMMH.d.), nr. 21740, s. 6-7-8.

90 BOA, D. HMMH. d, nr. 21662/3, s.4.

91 Ahmet Câhid Haksever, *Yâ'küb-ı Çerhi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009).

Verilere göre Mustafa Paşa Tekkesi'nin şeyhine günlük 80 akçe yani aylık 2400 akçe ödenmektedir. Bu oran Kurşunlu Mahzen şeyhinin ücreti ile eşit miktarda iken Murad Buharî Tekkesi şeyhine ödenen miktarın 4 katıdır. Bunun sebebi ilk iki tekkenin bizzat Mustafa Paşa tarafından ihdas edilmiş olması, Murad Buharî Tekkesi'ne ise ancak ihyâ edici bir vakıf tahsis etmesindedir. Buna ek olarak şeyhin haftada 5 gün ders yaptığını ve bu dersler başına da günlük 40 akçe olmak üzere ek ücret aldığı görülmektedir. Haftada 5 günden ayda 20 gün eden bu derslerin tekkenin şeyhine kazandırdığı ek gelir aylık 800 akçedir. Bu durumda şeyhin aylık geliri 3200 akçeye çıkmaktadır.

Tekkenin 16 hücresi olduğuna göre 16 kişilik bir derviş topluluğunu barındırma imkânına sahip olduğu söylenebilir. Ancak tekkede 16 kişi de görevlidir. Görevliler ile hücrede kalanlara ayrı tahsisat belirlendiği bilgisinden hareketle, görevlilerin hücrelerde kalmadıkları, tekke dışında yaşadıkları, sadece hizmet ve çalışmak için tekkeye geldikleri düşünülebilir. Bu durumda tekkenin gün içindeki nüfusunun, sadece erkekler olarak, 32 kişiye çıktığını söylemek mümkündür. Bu hücrelerde kalan dervişler için günlük 5 akçe ayrılmıştır, Murat Buharî Tekkesi'nde kalanlara ise günlük 4 akçe tahsis edilmiştir. Sırf konaklamak için tekkeye gelenlere verilen günlük harçlıklar ihtiyacı olanlar için düşünülmüş olmalıdır. Böylece tekkeye sığınan kimsenin sokakta kalmaması sağlanarak ihtiyaçları karşılanmış olmaktadır.

Tekkede iki aşçı bulunmakta, bunlar da günlük 10'ar akçe almaktadır. Aşçıların aylık ücreti 300'er akçe üzerinden yıllık toplam 7300 akçedir. Temizlik görevlisi kennâsa günlük 5 akçe, aylık 150 akçe ile diğer çalışanlar bevâb ve râh-ı âbîden günlük 1 akçe fazla aldığı görülmektedir. Bu durumda tekkenin kapıcısı olan bevâb ve sucusu olan râh-ı âbî günlük 4 akçeden aylık 120 akçe almaktadır.

Bu durumda tekkenin maaşlar ve yiyecek masrafı dahil aylık gideri 12.390 akçedir. Yıllık sadece maaşlar ve yiyecek gideri 148.680 akçedir. Bunlara kandil geceleri ve Mevlid törenleri masrafları olarak yıllık 2600 akçe de eklenirse tekkenin yıllık masrafı yıllık 151.280 akçeye ulaşacaktır.

Tekke Miraç, Regâib ve Berat kandillerinde ortalama bir gece için 600 akçe harcamaktadır.⁹² Mevlid kandilinde ise bu rakam 800 akçeye çıkmaktadır. Mevlid gecesini için yapılan 200 akçelik fazlalık bu geceye gösterilen ihtimamın bir işareti kabul edilebilir. Tekkeye yapılan günlük yiyecek masrafınının 120 akçe olduğu düşünülürse bir gecede harcanan 600 veya 800 akçelik harcamanın gelen misafirlere sunulan ikramlar, hediyeler, buhurlar ve sair bu geceye özel harcamalar için olduğu anlaşılacaktır.⁹³ Bu da özellikle o gecelerde tekkeye gösterilen rağbetin, gelen insan sayısının miktarını tahmin etmede bir ölçü kabul edilebilir. Oldukça tenha bir yerde, mezarlıklarla çevrili bir alanda yerleşmiş olan ve yakınlarında daha pek çok tekke bulunan Mustafa Paşa Tekkesi'nin cazibe merkezlerinden biri olduğu düşünülebilir. Mustafa Paşa Tekkesi'nin şeyhi, haftanın 5 günü ders vermektedir, buna mukabil pazartesi ve perşembe günleri Nakşibendilere mahsus mukabele demek olan "Hatm-i Hâcegân" gerçekleştirilmektedir. Bu toplantılara kimlerin katıldığı bilinemese de özel gecelerin muhtemel ziyaretçilerinin bu ders ve mukabelelere de katıldığını düşünmek yanlış olmasa gerek.

92 BOA, D. HMH.d, nr. 21662, s. 4; BOA, D. HMH.d, nr. 21740, s. 6-7-8.

93 Bir mukayese için: Muharremiyye listelerinde tekkelere senelik 30 kuruş yani 3600 (1 kuruş=120 akçe) akçe verilmektedir. Sadece bir gece için harcanan 600 veya 800 akçe oldukça yüksek bir meblağdır.

Tekkenin yapı birimleri arasında sayılan mutfak da bir başka açıdan önem taşımaktadır. Vakfiyesinde kutsal gecelere ayrılan yüksek tahsisatın büyük kısmının, o gecelerde tekkeye gelenlere veya o gün hatırına çevreye, fakir fukaraya yapılacak olan yemek ikramlarına sarf edildiği düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin tekke matbahlarını bir imaret türü kabul etmesinden hareketle iki açılı Mustafa Paşa Tekkesi mutfağının bir aşevi gibi çalıştığı söylenebilir. Araştırmacıların tekkeleri matbahlı tekkeler olarak ayrı bir tasnife tabi tutması da bu sebeptendir.⁹⁴ Tekkenin muhasebe defterlerinde mutfak gereçlerine yapılan masraf da dikkat çekici bir başka kalemdir. Bu masraflar daha çok bakır kapların kalaylanması için yapılmaktadır. Söz konusu tarihler içinde kaplar 11 kez ve 17.103 akçe ayrılarak kalaylanmıştır. Bu miktar tekkenin görevlilerinin bir ayda aldığı ücretlerden daha fazladır. Kullanım sıklığını göstermesi ve önemli bir gider kalemi olması açısından bu kalem, tekkeye gelen giden miktarına da bir işaret kabul edilmelidir.

3.2. İkinci Bâni Şeyhülislam Şâtırzâde/Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi (ö. 1858) ve Vakfiyesi

Mustafa Paşa Tekkesi'ni ihyâ eden Şeyhülislam Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi ve ailesi de vakfiyeleri ile tekkeyi desteklemişlerdir. Kuruluşundan 96 yıl sonra, 1849'da Meşrepzâde ailesi tekkeyi ihyâ için yeni vakıf tesis etmiştir.

1854-1858 yılları arasında görev yapan ve 19. yüzyılın yenilikçi şeyhülislamlarından⁹⁵ biri olan Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi, Kazasker Meşrepzâde Ali Efendi'nin torunu, müderris Şâtırzâde Emin Efendi'nin oğlu olarak 1791 yılında⁹⁶ İstanbul'da dünyaya geldi. Trabzonlu bir aileye mensup olan Mehmed Ârif Efendi, anne tarafından dedesi kazasker Ali Meşreb Efendi'ye nisbetle Meşrepzâde olarak anılmıştır.⁹⁷ Müderrislik, muhalefât kassâmlığı, vakıflar müfettişliği, Rumeli nüfus tahriri memurluğu, İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerini ifa etmiştir. 1854'te şeyhülislamlık makamına getirilmiş, 1858'deki vefatının ardından, ihyâ ettiği Otakçılar'daki Mustafa Paşa Dergâhı hazîresine defnedilmiştir.⁹⁸

Literatürde hakkında çok fazla çalışma yer almayan Meşrepzâde'nin terekesinin incelendiği makalede ise vakıflarına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁹⁹ Bu makalede inceleyeceğimiz, içinde üç ayrı yılda ve üç ayrı kişi tarafından hazırlanmış olan vakfiyenin Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi'nin tek vakfiyesi olduğu düşünülebilirse de yeni belgelerin bulunma ihtimali yüksektir.

Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler koleksiyonunda Bel_Yz_Ko889 numarada kayıtlı olan vakfiye 15 Safer 1266/1849 yılında hazırlanmıştır.¹⁰⁰ Daha önceden Mustafa Paşa tarafın-

94 Ayşe Bölükbaşı, "Osmanlı Tekkelerinde Beslenme XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri Örneği", *Vakanüvis* 3/1 (Bahar 2018), 85.

95 Zeynep Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam: Atırzade/Meşrepzâde Mehmed Arif Efendi", 1. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 65-79.

96 Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam", 65.

97 Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam", 67.

98 Mehmet İpşirli, "Arif Efendi, Meşrepzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/365.

99 Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam", 71-73.

100 *Vakfiye / Meşrebzade (Şeyhülislam) (1206-1275 H.) Arif Efendi*, (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_Ko889, s. 1-2-3-4.

dan alınan bir bahçe üzerine Mustafa Paşa Tekkesi kurulmuştu, bu vakfiye ile de dergâhın yanındaki bir mülk tekkeye ilave edilmektedir. Bu mülk, bir taraftan bostan ve diğer taraftan yol ile mahdud fevkânî,¹⁰¹ dört kapı, sofayı haiz bina ve ek olarak tek katlı iki oda, kiler ve mutfaktan oluşan bir yapılar topluluğunu içermektedir. Bu yapılar topluluğunun meyve ağaçlarını muhtevi 1960 zira taş duvar ile çevrili bir bahçesi de bulunmaktadır.

Bu mülke ilave olarak Meşrepzâde, malından 5000 kuruşu işletilmek ve elde edilen geliri tekke ihtiyaçları için kullanılmak üzere vakfetmiştir. Bu 5000 kuruş, 10'u 11,5, yani %15'lik bir kârla¹⁰² ya da borç almak isteyen esnaf vs. olduğunda kesede (bir kese: 500 kuruş) 5 kuruş kâr¹⁰³ hasıl olacak şekilde işletilecektir. Meşrepzâde vakfiyesinde 5000 kuruşluk ana sermayenin yıllık 10'u 11,5'luk neması 750 kuruştur.

Bu muâmeleler neticesinde elde edilecek kârdan senelik 20 kuruş muhasebe ile ilgilenen kimseye, yine senelik 40 kuruş kâtib ve câbî görevlilerinin maaşlarına ilave edilecektir. Bu masraflardan arta kalan para yani 5000 kuruşluk ana paranın 10'u 11,5 işletilmesi sonucu elde edilen senelik 750 kuruştan artan para, tekkenin tamirat ve bakım işlerine harcanacaktır. Eğer tamir ve bakım gerekmiyor ise bu miktar ana paraya katılacak ve oluşacak yeni meblağ üzerinden muâmele yapılacaktır.

Meşrepzâde, vakfının mütevellisi olarak Şeyh Yahya Efendi'yi belirlemiştir. Kendisinden sonra da bu vazife tekkede şeyh olacak zevâta aittir. Postnişin olan zât Hatm-i Hâcegân'dan sonra vakıf sahibinin ebeveynine, evvel ve ahirine, hayatı boyunca iki cihan saadeti için kendisine, dostlarına, evladına duacı olmalıdır. Vakıf işletilemez olur ise sermayesi mutlaka fakir fukaraya sarf edilmelidir.

Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi'nin bu vakfiyesi, açıkça görüleceği üzere Mustafa Paşa Tekkesi'nin ihyâsı, gelişmesi ve desteklenmesi üzere hazırlanmıştır. Çok geniş ve teferruatlı bir içeriğe sahip değildir. Buna rağmen vakfedilen geniş mülk, tekkenin hizmetlerini artırarak devam ettirebilmesi için önemlidir. Bu vakıftan gelen gelir çoğunlukla tekke binasının tamir ve bakımına sarf edilecektir. Mustafa Paşa'nın tekkenin bakım ve tamirine dair bir tasarrufu bulunmadığı için zaman içinde hasıl olan bu ihtiyacı Meşrepzâde vakfiyesi tamamlamış görünmektedir.

3.2.1. Meşrepzâde'nin Eşi Nâile Hanımefendi Vakfiyesi

Tarihi kesin olarak bilinemese de Mehmed Ârif Efendi, sabık şeyhülislâmlardan Sıdkızâde Ahmet Reşid'in kızını Nâile Hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten biri erken yaşta vefat eden

101 Fevkânî: Üst katı olan binâ. *Kubbealtı Lügati*, "Fevkânî" (Erişim 13. 07.2022).

102 Vakfiyeler içerisinde geçen "onu on bir buçuk hisâbı ile muâmele-i şer'iye ve murâbaha-i mer'iye ile istirbah ve istiğlâl oluna" ifadeleri muamelelerin usul ve oranlarını ifade etmektedir. "Mu'amele-i şer'iyye" de denilen bu ifadeden daha çok muâmele oranları kastedilmiştir. Muâmele oranlarının vakfiyeye göre veya zaman içerisinde farklılık gösterdiği ifade edilmektedir. Muâmele oranı daha çok ona on bir (%10) olarak kabul edilmiş, fazlası yasaklanmıştır. 1536 yılı sonlarında ise bu oran ona on bir buçuk (%15) olarak sınırlanmıştır. Bu oran zaman içinde farklılaşmış %10 ilâ %20 arasında farklı uygulamalar görülmüştür. Vakfiyelerde geçtiği şekliyle muâmele oranı genelde "ona on bir" ya da "ona onbir buçuk" olarak gerçekleşmiştir. Hüseyin Çınar, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Vakıf Paranın Kullanılmasında Aranan Şartlar", *Adam Akademi* 7/2 (2017), 156.

103 Vakfiye borç alacak şahıslardan "rehn-i kavf ve kefil-i melf" şartı ve kesesi 5 kuruş hesabıyla borç alacak kişiden, kredi için verilen para karşılığında varlıklı olan birisi kefil olarak istenmektedir. Kesesi 5 kuruş kar ile (bir kese: 500 kuruş) borç verildiğinde bu para, iadesi durumunda her 500 kuruş için 5 kuruş kâr ile iade olunacaktır. Buna ek olarak borçlunun borcu karşılayacak değerinde malı, gayri menkulü ya da değerli eşyalarını rehin olarak göstermesi gerekmektedir. Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (2004).

iki kızı ve bir oğlu dünyaya gelmiştir. Nâile Hanım eşinden beş yıl sonra 1270-1854 yılında bir vakfiye ile Mustafa Paşa Tekkesi'ni ihyâ edenler arasına katılmıştır.¹⁰⁴ Meşrepzâde'nin vakfından küçük bir miktar ile farklılık gösteren bu vakıfta Nâile Hanım 7000 kuruş vakfetmiştir. Muâmele oranı belirtilmemiş olsa da Meşrepzâde vakfiyesinde belirtildiği üzere *rebn-i kavi ve kefil-i meli yâhûd ikisinden biriyle ala-vechi'l-halâl imal ve istirbah olunup hasıl olan ribh ve nemasından* ifadesinden anlaşıldığı üzere mutâd oran dahilinde bir kâr güdülmektedir. Bu durumda *senelik ona on bir buçuk* hesabıyla bu paradan yıllık 1050 kuruş nema beklenmektedir.

Nâile Hanım vakfiyesinde Mustafa Paşa, hankâhın dervişanın taamiyelerine aylık 30 kuruş zam yapılmasını istemektedir. Bu da senelik 360 kuruşa tekabül etmektedir. Tekke şeyhinin maaşına ise aylık 20 kuruş yani senelik 240 kuruş ilave edilmesini kararlaştırmıştır. Bu zaruri harcamadan ise geriye senelik 450 kuruş kalmaktadır. Nâile Hanım kalan bu paranın ana paraya ilave ile gelirin tekkenin ihtiyaçlarına harcanmasını istemiştir. Harcanacak yerler konusunda açık bir ifade kullanılmadığından burada sorumluluk mütevellî tayin edilen postnişîne bırakılmıştır. O sırada postnişîn olan Şeyh Yahya Efendi'nin vefatını müteakip vakfın tevliyeti, Nâile Hanım'ın ekber evladına ve evladı evladına geçecektir. Nâile Hanım, Hatm-i Hâcegân akabinde vefat eden kızı merhume İffet Hanım'ın ismini yad ile hem ona hem kendisine dua edilmesini şart koşturmuştur.

Tekkenin 1849 yılından sonra yapılan ilavelerle toplam gelirini hesaplar isek: Mustafa Paşa'nın vakfiyesinden tekkeye ayrılan gelir: 151.280 kuruş; Meşrepzâde vakfiyesinden ayrılan senelik nema: 750 kuruş; Nâile Hanım vakfiyesinden ayrılan senelik nema:

$$1050 \text{ kuruş} + \text{taamiyye: } 480 \text{ kuruş} + \text{Şeyhin maaşı: } 240 \text{ kuruş} = 1770 \text{ kuruş};$$

Hepsinin toplamı olarak ise tekkenin geliri 153.050 kuruş etmektedir. Mustafa Paşa Tekkesi'nin bütçesi 2520 kuruş ve mülkü ise fevkânî ve tahtânî iki ev, mutfak ve meyve bahçesi kadar genişlemiştir. Vakıflar belli bir süre ile değil ilelebet devam edecekmiş gibi düşünülen kurumlardır yani vakıf kurma muamelesinde süreklilik esastır. Bu sebeple bütün bu süreç içinde ve tekkelerin kapatıldığı tarihe kadar bu gelir olduğu gibi muhafaza edilmiş ve sahiplerine ödenmiş olmalıdır.

Tekkenin kuruluşunda belirlenmiş olan gelir kalemlerinden şeyh ve dervişana ödenen miktarlarda ve *kitâbet ve cibâyet* görevlilerinin maaşlarında değişiklik olmuştur. 1753 yılında yazılan ilk vakfiyeye göre *şeyhin* aylık geliri 3200 akçe iken Nâile Hanım ilavesi olan aylık 20 kuruş ek ödeme görülmektedir. Bu durumda şeyhin aylığı 3200 akçe+20 kuruş olmaktadır.

Nâile Hanım dervişler için de bir ek gelir tayin etmiştir. İlk vakfiyede aylık 150 akçe alan dervişlere Nâile Hanım aylık 30 kuruş zam yapılmasını istemiştir. Bu durumda dervişlerin aylık ücreti 150 akçe+30 kuruş olmaktadır.

Meşrepzâde'nin ek gelir tayin ettiği kişiler ise *kâtib* ve *câbidir*. Yıllık geliri 5475 akçe olan kâtibe yıllık 40 kuruş, yıllık geliri 3650 akçe olan câbiye de yıllık 40 kuruş ek ödeme yapılacaktır. Bu durumda kâtibin yıllık geliri 5475 akçe+40 kuruşa, câbinin geliri ise yıllık 3650 akçe+40 kuruşa yükselmiştir.

104 Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_Ko889, s. 5-6-7.

3.2.2. Meşrepzâde'nin Kerimesi Âmine Hanımefendi Vakfiyesi

1273/1857 tarihinde Âmine Hanım oldukça dikkat çekici bir vakfiye hazırlamıştır. Bu vakfiye Atatürk Kitaplığı'nda bulunan Meşrepzâde ve eşi Nâile Hanım'ın vakfiyeleri ile birlikte arşivlenmiştir. Bu vakfiyeye göre Âmine Hanım bizzat Mustafa Paşa Tekkesi şeyhi *hankâhda hâlâ post-nişin bulunan reşadettü eş-Şeyh Hafız Yahya Efendi ibnü's-Seyyid eş-Şeyh Mustafa Efendi huzurunda vakf-ı mezkûrun tevliyeti bu zata sonra evladına ve evladı evladına verilmek suretiyle* bir vakfiye hazırlamıştır.¹⁰⁵

Âmine Hanım'ın vakfiyesi 7500 kuruştur ve *istirbah olunup* hasıl olan gelirden *her sene şehr-i rebülevvelin son cumasında İstanbul'da Haseki kurbünde kâ'in Bayram Paşa Hankâhı'nda mevlid kıraet* olunmasını şart koşturmuştur. Bu iş için ona on bir buçuk kuralı ile senelik 1125 kuruş tahsis edilmiş olmaktadır. Bu para ile mevlidhan efendiye 40 kuruş, Aşr-ı şerif tilâvet eyleyen efendilere taksim olunmak üzere 40 kuruş, dua eden zata 20 kuruş, yirmi kuruş ile üd ve gülâb, 30 kuruş ile kahve ve kömür vesaire, 330 kuruş ile yeterli miktarda şeker alınıp cemaate ikram edilmesi istenmektedir. 20 kuruş hizmet eden dervişlere, 100 kuruş misafir olan dervişlere, hankâhın şeyhine senelik yüz kuruş, mütevelliyeye 50 kuruş verilecektir. Toplam 420 kuruşluk bu harcamalar düşüldükten sonra geriye kalan 705 kuruş ana paraya aktarılacaktır.

Haseki'de bulunan Bayram Paşa Tekkesi, Bayrâmî-Himmetî, Sümbülî-Halvetî mazisinden sonra nihayet kuruluş tarikatına dönerek söz konusu tarihlerde Kadiriyye'ye mensup bir tekke olmuştur. Bir Nakşî şeyhine Kadiri tekkesinde icra olunmak üzere vakıf sorumluluğu vermek izahı kolay olmayan bir durumdur. Anlaşıldığı üzere Âmine Hanım Kadiri-meşrep biridir. Ancak vakfına mütevellî olarak Şeyh Yahya Efendi'yi görevlendirmiş, Şeyh Yahya Efendi bunu kabul etmiş, vakfiyeleri tedkik ve kabul mevkii olan Kadılık Makamı da bunu onaylamıştır. Biri Aksaray Haseki, diğeri Eyüp Otakçılar'da bulunan ve fiziki bir bağları bulunmadığı gibi farklı tarikatlara mensup tekkeler arasında kurulmuş olan bu bağ dikkate değerdir.

3.3. Tekkenin Ek Gelirleri

"İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de mevcut tekke, zâviye ve türbelere Muharremiye namıyla *Haremeyn Hazinesi'nden verilen meblağı gösterir*" müfredat defterlerinde Mustafa Paşa Tekkesi de bulunmaktadır. Bu defterler hicri yeni yılın başlangıcı olan Muharrem ayında tekkelerin sürdürdükleri Aşure geleneğine destek olmak ve yeni yıl sebebiyle hayır kapısı olarak görülen tekkelere ihsanda bulunmak amacını taşıyor olmalıdır. 1259/1843-44 yılına ait Muharremiye Müfredat Defteri'nde Mustafa Paşa Tekkesi'ne de ihsanda bulunulmuştur.¹⁰⁶ Listede yer alan bütün tekkelere 30 kuruş tahsisat ödenmiştir. Benzer şekilde 1273/1856-57 yılı Muharremiye Müfredat Defteri'nde de diğer tekkelere olduğu gibi Mustafa Paşa Tekkesi'ne de 30 kuruş ödenmiştir.¹⁰⁷ 1275/1858-59 yılı Muharremiye Müfredat Defteri'nde de aynı miktar ödemeyi görmek mümkündür.¹⁰⁸ 1277/1860-61 yılı Muharremiye Müfredat

105 Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_Ko889, s. 8-9-10.

106 BOA, Evkaf Defterleri, (EV.d), nr. 12138, s. 3.

107 BOA, Evkaf Defterleri, (EV.d), nr. 15505, s. 3.

108 BOA, Evkaf Defterleri, (EV.d), nr. 16321, s. 3.

ikramiyelerinde bir artış olmuş Mustafa Paşa Tekkesi dahil bütün tekkelere 60 kuruş ödenmiştir.¹⁰⁹ 1292/1875-76 yılı defterinde ödeme yine 30 kuruş üzerinden yapılmıştır.¹¹⁰

SONUÇ

İstanbul'u önemli yerleşim yerlerinden birine bağlayan yol üzerinde nispeten تنها bir yerde kurulmuş olan Nakşibendiyye'ye mensup Mustafa Paşa Tekkesi döneminin önemli dinî, toplumsal ve kültürel merkezlerinden biridir.

Merkez tekkeler içinde yer alan Mustafa Paşa Tekkesi, kendisine bağlı dokuz tekkede mukim olan kimselerin eğitimleri ile ilgilenmek, anlaşmazlıkları çözmek, tekkeler arası ilişkileri yönetmek gibi sorumluluklar üstlenmiştir. Yüksek sayıda tekkeden sorumlu olmak Mustafa Paşa Tekkesi'ni hem tekkeler hem de merkezi idare nezdinde ehemmiyetli kılmaktadır. Kendisine bağlı tekkelerin mensubiyet ve niteliklerini bilmek bu durumu anlamada yardımcı unsurlar olmuştur. Bu vesile ile bu makalenin bir çıkarımı olarak "Merkez Tekke" uygulamasının coğrafi yakınlık veya belli bir tarikata mensubiyet ile belirlenmediği gösterilmiştir.

Tekkenin bânisi olan Köse/Bahir Mustafa Paşa kısa süren sadrazamlık döneminde tesis ettiği vakfiyla neredeyse iki yüzyıl hizmet edecek bir müesseseyi, orada mukim olacakların görevleri, maaşları, ihtiyaçları, belirli gün ve gecelerde harcanacak miktarı, mekânın tamir ve bakım masrafları dâhil tespit etmiş olmaktadır. Diğer vakfettikleri arasında Mustafa Paşa'nın en geniş bütçeyi ayırdığı tesislerden biri Mustafa Paşa Tekkesi'dir. Sonraki asırda tekke, Şeyhülislam Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi vakfiyesi ile mekân ve bütçe anlamında genişlemiştir. Bu iki devlet adamının hayır hasenat gayretinin bir tekke üzerinde birleşmesi Nakşibendiyye'nin Osmanlı Devleti'nin yöneticileri arasındaki önemli konumuna bir işaret kabul edilebilir.

Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi'nin eşi ve kızı da bu tekke ile irtibatlıdır. Tesis ettikleri vakfiyeler ile hem tekkeye hem de tekkenin postnişinlerine olan itibarlarını göstermiş olmaktadır. Özellikle Meşrepzâde Ârif Efendi'nin kızı Âmine Hanım'ın Mustafa Paşa Tekkesi şeyhi Yahya Efendi tevliyetinde, Kadiriyye'ye mensup Bayram Paşa Tekkesi'ne dair bir vakıf tesis etmesi, tekkeler arası irtibatları göstermesi bakımından önemlidir.

Tekkede bulunan görevliler incelenmiş, başka tekkelerle mukayese edilmişlerdir. Bu inceleme sonucunda tekke görevlilerinden hareketle her tekkenin kendisine mahsus hizmet alanının olduğu, bu görev farklılıklarının yine tekke çalışanları aracılığı ile belirlenebileceği ortaya konulmuştur. Bu farklılıkların belirlenmesi ile 19. yüzyıl boyunca ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçların, dolayısıyla değişimlerin belirlenmesine katkı sağlanabilecektir. Bununla birlikte tekkelerin üstlendikleri toplumsal sorumluluklar da daha doğru anlaşılabilir. Görevlilerin çeşitliliği, miktarı ve aldıkları ücretler de tekkenin hizmet alanı, bu alanın genişliği ve vakfın ölçüsü hakkında fikir vermektedir.

109 BOA, Evkaf Defterleri, (EV.d), nr. 17470, s. 4.

110 BOA, Evkaf Defterleri, (EV.d), nr. 41124, s. 4.

19. yüzyıl tekkelerinde arasında matbaası olan nadir kurumlardan bir olarak Mustafa Paşa Tekkesi bunun yanı sıra en çok kitap basan tekke olma sıfatını haizdir. Basılan eserlerin çeşitliliği Mustafa Paşa Tekkesi'ni dönemin kültürel merkezlerinden biri hâline de getirmektedir. Yoğun matbaa faaliyetleri olan Mustafa Paşa Tekkesi'nin, modern icatları içeren bilimsel kitaplardan başlayarak tasavvufî-dinî içerikli eserler basmış olduğu, bu kitapların izini sürmenin hem tekkenin entelektüel durumunu belirlemede hem de bu çabanın ulaştığı coğrafyayı tespit etmede önemli olduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmanın, araştırmacıları çok az çalışılmış olan tekkelerin matbaa alanındaki faaliyetleri hakkında araştırmaya teşvik edeceği ümit edilmektedir.

Mustafa Paşa Tekkesi, dijital yöntemler de kullanılarak, İstanbul tekkeleri arasındaki yeri ve konumu itibarıyla çevresindeki diğer tekkelerle mukayese edilerek incelenmiştir. Makalenin hazırlanışında kullanılan yöntem yani haritalar ve tablolar aracılığı ile yapılmış olan görselleştirme, tekke tarihi alanında nadiren kullanılmaktadır. Haritalar yardımıyla ele alınan konunun daha anlaşılır olması sağlanmış, çevresi ve konumuyla birlikte tekkenin yeri bütüncül bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bir tekkeyi çevresi, benzeri diğer mekân ve kurumlarla birlikte ve mukayeseli olarak ele almak onu etraflı olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Tekkeler, içinde insanların barındığı, eğitimlerin verildiği mekânlardır. Tekkenin muhitine dair fikir edinmek, başka kaç tekke olduğunu, nerede bulduklarını ve ne kadarlık bir alana yayıldıklarını haritalar yardımıyla görmek, birbirleri ile etkileşimlerine ve halkla ilişkilerine dair fikir edinmeyi kolaylaştırmıştır. Örneğin Mustafa Paşa Tekkesi ile birlikte kaç tekkenin daha mukabele yaptığını veya mukabele yapılan tekkelerin ne kadarlık bir alana yayıldığını ve nerelerde olduklarını “görmek”, bir “ilişkiler merkezi” olan bu mekânı insan ve mekân ilişkileri çerçevesinden ele almayı kolaylaştırmaktadır.

Sonuç olarak tekkeleri, görevleri, görevlileri, nitelikleri, sayıları, yoğunlukları, sahip oldukları insanî ve maddî kaynaklar çerçevesinde hesaplanabilir veriler aracılığı değerlendirilmek, bu kurumları toplumsal yerleri, önemleri, etkileri açısından yorumlamada yeni ve somut imkanlar sunmaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim’li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Bâb-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi (D. HMH. d.), nr. 21662, 21740.

Evkaf Defterleri (EV.d.), nr. 13834, 12138, 12612, 12138, 15505, 16321, 17470, 41124.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV. HMH. d), nr. 8203.

Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 210/11288.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), nr. 235/8230.

İrade Evkaf (İ. EV), nr. 41/39.

Kâmil Kepeci (KK.d.), nr. 6290.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT), nr. 82/5.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi (TSMA. e.), nr. 966/15.

Atatürk Kitaplığı:

Bir Zarf İçerisinde Şemsi Matbaası (18 adet), Ahmed Midhat Efendi Matbaası (12 adet), Tercüman-ı Hakikat Matbaası (19 adet), Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası (11 adet), Kırkanbar Matbaası (6 adet), Basiret Matbaası (5 adet), Ceride-i Havadis Matbaası (14 adet), Şeyh Yahya Efendi Matbaası (21 adet) ve Tahir Bey Matbaasında (9 adet) Basılan Eserler Hakkında Toplam 115 Adet Bibliyografik Bilgi Fişi. Bel_Mtf_56475.

Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi. *İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî.* Bel_Yz_K0075.

Vakfiye/Meşrebzade (Şeyhülislam) (1275-1206 H.) ArifEfendi. Bel_Yz_K0889.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. (VGMA), nr. 739.

2. Tez, Makale ve Kitaplar

Algar, Hamid. "Halidiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Algar, Hamid. "Nakşibendiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/335-342. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Algar, Hamid. "Tariqat and Tariq: Central Asian Naqshbandis on the Roads to the Haramayn". *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and Hijaz.* ed. Alexandre Papas vd. 21-135. Berlin: De Gruyter 2011.

Altuntaş, Zeynep. "Sultan Abdülmecid Döneminde Trabzonlu Bir Şeyhülislam: Atırzade/Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi". *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu.* Ed. Şenol Saylan-Betil Saylan. 65-79. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016.

Artan, Tülay. "Eyüp". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi.* 12/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Aydın, Bilgin. “Osmanlı Devleti’nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşâyih’in Şeyhülislamlik’a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi”. *İstanbul Araştırmaları* 7 (1998), 93-109.
- Aydın, Bilgin. “Meclis-i Meşâyih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/247-248. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aytaş, Gıyasettin-Çeltik. Halil. “XIX. Yüzyılda Yapılmış Bir Haritadan Yola Çıkarak Eski İstanbul’da Tarikatların Faaliyetleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 58 (2011), 89-104.
- Ayvansarayî, Hüseyin. *Hadikatü’l-Cevâmi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864-1865.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tazasına Ait Araştırmalar”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-1963), 239-296.
- Bandırmalızâde Ahmet Münib. *Mecmua-yi Tekâyâ*. İstanbul: Alem Matbaası, 1308/1892.
- Bekman, Büşranur. *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Beydilli, Kemal. “Matbaa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/105-110. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bölükbaşı, Ayşe. “Osmanlı Tekkelerinde Beslenme XVI. Yüzyılda İstanbul’daki Halveti Tekkeleri Örneği”. *Vakanüvis* 3/1 (Bahar 2018), 83-112.
- Çınar, Hüseyin. “Osmanlı Döneminde Rumeli’de Vakıf Paranın Kullanılmasında Aranan Şartlar”. *Adam Akademi* 7/2 (2017), 149-165.
- Çiftçi, Cafer. “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36 (2004), 79-102.
- Demirtaş, Hasan. “Nakşibendilik’in Anadolu’da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi”. *Vakıflar Dergisi* 50 (2018), 23-46.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatu*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Gündüz, İrfan. “Gümüşhânevi Ahmed Ziyaeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14/276-277. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Güven, Mustafa Salim. “Aziz Mahmûd Hüdâyi’nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012), 105-142.
- Haksever, Ahmet Câhid. *Ya’kûb-ı Çerhî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- İlgürel, Mücteba. “Mustafa Paşa, Köse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- İpşirli, Mehmet. “Ârif Efendi, Meşrepzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/365. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kara, Mustafa. *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekke ve Zâviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.

- Kara, Mustafa. "Osmanlılarda Tekke Siyaseti". *Hareket* 5/109-110 (1974), 36-42.
- Kubbealtı Lügatı*. Erişim 25.06.2022. <http://lugatim.com>
- Küçük, Cevdet. "Hafta Tatili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Maden, Fahri. *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Maxmudov, Sherzodhon. "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi'nin Eserlerinin Özbekistan'daki Nüshaları". 1. *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 147-149. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Öngören, Reşat. "Hatm-i Hacegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özcan, Serpil. *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları*. İstanbul: Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özcan, Serpil. "Arşiv Belgelerine göre Tekkelerde Kadınlar ve Görevleri". *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/2 (Eylül 2022), 615-644. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1111797>
- Özel, Ahmet Murat. "Şazeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özsaray, Mustafa. *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Pamuk, Şevket. "Kuruş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/458-459. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sağır, Yusuf. "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri". *Vakıflar Dergisi* 40 (Aralık 2013), 55-86.
- Tanman, M. Baha. *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Tanman, Baha. "Mustafa Paşa Tekkesi". *İstanbul Ansiklopedisi* 5/564-565. Ankara: Kültür Bakanlığı ve İstanbul: Tarih Vakfı, 1993.
- Telci, Cahit. "İstanbul Tekkeleri Hakkında 1885 Tarihli Bir İstatistik". 3 *Mayıs 1944: 50. Yıl Türkçülük Armağanı*. ed. İsmail Aka vd. 197-208. İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- Uzel, Mustafa. *İstanbul'da Tekke Matbaaları: Basılan Eserlerin Kaynakçası*. Ankara: Bizim Büro Matbaacılık, 2019.
- Varol, Muharrem. "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnâmesi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 10 (2010), 39-68.
- Varol, Muharrem. "19. Yüzyıl İstanbulu'nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri". *Osmanlı Araştırmaları* 42 (2013), 317-347.
- Yardım, Ali. "Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârülhadis)". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8/529-532. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Freitag, Ulrike. *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries.*

NEW YORK: CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS, 2020. 407
SAYFA. ISBN: 9781108746205.

M.TALHA ÇİÇEK*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı Ulrike Freitag'ın 2020 yılında yayınlanan Cidde'nin tarihini incelediği *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries* başlıklı kitabını ele almaktadır. *A History of Jeddah* kitabı ince bir tarihçilik ameliyesi üzerine bina edilmiş analitik yönü oldukça kuvvetli bir metindir. Osmanlı ve Ortadoğu şehir tarihi, Hicaz tarihi ve okyanus ve liman kentleri tarihi gibi alanlarda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Türkçe'ye tercümesi durumunda geniş bir okuyucu kitlesine hitap edeceği kuşkusuzdur.

Anahtar Kelimeler: Cidde, Hicaz, Osmanlı Devleti, Ortadoğu, Şehir Tarihi.

This paper reviews Ulrike Freitag's recent book, *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (2020), is based on careful and competent historiographical scholarship. It provides a comprehensive and analytical account of Jeddah's history and fills a significant void in the literature on Ottoman and Middle Eastern urban history, history of the Hijaz, and of port cities. As such, if translated, this book would attract a much broader readership in Turkey as well.

Keywords: Jeddah, Hijaz, Ottoman Empire, Middle East, Urban History.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 4 Mart 2023 | Date Received: 4 March 2023
Kabul Tarihi: 8 Nisan 2023 | Date Accepted: 8 April 2023

ATIF | CITATION

Çiçek, M. Talha. "A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 177-180.
doi.org/10.54462/kadim.1260075

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, talhacicek@gmail.com ORCID: 0000-0003-1367-3995.

A HISTORY OF Jeddah

The Gate to Mecca in the
Nineteenth and Twentieth Centuries

Ulrike Freitag

Osmanlı Devleti'nin Hicaz Eyaleti/Vilayeti'nin de idare merkezi olan Cidde Şehri "Mekke'nin kapısı" veya "Kızıldeniz'in gelini" olarak adlandırılır. Deniz yoluyla Hint Okyanusu ve Afrika taraflarından gelen hacıların Hicaz'da karaya ayak bastıkları şehir olarak küresel önemi haiz bir bölgedir. Ayrıca Osmanlı döneminde yabancı devlet temsilcileri de burada ikamet ederlerdi. Cidde, ticari bakımdan da gerek Arap coğrafyasının diğer şehirleriyle gerekse Hint Okyanusu ve Güney Afrika kıyılarıyla kuvvetli bağları olan bir coğrafyaydı. Bütün bunlar, Ulrike Freitag'ın Suudi şair Talal Hamza'nın *Cidde Ğayr* [Cidde farklıdır] şiirine de atıf yaparak ifade ettiği gibi, şehri Arabistan yarımadasında kozmopolitanizmiyle diğer mekânlardan farklılaşan bir karaktere sahip kılmıştı. Bu farklılık iddiası şehir kimliğinin de bir parçasına dönüşmüştü, ki bu durum günümüzde de sürmektedir.

Hicaz ve Ortadoğu tarihi üzerine yapılan birçok çalışmada çokça anılmasına rağmen

Cidde'nin şimdiye kadar bir şehir biyografisinin yazılmamış olması dikkate değerdir. Bu bakımdan Freitag'ın son kitabı, *A History of Jeddah: The Gate to Mecca*, literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Çalışma, şehirde tarih boyunca meydana gelen sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümleri, bölgesel ve küresel dinamiklerle birlikte değerlendirip yerel-ötesi bir perspektifle tartışmaktadır. Odaklanılan tarihsel dönem 1840 yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyetiyle başlayıp 1947 senesinde Cidde surlarının yıkılmasıyla – ve şehrin tarihsel dokusunun önemli bir unsurunun yok edilmesiyle – sonlanmaktadır. Yazar, büyük çoğunluğu daha önce nadiren kullanılmış geniş bir Arapça birincil kaynak yelpazesi ile İngiliz, Fransız ve Hollanda Devletlerine ait arşiv malzemesini kullanarak çeşitli yerel aktörlerin tarihsel failliklerini ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı Türkçesinde üretilmiş kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmamış olması bu bakımdan bir eksiklik olarak zikredilebilir. Fakat Osmanlı dönemine ait çok sayıda Arapça kaynağın kullanılmış olduğunu da belirtmek gerekir.

Giriş ve sonuç bölümleri de dahil olmak üzere kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. Anlatı, metnin temel iddiasının daha iyi anlaşılmasını sağlayacak çok sayıda fotoğraf, tablo ve haritayla zenginleştirilmiştir. Oldukça kapsamlı bir şekilde kaleme alınan giriş bölümünde yazar, “Neden Cidde” sorusuyla başlamakta ve Cidde’nin günümüzde dahi diğer Arabistan şehirlerinden farklı, “toleranslı” bir havası olduğunu ifade etmektedir. Kitabın sonuç bölümünde “Cidde farklı” temasına yeniden dönülmekte, bunun son yıllarda yeniden tedavüle sokulduğu ve şehir kimliğinin bir parçası olmaya başladığına değinilmektedir. Bu çerçevede, kitabın yazılış amacı da şehrin insanlarının bu kadar “çeşitli” bir atmosfer kurmayı nasıl başarabildiklerinin tarihte izlerini sürmek olarak belirlenmektedir. Çalışma şehir tarihi üzerine yapıldığı için ve Ciddeliler de bunun merkezinde bulduklarından dolayı Ciddeli olmanın anlamı da kitabın ilk sayfalarında tartışılmaktadır. Yine bununla bağlantılı olarak, Hacc ibadetinin Cidde’nin gündelik yaşamındaki etkisi ve önemi de tartışılmaktadır. Zira “Hacıları misafir etmek” de kozmopolitan kültürün oluşmasında önemli bir etki oluşturan hadiselerdendi[r].

Kitabın ikinci bölümü Cidde’nin Hz. Osman tarafından 647 yılındaki kuruluşundan ve zaman içinde Mekte’nin liman şehri olarak ortaya çıkışından modern dönemdeki gelişmelere kadar olan tarihine odaklanır. Bu bölümde Hint Okyanusu ve Akdeniz ticaret bağlantılarıyla Cidde’nin ticari konumuna özel bir vurgu yapılmaktadır. Burada, deniz ve okyanusları mekanlar arasındaki bağlantıların merkezi olarak konumlandırılan okyanus tarihi yaklaşımlarının [*oceanic history*] etkisi fark edilmektedir. Ayrıca, 16. yüzyılda cereyan eden Osmanlı-Portekiz savaşları, Süveyş Kanalı’nın açılması, Hindistan-Avrupa ticareti gibi okyanus networklerini ve dolayısıyla Cidde’nin ticaretini etkileyen hadiseler de yer verilmektedir. 18. yüzyıl sonunda vuku bulan işgali, Mehmet Ali Paşa’nın idaresi, Şerif Hüseyin İsyanı ve Suudilerin kenti 1924 senesinde ele geçirmeleri gibi hadiseler de birinci bölümde konu edilmektedir.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde Cidde tarihinin insanî ve mekânsal boyutlarına ışık tutulmaktadır. Üçüncü bölüm, tüccarlar, şerifler, köleler gibi şehirli nüfusun öne çıkan gruplarına hasredilmiş olup bunların şehre göç ve yerleşme tarihleri konu edilmektedir. Mesela, Cidde kölelerinin hem Kafkas hem de Afrika kökenli oldukları, önemli tüccar ailelerinin zamanla İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelip buraya yerleştikleri gibi nüfusun çok katmanlı dokusunu ve çeşitliliğini ortaya koyan hususlara vurgu yapılmaktadır. Şehrin nüfusunun önemli bir segmentini oluşturan kölelerin gönüllü ve zorunlu göç ile bölgeye gelmesi/getirilmesi gibi hususlara da bu bağlamda değinilmektedir.

Dördüncü bölüm, Osmanlı modernleşmesinin Cidde’de şehir mekanının yeniden organize edilmesine nasıl etki ettiğini konu edinmektedir. Yerel güçlerin, ahalinin ve resmi makamların süreç içerisindeki rolleri ele alınmaktadır. Varoş mahallelerinin bu dönemde ana şehir mekanına nasıl entegre edildiği, buralarda yaşayan nüfusun nitelik açısından diğer kısımlardan ne kadar farklı olduğu hususu da dikkate alınmak suretiyle analiz edilmektedir. Bu bölümde, şehrin tarihsel harita ve fotoğrafları derinlemesine incelenmiş, şehrin mekânsal organizasyonu bu şekilde görsel malzeme üzerinden de tartışılmıştır.

Beşinci bölüm ise şehrin toplumsal bileşenlerinin birbiriyle ilişkisini sağlayan, hanelerden loncalara, dini ve kültürel toplu etkinliklere kadar bir takım kurum, aktör ve etkinliklere odaklanmaktadır. Şii Müslümanlar tarafından organize edilen aşure gününden 1920’lerde

şehir hayatına giren futbola toplu etkinlikler bu bölümün konusudur. Cidde toplumunun bel kemiğini oluşturan hane [ava'il] evlilik stratejilerinden ticari ilişkilerine kadar detaylı bir şekilde incelenmektedir. Aynı çerçevede şehirdeki farklı etnik grupların oluşturduğu dayanışma grupları ve bu grupların liderliği üzerinde durulmaktadır.

Altıncı bölüm, Cidde'nin ekonomik hayatının kurucu unsurlarından olan hac ve ticaret konularını merkeze almakta, bunların birbiriyle olan ilişkisini ortaya koymakta ve daha küçük iş kollarının dahi nasıl bu iki temel sektörle irtibatlı olduğunu vurgulamaktadır.

Kitabın son bölümü şehrin nasıl yönetildiğini incelemektedir. Vilayet ve imparatorluk/ulusal ile yerel toplum/idare arasındaki ilişkiler katmanlı bir yönetim perspektifinden hareketle ele alınmaktadır. Albert Hourani'nin eşraf siyaseti [the politics of notables] yaklaşımından da izler bulabileceğimiz bu bölümde Osmanlı ve Şerif Hüseyin (1916-1924) idareleri zamanın şehir eşrafının yönetsel kararlarda etkin ve belirleyici rolü vurgulanırken Suudilerin şehri ele geçirmesiyle bu durumun değişmiş olduğu anlatılmaktadır. Özellikle Osmanlı ve Şerif dönemleri için devleti toplum içinde ilişkisel bir özne olarak konumlandırmak daha ufuk açıcı perspektifler sağlayabilirdi. Cidde gibi merkezden uzak yerlerde devletin kendini çoğunlukla yerel toplumsal ilişkilere içkin bir özne olarak kurduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı devleti sadece merkezi idareden maaş alan memurlardan ibaret üst bir yapı ya da kararlarıyla yereli etkileyen bir merkez olarak değerlendirmemek gerekir. Bunun en belirgin yansımasını Cidde şehrinin en önemli sosyal unsurları olan şeriflerle devlet arasındaki simbiyotik ilişkide görebiliriz. Bu gruplar bir taraftan toplumsal aktörler olmakla birlikte öte taraftan devleti temsil eden figürlerdir. Bir taraftan devleti var ederken öte taraftan devletle var olabilirler. Bütün kurgusu "ilişkisel" üzerinden olan böyle bir metinde bu ilişkilerde devletin tezahür biçimi daha fazla vurgulanabilirdi. Bu hususun metin boyunca çoğunlukla ihmal edilmesi çalışmanın en dikkat çeken eksiğidir. Osmanlı belgelerinden yeterince istifade edilmemiş olması bunun temel sebebi olsa gerektir.

Yıldız, Aysel – Spyropoulos,
Yannis – Sunar, Mehmet Mert
(ed.). *Payitaht Yeniçerileri:
Padişahın “Asi” Kulları 1700-1826.*

İSTANBUL: KİTAP YAYINEVİ,
2022. 427 SAYFA. ISBN: 978-
605-105-221-2.

EYÜP ENSAR DAL*

ÖZ ABSTRACT

Bu değerlendirme yazısı, İstanbul ve taşra bağlamında yeniçerilerin dünyasını ve onların bağlantı ve ilişkilerini tarihsel özellikler olarak ele alan “Payitaht Yeniçerileri: Padişahın “Asi” Kulları 1700-1826” başlıklı derleme kitabını incelemektedir. Kitap, yeniçerilerin çeşitli kaynaklar aracılığıyla kurduğu kurumsal ve özel ilişkileri bütüncül bir yaklaşımla ele alıyor. Bu değerlendirme, kitabın mevcut literatüre katkısını analiz etmenin yanı sıra, derlemede kullanılan metodolojiyi ve kaynakları da değerlendiriyor ve her bir bölümün içeriğini tartışıyor.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeriler, İstanbul, Taşra, Osmanlı İmparatorluğu, Gerileme Paradigması.

This review examines the edited volume titled “Payitaht Yeniçerileri: Padişahın “Asi” Kulları 1700-1826” [Janissaries of the Porte, The Rebellious Subjects of the Sultan, 1700-1826] which delves into the world of Janissaries and their connections and relationships as historical subjectivities in the context of İstanbul and the countryside. The book explores institutional and private relationships established by the Janissaries through various sources and with a holistic approach. In addition to analyzing the contribution of the book to the existing literature, this review also evaluates the methodology and resources used in the compilation and discusses the content of individual chapters.

Keywords: Janissaries, İstanbul, Countryside, Ottoman Empire, Decline Paradigm.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

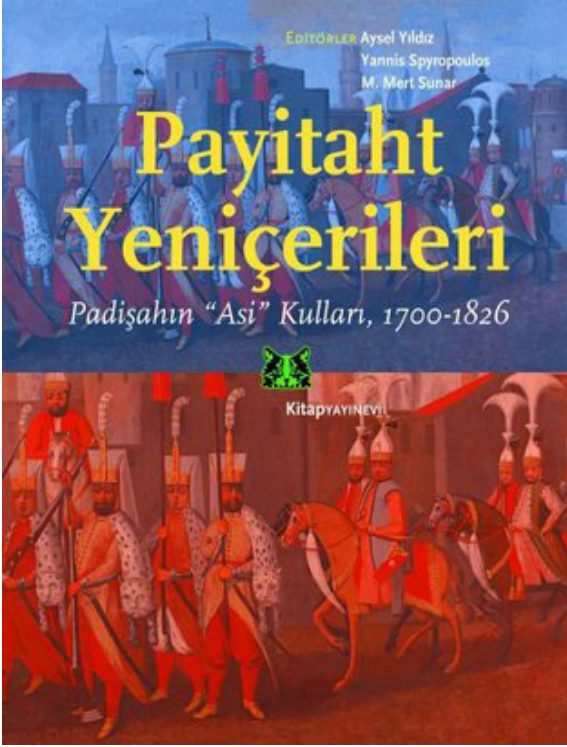
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 27 Şubat 2023 | Date Received: 27 February 2023
Kabul Tarihi: 28 Mart 2023 | Date Accepted: 28 March 2023

ATIF | CITATION

Dal, Eyüp Ensar. “Payitaht Yeniçerileri: Padişahın “Asi” Kulları 1700-1826”. *Kadim* 5 (Nisan 2023), 181-185
doi.org/10.54462/kadim.1257337

* Doktora Öğrencisi, Arş. Gör., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eyup@metu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5106-5128.

Yeniçeri ocağının ve yeniçerilerin Osmanlı tarihi çalışmalarındaki, özellikle gerileme paradigması literatüründeki “marjinalleştirilmiş” ve “suçlanan” konumu toplumsal bir bileşen olarak incelenmelerini ve anlaşılma durumlarını çoğu zaman zorlaştırmıştır. Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos ve Mehmet Mert Sunar’ın bireysel çalışmalarıyla da katkı sundukları 1700-1826 yılları arasını kapsayan bu derleme çalışma, İstanbul merkezli yeniçeri gerçekliğini anlamlandırmak üzere bireysel deneyimleri de içeren yeni bir çerçeve oluşturmayı hedeflemektedir. “Janissaries in Ottoman Port-Cities: Muslim Financial and Political Networks in the Early Modern Mediterranean (JaNet, Osmanlı Liman Şehirlerinde Yeniçeriler: Erken Modern Akdeniz Dünyasında

Müslümanların Finansal ve Siyasi Bağlantıları)” isimli proje kapsamında yürütülen bir ekip çalışmasının ürünü olan eser, editörlerin, kitabın genel çerçevesini anlamamızı sağlayan “İstanbul, Taşra ve Yeniçeriler” başlıklı giriş yazısı (s. 13-36) dışında sekiz bölümden oluşmaktadır.

Kitapta yer alan çalışmaların tümünde, gerileme paradigması tartışmalarının ve yapısal dönüşüm analizlerinin bir boyutu olan yeniçerilerin “bozulduğuna” veya “marjinalleştiğine” dair hâkim görüşün sorgulandığı bir anlayış ortaya konulmaktadır. Bu doğrultuda, yeniçerilerin çeşitli loncalarla, idari ve askerî kurumlarla olan bağlantıları, şehir halkı, taşra ve göçmenlerle olan ilişkilerinin tespit edilmesi, iletişim ve ticaret ağlarını anlaşılması bu edisyon kitabın temel amaçlarından biridir. Kitap, yeniçerilerin şehir ve taşra ile kurduğu bağlantılar üzerinden 18. yüzyıl İstanbul’unun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yönleriyle incelenmesine katkı sağlamayı da amaçlamaktadır. Giriş yazısında belirtildiği üzere İstanbul, yeniçerilerin geniş bir coğrafyada kurdukları bu ağların kesişme noktası olarak merkezdedir (s. 14). Kitabın münferit bölümlerinde ise mektuplar, şiirler, mahkeme kayıtları, askeri sınıflandırmalar ve ticari anlaşmalar gibi çeşitli kaynaklara dayalı olarak İstanbul’daki yeniçerilerin ailevi, ticari, sınıfsal ve kültürel deneyimleri ortaya koyulmaktadır.

“Yunan Bağımsızlık Savaşı Sırasında Ele Geçirilen İki Yeniçeri Mektubunun Düşündürdükleri” (s. 37-62) başlıklı ilk bölümde editörlerden biri Spyropoulos, yeniçerilerin aile bağları ve bireysel ilişkilenmelerinde kurumsal olarak yeniçeri ocağının rolünü değerlendirmekte ve ocak ilişkileri yanında, aynı kökenden yeniçeriler arasındaki iletişim ağını Girit özelinde örneklendirmektedir. Yunanistan Devlet Arşivleri’nde tespit edip makalenin

ekinde paylaştığı iki mektubun sahibi olan yeniçerilerin hikâyelerini Kandiye kadı sicillerine dayalı olarak takip eden yazar, mikro bir analizle kurulan ortaklıkların ve mal varlıklarının durumunu incelemiş ve bağlamsal bir değerlendirme ortaya koymuştur. Bölüm, yeniçerilerin duygusal yapılarına ve sosyal ilişkilerine odaklanırken, mektupların Osmanlı tarihi bünyesinde ben anlatıları çalışmalarına önemli katkılar sağlayabileceğini de göstermektedir.

Yahya Araz'ın kaleme aldığı “Kişisel Dünyalar, Aidiyetler ve Toplum: İstanbul'da Yeniçerilerin ve Ailelerinin Vasiyetleri (1750-1826)” (s. 63-100) isimli ikinci bölümde İstanbul mahkemelerindeki yeniçerilerin dâhil olduğu vasiyet kayıtları üzerinden, yeniçerilerin mülk idareleri, ocakla ve yakınlarıyla kurduğu ilişkiler, ticari ilişkileri, borçlanma ve hayırseverlik pratikleri hakkında önemli soruları irdelemektedir. Bu yanı sıra çalışma, yeniçerilerin hayatlarına, aile ilişkilerine ve mülkleri üzerindeki tasarruflarına bakarak yeniçerileri tarihsel özneler olarak ele alan güçlü bir metodolojik yaklaşım getiriyor. Araz'ın Osmanlı toplumunda aile ilişkileri, ölüm algısı, vasiyet ve miras meselesi hususlarındaki birikimi, bu çalışmada yeniçerilerin vasiyet kayıtlarındaki pratiklerini anlamamızın yolunu açmakta, kendi deyimleriyle “yeniçerilerin vasiyetleri herkes gibi aynı sokağı, mahalleyi ve kenti paylaştıkları hemşerilerinin kaygılarına, beklentilerine ve umutlarına ayna tutarken çok kimlikli dünyaları hakkında da ipuçları sunmaktadır” (s. 68). Bu bakış açısı, derlemenin yeniçeri dünyasını araştırmadaki kapsayıcı hedefini somutlaştırması bakımından da dikkate değerdir. Ayrıca vasiyetlerde zikredilen emtia, yeniçerilerin gündelik hayatları hakkında merak uyandıran değerli bilgiler içermektedir.

Taner Öztürk'ün kaleme aldığı “18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul Yeniçerileri” (s. 101-132) isimli üçüncü bölüm, yeniçerilerin kurduğu bağlar üzerinden şehir içinde nasıl konumlandıklarını sorgulamaktadır. Kışla dışındaki yerleşimleri ve terekeleri üzerinden yeniçerilerin İstanbul ile entegrasyonu ve yaşam pratiklerine bakan yazar, gerileme paradigması literatüründe “bozulma” olarak ele alınan yeniçeri pratiklerini özne odaklı bir yeniden değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Çalışmada *İstanbul Kısmet-i Askeriye* mahkemesine ait 1748-1750 tarihli Şeriyye Sicilleri'nden 169 yeniçeri terekisini inceleyen Öztürk, yeniçerilerin hangi esnaf loncalarında yer aldığını tablo ve grafiklerle net şekilde ortaya koymaktadır. Böylece yeniçerilerin göçmenler ve şehrin yerlileriyle kurduğu ticari ve sosyal ilişkileri, yaşam alanlarının mekânsal dağılımını, şehir ve kışla ile bağlarını anlamamız bakımından genel bir manzara sunmaktadır. Öztürk'ün ele aldığı terekeler, yeniçerilerin kişisel eşyalarına ve gündelik yaşamlarına dair detayları görmemiz açısından Araz'ın verasetler üzerinde yaptığı çalışmayı da destekler niteliktedir.

Yeniçerilerin esnaflaşması üzerinden tartışılan İstanbul içindeki esnaf-asker hiyerarşisinin yeniçeri odaklı sorunsallaştırılmasına karşı bu derlemenin sunduğu perspektif, yeniçerilerin sosyal entegrasyonunun incelenmesi ile esnaf ve asker ilişkisini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Abdülmennan M. Altıntaş'ın kaleme aldığı “İstanbul Loncaları ve Yeniçeriler: Kayıkçı Esnafı Üzerine Bir Deneme (1677-1752)” (s. 133-156) isimli takip eden bölüm, kitabın genel dönemseller sınırlarından biraz çıkarak kayıkçıların yoklama kayıtları üzerinden yeniçerilerin kayıkçılık ile olan ilişkilerine dair önemli bulgular sunmaktadır. Çalışmaya göre, yeniçerilerin meslek grupları içindeki ağırlığı sadece güce dayalı olarak elde ettikleri sosyal bir pozisyon değildir, bu mesleklerde uzmanlaşmaları veya loncalarda kethüdâlık yapmaları yeniçerilerin yer aldıkları esnaf birimleriyle olan ilişkilerinin temsili bir boyuttan fazla

olduğunu gösteren önemli bir bulgudur. Ayrıca, gerileme paradigmasının temel argümanlarından biri olan, yeniçerilerin esnaflaşarak askerî anlamda bozuldukları iddiasının tersine, kayıkçı esnafı kayıtlarında farklı askerî grupların da yer aldığını (s.145 Tablo I, s.151 Tablo V) görmemiz “Osmanlı askerinin esnaflaşmasının yeniçerilere özgü bir mesele olmadığını” (s. 156) kanıtlamaktadır. Tek bir meslek dalı üzerine yapılan bir araştırma, yeniçerilerin diğer meslek dallarıyla olan ilişkisi hakkında genel bir yorum yapmak için yeterli olmasa da benzer çalışmalara kapı aralaması bakımından değerli olduğunu söyleyebiliriz.

İrfan Kokdaş'ın yeniçerilerin esamelerini satışları ve bu piyasanın bilinenin aksine ocağın ilgasına kadar nasıl sürdüğünü görmemizi sağlayan “İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)” (s.157-199) isimli çalışması, İstanbul'un taşra yeniçerileri için bu ekonomik ilişkideki önemli rolünü görmemizi sağlamaktadır. Esame piyasasının hem yerleşikler hem de şehre göç eden veya mevsimlik olarak taşradan gelenler ile birlikte İstanbul'da yoğunlaşması, şehrin sadece ticari anlamda bir uğrak noktası olmasından ziyade göç merkezi olarak nasıl bir konuma sahip olduğunu da tekrar düşündürmektedir. Esame piyasasının askerî sınıflar arasındaki yoğunluğunu göstererek (s. 176, Grafik I) yeniçerilere özgü olmadığını ortaya koyan bu çalışma ayrıca, taşra kökenli askerlerin (s. 184, Harita) neden bu satışları İstanbul'da kayıt altına aldığını da sorgulamaktadır. Detaylı bir analizle esame piyasasının ekonomik değerini ele alan Kokdaş, sunduğu grafik ve tablolarla somut veriler üzerinden bu satışların dönemin ekonomik hayatı üzerindeki etkisini değerlendirmektedir. Sermaye sahiplerinin tekelleşmesini ve satış ilişkilerinin sınıfsal boyutunu sorgulayan yazar, yeniçeri vakıflarının önemini de ortaya koymaktadır.

Kitabın editörlerinden Yıldız'ın “İstanbul'un Asi Kulları: Yeniçeriler, Sipahlar ve Cebeciler” (s.201-259) ve Sunar'ın “İstanbul'da Yeniçeri Ortalarının Karıştığı Sokak Çatışmaları (18. Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyıl başları)” (s. 261-285) başlıklarıyla kaleme aldığı iki ayrı bölüm, yeniçerilerin İstanbul içindeki kolektif isyanlar ve bireysel çatışmalardaki etkinliği hakkında kimliksel ve örgütsel anlamda bütüncül analizlerden oluşmaktadır. Yıldız, öncelikle yeniçerilerin isyanlardaki rolünün, gerileme paradigmasında değerlendirilen bozulma analizlerinden ötede nasıl ele alınabileceğini kapsamlı bir literatür değerlendirmesi içerisinde tartışmaktadır. Bununla beraber, 16 ve 19. yüzyıllar arasında gerçekleşen İstanbul isyanlarının sebepleri, katılımcıları ve merkezleri gibi farklı boyutlarını içeren bir tablo sunarak (s. 214-215 Tablo I) bu isyanların askerî boyutlarının sadece yeniçeri kaynaklı olmadığını kimliksel bir analizle tartışmaya açmaktadır. Yıldız, yeniçerilerin cebeciler ve sipahlar gibi farklı askerî gruplar ile ilişkilerinin dinamiklerini ortaya koyarak İstanbul isyanlarına yönelik yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bölüm, bu doğrultuda da İstanbul isyanlarının artış sebebine dair mevcut literatürde öne çıkan ve temelde askerî kesimin sosyal bir zümre hâline gelmesinin isyanların amaç ve mecrasını değiştirdiğine dair anlatılara önemli bir eyleştiridir. Bu bölümdeki bulgular, İstanbul isyanlarının, istisnai sivil katılıma rağmen askerî temelli kaldığını göstermekle beraber esnaf ve asker ilişkisinin isyanlardaki ortak taleplere de yön verdiğini ortaya koymaktadır.

Sunar ise yeniçerilerin kültürel kimliklerinin, Akdeniz erkekliği kavramsallaştırmasının çerçevelediği iktidar ve güç dinamiklerinin şehir içi küçük çatışma ve gruplaşmalarda nasıl sahnelendiğini ele almaktadır. Yazar, devlet gücünün bu çatışmaları engelleme konusunda çoğu zaman etkisiz kaldığına değinerek, yeniçerilerin İstanbul'un asayışı üzerinde askerî

bir otorite kurduğunu göstermektedir. Zaman zaman yeniçerilerin bireysel olarak rol aldığı sokak çatışmalarının yanında, yeniçeri ortalarının kolektif şekilde katıldığı bazı sokak çatışmalarının “ekonomik çıkarlar, rekabet ve iş ilişkileri temelinde şekillendiğini” (s. 278) görmemiz de çatışmaların arka planını anlamamız açısından önemlidir. Yazarın, bazı isyanların savaş dönemlerindeki hayat pahalılığından kaynaklandığını ve bunun da savaş dönemlerin silahların daha erişilebilir olmasıyla ilişkisini vurgulaması, sokak çatışmalarının boyutlarını anlamamız açısından kritik bir değerlendirmedir. Kitabın bu bölümü, Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmasının yeniçerilerin sokak çatışmalarındaki etkinliğine olan etkisini hem ekonomik sebeplerle hem de yeniçerilerin halk üzerinde kurduğu otoritenin artmasıyla ilişkilendirerek bağlamsal bir analiz ortaya koymaktadır.

Son bölüm, kaynakları ve konusu bakımından derlemenin önceki çalışmalarından farklı bir yerde durmaktadır. Mehmet Savan ve Süreyya Uzun-Pekşen'in birlikte kaleme aldığı ve Reşad Ekrem Koçu'ya ithaf edilen “Yeniçeri Şair Evreni ve Son Yeniçeri Şairlerinden Galatalı Hüseyin Ağa'nın Dünyası” (s.287-392) başlıklı çalışma ekleriyle birlikte derlemenin en uzun bölümünü oluşturmaktadır. Çalışmada önce yeniçerilerin Osmanlı edebiyat ve kültür dünyasındaki yeri tartışılmakta, edebi kimliklerinin içerik ve toplumsal fonksiyonu ortaya konmaktadır. Bölüm, ekte yer verilen 16-19.yüzyıllar arasında yaşamış yeniçeri neferlerinin ve ocak ricalinden şairlerin eserleri ve bunların ilişkileriyle ilgili bilgilerin derlendiği tablolar (s. 359-383, Tablo I, II, III, IV, V) ile birlikte yeniçeri ocağının Osmanlı kültür tarihindeki önemine dair yenilikçi bir katkı sunmaktadır. Çalışmanın ikinci kısmı, Reşad Ekrem Koçu'nun da eserlerinde yer verdiği, kimliğinin farklı boyutlarıyla yeniçerilerin son temsilcisi olduğunu söyleyebileceğimiz Galatalı Hüseyin Ağa ve onun eserleri üzerinedir. Bu kısımda Galatalı'nın Destan Mecmuası'nın ulaşılabilen nüshası ile Koçu'nun değerlendirdiği ancak orijinali bulunamayan diğer nüshası karşılaştırılmıştır. Savan ve Uzun-Pekşan, Galatalı Hüseyin Ağa'nın eserleri üzerinden yeniçerilerin kültürel birikimi hakkındaki analizlerinin yanında ayrıca, yeniçeri erkek kültüründeki dinamikleri de tartışmaktadırlar. Özellikle, destansı şekilde anlatılmış olan cinsel deneyimleri erkeklik ve iktidar inşa eden alt kültür bağlamında değerlendirerek, yeniçeri dünyasındaki zorbalığın ve rızaya dayalı ilişkilerin kültürel kodlarını irdelemektedirler. Ancak, bu cinsel performansları normatif bir kimlik atfıyla değerlendiren yazarların, tecavüz ve cinsel istismar gibi saldırgan pratikler ile rızaya dayalı ilişkilerin edebi metinlere yansımaları aynı homoerotik ilişkilene kategorisinde değerlendirmelerinin hatalı bir genelleme olduğunu düşünmekteyim. Yine de yazarlar, cinsel şiddet üzerinden yeniçerilerin oluşturduğu toplumsal tehdit ve otorite inşasının nasıl değerlendirilebileceğine dair önemli analizler sunulmaktadır.

Sonuç olarak ampirik veriler kullanılarak sunulan analizler, 18. yüzyıl İstanbul'una yeniçerilerin gözünden bakmamızı sağladığı gibi, tarihsel özne olarak yeniçerileri odağına alarak erken modern Osmanlı dünyasını anlamaya yönelik bağlamsal bir bakış açısı ve metodolojik bir katkı da sunmaktadırlar. Bölümlerin sonunda ayrı kaynakçalar verilmeyip derleme sonunda kitaptaki tüm atıflar için alfabetik sırayla tek bir kaynakça oluşturulması, benzer kitap derlemelerinden farklı bir yöntem olarak dikkat çekmektedir. Aynı şekilde ortak bir dizin hazırlanmış olmasının da okuyucu için daha ulaşılabilir ve faydalı bir tercih olduğunu düşünmekteyim. Kitabın yapısal tertibine dair ise bölümlerin ortak başlıklar altında tasnif edilmesinin derlemenin amacına hizmet etmesi bakımından daha isabetli bir tercih olacağı belirtilebilir.

Çalışma, toplumsal ve ekonomik bir tarihsel özne olarak yeniden inşa etmeyi amaçladığı yeniçerinin dünyasına bakmaya, bireysel ve ailevi ilişkileri üzerinden başlıyor, ardından bizi tüccar, asi ve şair yeniçeriyle tanıştıtararak sona eriyor. Yeniçerilerin mekânsal bir bağlam olarak İstanbul ile kurduğu ilişkiyi ise ufuk açıcı bir şekilde ortaya koyuyor. Sunduğu bu zengin perspektifin yeni çalışmalara rehberlik edeceğini düşünüyorum.

Varol, Muharrem.

Sirozîler: Âyânlıktan İlmîyeye Bir Hanedânlığın Öyküsü.

İSTANBUL: TİMAŞ AKADEMİ,
2021. 336 SAYFA.
ISBN: 9786050842371.

HÂCER KILIÇASLAN*

ÖZ ÖZET

Bu yazı, Muharrem Varol'un Siroz kökenli meşhur âyân ailesi hakkındaki *Sirozîler: Âyânlıktan İlmîyeye Bir Hanedânlığın Öyküsü* isimli çalışmasını ele almaktadır. Kitabın bölümleri kısaca tanıtıldıktan sonra, çalışmanın yöntem ve bulguları, ilgili literatür içindeki konumu göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Çalışma, ailenin hikâyesini taşra elitleri alanındaki güncel paradigmalara etkileşim içinde ortaya koymakta, bireysel olanın yapısal olanla ilişkisini tartışarak Osmanlı'da âyânlık çalışmaları hakkındaki literatüre değerli bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Âyânlık, Taşra elitleri, Sirozîler, Müftüzadeler, Sened-i İttifak.

This paper is a review of the book entitled *Sirozîler: Âyânlıktan İlmîyeye Bir Hanedânlığın Öyküsü* [The Sirozis: Story of a Dynasty from Provincial Elites to Ulema] by Muharrem Varol on the famous provincial elite family from Siroz. After briefly introducing the chapters, it evaluates the research methods and findings of the book in comparison with the relevant literature. The book tells the family's history in dialog with contemporary paradigms in the field of âyân (provincial elites) studies. Discussing the relationship between the individual and the structural, the author contributes to the literature on Ottoman âyâns.

Keywords: Âyânsnip, Provincial Elites, Sirozis, Müftüzades, Deed of Agreement.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

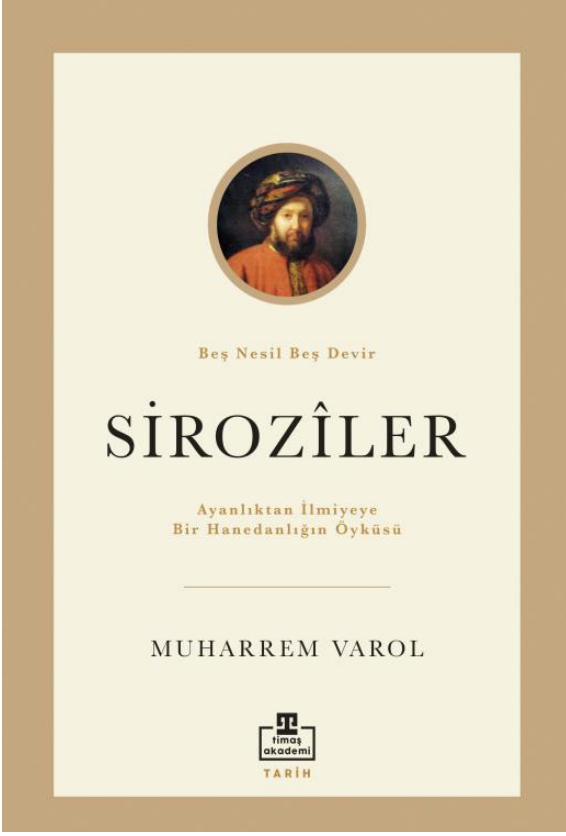
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 19 Mart 2023 | Date Received: 19 March 2023
Kabul Tarihi: 4 Nisan 2023 | Date Accepted: 4 April 2023

ATIF | CITATION

Kılıçaslan, Hâcer. "Sirozîler: Âyânlıktan İlmîyeye Bir Hanedânlığın Öyküsü". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 187-192.
doi.org/10.54462/kadim.1267603

* Doktor Adayı, Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hacerkiciaslan@sakarya.edu.tr, ORCID: [0000-0002-6682-4198](https://orcid.org/0000-0002-6682-4198).

19. yüzyıl Osmanlı dünyasında tarikatlar ve tekkeler, bunların merkez siyasetiyle ilişkileri ve bu alanlardaki reform ve dönüşümler üzerine çalışmaları bulunan Dr. Muharrem Varol'un Sirozîler hakkındaki çalışması, uzmanlık alanıyla da kesişen bir aile tarihi sunuyor bize. Ailenin, 18. yüzyılın son çeyreğinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına uzanan serencamını kronolojik bir kurguyla ele alan kitap, kısa bir giriş ve sonuç ile üç bölümden oluşuyor. İlk bölümde, ailenin kurucusu Siroz Âyânı İsmail Bey'in (ö. 1813) hayatı, kökeni ve faaliyetleri konu ediliyor. İsmail Bey'in yükselişi; Avusturya ve Rusya harplerinde komuta kademesinde gösterdiği yararlılık ve merkez-taşra arasındaki pazarlığa dayalı ortaklık siyasetinin dinamikleri ekseninde tartışılıyor. İkinci bölümde, İsmail Bey'in halefi olan büyük oğlu Yusuf Muhlis Paşa'nın (ö. 1842) inişli çıkışlı kariyerini, Tanzimat'a giden süreçte Osmanlı Devleti'nin mer-

kezileşme, elitler ve taşra idaresi hususlarındaki politikası çerçevesinde görüyoruz. Son bölümde ise ailenin kapı halkından Fethullah Ağa'nın soyundan gelip evlilikler yoluyla Sirozîlerle bütünleşen, onların devamı vasfını taşıyan Müftüzade ailesinin ilmiye sülükünde kazandığı itibar yoluyla Siroz'da icra ettikleri kültürel ve sosyal işlevler konu ediliyor. Bölüm, aile fertlerinin, yüzyıllık sosyal sermayelerine dayanarak II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ulema-siyaset ilişkileri ekseninde reformist bir misyonla ifa ettikleri rollere odaklanıyor. Kitabın yazılış serüveni, ailenin günümüze ulaşan mensuplarının mevcut belge ve kayıtların derli toplu bir hikâyeye dönüşmesi talebiyle başlayıp bir siyasi tarih çalışması olarak nihayet buluyor ve bu niteliğiyle Osmanlı'da âyânlık çalışmaları hakkındaki literatüre değerli bir katkı sunuyor.

Osmanlı dünyasında nesiller arasında tevarüs edilen nam ve iktidarı ifade eden hanedan tabiri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı taşrasının idare tarzı ve toplumsal yapısı hakkında anahtar bir kelimedir. "Bürokratik mekanizmanın merkezden çevreye doğru dal budak salan uzantıları" olarak "ekonomik kaynakları yönetmek için gereken şiddet araçlarını uhdesine alan" (s. 271) ve bir toplumsal zümre olarak âyân adıyla anılan yerel seçkinler, Osmanlı patrimonyal yapısının bir unsuru olarak aile biçiminde örgütlenmiş taşra yöneticileridir. Bu ailelerden biri olup kökleri Köprülülere ve Sadrazam Siyavuş Paşa'ya uzanan kadim

hanedanlardan Sirozîler hakkındaki bu monografik çalışmayı bir aile biyografisi olarak nitelenebilir.

Osmanlı siyasi tarihine mâl olmuş isimler hakkındaki biyografik çalışmalarda, hem konu edilen kişilerin hikâyesini dönem siyasetine boğmadan anlatmak hem de bağlamsallaştırarak kahramanlarını zaman ve mekânla mukayyet özneler olarak kurgulayacak denli güçlü bir tarihsel sahne kurmak gibi temel bir zorluk bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Yazarın, bu zorluğun altından oldukça dengeli bir anlatımla kalktığını söylemek gerek. Bunda kuşkusuz, müellif olarak tarihinin yetkinliği kadar kaynaklarının mahiyeti de belirleyici. Ailenin ilk neslini temsil eden Sirozî İsmail Bey, Sened-i İttifak'ta imzası bulunan büyük âyânlardan biriydi. Rumeli ve Siroz'da, askeri ve ekonomik açıdan önem arz eden bir coğrafyada varlık göstermiş ve buna bağlı olarak Tepedenli vakası ve Sırp isyanı gibi imparatorluğun akıbeti için kritik eşikler teşkil eden ve padişahın bizzat ilgilendiği meselelerde öncü görevler üstlenmişti. Bu sebeplerden ötürü, İsmail Bey ve ailesi merkez siyasetinin yakın kadrajında kalmış, faaliyetleri ve ahvali merkez evrakına ve özellikle de kroniklere sıklıkla ve detaylı olarak yansımıştı. Sirozîlerin, bir aile asabiyetini muhafaza ederek günümüze ulaşmış olması ve mensuplarından biri tarafından kaleme alınmış bir hatırat bulunmasının da arşiv evrakı içinde kaybolabilecek bireysel hikâyenin görünürlüğünde önemli bir payı bulunur. Kendisi de ailenin ilmiye kökenli bir mensubu olan Mehmed Esad Serezli'nin (1877-1963) hatıratı,¹ bilhassa Müftüzade kolunun serencamını “aşağıdan” bir perspektifle ele almayı mümkün kılan bir niteliktedir. Dolayısıyla, bu unsurların katkısı ve güçlü anlatımıyla Varol, konu ve bağlam arasındaki dengeyi kurmuş ve ailenin hikâyesini dönem siyasetine boğmadan ama tam da bir dönem hikâyesi olarak anlatmış bize.

Âyân ailelerinin, bir başka deyişle Osmanlı taşrasındaki hanedan hikâyelerinin birbirleriyle ilişkili iki temel boyutu var. İlki, hakimiyet bölgelerinde merkez tarafından erişimlerine açılmış mali kaynaklar, yani ekonomik potansiyelleri ve servetleri, diğeri ise ilkinde mümkün kılan ama ekonomik güce paralel olarak güçlenen siyasi ilişkiler ağı. Bir âyanın hikâyesini bütünüyle anlamak için bu iki boyutu da aydınlatacak titiz bir çalışma gerektiğine şüphe yok. Ancak ailenin servetine ve ekonomik potansiyeline odaklanmak, kaynakları itibarıyla bir iktisat tarihi çalışmasıyken ilişkiler ağına odaklanmak daha ziyade bir siyasi tarih anlatısı kurulması sonucunu doğuruyor.

Muharrem Varol, belki başlangıç amacının da etkisiyle, Sirozî hanedanının hikâyesini siyasi ilişkiler ağına odaklanarak ortaya koyuyor. Bir başka deyişle siyasi kültür merkezli bir hikâye anlatıyor bize. Bunu yaparken ağırlıklı olarak hatt-ı hümayun ve ferman gibi arşiv kayıtlarına ve çağdaş kroniklere dayanıyor. Padişahın perspektifini yansıtan belgeler, bunlara eklenmiş üst düzey bürokratların telhis ya da raporları merkezin bir taşra elitine nasıl baktığını, aradaki güven ve pazarlık ilişkisini, uyum ve çatışmayı analiz etmeye elverişli kaynaklar. Keza çağdaş kronikler de kendi dönemlerindeki ya da yakın geçmişteki figür ve olayları ideolojik ya da siyasi saiklerle kurulan bir anlatı etrafında ele almaları bakımından bu amacı destekliyor.

Bu kaynaklar, çalışmanın neden bir siyasi kültür anlatısı olarak kurulduğunu açıkladığı gibi, bir tercihi de yansıtıyor. Bu noktada çalışmanın, ailenin ekonomik potansiyelini mün-

1 Mehmed Esad Serezli, *Memleket Hatıraları I-II*, haz. Aynur Koçak, vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2010).

hasıran konu etmediğini belirtmek gerek. Âyânlığın ekonomik boyutuna kısa bir bölüm ayrılmış, haricinde ailenin ekonomik ve mali ilişkileri siyasi hikâyeyi desteklediği ölçüde anlatıya dahil edilmiştir. Çalışmanın bütünü, bunun bir tür akademik sınırlama yöntemi olduğunu ve bir tercihi yansıttığı düşündürmektedir. Yine de meselâ, kısaca değinilen, Siroz'da 18. yüzyılda gelişmeye başlayan pamuk tarımı ve ticaretinin ailenin yükselişinde nasıl rol oynadığı çalışmada merak uyandıran bir bahis, yeni çalışmalara hedef gösteren türde bir eksiklik olarak kalmıştır.

Yazarın, III. Selim dönemindeki ikircikli âyân siyasetine dair analizi, siyasi kültürü odağa alan yaklaşımına örnek olarak gösterilebilir. İsmail Bey, 1795-1813 yılları arasında Pazvandoğlu Osman isyanından “dağlı eşkıyası” olaylarına, Sırp İsyanından II. Edirne Vakası'na kendisi gibi taşra elitlerinin merkezin otoritesini tehdit ettiği kritik birçok eşikte merkezin ortağı olarak, merkez lehine rol oynamış bir âyandı. Bu hususiyetler, onun merkez karşısındaki pazarlık gücünü belirliyordu. Öte yandan, aynı dönemde, bölgesel iktidarı ve askeri gücüyle Osmanlı merkezi tarafından bir tehdit olarak kabul edilmişti. Varol, bu dönemde bölge ile merkez arasında zaman zaman gizlilik şerhiyle gerçekleşen haberleşmelerin muhtevasını tartışarak eşzamanlı biçimde hem “esdika-yı din ü devlet” olarak tazim edilen ve hem de kendisinden “zulm ve bezl-i irtişa ile meşhur” hüviyetiyle bahsedilen İsmail Bey'den, devletin bölgedeki “tutar eli” sıfatıyla mali ve askeri olarak nasıl istifade edildiğini ortaya koyuyor.

Varol'un, çalışmasına kaynak teşkil eden siyasi anlatı metinlerini bir tarihçi titizliğiyle analiz ettiğini söylemek gerek. Osmanlı belgelerinin müphem dilini, yer yer kendiyile çelişen bir politik tutum izlenimi yaratan ikili anlatımını, söz ve eylem arasındaki mesafede vücut bulan siyasi manevra alanını sorunsallaştırarak ailenin hikâyesi ile devlet siyasasını birlikte ve eşzamanlı olarak ortaya koymayı amaçlıyor.

Alemdar vakasını takip eden gergin siyasi ortamda II. Mahmud ve İsmail Bey arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeleri, bu hususa bir örnek teşkil eder. Varol'un ortaya koyduğu üzere “büyük küçük her devlet meselesinin içinde” (s. 71) olan II. Mahmut'un temkinli ama kararlı merkezizetçi tutumu âyânlar aleyhine gelişecek bir sürecin başlangıcıydı. İsmail Bey, kendisiyle birlikte Sened-ı İttifak'ın imzacılarından Alemdar Mustafa Paşa'nın sonunu getiren süreçten tedirgindi. Merkez ise imparatorluğu yönetmek için muhtaç olduğu hanedanların iktidarının ve bölgelerindeki örgütlenmelerinin nasıl bir tehdit olabileceğini çok defa tecrübe etmişti. Böyle bir atmosferdeki temkin, tereddüt, bağımlılık ve örtülü tehditler yoluyla gerçekleşen iletişimi analiz eden Varol, İsmail Bey'in bir âyân olarak bulunduğu ikircikli konumu, merkez bürokratları ile yakın ilişkilerinin etki ve rehberliğiyle nasıl ustaca yönettiğini, merkezin ise İsmail Bey hakkındaki orantısız övgüsü ile birlikte süregiden iktidarını sınırlama çabasını geleneksel siyasetin bir yansıması olarak ele alıyor.

Varol'un ortaya koyduğu siyasi ilişki ağlarının bir boyutu da âyânlar arasındaki dayanışma ve rekabettir. Pazvandoğlu, Tepedenli ve Alemdar'ın düşüşlerine paralel olarak Sirozilerin iktidarını tahkim etmesi, merkezin sadakat ve ihanet temaları üzerinden kurduğu oyunun bir neticesidir. Rekabet gibi, âyânlar arasındaki dayanışma da bir iktidar aracı olarak resme dahildir. İsmail Bey, aralarında akrabalık ilişkisi de bulunan Karaosmanzadelerden Ömer Ağa'nın 1811 tarihli muhallefatının zaptında hazır bulunarak aileyi devletin gazabından korumaya çalışmıştı. Fakat 17 sene sonra oğul Sirozi'nin muhallefatının zaptı esnasında

Karaosmanzade ailesinin bir başka mensubu bu kez âyân “dostu”nun yanında değil, karşısında durmuştu.

Çalışmanın dikkat çeken bir diğer hususiyeti ise taşra seçkinleri ile saray ve merkez bürokratları arasındaki ilişki dinamiklerinin ailenin yükseliş ve düşüşünün dönüm noktalarını belirleyen tarihsel olgular olarak ortaya koymasıdır. Bir başka deyişle Varol, Osmanlı'nın taşra idare tarzını dönemselleştiriyor. Bu açıdan, kitabın alt başlığı olan “Beş Nesil, Beş Devir” ifadesi, çalışmanın metodolojik iddiasını açık bir şekilde ortaya koyuyor. Varol çalışmasında, ailenin beş neslinin hikâyesini kendi dönemlerinin makro ve mikro siyasal gelişmeleriyle ilişki içinde anlatarak, aslında bireysel hikâyelerin nasıl merkez siyasetine bağlı olarak evrildiğini belli bir nedensellik içinde göstermeyi hedefliyor.

Kitapta yer alan, İsmail Bey'in oğlu Yusuf Muhlis Bey'in âyân kökenine rağmen merkez tarafından verilen payelerle memuriyet çarkı içine alınarak dönüştürüldüğü iddiası bu hususa bir örnek teşkil eder. Varol, bir âyâna verilen paşalık rütbesinin konjonktür gereği bir denetim aracı olduğunu ileri sürer. Buna göre, 1820 senesi II. Mahmut'un merkezileşme siyasetinin görünür olduğu bir dönemdi. Büyük Rumeli âyânından Tepedenli Ali Paşa'nın sonunu getiren olaylar silsilesi, kendi itaatsizliğinin bir sonucu olmaktan öte Osmanlı merkezinin planlı siyasetinin bir neticesiydi ve uzun bir çatışma sonunda Ali Paşa köşeye sıkıştırılmıştı. İşte Yusuf Muhlis'in paşalık payesi alması bu zamana denk gelir. Varol bu noktada kritik bir soru sorar: Bu, Yusuf Muhlis Bey için “bir ödüllendirme miydi, yoksa zımni bir şekilde ve uzun vadede “pasifleştirme miydi?” (s. 111) Yusuf Muhlis Siroz âyânı olmaya devam etse de paşalıkla birlikte kontrolündeki bölgeler ciddi biçimde sınırlandırılmış, dolayısıyla bir yerel güç olarak iktidarı kontrol altına alınmıştı. Varol bu gelişmeyi, Tepedenli'nin sonunu getiren merkezileşme hamlelerinin bir sonucu olarak değerlendirir; resmen yükselen Yusuf Muhlis'in iktidarı fiilen küçülmüştür. Paşa'nın kariyeri bu eksenle ilerlemiş, Mora İsyanı'ndaki uzun süreli savunmasının ardından, önce Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıflığına, ardından 1826'da Halep valiliğine tayin edilerek hakimiyet bölgesinden uzaklaştırılması, böylece mahalli bağlantıları ile irtibatının kesilmesi amaçlanmıştı. Yusuf Muhlis Paşa'nın 1828 Temmuzunda Ruslara sığınarak “halas-ı nefis” etmesini müteakip merkezde kaynayan siyasi dedikodu kazanının etkisiyle hain ilan edilerek mallarının müsadere edilmesi de Varol tarafından merkez siyasetinin Tanzimat'ın merkezîyetçi reformlarına geçiş sürecinin bir izdüşümü olarak ele alınır.

Keza, mahalli güçlerin merkez karşısındaki pazarlık gücünün bir anlamda artık sona erdiği bir evrede, 1880'ler itibarıyla, memuriyet çarkının parçası bulunan Müftüzade ailesinin, merkez bürokratları karşısındaki bölgesel menfaatlerini dini önderlik yoluyla koruma refleksi de iktidar yapısının dönemselleştirilmesi bahsine anlamlı bir örnek teşkil eder. Ayrıca, yazarın metin boyunca yer yer vurguladığı üzere, ilmiye üzerinden devlete intisap etmek aslında iktidarı ve serveti muhafaza etmenin bir yolu olarak telakki edilmiş, İsmail Bey zamanından beri bürokraside sağlam bir pozisyon elde etmenin aracı olarak kullanılmıştı. İsmail Bey, Ahmed Nazif ve Abdullah Muhib isimli iki oğlunu ilmiye yönlendirmiş, Yusuf Muhlis Paşa ise oğlu Ahmed Ferid için küçük yaşına rağmen bir müderrislik payesi istemişti. Nitekim Müftüzade ailesinin büyük babası Fethullah Ağa'nın oğlu Mehmed Hilmi'nin Siroz müftülüğünü elde etmesi de bu siyasal tutumun bir göstergesidir. Bu bakımdan ailenin son neslinin ulema sınıfına mensubiyeti, tesadüfen gerçekleşmekten öte, kitabın isminde de

“âyânlıktan ilmiyeye” ifadesiyle yer bulan bir olgunun, bölgesel bir gücün dönemin değişen şartlarına uyum göstermesinin neticesidir.

Son olarak, Osmanlı'nın taşra elitlerine dair geniş bir literatür mevcut. Bu durum, alanda yapılacak yeni çalışmalar için birtakım avantaj ve dezavantajlar içeriyor. Temel problematik ve soruların olgunlaşmış olması, vaka çalışmalarının niteliği bakımından bir avantajken, yeni çalışmaların bu külliyatla karşılaştırmalar yoluyla bağlamına oturtulması bakımından birtakım zorluklar söz konusudur. Fakat Varol, mevcut literatürle dengeli bir etkileşimle, kendi sorularının peşinde giden bir metin kurmayı başarmış görünüyor. Metnini kurarken taşra elitleri bağlamında literatürde kabul görmüş anlatıları dikkate almakla birlikte eklektik bir üsluptan da kendini koruyabilmiş. Bu bakımdan Sirozilerin hikâyesinin, devlet yapısına odaklanan Osmanlı ancien régime'i, bir politik örgütlenme biçimi olarak hane politikaları, âyânlığın 18. yüzyıldaki askeri örgütlenme ile doğrudan ilişkisini öne çıkan asker mültezimliği ve imparatorluğun ortakları olarak âyânlar başta olmak üzere, alanda kabul görmüş kavramsallaştırmaları içeren ama temel çerçevesi vaka özelinde kurulan bir anlatı olarak ortaya koyulduğunu söylemek gerek.

Sowerby, Tracey Amanda –
Markiewicz, Christopher (ed.).
*Diplomatic Cultures at the
Ottoman Court c. 1500-1630.*

NEW YORK: ROUTLEDGE
TAYLOR & FRANCIS GROUP,
2021. 286 SAYFA.
ISBN: 9781000391862.

M. HABİB SAÇMALI*

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u merkeze alarak yaklaşık 1500-1630 seneleri arasında dönemin farklı diplomatik kültürlerinin nasıl etkileşime geçtiğini inceleyen bu editoryal kitap Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki çeşitli devletlerden veya siyasi yapılardan İstanbul'a gelen elçilik heyetleri veya o devletlerin İstanbul'daki daimî elçiliklerinin diplomatik ilişkilerini ele almaktadır. Kitabın farklı diplomatik alanları ve dönemleri irdeleyen ve alanında uzman isimlerce yazılmış bölümleri, genelde erken modern diplomasi tarihine, özelde Osmanlı diplomasi tarihine önemli katkılar sunarak, kitaba mevzubahis alanlar için bir referans kaynak olma hüviyeti kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, Elçilik, Erken Modern, İstanbul, Osmanlı Devleti.

This editorial book takes Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, as its center and examines how different diplomatic cultures interacted with one another in the period between c. 1500-1630. It explores the diplomatic relations of both ad hoc embassies to Istanbul and resident ambassadors from various states or polities from Europe, Asia, and Africa with the Ottoman authorities. This examination makes significant contributions to the history of early modern diplomacy in general and Ottoman diplomacy in particular, rendering the book a reference source for diplomatic history.

Keywords: Diplomacy, Embassy, Early Modern, Istanbul, Ottoman State.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 30 Ağustos 2022 | Date Received: 30 August 2022
Kabul Tarihi: 12 Eylül 2022 | Date Accepted: 12 September 2022

ATIF | CITATION

Saçmalı, M. Habib. "Sowerby, Tracey Amanda – Markiewicz, Christopher (ed.). Diplomatic Cultures at the Ottoman Court c. 1500-1630". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 193-198. doi.org/10.54462/kadim.1168478

* Dr. Öğr., Üyesi, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, muhammethabib@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7291-3904.

DIPLOMATIC CULTURES AT THE OTTOMAN COURT, c.1500–1630

Edited by
Tracey A. Sowerby and
Christopher Markiewicz

Türkçeye *Osmanlı Sarayında Diplomatik Kültürler, 1500-1630* ismiyle çevrilebilecek olan bu derleme kitap, erken modern dönem diplomasi tarihi çalışmaları ile tanınan T. Sowerby ve C. Markiewicz'in editörlüğünde yayınlanmıştır. Kitabın temel amacı, yaklaşık olarak 1500-1630 seneleri arasında kapsayan dönemde Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul üzerinden dönemin farklı diplomatik kültürlerinin nasıl etkileşime geçtiğini incelemektir. Bu sayede hem farklı siyasi gelenekler arasındaki diplomatik kültürlerin ortak ve farklı yönlerinin hem de mevzubahis etkileşimin zaman içindeki dönüşümünün değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu inceleme Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki çeşitli devletlerden veya siyasi yapılardan İstanbul'a gelen elçilik heyetleri veya o devletlerin İstanbul'daki daimî elçilikleri merkeze alınarak yapılmaktadır. Giriş bölümü dâhil toplam on bölümden oluşan kitaba on iki tarih-

çi katkıda bulunmuştur. Makaleler ansiklopedik bir perspektifle belirli tematik konuları işleme yaklaşımıyla değil, uzmanların ilgili döneme ait kendi alanlarındaki çalışmalarını ortaya koymaları şeklinde olmuştur. Bununla birlikte, bütün makaleler kitabın temel maksadına yönelik olarak İstanbul'u merkeze almak ve ilgilendikleri farklı alanlarda diplomatik merasim ve protokol, hediyeleşme, kültürel alışveriş, bilgi toplama gibi ortak diplomatik temalara temas etmek yoluyla bu derleme kitabın bütüncül bir yapıda oluşmasını sağlamışlardır.

Kitabın gerek genel erken modern diplomasi tarihi gerek Osmanlı diplomasi tarihi alanlarına yaptığı en önemli katkının İstanbul'u merkeze alarak döneme dair genel bir diplomasi tarihi okuması yapmak olduğu söylenebilir. Diplomasi tarihi çalışmalarında çok sık görülmeyen bu yenilikçi yaklaşım, Osmanlı sarayı ve Osmanlı başkentini bir analiz katmanı olarak öne çıkarmakta ve diğer diplomasi çalışmalarında gözden kaçan pek çok unsuru ortaya koymaktadır. Bu itibarla dönemin diplomasisini anlamada "niye" sorusuna verilen cevap kadar "nasıl" sorusunun altı çizilmiş ve tarih araştırmacılarının "saray" ve "şehir" katmanını dikkate almaları gerektiğini gösteren önemli bir çalışma olmuştur.

Seçilen dönem ise Osmanlı'nın imparatorluğa dönüştüğü ve yeni bir diplomasi kültürünün inşa edildiği dönemi ve onu müteakip zamanları kapsamaması itibarıyla, özellikle Osmanlı diplomasisini anlamada kritik öneme sahiptir. İlgili dönemde İstanbul'da daimî yabancı

elçilikler yeni yeni açılmakta, Topkapı Sarayı I. Süleyman'ın eklemeleriyle farklı bir hüviyete bürünmekte, padişahlar eskiye nazaran daha üst mertebeye çıkan ve daha sembolik figürler olarak diplomaside de farklı bir konuma gelmekte ve İstanbul bir Osmanlı başşehir olarak yeniden inşa edilmektedir. Osmanlı imparatorluk diplomasinin kuruluş ve ilk yerleşme dönemini ele alması itibarıyla bu kitap alana önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle M. Hudson ve T. Sowerby tarafından yazılan bölümler, Topkapı Sarayı'nı aşır bir başşehir olarak İstanbul'un diplomatik bir merkez haline gelişini iyi bir araştırmaya dayalı olarak ortaya koymaktadır.¹ Avrupa devletlerinin zamanla daha fazla daimî elçilik açması ile, İstanbul'un devletler arası rekabetin diplomatik bir merkezi haline gelmesi kitabın farklı bölümlerinde ortak şekilde vurgulanan bir husus olmuştur.² Bu dönüşüme paralel olarak, dış politika ve diplomasi alanında, Osmanlı merkezî yönetiminin genişlemeci/fetihiçi anlayıştan, sahip olunan topraklarda gücü artırma perspektifine geçişi Zahit Atçıl'ın makalesinde mukayeseli bir çalışma ile ortaya konmaktadır.³

Devletler arası ilişkilerin incelenmesinde farklı kültür, dil, din ve geleneklere sahip siyasi yapıların birbirleriyle ne ölçüde anlaşabildikleri önemli sorulardan birini oluşturmaktadır. Kitapta farklı aktör veya dönemleri inceleyen yazarlar ilgili dönemde Osmanlı başşehirinde dönemin çok çeşitli siyasi kültürleri arasında diplomatik alışverişin oldukça sağlıklı şekilde yürüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, mevzubahis kültürel farklılıkların, diplomasinin reel ve materyal yapısı sayesinde pek çok durumda bir engel teşkil etmediğini ikna edici şekilde vurgulamaktadır. Özellikle daimî elçilerin İstanbul'a gelişi sonrası yabancı diplomatlar Osmanlı dili, kültürü ve diplomatik teamüllerine dair oldukça kapsamlı bilgi sahibi olmuşlardır. Üzerinde anlaşması aynı kültür içerisinde bile zor olabilen hediyeleşme veya seremoniler gibi sembolik yönü ağır basan diplomatik teamüllerin gayet iyi şekilde hem ilgili ikili taraf hem de gözlemleyen üçüncü taraflar gözünden anlaşılması bu "ortak diplomasi dili"nin en açık örnekleri olarak sunulmaktadır.⁴

İstanbul'un on altıncı yüzyıl ile birlikte Avrupa, Asya ve Afrika'yı içine alan geniş bir havzada bir diplomasi merkezi haline gelmesi ve burada, karşılıklı etkileşim içinde her aktörce "okunabilen" ortak bir diplomasi kültürünün yerleşmeye başlaması, Osmanlı tarihi açısından bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin bu geniş diplomatik bağlam içinde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Kitabın bu konuda yaptığı en önemli katkılardan biri Osmanlı Devleti'nin genelde farklılıklar üzerinden ele alınan Avrupa devletleri ile olan ilişkisinde

- 1 Maxwell Hudson, "Beyond Topkapı: Ottoman Diplomacy Through Venetian Eyes", ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz, *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, (New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021), 109-131; Tracey A. Sowerby, "Sociability and Ceremony: Diplomats at the Porte, c.1550-1632", ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz, *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630* (New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021) 217-242.
- 2 Daniel J. Bamford, "Without 'Conformitee of Companie': English Religious Identity and the Diplomatic Corps in Constantinople, 1578-1597", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 174-193; Aneliya Stoyanova, "The Benefits and Limits of Permanent Diplomacy: Austrian Habsburg Ambassadors and Ottoman-Spanish Diplomacy in the Second Half of the Sixteenth Century", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 153-173; Tracey A. Sowerby, "Sociability and Ceremony: Diplomats at the Porte, c.1550-1632".
- 3 Zahit Atçıl, "The Foundation of Peace-Oriented Foreign Policy in the Sixteenth-Century Ottoman Empire: Rüstem Pasha's Vision of Diplomacy", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 132-152.
- 4 Hudson, "Beyond Topkapı"; Talitha Maria G. Schepers, "Art and Diplomacy: Pieter Coecke van Aelst's 1533 Journey to Constantinople", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 85-108; Christopher Markiewicz ve Tracey A. Sowerby, "Languages of Diplomatic Gift-Giving at the Ottoman Court", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 53-84; Tetiana Grygorieva, "The Tricks and Traps of Ad Hoc Diplomacy: Polish Ambassadors' Experiences of Ottoman Hospitality", *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 194-216.

ortak yanların oldukça fazla olduğunu ve Osmanlı'nın genel bir erken modern dönem diplomasisinde kurucu unsurlardan biri olduğunu göstermesidir.

Diplomatik dil ve anlayıştaki ortaklaşmalar kadar, farklılıklar da kitabın farklı bölümlerinde incelenen hususlardan olmuştur. Örneğin İstanbul'da Müslüman ve Hıristiyan devletler arasındaki diplomasi tecrübesi pek çok ortaklıkla beraber farklılığı da barındırmaktadır. Farklı dine mensup siyasi yapılardan gelen temsilcilerin karşılandıkları güzergâhlar, İstanbul'da ikamet ettikleri bölgeler ve bunların saraya yakınlıkları, sahip oldukları diplomasi dışı sosyalleşme ve bilgi ağları, nüfuz alanları bu farklılıklardan bazıları olarak öne çıkmaktadır.⁵ Din eksenini haricinde, daimî elçi bulundurma ve bulundurmama tercihi de devletlerin İstanbul'da tecrübe ettiği diplomasi farklılaşmasının en önemli sebeplerinden biridir. Örneğin T. Grygorieva'nın Polonya ve diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı ile olan diplomasisini mukayeseli ele aldığı makalesi, daimî elçilik bulundurmanın Osmanlı diplomasisi üzerinde daha etkili olmayı sağladığı sonucunu ortaya koymaktadır.⁶

İstanbul'da daimî olarak bulunan elçilerin ya da özel olarak gelen sefirlerin resmi temasları, karşılama seremonileri ve yazışmaları dışında, elçilik dışı diplomasi ve aktörler kitapta öne çıkan bir diğer önemli temadır. Tercümanlar, Osmanlı sarayındaki etkili kadın aktörler, tüccarlar ve casusların İstanbul merkezli diplomaside oldukça önemli yer teşkil ettiği çeşitli makalelerle ortaya konmaktadır. Resmi diplomatik aktörlerin ötesine geçerek diplomaside tesiri olan diğer aktörleri de içine alan bu çok-aktörlü yaklaşım erken modern diplomasi yapma biçimlerini anlamaya oldukça kritik bir katkı sağlamaktadır.⁷

Diplomatik retorik ve söylem de özellikle dini söylemin dış politikadaki yeri bağlamında bu önemli diplomasi kitabında yer almaktadır. C. Markiewicz'in Osmanlı-Safevi, D. Bamford'ın Osmanlı-İngiltere ekseninde yaptığı dış politika ve diplomaside söylem analizleri kitabın alana yönelik önemli katkıları arasında zikredilmelidir.⁸

Genelde erken modern diplomasi tarihi, özeldir Osmanlı diplomasi tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmaya aday olan bu derleme kitabın en önemli sınırlılığı, büyük ölçüde Osmanlı-Avrupa diplomatik ilişkilerini ele almasıdır. Müslüman devletler arasında sadece Safeviler ayrı bir bölümle ele alınmıştır.⁹ Bu durum alandaki pek çok çalışma için geçerlidir ve kitap bu noktada bir açılım sağlayamamıştır. Diğer Müslüman devletlerle olan ilişkiler ise Sowerby'nin makalesinde diğer devletlerle birlikte kendisine yer bulabilmiştir. Sünni devletler arası diplomatik ilişkiler (Osmanlı-Fas, Osmanlı-Babür, Osmanlı-Özbek vb.) oldukça zayıf kalmıştır. Bu zayıflık, özellikle Osmanlı hanedanının hilafet iddiasının diplomasideki yansımalarının gözden kaçırılmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki ele alınan 1500-1630 arası dönem Osmanlı'nın evrensel hilafet iddiası bakımından oldukça kritik bir dönemdir ve "darü'l hilâfet" olarak İstanbul bu iddianın merkezini teşkil etmektedir.

Bir başka eksiklik olarak Osmanlı'nın gözünden devletlerarası hiyerarşinin açık şekilde

5 Sowerby, "Sociability and Ceremony".

6 Grygorieva, "The Tricks and Traps of Ad Hoc Diplomacy".

7 Atıl, "The Foundation of Peace-Oriented Foreign Policy"; Hudson, "Beyond Topkapı"; Sowerby, "Sociability and Ceremony"; Grygorieva, "The Tricks and Traps of Ad Hoc Diplomacy"; Stoyanova, "The Benefits and Limits of Permanent Diplomacy".

8 Christopher Markiewicz, "Persian Secretaries in the Making of an Anti-Safavid Diplomatic Discourse" *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, 27-52; Bamford, "Without 'Conformitie of Companie'".

9 Markiewicz, "Persian Secretaries in the Making of an Anti-Safavid Diplomatic Discourse".

resmedilmemesi ifade edilebilir. Kitapta da ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti, her devleti eşit seviyede kabul etmemiş ve devletlerarası bir hiyerarşiyi esas almıştır. Diplomatik seremoni ve teamüller bu hiyerarşinin en belirgin olarak ortaya çıktığı alanlar olmuştur. İstanbul'daki farklı devlet temsilcilerinin bu hiyerarşide üstte yer almak veya eşitler arasında öne çıkmak için ortaya koyduğu çabalar yazarlar tarafından örneklerle ele alınmıştır.¹⁰ Fakat bütün bu tekil örnekler, okuyucuya Osmanlı Devleti'nin gözünden hangi devletin hangi hiyerarşik seviyede yer aldığına dair ve varsa bu hiyerarşideki değişimlere dair bütüncül bir resim sunmamaktadır.¹¹ Benzer şekilde, kitapta diplomatik kültür ve teamüllerdeki süreklilik ve değişim çeşitli örnekler üzerinden ele alınırken, bütüncül ve ayrı bir tema olarak ele alınmakta, böylece “değişim”i takip etmek güçleşmektedir.¹²

Mevzubahis sınırlılıkların önemli ölçüde kitabın editoryal bir derleme kitap olmasından kaynaklandığını belirtmek gerekir. Bu sınırlılıklara rağmen, kitap erken modern diplomasi kültürü ve Osmanlı diplomasi tarihi açısından önemli bir referans kaynak olarak alana önemli katkılar sunmaktadır. İmparatorluğun başşehrini merkez alan metodolojik yeniliği ise diplomasi çalışmalarında şehir “katmanı”nın göz ardı edilmemesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

-
- 10 Markiewicz ve Sowerby, “Languages of Diplomatic Gift-Giving at the Ottoman Court”; Talitha Maria G. Schepers, “Art and Diplomacy”; Sowerby, “Sociability and Ceremony”.
 - 11 Örneğin Selim Güngörürler bu konuda on yedinci yüzyıla dair daha kapsayıcı bir değerlendirme ortaya koymuştur. Bk., Selim Güngörürler, *Diplomacy and Political Relations between the Ottoman Empire and Safavid Iran, 1639-1722* (Washington: Georgetown University, Doktora Tezi, 2016), 26-36.
 - 12 Atçıl, “The Foundation of Peace-Oriented Foreign Policy”; Hudson, “Beyond Topkapı”; Stoyanova, “The Benefits and Limits of Permanent Diplomacy”.

KAYNAKÇA

- Atçıl, Zahit. "The Foundation of Peace-Oriented Foreign Policy in the Sixteenth-Century Ottoman Empire: Rüstem Pasha's Vision of Diplomacy". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 132-152. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Bamford, Daniel J. "Without 'Conformitie of Companie': English Religious Identity and the Diplomatic Corps in Constantinople, 1578-1597". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 174-193. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Grygorieva, Tetiana. "The Tricks and Traps of Ad Hoc Diplomacy: Polish Ambassadors' Experiences of Ottoman Hospitality". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 194-216. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Güngörürler, Selim. *Diplomacy and Political Relations between the Ottoman Empire and Safavid Iran, 1639-1722*, Washington: Georgetown University, Doktora Tezi, 2016.
- Hudson, Maxwell. "Beyond Topkapı: Ottoman Diplomacy Through Venetian Eyes". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court c.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 109-131. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Markiewicz, Christopher ve Sowerby, Tracey A. "Languages of Diplomatic Gift-Giving at the Ottoman Court". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court c.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 53-84. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Markiewicz, Christopher. "Persian Secretaries in the Making of an Anti-Safavid Diplomatic Discourse". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 27-52. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Schepers, Talitha Maria G. "Art and Diplomacy: Pieter Coecke van Aelst's 1533 Journey to Constantinople". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 85-108. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Sowerby, Tracey A. "Sociability and Ceremony: Diplomats at the Porte, c.1550-1632". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 217-242. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Stoyanova, Aneliya. "The Benefits and Limits of Permanent Diplomacy: Austrian Habsburg Ambassadors and Ottoman-Spanish Diplomacy in the Second Half of the Sixteenth Century". *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court C.1500-1630*, ed. Tracey Amanda Sowerby ve Christopher Markiewicz. 153-173. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.

Keskintaş, Orhan.
Adalet, Ahlâk ve Nizam
Osmanlı Siyasetnameleri

İSTANBUL: İLETİŞİM
YAYINLARI, 2017, 344 S.
ISBN: 9789750522789

AHMET KELEŞ*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı Orhan Keskintaş'ın Osmanlı siyasetnameleri hakkındaki doktora tezine dayanan *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri* adlı eserini tahlil etmektedir. Bölümlerin içeriği hakkında ayrı ayrı özet bilgiler verilmekte ve ardından genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Son kısımda esere yönelik bazı olumsuz eleştiriler de eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Adalet, Ahlâk, Nizam, Siyasetname.

This article analyzes Orhan Keskintaş's work entitled *Justice, Morality and Order Ottoman Siyasetname*, which is based on his doctoral dissertation on Ottoman Siyasetname. Information is given about the content of the sections and then a general assessment is made. At the last section some critics on the book are attached.

Keywords: Ottoman History, Justice, Ethics, Order, The Ottoman Siyasetname.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

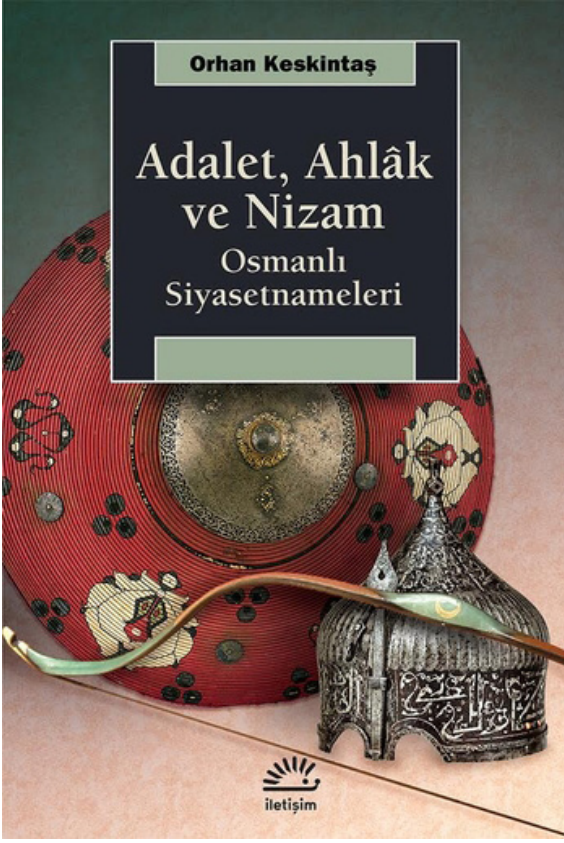
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 24 Haziran 2022 | Date Received: 24 June 2022
Kabul Tarihi: 12 Eylül 2022 | Date Accepted: 12 September 2022

ATIF | CITATION

Keleş, Ahmet. "Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 199-204.
doi.org/10.54462/kadim.1135105

*Doktor Adayı, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ahmetkeles71@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2131-9614.

Orhan Keskintaş'ın 2017 yılında İletişim Yayınları tarafından okuyucu ile buluşturulan *Adalet, Ahlâk ve Nizâm Osmanlı Siyasetnameleri* adlı eseri, yazarın 2016 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Filiz Zabcı danışmanlığında hazırladığı "Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnamelerde Adalet, Ahlâk ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme" başlıklı doktora tezine dayanır. Eser, giriş dışında beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında siyasal ve toplumsal benliğin oluşmasına katkı sağlayan ve siyasetnamelerde önemli bir yer tutan adalet, ahlâk ve düzen kavramları ile bu kavramların tarihi süreç içerisinde oynadığı roller, Osmanlı kurumlarının oluşum ve işleyişindeki önemleri ve Osmanlı hegemonya stratejisi içerisindeki rolleri analiz edilir. İncelenen kavramlar Osmanlı düşüncesinin din, siya-

set, kelâm, fıkıh ve ahlâk gibi farklı disiplinleriyle ilişkilidir. Yazar, bu durumu çalışmanın zorluklarından biri olarak değerlendirir ve kavramların farklı disiplinler altında gelişmesinin, söz konusu anlam dünyasını bütüncül olarak anlamayı zorlaştırdığını ifade eder. Ne var ki Osmanlı tecrübesinin ne olduğu kadar ne olmadığına da vurgulanması ve Osmanlı zihniyet ve toplumunun daha iyi anlaşılması için içeriden analiz edilmesi gerekmektedir, zira kavramlar, tarihin hafızasıdır. (s. 9-10).

Osmanlı toplum ve düşünce yapısı incelenirken iki temel yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bunlardan ilki, Ortodoks eğilimi temsil etmekte ve güçlü bir bürokratik yapıya dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımı benimseyenler Osmanlı toplum ve düşüncesini yöneten ve yönetilenler ayrışması ve siyasal elit içi ayrışmalar çerçevesinde ele alır. Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık bu düşünceyi savunan iki önemli tarihçidir. Ancak onların bu yaklaşımı çeşitli eleştirilere neden olmuştur. Bu eleştirilerden bazıları kurumsal yapının merkezine toprak sistemini yerleştirmeleri ve eşitlikçi, durağan bir toplum yapısı resmetmeleri hakkındadır (s. 11).

Yazar, ikinci yaklaşımı benimseyenlerin Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısını merkez-çevre ilişkisi içerisinde ele aldığını ve bu analizde temel problematiğin devlet ile toplum arasında olduğuna vurgu yapar. Bu yaklaşımı benimseyenler, devletin uzlaşmacı rolüne vurgu

yaparak, tımar sisteminin meşruiyet ve adalet ekseninde değerlendirildiğini ve patrimonyalizmin merkezi bürokrasi ile ilişkili olduğunu kabul ederler (s. 12-13). İkinci yaklaşımı benimseyen Keyder ve İslamoğlu, birinci yaklaşımı benimseyenleri, merkezi bürokrasiye ve toprak sistemine ayrıcalık tanıdıkları, İnalıcık'ı ise adalet sistemini belgelerde yer alan şekilde kabul ettiği için eleştirirler (s. 13).

Eserin birinci bölümü “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin 9.-14. Yüzyıldan Devraldığı Miras (1. Epistemik Çerçeve)” başlığını taşır. Bu bölüm siyasetnamelerin konularının belli bir gelenek içinde süreklilik taşıyan felsefi ve dinsel bir temele dayandığını izah eden bir tanımla başlar. Adaletin kullanım biçimleri, nefis-ahlâk ilişkisi, halife-sultan ayrışması gibi çeşitli konular da bu bölüm içerisinde incelenir.

İkinci bölümde “Siyasetnameler ve Osmanlı Siyasetnamelerinin Genel Özellikleri” incelenir. Siyasetnameler devlet yönetimi ve teşkilatı hakkında bilgi veren, devlet aklının nasıl kazanılacağı ve nitelikleri hakkında betimleyici metinlerdir. Siyasetnamelerde tasavvuf, kelam, felsefe ve fıkıhın birçok konusu işlendiğinden siyasetnameleri sınıflandırmak oldukça güçtür (s. 97). Bu bakımdan, siyasetnamelerin, İslam (Din), Orta Asya (Devlet) ve Yunan (Felsefe) olmak üzere üç farklı felsefi kültürün gerilim, çekişme ve sentezinin eseri olduğu, bu geleneklerde hükümdarların halife ve filozof olarak resmedildiği, üç geleneğin siyasal aktör olarak seçkinler, ulema ve filozofları öne çıkardığına vurgu yapılır (s. 100-101).

Çalışmanın üçüncü bölümü “Osmanlı Siyasetnamelerinde Adalet Düşüncesi” başlığını taşır. İslam ve özelde Osmanlı düşüncesinde adalet kavramının sadece siyaset ve hukukun konusu olarak ele alınmayacağı ifade edilir. Osmanlı siyasetnameleri, adalet, hukuk, ahlâk ve devlet aklını kapsamakla birlikte kişisel olgunlaşma, âleme ait olma bilinci ve ontolojik inançları da içermektedir. Osmanlı siyasetnamelerinde adalet düşüncesi incelenirken temel sorun, adaletin alanı ve nerede aranması gerektiğinin tespit edilmesidir (s. 135-136). Çalışmada nizamın, siyasetname, hukuk ve varlık felsefesinin üç adalet alanı olan fert, devlet ve alem üzerinden sağlanmaya çalışıldığı da belirtilir (s. 135-136). Osmanlı ve İslam düşüncesinde adaletin öncelikle kişinin kendi alanı ile ilgili olduğunu belirten yazar, adaletin hikmet, iffet ve şecaat erdemlerinin birleşmesiyle oluştuğunu, siyasetnamelerde adaletin kişinin kendisini arındırmak için girdiği yolda sahip olması gereken erdem olarak tanımlandığını ifade eder (s. 137-138, 143-144).

Dördüncü bölüm “Osmanlı Siyasetnamelerinde Ahlâk Düşüncesi” başlığını taşır. Ahlâkın nefis üzerinden değerlendirilmesi, nefis kavramının hem dîni hem de felsefi literatürün ortak analiz birimi olmasına bağlanır. İnsanın mahiyetinin nefis aracılığıyla anlaşılmasına çalışılacağı; insanın, bedenî güçleri ve nefsin doğası üzerine kurulan bir benzeşimden yararlanılarak “küçük nefis”, devletin ise “büyük nefis” olarak ahlâk teorisinin merkez kavram çifti olduğu belirtilir (s. 211-212).

Beşinci ve son bölümde “Osmanlı Siyasetnamelerinde Nizâm Düşüncesi” incelenir. Bu bölümde adalet ve ahlâk kavramlarının nizâm fikrinde nasıl birleştiği tasvir edilir. Nizamın sadece siyasi ve toplumsal yaşamda değil, düşüncede de aranması gerektiği, nizâm düşüncesinin âlemin, adalet üzerine kurulduğu ve insanlarla etkileşim içerisinde olduğu inancına dayandığı ifade edilir (s. 273-275).

Eleştiriler

Osmanlı Devleti, yazarın da siyasetnamelerde yer alan şekliyle ifade ettiği gibi adalete oldukça önem vermiştir. Ancak anlayış bu şekilde olmasına rağmen işleyişte bazı problemlerle karşılaşmıştır. Adaletin sağlanması yolunda tebaaya tanınan şikâyet hakkı, teoride kadın erkek ayrımı gözetilmeksizin tanınan haklardan biridir. Haksızlığa uğrayan biri en yakınındaki adli mercie başvurabileceği gibi, en üst şikâyet mercii olan Divan'a da başvurabilirdi. Ne var ki uygulamada şikâyet hakkının kullanımı noktasında evlilik, ikamet, toplum yapısı, eğitim, ulaşım gibi bazı engeller bulunabiliyordu. Reaya bulunduğu yerdeki kadı mahkemesinde şikâyetini çözüme kavuşturamazsa Divan'a gelmek zorunda kalabiliyordu. Bu imkâna da dönemin şartları düşünüldüğünde herkes sahip değildi.¹

Osmanlı siyasetnameleri ile bu metinlerin temel kavramları olan adalet, ahlâk ve nizâm kavramlarına dair teorik açıklamalar sunan bu çalışmanın kısmen eksik yönlerinden biri, siyasetnamelerin teoride sunduklarını aktarıırken pratikte bu aktarılanların ne kadar gerçeği yansıttığı noktasına fazla temas etmemesidir. Yazar, siyasetname müelliflerinin tımar sistemini savundukları, siyasal meseleleri idari meseleye dönüştürerek anladıkları, Osmanlı Devleti'nin dışındaki gelişmelere kayıtsız kaldıkları için çağdaşları tarafından eleştirildiklerini belirterek onları kendi gerçeklikleri içine yerleştirmeye çalışmışsa da bu yeterli olmamış, tarihsel aktörler olarak siyasetname yazarları kitabın zayıf noktalarından biri olarak kalmıştır. (s. 110).

Siyasetnamelerin sayısının 17. yüzyılda artmasının, bu dönemde yaşanan nüfus artışı, celali isyanları, mâli buhranlar ve askeri sistemdeki dönüşümlerle bağlantısı bilinmektedir. Dolayısıyla bu metinler dönemin şartları dikkate alınarak okunmalı ve siyasetnamelerin mutlak doğruları ifade ettiği varsayılmamalıdır. Klasik Osmanlı sistemindeki değişim ve dönüşümleri bozulma olarak değerlendiren siyasetnamelerin *kânûn-ı kadîme* dönüşmesi gerektiği şeklindeki yorumları da bu bağlamda ihtiyatla karşılanmalıdır. Siyasetnamelerde sorunların sebebi genel olarak, tımar sisteminin bozulması ve *kadîme* aykırı olarak ocağa dışarıdan asker alınması şeklinde değerlendirilir ki bu vurgu da gerçeği bütünüyle yansıtmaz. Avusturya ile yapılan uzun savaşlar dolayısı ile tüfek kullanmasını bilen kişilere ihtiyaç duyulması dışarıdan asker alımını gerektirmiş, bu durum tımar sisteminin giderek işlevini kaybetmesine neden olmuştur. Paralı asker adı altında dönemin Avrupa ordularında da kendine yer bulan bu uygulama mâli açıdan devletlerin daha çok işine gelmiştir. Zira savaştan sonra bu askerler terhis edilmiştir.²

Çalışmada, 16. yüzyılda *kânûn-ı kadîme* müracaat edilmesinin bu yüzyılda başlayan bir elit değişiminin habercisi olduğu, siyasetname yazarları Mustafa Ali ve Koçî Bey'in orduya dışarıdan asker almanın yanlış olduğunu ifade ettikleri belirtilir. Kitâb-ı Müstetâb'da, Türkler ve diğer unsurların para karşılığı dirliklere geçmesi ve yeniçeri ocağına "ecnebi(!)" karışmasından dolayı buranın herc ü merc olduğuna vurgu yapılır. Yazarın burada (!) işareti

1 Şikâyet hakkının kullanımına dair detaylı bilgi için Bk. Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016).

2 Askeri sistemde yaşanan bu dönüşüm sosyal hayata da yansımıştır. Zira terhis edilen askerler eşkıyalığa başlamış ve devlet bunun olumsuz sonuçları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Siyasetname yazarları ile dönemin değerlendirilmesine dair Bk. Rifa'at Ali Abou El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, (İstanbul: İmge Yayınları, 2000); Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015); Cornell Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğunda Aydın Ve Bürokrat Tarihi Mustafa Âli* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları), 2021.

kullanması, bu ifadeyi yanlış anladığını düşünmemize sebep olmuştur. Zira ecnebi kelimesi dışarıdan kuruma katılanları ifade eden bir kelimedir ve olumsuz anlama gelen veya gayr-ı müslim tebaayı ifade etmek için kullanılan bir kelime değildir. Anlamı, gelenek dışı bir asker temini durumunu ifade etmekten ibarettir. Yazarın bu işaret ile neyi ifade etmek istediği noktası izaha muhtaçtır (s. 182-183).

Yazar, Cornell Fleischer'e atıfla Babür ve Özbek devletinin kendilerini soya, Safevilerin dine dayandığı, Osmanlı Devleti'nin ise ne soya ne de dine dayandığını, meşruiyetini sağlamak için adalete dayanması gerektiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti yazarın belirttiği gibi adalete oldukça önem vermiştir. Ancak bunu ifade ederken hanedana veya soya dayanmadığını söylemek doğru bir ifade değildir. Osmanlı Devleti sonuçta bir hanedan devletidir (s. 182).

Osmanlı ekonomisinin ahlâki kökenlerine dikkat çeken yazar, bu ilkelerin eşitlik, iş birliği ve dayanışma, itidal ve şefkat olduğunu belirtir. Yazar narh, kalite, fiyat ve ölçülerle ilgili cezalandırma politikasında itidalin esas alındığını, insan tabiatından dolayı hataların hemen sert bir şekilde cezalandırılmayarak, ilk defa işlenen suçların genelde affedildiğini ifade etmektedir. Yazar, yorumu Mehmet Genç'in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* kitabından yararlanarak yapmaktaysa da yorumuna dayanak olarak net bir örnek veya ilk defa işlenen hangi suçların affedildiğine yönelik bir bilgi vermediğinden bu, zayıf bir argüman olarak kalmıştır (s. 226-227). Yazar, Osmanlı'da devletin, kendi varlığının gerekliliğini etik ve dinsel kaygılarla ifade ettiğini, sultanın genel ahlâka aykırı ferdi davranışlarının ise mûsamaha ile karşılandığını belirtir (s. 239-240). Ne var ki çalışmada, kimlerin mûsamaha ile karşılandığına yönelik bir açıklama sunulmamaktadır. Teorik bir eser olarak kaleme alınan çalışmada örneklendirmeye çalıştığımız gibi bazı hususların açıklanması ve temellendirilmesi gerekmektedir.

Son olarak nizâm ve elitler ile ilgili başlıkta yazar, 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ayanların merkezî otoriteye başkaldıracak güce ulaşamadıklarından, kolay bir şekilde tasfiye edildiklerini belirtir (s. 292-293). Bu, gerçeği bütünüyle ifade eden bir tespit değildir. Dahası, ayanların kolay bir şekilde tasfiye edildiklerini söylemek de iddialı bir ifadedir.³

Sonuç olarak bir doktora tezi olarak teorik yönü ağır basan bu çalışma, Osmanlı siyasal düşüncesi ile arka planında yer alan saikler, adalet, ahlâk ve nizâm kavramlarının Osmanlı devlet ve toplum anlayışındaki yeri, hizipler arasında yaşanan çekişmeler ve siyasetname yazarlarının bakış açılarını ifade etmesi açısından önemlidir. Çalışmanın zayıf yönü ise teori ve pratik arasındaki paralellik ya da farklılıkları yansıtmama konusundadır. Yazar, adalet, ahlâk ve nizâm kavramlarının bütüncül bir bakış açısı ile Osmanlı zihninin ve toplumsal yapısının kurulmasında büyük rol oynadığını belirtir. Esnek bir bakış açısı geliştirmeye çalıştığını belirten yazar, çalışmanın bir amacının da çağdaş İslam düşüncesinin zaman ve mekân

3 Mısır'da Cezzar Ahmed Paşa ile Mehmet Ali Paşa, Vidinde ise Pazvantoğlu Osman Paşa'nın kurduğu idare tarzına karşılık Osmanlı yönetiminin bu isimleri tasfiye etmek için gösterdiği çabaya dair Bk. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 205-215; Bosna'da ise Gradacac kalesi kapudanı Hüseyin Kapudan isyan ederek Bosna Valisi olmuş ve bir yıl Bosna'yı elinde tutmuştur. Devlet onu tasfiye ederken büyük çaba harcamıştır. Bosna kapudanları 18. yüzyılda ayanın işlevini görmeye başlamıştır. Bu konu ile alakalı detaylı bilgi için Bk. Fatma Sel Turhan, *Eski Düzen Adına Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836)* (İstanbul: Küre Yayınları, 2013); Fatma Sel Turhan, "The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834)", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies* 44 (2014), 457-474.

algısını eleştirmek olduğunu, önerisini ise adalet, ahlâk ve nizâm kavramlarının siyasal alana yeniden girmesi gerektiği şeklinde ifade eder.

KAYNAKÇA

- Fleischer, Cornell. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Turhan, Fatma Sel. *Eski Düzen Adına Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836)*. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Turhan, Fatma Sel. "The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapudan (1802-1834)". *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies* 44 (2014), 457-474.
- Yeşil, Fatih. *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

kadim

TOPLANTI RAPORU / *MEETING REPORT*

III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK) Raporu*

REPORT ON THE 3RD
INTERNATIONAL CONGRESS
ON OTTOMAN STUDIES
(OSARK)

AYŞE KARAHAN**

ÖZ ABSTRACT

III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK 2022), Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi (OSAMER) ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü iş birliği ve çok sayıda ilgili kurumun desteği ile 7-9 Eylül 2022 tarihleri arasında İstanbul Medeniyet Üniversitesi Ziraat Bankası Kütüphanesi'nde gerçekleşti. Kongrede Osmanlı araştırmaları kapsamında sanat tarihi, filoloji, dijital beşerî bilimler, hukuk, felsefe, bilim tarihi de dahil olmak üzere çeşitli alan ve alt-disiplinlerden bireysel tebliğler sunuldu. Ayrıca OSARK'ın akademik etkileşim platformu olma misyonu çerçevesinde tematik paneller düzenlendi. Osmanlı çalışmalarında öne çıkan konu ve temalar etrafında yeni çalışmalarını ve alanlarındaki birikimlerini paylaşan katılımcılar, 1500 kişiye yakın kalabalık bir dinleyici grubuyla buluştu. OSARK 2022 dünyanın birçok yerinden nitelikli katılımcıları bir araya getirerek ortak bir bellek oluşturmayı ve alan-daki çalışmalara dair bir perspektif sunmayı hedefledi.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi, OSARK, Toplantı Raporu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi.

The 3rd International Congress on Ottoman Studies (OSARK) was held on September 7-9, 2022, at the Ziraat Bankası Library of İstanbul Medeniyet University in collaboration between Sakarya University Center for Ottoman Studies (OSAMER) and İstanbul Medeniyet University, Department of History and with the support of various institutions. The Congress featured dozens of presentations in the fields of Ottoman history, history of art and architecture, philology, digital humanities, history of law, philosophy, and science. In addition, thematic panels were organized as part of OSARK's aim to be a platform of academic interaction and cooperation. Scholars shared their original research on prominent topics and themes in Ottoman studies with an audience of more than 1500 people. OSARK 2022 aimed to bring together researchers from various parts of the world to create a shared memory and a novel perspective to the field of Ottoman studies.

Keywords: International Congress on Ottoman Studies, OSARK, Meeting Report, İstanbul Medeniyet University, Sakarya University.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Toplantı Raporu | Article Type: Meeting Report
Geliş Tarihi: 2 Şubat 2023 | Date Received: 2 February 2023
Kabul Tarihi: 13 Nisan 2023 | Date Accepted: 13 April 2023

ATIF | CITATION

Karahan, Ayşe "III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK) Raporu". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 207-231.
doi.org/10.54462/kadim.1246750

* Raporun düzenlenmesine katkıda bulunan Arş. Gör. Hâcer Kılıçbaşlan ve son okumasına destek veren Arş. Gör. Gülşen Yakar'a teşekkürlerimi sunarım.

** Doktora Öğrencisi, Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ayse.karahan@medeniyet.edu.tr, ORCID: [0000-0002-2063-1913](https://orcid.org/0000-0002-2063-1913).

Osmanlı araştırmacılarını bir araya getirerek alandaki çalışmalara yön verecek bir platform meydana getirmeyi ve Osmanlı araştırmalarının geleceğine dair bir yol haritası oluşturmayı hedefleyen Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nin ilki 14-17 Ekim 2015'te Sakarya'da¹ ve ikincisi 17-20 Ekim 2018'de Arnavutluk'un başkenti Tiran'da² tertip edildi. III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi³ ise pandemi kısıtlamalarının ardından, 7-9 Eylül 2022 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleşti. İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi iş birliğiyle düzenlenen OSARK 2022'yi, Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türk Tarih Kurumu (TTK), Üsküdar Belediyesi ve Türk Hava Yolları (THY) destekledi. OSARK 2022'de sanat tarihi, filoloji, dijital beşerî bilimler, hukuk, felsefe, bilim tarihi vb. de dahil olmak üzere çeşitli alan ve alt-disiplinlerden başvuru kabul edilmiş, farklı alanlarda Osmanlı tarihine ilişkin çalışan araştırmacıların bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunmaları hedeflendi.

Kongre kapsamında ayrıca, OSARK'ın bir akademik etkileşim platformu olma misyonu çerçevesinde, önceden belirlenmiş konularda panel ve özel oturumlar düzenlenmiştir. Osmanlı çalışmalarında öne çıkan konu ve temalar etrafında, düzenleme kurulunun inisiyatifleriyle oluşturulan oturumlar sayesinde münferit çalışmalar, birbirini tamamlayan ve etkileyen bir bütünlük içinde ele alındı. Bu kapsamda on üç farklı temada, yirmi sekiz panel/özel oturum gerçekleştirildi.

Program, açılış ve protokol konuşmaları ile başladı. Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (OSAMER) Müdürü Arif Bilgin'in, OSARK'ın kuruluş hikâyesi ve amaçlarına değindiği girişin ardından OSARK 2022 dönem başkanları İsmail Hakkı Kadı ve Selim Karahasanoğlu kongrenin önemi ve kapsamı hakkında birer konuşma yaptılar.

- 14-17 Ekim 2015 tarihlerinde Sakarya'da düzenlenen ilk kongreye ait özet kitapçığı için bk. *I. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Özet Kitabı* (PDF: OSARK, 2015).
- 17-20 Ekim 2018 tarihlerinde Arnavutluk'un Tiran şehrinde düzenlenen ikinci kongrenin özet kitapçığı için bk. *II. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Özet Kitabı* (PDF: OSARK, 2018).
- 7-9 Eylül 2022 tarihlerinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Ziraat Bankası Kütüphanesi'nde düzenlenen üçüncü kongrenin özet kitapçığı için bk. *III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Program Özet Kitapçığı* (PDF: OSARK, 2022).

Açılış ve selamlama konuşmalarıyla devam eden günün ilk yarısı, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi'nden Osmanlı tarihçiliğinin önemli isimlerinden Özer Ergenç'in "Osmanlı Tarihine İlişkin Verilerin Niteliği ve Tespiti Hakkında" başlıklı ufuk açıcı çevrimiçi konuşmasıyla tamamlandı. Ergenç, tarih çalışmalarında belgeye ulaşmanın ve belgenin diline nüfuz ederek anlamlandırmanın önemi, mesleğin işçilik kısmının inceliklerine dair görüş ve tecrübelerini paylaştı. Açılış konferansının moderatörlüğünü Ergenç'in doktora öğrencilerinden olup o dönemde ODTÜ öğrencisi, şimdilerde Sakarya Üniversitesi öğretim üyesi İsmail Gündoğdu yaptı. Günün ikinci yarısı itibariyle kongre, beş farklı salondaki eş zamanlı oturumlarla devam etti.

1. 7 Eylül 2022 Çarşamba

1.1. Ziraat Bankası Salonu

"Kuruluştan 18. Asra Kadar Osmanlı'da Siyaset ve Uluslararası İlişkiler" başlıklı ilk oturumda Büşra Aktaş Kütükçü, Selim Parlaz ve Güner Doğan bildirimlerini sundular. Aktaş Kütükçü, Avrupalılar ile Osmanlılar arasındaki ticarî ilişkileri 1520'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Sakız Adası Cenevizlilerine verdiği ahitname bağlamında ele alırken Parlaz, Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1712 senesinde Ceneviz'e verilen ahitname çerçevesinde iki tarafın siyasî ve ticarî ilişkileri üzerine genel bir değerlendirme yaptı. TTK bünyesinde yürütölen "Osmanlı İmparatorluğu'nun En Geniş Sınırlarının Haritalandırılması Projesi"nde görev alan Doğan ise projenin amaçları ve seyri hakkında bilgiler paylaştı.

"Ekonomi: Tüccar ve Sarraflar" başlıklı ikinci oturumda İsmail Hakkı Kadı, Mikail Acıpınar, Ebubekir Ceylan ve Canan Torlak Emir yer aldılar. Kadı, Amsterdam noter kayıtları

larındaki verilerden hareketle 17. yüzyılda tespit edilebilen ilk transatlantik Osmanlı taciri Beypazarlı Seyyid Mehmed b. Osman'ın ticarî faaliyetleri üzerinde durdu. Beypazarlı Seyyid Mehmed b. Osman örneğinin, mevcut bilgilerin aksine, Müslüman Osmanlı tüccarının batıda da denizaşırı ticarî faaliyetlere katıldığını gösterdiğini vurguladı. Acıpınar, temel olarak Bursa mahkeme defterleri ve literatüre dayanarak Floransa'nın önde gelenlerinden Gondi ailesinin ticarî ve diplomatik temsilciliğini yapan Tommaso d'Aiolfo'nun 15-16. yüzyıllarda İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlerdeki faaliyetlerine değindi. Ceylan, 1750-1850 seneleri arasında Bağdatlı Yahudi sarrafların siyasî elite bağlantılarını, ilişki ağlarını ve birbirleriyle rekabetlerini izah etti. Son konuşmacı olan Emir ise 1844-1863 senelerini kapsayan 167 numaralı Darphâne-i Âmiri defterinin ışığında İstanbul sarraflarının mali profillerindeki değişimleri ve aralarındaki ihtilafların mahiyetini anlattı.

Salondaki son oturum "Osmanlı Tarım Tarihini Yeniden Düşünmek: Yeni Kaynaklar, Yeni Yöntemler" başlığını taşıyordu. Bu oturumda Semih Çelik, Sinan Kaya ve Hilal Aksu Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) 1001 programı çerçevesinde desteklenen 1840-1860 döneminde Biga Sancağı'nda tarımsal üretimin ticarileşmesine dair çalışmalarını sundular. 1830'lardan itibaren Avrupa'da başlayan tarım devriminin, başka bir ifadeyle, "Tarımsal Aydınlanma"nın Osmanlı Devleti'nde ne ölçüde karşılık bulduğu, neden gerçekleşmediği gibi soruların yanıtlarını Biga Sancağı örneğinden hareketle aradılar.

1.2. Bankkart Salonu

"Osmanlı'da Taşra İdaresi" ve "Geç Dönem Osmanlı'da Taşra İdaresi" başlıklı ilk iki oturumda erken dönemlerden 19. yüzyıla Osmanlı'da merkez-taşra ilişkilerini ele alan sunumlar yapıldı. Mehmet Doğan, 17. yüzyılda tımar sistemini islah etmek üzere gerçekleştirilen genel teftişler ve bunlar neticesinde oluşturulan yoklama defterleri hakkında bilgi verdi. Mustafa İlhan'ın çevrimiçi, Aysun Sarıbey Haykıran ve Gülseren Duman Koç'un fizikî olarak katıldıkları diğer oturumda geç dönem Osmanlı taşra idaresine yoğunlaşıldı. İlhan, merkezî yönetim ile taşra elitlerinin iş birliklerinin idarî reformlardaki belirleyiciliğine dikkat çekti. Haykıran, 19. yüzyılda Aydın Vilayeti'ndeki ormancılık faaliyetleri ve bununla ilgili nizamnameleri, Koç ise 19. yüzyılda ilga edilmesine dek Muş Sancağı'ndaki yurtluk-ocaklık sisteminin mahiyeti, tecihî, sınırları ve bu sistem dâhilinde toprak tasarruf edenlerin merkezî yönetim ile ilişkilerini anlattı.

Salondaki "Diplomatik İlişkiler" başlıklı son oturumda Cumhur Bekar, Erdal Çetintaş, Ümit Naci Yorulmaz, Amina Lila ve Mine Çağır'ın bildirimleriyle 17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına dek Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkileri irdelendi. Bekar, 17. yüzyılda Kafkas kökenli paşaların kariyer yollarını prosopografik bir yöntemle ele alarak hizipleşme ve kadrolaşmanın Osmanlı siyasetindeki yerini değerlendirdi. Çetintaş, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda çözülmeyi durdurmak için yaptığı ittifak antlaşmalarını ve bunların etkilerini ele aldı. Yorulmaz, Osmanlı Devleti ile Almanya'nın 19. yüzyılın son çeyreğindeki siyasî ve ekonomik ilişkilerini II. Abdülhamid'in (1876-1909) şahsî finansal yatırımları üzerinden değerlendirdi. Lila, Bosna'da 19. yüzyılda kurulan İngiliz konsolosluklarının raporları üzerinden Osmanlı-İngiltere ilişkilerini ele aldı. Çağır ise Münif Paşa'nın (1828-1910) 1872 ve 1897 yıllarında, İran sefirliği esnasındaki diplomatik faaliyetlerini, o dönemde kaleme aldığı risaleler ve raporlar üzerinden izah etti.

1.3. Hasan Polatkan Salonu

“Din ve Siyaset” başlıklı ilk oturumun katılımcılarından Muhammet Habib Saçmalı, Nadir Şah (1736-1747) aracılığıyla İran’ın Osmanlı Devleti’ne yaptığı Caferilik ve rükn tek-liflerinden bahsederek uluslararası rekabette dinin rolüne değindi. Şit Tufan Buzpınar, Suriye bölgesindeki Dürziler hakkında tarihsel bir çerçeve çizdikten sonra 19. yüzyılda, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı akabinde kazandıkları nüfuz ve merkezî yönetimle ilişkileri üzerinde durdu. Son olarak Sevde Bolat, İskipli Mehmed Atıf (1875-1926), Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) ve İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) adlı İslamcı müelliflerin Panislamizm, modernizm, temel haklar, milliyetçilik ve sair kavramların siyasetteki yerleri hakkındaki dü-şüncelerini, eserleri üzerinden aydınlatmaya çalıştı.

Salondaki “Osmanlı Mısır” başlıklı ikinci oturumda ise Mücahide Nihal Engel, Halil İbrahim Erol, Tuğba İsmailoğlu Kacı ve Hilal Görgün sunum yaptılar. Engel, 18. yüzyılın ortalarında Mısır yerel yönetimindeki gelişmeleri; Erol, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın (1805-1849) valiliği döneminde yapılan reformları; Kacı, seyahatnameler, hatıratlar, gazeteler ve mektuplar ışığında Mehmed Ali Paşa’nın Avrupa’daki imajını; Görgün ise Mehmed Ali Paşa’nın torunu Emir Ömer Tosun Paşa’nın (1872-1944) hayatı ve faaliyetleri bağlamında 20. yüzyılın başlarında Osmanlı-Mısır ilişkilerini değerlendirdi.

Salondaki son oturum “Osmanlı Döneminde Arap Aşiretleri” başlığını taşıyordu. Akademik koordinatörlüğünü M. Talha Çiçek’in yaptığı ve kongre kapsamında düzenlenen özel oturumlardan biri olan panelde Faisal Husain, Caner Yelbaşı ve Erdal Çiftçi bildiri sundular. Husain, konar-göçerlerin Irak’ta kurdukları hayvancılık cemiyetlerinin ekonomik ve siyasî olarak Osmanlı hâkimiyetinin rollerini, Yelbaşı, Çeçen muhacirlerin Mardin’e yer-leştirilmelerinin bölgede uygulanan politikalar üzerlerindeki etkisini; Çiftçi ise Suriye ile Irak’ın en güçlü aşiretlerden biri olan Şammar aşiretini ve aşiret reisi Faris Paşa’yı merkeze alarak yerel yöneticiler ve Arap aşiretleri arasındaki ilişkilerin siyasî sonuçlarını ele aldı.

1.4. Mavi Salon

Koordinatörlüğünü Mücahit Kaçar'ın yaptığı “Osmanlı Belagat Geleneğine Yeniden Bakmak” adlı bir diğer özel oturumda Osmanlı dönemi belagat eserleri ve tercümeleri tartışıldı. Bu minvalde Mücahit Kaçar, 15-20. yüzyıllarda Arapça veya Farsça eserlerin tercümesi, izahların birebir iktibas ve intihal kavramını ele aldı. Ali Benli, istiâre literatürü üzerinde durarak Osmanlı'daki gelişimini ve bu konudaki müstakil Türkçe eserleri tanıttı. Osman Cengiz, Ebü'l Kâsım es-Semerkindî'nin (ö. 1483'ten sonra) istiâreyle ilgili *Risâletü'l-İsti'ârât* adlı eserini, İsmâüddin İsferyânî'nin (ö. 1538) bu esere yaptığı şerhi ve Filibeli Halil Fevzi Efendi'nin (1805-1884) söz konusu şerhe yazdığı haşiyeyi anlattı; disiplinlerarası yönlerine vurgu yaptı. Son konuşmacı Ömer Said Güler ise Osmanlı dönemi Türkçe edebî şerh metinlerinde belagat ilmine dair içeriğin durumuna ve genel literatür içerisinde neden yaygınlaşmadığına dair bir değerlendirmede bulundu.

Program iki panelden oluşan “Osmanlı Tercüme Anlayışı” adlı özel oturumla devam etti. Akademik koordinatörlüğünü Sadık Yazar'ın üstlendiği ilk panelde Cemal Demircioğlu, Hüseyin Yılmaz, Mehmet Kuru, ikinci panelde ise İlhami Danış, Büşra Özyayın Çat ve Rıdvan Kaşıkçı sunum yaptılar. Demircioğlu, “tarihsel, betimleyici, açıklayıcı ve yorumlayıcı çeviribilim bakış açısıyla ve öncül araştırmaların ışığında kendine özgü bir Osmanlı çeviri kuramından mı, yoksa Arap-Fars etkileşimiyle doğulu bir çeviri kuramından mı söz edilebilir?” sorusunu tartıştı ve karşılaştırmalı çeviri tarihi çalışmalarının önemi üzerinde durdu. Yılmaz, I. Mehmed (1413-1421) ve II. Murad (1421-1451) dönemlerindeki tercüme faaliyetlerinin nedenlerini metin, müellif, mevzû ve hedef kitleler üzerinden inceledi.

Kuru, Ezop hikâyelerinin Tanzimat öncesi döneme ait Türkçe tercümelerini kültürel çeviri bağlamında ele aldı ve ilk edebî metinlerin tercüme tarihinin yaklaşık iki yıl geriye

çekilmesi gerektiğini belirtti. Danış, Osmanlı döneminde Ahmed et-Tûsî'nin (ö. 12. yy.) *Acâibü'l-mahlûkât ve ğarâ'ibü'l-mevcûdât*, İbnü'l-Esir'in (ö. 1233) *Tuhfetü'l-acâ'ib ve turfetü'l-ğarâ'ib*, Zekeriyâ Kazvîni'nin (ö. 1283) *Acâ'ibü'l-mahlûkât ve ğarâ'ibü'l-mevcûdât* ile İbnü'l-Verdî'nin (ö. 1457) *Harîdetü'l-acâ'ib ve ferîdetü'l-ğarâ'ib* adlı eserleri üzerine inşa edilen "acâibü'l-mahlûkât" literatürünün yaygınlığı, çevirilerinde izlenen yöntemler, yönetim kadrosunun bu tercümeleredeki etkisi ve kaynak olarak kullanılmalarına dair değerlendirmelerde bulundu. Özaydın Çat, Ayasofya Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesinin bir tercüme faaliyeti olduğundan bahsederek yapısal eklemeler ve çıkarmalar bağlamında bunu anlamlandırmaya çalıştı. Kaşıkçı ise II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nde görev yapan askerî uzman Kamphofner Paşa'nın Osman Nizami Paşa (1856-1939) tarafından Türkçeye tercüme edilen *Piyade Talimnamesi* adlı eseri üzerinden 19. yüzyıldaki bireysel çeviri kültürünü değerlendirdi.

1.5. Kırmızı Salon

Salondaki ilk etkinlik, Elif Baga'nın akademik koordinatörlüğündeki "Klasik İlim Geleneğinde Uygulamalı Bilimlerin Teorik Altyapısı" başlıklı özel oturumdu. Oturumda Tuncay Zorlu, Hasan Umut ve Sena Aydın yer aldılar.

Zorlu, tıbbın teorik alt yapısının oluşumunu Süleymaniye Tıp Medresesi ve dönemin tıp anlayışı üzerinden ortaya koydu. Umut, 15. yüzyıl bilim adamlarından Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) Farsça teorik astronomi eseri *Risâle der ilm-i hey'e*'sinin muhtevasını ele aldı. Aydın ise Osmanlı klasik dönem optik biliminde İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbnü'l-Heysem (ö. 1040?) terkibini teorik ve deneysel optik bağlamında ışık çeşitleri, ışık-renk ilişkisi, gökkuşağı ve hâle problemleri gibi konular üzerinden örnekendirerek irdeledi.

Program, İhsan Fazlıoğlu'nun akademik koordinatörü olduğu "Nazari İlimler Eğitimi ve Müfredatlar" isimli özel oturumla devam etti. İhsan Fazlıoğlu, 16. yüzyılda yaşamış müderris

Sipâhizâde Muhammed b. Ali el-Burûsevî'nin (ö. 1589) *Hâşiye alâ hâşiye alâ şerh el-tecrîd*, *Hâşiye alâ hâşiye alâ şerh hikmet el-ayn* ve *Enmûzec el-funûn* adlı eserlerini telif ederken kullandığı kaynakları, bu eserleri üzerinden fikir dünyasını, felsefe ve kelam derslerinde hangi noktalar üzerinde durduğunu ortaya koydu. Şükran Fazlıoğlu, 1741 senesinde Osmanlı yönetiminin isteği üzerine, medreselerdeki eğitim müfredatına dair bir müderris tarafından kaleme alınan *Kevâkib-i seb'a* adlı eseri tanıttı. Müstakim Arıcı ise aklî ilimlerde “müfredat dışı okuma ve okutma etkinlikleri” ile ilgili örnekler üzerinden öğretiminin tarihi hususunda literatürdeki eksikliklere dikkat çekti.

Fazlıoğlu'nun akademik koordinatörlüğündeki “17. ve 18. Yüzyıllarda Nazari Düşünce” adlı bir diğer özel oturum ise Necmettin Pehlivan, Mustafa Özbakır ve Mehmet Necmeddin Beşikçi'nin katılımıyla gerçekleşti. Çevrimiçi katılan Pehlivan, Veliyyuddin Cârullâh Efendi'nin (ö. 1738) ilm-i hilâf, nazar, âdâb geleneğine ait eserlerini ve bu eserlere düştüğü notları göz önünde bulundurarak adı geçen gelenekler üzerinde yaptığı çalışmaları değerlendirdi. Özbakır, Molla Fenârî'nin (ö. 1431) yazdığı el-Fevâ'idü'l-Fenârîyye'nin resmî müfredat ve müfredat dışındaki tedrisi üzerine tetkiklerini paylaştı. Son olarak Beşikçi ise zarûret-i zâtiyyenin nesne alanı, mutabakat kavramı ve ru'yetullah konuları ile Gelenbevi İsmail Efendi'nin (ö. 1791) üç farklı eserindeki umûr-ı âmme ile alakalı pasajları inceleyerek 18. yüzyıl nazarî düşüncesine ışık tuttu.

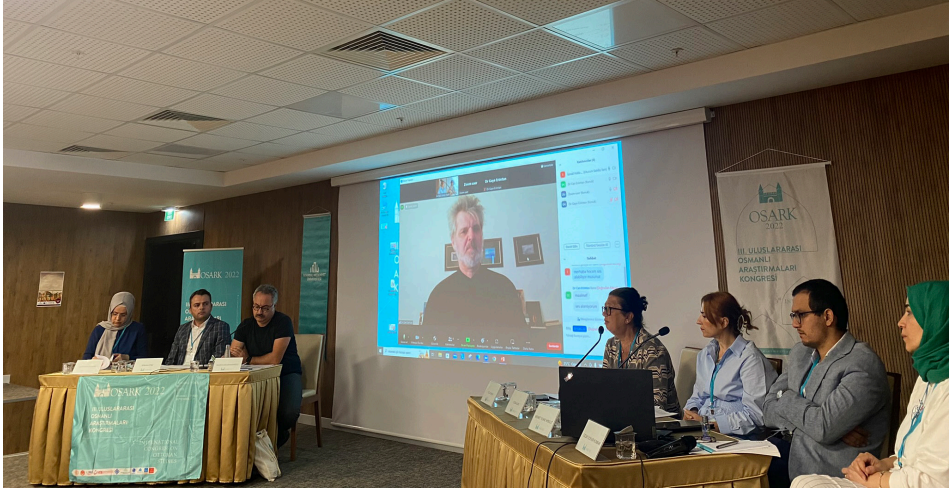
Kongrenin ilk günü, Virginia H. Aksan'ın “Translating Ottoman Lives from Mediterranean to New Eurasia” başlıklı konferansı ile sona erdi. Biyografi ve otobiyografi yazımı ile ilgili değerlendirmelerinden sonra Aksan, geçmişe dekolonizasyon merceğinden bakmak biz yeni bilgiler sunar mı sorusuna cevaplar aradı. Söz konusu yaklaşımını Ahmed Resmî Efendi (1700-1783), Hüsrev Paşa (1756-1855) ve Kırım Savaşı başkomutanı Ömer Lütfi Paşa (1806-1871) gibi 1750-1850 seneleri arasında çeşitli görevlere bulunan devlet adamları üzerinden çerçevlendirdi.

2. 8 Eylül 2022 Perşembe

2.1. Ziraat Bankası Salonu

“Savaş ve Teknoloji” başlıklı ilk oturumda, Hilmi Kaçar, Dorukhan Selçuk, Barbaros Köksal ve Ümmügülüm Filiz Bayram bildirimlerini sundular. Kaçar, 15. yüzyılda Batılı muadillerinden daha gelişmiş olan Osmanlı top teknolojisinin, Burgonya Dükü III. Filip (1419-1467) tarafından kendi ordusuna entegre edilmesi çabalarını ve bu vesileyle yaşanan kültürel hareketliliği ele aldı. Selçuk, 16. yüzyıl İstanbul kadı sicillerindeki verileri kullanarak askerî teçhizatın fiyatlarını ve zaman içerisindeki değişimini askerî devrim açısından değerlendirdi. Köksal, II. Viyana Kuşatması sonrası Osmanlı ordusundaki legal ve illegal şiddet kültürünü ordunun iç düzeni ve dinamiği ile muharebe sahasına bulunan sivil topluluklara yönelik davranışlar üzerinden izah etti. Bayram ise 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları sırasındaki meşveret toplantılarını arşiv belgeleri ve vakanüvislerin eserlerinden yola çıkarak ortaya koydu ve bu toplantıların meclis sistemine geçişteki etkisini tartışmaya açtı.

Salondaki “Kölelik ve Esaret” başlıklı ikinci oturumda Ayhan Pala, Bilal Ali Kotil ve Serkan Demir yer aldılar. Pala, kariyeri, Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesi olarak başlayan Abaza asıllı Hüsrev Paşa'nın, kölelik sistemi dahilinde bizzat yetiştirdiği kişileri ve bu kişilerin Osmanlı modernleşmesi üzerindeki etkilerini değerlendirdi. Kotil, İngilizlerin siyasi ve ahlâkî müdahaleleriyle Osmanlı kamuoyunda 19. yüzyılda tartışma konusu haline gelen köleliğe karşı Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan mücadelenin ahlâkî boyutunu tartıştı. Demir, Akdeniz korsanları tarafından ele geçirilen İngiliz esir Joseph Pitts'in (1663?-1739) İslam dünyası, Cezayir ve sair konularda izlenim ve bilgiler içeren seyahatnamesini mikro tarihçilik yaklaşımıyla ele aldı.

Üçüncü oturum, akademik koordinatörlüğünü Selim Karahasanoğlu'nun yaptığı “Bir Lale Devri Masalı” başlıklı yuvarlak masa toplantısıydı. Tülay Artan, Can Erimtan, Mehmet Yılmaz Akbulut, Erkan Atak, Şaduman Tuncer, Tuğba Kara ve Özlem Özdemir Kumbar'ın katıldığı toplantıda, Lale Devri klişelerinden bağımsız bir tarihyazımının ve dönemi farklı yönleriyle adlandırmanın imkânları sorgulandı. Artan, Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın (1682-1716) kitapları arasında bulunan ve mütercimi olduğu ileri sürülen *Risâle-i Şecere-i Semere*'nin ışığında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin (1670?-1731) meziyetleri, aldığı eğitim ve sair soruları tartışmaya açtı. Çevrimiçi olarak katılan Erimtan, Lale Devri deyiminin ortaya çıkışının 20. yüzyıl bakış açısıyla bağlantısını ve bu husustaki anakronik yaklaşımı ele aldı. Akbulut, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (1662-1730) Avrupa siyasetini tahlil ederek paşanın Avrupa güçler dengesindeki rolünü tartıştı. Atak, Osmanlı mimarisinde Lale Devri üslubunun sınırlarını tartışmaya açarken; Tuncer Damat İbrahim Paşa'nın sadareti döneminde III. Ahmed'in (1703-1730) yazlık mekân tercihlerindeki farklılaşmalara cevaplar aradı. Kara, bostanların 18. yüzyıl boyunca tarımsal üretime katkısını değerlendirdi. Son olarak Kumbar, devrin simgesi haline gelen lalenin 16-19. yüzyıllardaki serüvenini çeşitli açılardan karşılaştırmalı olarak anlattı.

Salondaki “Osmanlı'da Şehir: Yönetim ve Kimlik” başlıklı dördüncü oturumda Suraiya Faroqhi, İbrahim Ünal ve Fatih Gürcan bildirimlerini sundular. Faroqhi, 18. yüzyılda bir başkent olarak İstanbul'da yaşanan altyapı, ulaşım ve güvenlik problemlerini Avrupa'nın

diğer büyük şehirleriyle karşılaştırarak değerlendirdi. Ünalın, Osmanlı dönemi seyyahlarından Bedruddin el-Gazzî'nin *el-Mettâli'ü'l-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye*, Muhibbuddin el-Hamevî'nin *Hâdi'l-Ez'ânî'n-Necdiyye ilâ'd-Diyârî'l-Mısriyye*, Ali b. Muhammed Temekrûtî (Ali et-Temgrûtî)'nin *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiyye*, Muhammed Kibrî'tin *Rihletü's-Şitâ ve's-Sayf*, Kutbüddin Nehrevâlî'nin *el-Fevâidü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye*, Muhammed Hâfızuddin el-Kudsî'nin *İşfârü'l-Esfâr ve Ebkârü'l-Efkâr* ve İbrâhîm b. Abdîrahmân el-Hıyârî'nin *Tuhfetü'l-Udebâ ve Silvetü'l-Ğurabâ* adlı seyahatnamelerindeki malumatlardan hareketle Osmanlı İstanbul'una dair zengin bir portre sundu. Gürcan ise kapı imgesinin Türk-İslam ve Avrupa devletlerindeki yerine değindikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda halk ile devlet adamlarının söz konusu imgeye bakışlarını ve bu imgenin uluslararası ilişkilerdeki karşılığını ele aldı.

Salonun “Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Kurumlar” başlıklı son oturumunda Nozhat Ahmedi, Fatih Bozkurt, Melike Aygün ve Sinem Serin yer aldılar. Ahmedi, *Atabat-ı Aliyat* şeklinde adlandırılan Kufe, Ncef, Kerbela, Samara, Kazimiye ve Basra şehirlerindeki vakıfların Safeviler ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilere etkisini tartıştı. Bozkurt ve Aygün'ün birlikte sundukları bildiriye, tereke defterlerinin kişilerin serveti hakkında ne düzeyde bilgi verdiği üzerinde duruldu. Serin ise Hereke Kumaş Fabrikası kompleksi dâhilinde kurulan sağlık merkezini ele aldı ve devletin, kamu personelinin sosyal güvenlik haklarına karşı gösterdiği sorumluluğun bir ifadesi olan hastanenin kadrosunu ve fabrika çalışanlarına yapılan tıbbî masrafları değerlendirdi.

2.2 Bankkart Salonu

Salonda Osmanlı yemek ve maddî kültürleri ile tarih yazıcılığına dair oturumlar yer aldı. Akademik koordinatörlüğünü Arif Bilgin'in yaptığı “Osmanlı Yemek Kültürü” paneli üç oturum hâlinde gerçekleşti. Oturumlarda sırasıyla Özge Samancı, Hüseyin Çınar, Mehmet Demirtaş, Amin Shahinpoor, Arif Bilgin, Priscilla Mary Işın, Salih Başkütlu, Nermin Genç, Sırrı Hakan Kırımlı, Uğur Can Yıldızdal ve Hanadi Amin sunum yaptılar. İlk konuşmacı

Samancı, İstanbul Fransız Ticaret Odası yayını Revue Commercial du Levant, saray mutfak defterleri ve devrin Osmanlı yemek kitaplarındaki verilerden hareketle 1894-1918 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan temel ve lüks gıda maddeleri ile içecekler hakkındaki çalışmasını paylaştı. Ardından Çınar, İstanbul'daki Fatih, Bayezid, Haseki Sultan, Şehzade, Süleymaniye, Atik Valide Sultan, Sultan Ahmed, Yeni Valide, Nuruosmaniye, Laleli ve Mihrişah Sultan külliyelerinin imaretlerinde hazırlanan yemekler hakkında bilgi verdi. Demirtaş, 1525 senesine ait bir narh defteri ışığında İstanbul'da gıda fiyatları ve esnaf gruplarına dair bulgularını sundu. Shahinpoor ise 1501-1735 seneleri arasında Osmanlılar ile Safeviler arasındaki kültürel etkileşimi içecekler üzerinden değerlendirdi.

“Osmanlı Yemek Kültürü” panelinin ikinci oturumu, Bilgin'in Sünbülî Şeyhi Seyyid Hasan'ın (ö. 1688) günlük türündeki eseri *Sohbetnâme* üzerinden 17. yüzyılda İstanbul'daki yemek çeşitleri ve yeme-içme kültürü hakkındaki sunumu ile başladı. Ardından Işın, geçmişte kullanılıp günümüzde de varlığını koruyan mutfak eşyaları arasında bağlantı kurarak elde ettiği sonuçları paylaştı. Başkutlu, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra temel tüketim maddesi olan unun tedariki, miktarı, değirmenlerdeki teknolojik değişimler ve un tedarikini etkileyen faktörleri ele aldı. Son olarak Genç, 18. yüzyılda Topkapı Sarayı'nın *Enderûn-ı Hümayûn* kısmındaki koğuşlara verilen yiyeceklerin buralardaki görevliler arasında statü farklılığını yansıtıp yansıtmadığını karşılaştırmalı olarak tartıştı. Yemek kültürü oturumlarının sonuncusunda Kırımli, Kırım Hanlığı'nın ortadan kalmasının ardından, 19. yüzyılda Kırım Tatarlarının yaşadığı değişimler ve bunun Kırım yemek kültürüne etkileri üzerinde dururken Yıldızdal, Osmanlı toplumunda nargile (tömbeki) kullanımı ve kültürü hakkında bir sunum yaptı. Son olarak Amin, imparatorluğun coğrafi genişlemesiyle birlikte Osmanlı mutfağının insanları, çevreyi ve yemek üretimini nasıl etkilediği sorularına cevap aradı.

Salondaki “Osmanlı Maddî Kültürü” başlıklı oturumda Volkan Çeribaş ve Nur Efeoğlu sunum yaptılar. Çeribaş arşiv kaynakları, kronikler ve dönemin edebî eserleri ışığında I. Ahmed'in (1603-1617) av gezilerini değerlendirip bunların bir propaganda aracı olup olmadığını tartıştı. Efeoğlu ise Osmanlı İmparatorluğu'na ait pek çok eserin yer aldığı British Museum, Victoria and Albert Museum ve National Museum of Scotland'daki kalıcı Osmanlı sergilerini analiz ederek, Osmanlı maddî kültürünün Britanya müzelerinde nasıl temsil edildiğini anlattı. Efeoğlu, çalışmasını galerilerin küratörleriyle gerçekleştirilen görüşmeler ve müze ziyaretçileriyle yapılan anketlerle de destekledi.

“Tarih ve Tarih Yazıcılığı” başlıklı son oturumda Hassan Hazrati, Melis Hafez, Abdullah Sami Sümer, Mert Can Erdoğan ve Arzu Güldöşüren yer aldılar. Hazrati, İran'daki üniversitelerde Osmanlı tarihi hakkındaki eğitim ve araştırmaların seyrini, sebepleri ve gerekçeleriyle açıklayıp iki ülke arasında iş birliği ile bilim merkezlerinin kurulmasının önemine işaret etti. Hafez, son dönem Osmanlı ahlâk yazınının vatandaşlık algısı üzerindeki rolünü ve Osmanlı bakiyesi toplumlarda ahlâkî argümanların politikleşmesi fenomenini değerlendirdi. Sümer, Osmanlı yazınında mekân üzerine kaleme alınan seyahatname ve acaib metinlerinin birbirleriyle ilişkileri ile *acaib* metinlerine yüklenen yanlış misyon üzerinde durdu. Erdoğan, 17. ve 18. yüzyılda telif edilen kroniklerin devalüasyon, enflasyon ve malî problemler hakkındaki görüşlerini değerlendirdi ve bunların iktisadî düşüncenin temelini oluşturup oluşturmadıklarını sorguladı. Güldöşüren ise ulema ailesi Arabzâdelerin tarihi üzerinden sözlü ve yazılı tarih kaynaklarının çeliştikleri noktaları ele aldı ve bunların güvenilirliği ve kullanımına dair problemleri gündeme getirdi.

2.3. Hasan Polatkan Salonu

Gün boyunca salonda gerçekleşen beş oturumdan ilki “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Ferdi Mülkiyetin Oluşumu: Filistin Coğrafyası Örneği” başlıklı paneldi. Katılımcılar Zekeriya Kurşun, Ayşe Ataman, Ali İhsan Aydın ve Elif Fatma Erbil TÜBİTAK tarafından desteklenen projeleri kapsamında sunumlar yaptılar. Kurşun, Filistin coğrafyası örneğinde özel mülkiyetin gelişimi, devletin ve maliklerin konuya bakış açıları, tapu uygulamaları ve bu çerçevede meydana gelen sosyal ve hukukî problemleri izah etti. Ataman, 1847 Tapu Nizamnamesi ile 1858, 1860, 1871 senelerinde yapılan düzenlemelerin ardından verilen tapu belgelerinin değişim ve dönüşümünü ferdi mülkiyet bağlamında ele aldı. Aydın, Filistin genelinde tutulmuş ve günümüzde Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki defterlerde bulunan tapu kayıtlarının sancak ve kaza merkezlerine göre analizini yaparak ihtiva ettiği bilgi ve kavramlara açıklık getirdi. Erbil, 1900-1917 yıllarında Birüssebi ve çevresindeki aşiretlerin modern bir şehir kurularak iskân ettirilmelerini inceleyerek günümüzde hâlâ problemlili durumda olan Negev kabilelerinin (Gazze Urbanı) toprak sorununun Osmanlı döneminde nasıl değerlendirildiğini ortaya koydu. “Dağılmanın Eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu: Arap Toprakları ve Afrika’dan Bir Bakış” başlıklı ikinci oturumda Mohammed H. Alzard, Hind Fakhri Saeed, Abdelhay El Khili ve Hatice Uğur yer aldı. Alzard, I. Dünya Savaşı’nda Filistin coğrafyasında yaşanan muharebeleri Osmanlı İmparatorluğu ve Arap aşiretlerinin rolleri üzerinden tartıştı. Saeed, Osmanlı Kızılay Cemiyeti’nin I. Dünya Savaşı esnasında Irak cephesinde icra ettiği insanî ve lojistik faaliyetleri inceledi. El Khili, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ülkelerinin işgaline karşı koymak için Fas aşiretlerine verdiği destekleri ve bunların Fas’ın işgalini geciktirmedeki etkisini değerlendirdi. Çevrimiçi katılan Uğur ise 1884-85 Berlin Konferansı’nın ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalıların Doğu Afrika’daki sömürge faaliyetlerini nasıl değerlendirdiğini ve yeni oluşan düzende Osmanlıların kendilerini nasıl algıladıklarını ortaya koydu.

Program Cihan Osmanağaoğlu-Karahasanoğlu, Sevgi Kayak, Sezen Kama Işık ve Sercan Gürler’in katıldıkları “Osmanlı Devleti’ndeki “Edebü’l-Kadı” Kavramından, Modern Zamanlar Yargı Etiğine Ulaşan Süreç ve Karşılaştırılmalı Olarak Değerlendirilmesi” isimli panelde devam etti. Osmanağaoğlu-Karahasanoğlu, *Edebü’l-Kadı* kavramını ve yargı etiğini Osmanlı hukuku bağlamında ele aldı. Kayak, yargıçların sahip olması gereken vasıfları Roma hukuku çerçevesinde inceledi. Işık, yargı etiği ilkelerinin günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiğini Osmanlı İmparatorluğu’ndaki anayasal belgeler ve metinlerdeki karşılıkları bağlamında temellendirerek değerlendirdi. Son katılımcı Gürler, kıta Avrupası ve Anglo-Amerikan hukuk geleneklerinin tarihsel süreç içerisindeki seyirlerini göz önünde bulundurarak yargı etiğinin ortaya çıkış süreci izah etti.

İbrahim Şirin, Erden Atilla Aytekin ve Burhan Çağlar’ın yer aldığı “19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu: İmge, Basın ve İktisat” başlıklı dördüncü oturumda Şirin, Osmanlı-Türk oksidentalizmini, Topkapı Sarayı Müzesi’ndeki 19. ve 20. yüzyılda kaleme alınmış *Kitab-ı Coğrafiye* ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’ndeki *Resimli Paris ve Londra Sefaretnamesi* ile *Londra Sefaretnamesi* yazmaları içerisinde yer alan resim, fotoğraf ve kartpostallar üzerinden metinler arası ilişkiler yöntemiyle tartıştı. Aytekin, 19. yüzyılda Osmanlı entelektüellerinin dinî ilkeler, liberal fikirler ve değişen iktisadî ilişki ve yapılar arasındaki potansiyel çelişkiler hakkındaki düşünceleri ile köylülerin özellikle faiz

ve angaryaya karşı çıkararak kendi ahlâk ekonomilerini gündeme taşıma sürecini analiz etti. Çağlar, *The Levant Herald* gazetesi editörlerinden Edgar Whitaker'ın (1841-1903) Babîlî'nin gazeteye uyguladığı baskı ve cezalara karşı duruşunu, basın hayatına katkısını, siyasî, sosyal ve kültürel ilişki ağını izah etti.

Salondaki son etkinlik, Selim Karahasanoğlu'nun akademik koordinatörü olduğu “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları” adlı özel oturumdur. Katılımcılardan Evgenia Kermeli, literatürde az bilinen bir Rumca ben-anlatısı olan Panayi Skouzes'in yazdığı *Chronikotis Sklavomenis Athinas* [Esaret altında Atina] başlıklı eser hakkında bir sunum yaptı.

Çocukluğu, 18. yüzyıl sonu Atina'sında Hacı Ali Ağa'nın voyvodalığı döneminde geçen Skouzes'in anlatısından örnekler veren Kermeli, Osmanlı idaresindeki Rumların tarihini anlamak için yalnızca Osmanlıca belge ve anlatılara dayanmanın nasıl eksik sonuçlara varacağına ilginç örnekler üzerinden gösterdi. Semra Çörekçi ise 18. yüzyılda Hattat Abdülkadir bin Hasan el-Hisârî (ö. 1787/88) tarafından kaleme alınan ve 27 Ramazan 1157'deki (3 Kasım 1744) doğumundan başlayarak Şaban 1193'te (Ağustos/Eylül 1779) Darüssaadde Ağası katibinin üçüncü yazıcı halifesi olarak atanmasına dek geçen dönemde yaşadığı olayları tafsiyatlı bir şekilde anlattığı eserine dayanarak ben-anlatılarının ilim dünyasına neler katabileceğini paylaştı. Çörekçi, söz konusu eserin bir hattatın kariyer yolculuğunu tüm yönleriyle göz önüne sermekle kalmayıp yazarın duygu dünyasına girmemize de olanak sağladığını belirtti. Oturumun sonunda, eserlerde anlatılan olayların doğrulanabilir olup olmadığı üzerine gelen sorular üzerine ben-anlatılarının sahilliği ve bu türden metinlerin tarih çalışmalarına katkısına dair tartışma imkânı ortaya çıktı.

2.5. Mavi Salon

Salonda gün boyunca Osmanlı'da kitap kültürüne dair oturumlar gerçekleşti. Program, Berat Açıl'ın akademik koordinatörlüğünde, üç oturum halinde gerçekleşen “Osmanlı Dönemi Kitap Kültürü” başlıklı özel paneller başladı. Panelin ilk oturumunda Ali Aslan, Menderes

Velioğlu, Nesibe Yazgan Uslu ve Sümeyra Dursun sunum yaptılar. Aslan, 18. yüzyıl başlarında vefat eden Reisülkütab Ebubekir b. Rüstem b. Ahmed b. Mahmud eş-Şirvanî (ö. 1723) tarafından toplanan 99 farklı koleksiyondaki 1.049 yazma nüsha üzerinde bulunan yaklaşık 4.000 örnekten hareketle temellük kaydı nedir, hangi unsurlardan oluşur ve maliklerin nüshalara sahip olma yolları nasıldır gibi sorulara cevaplar aradı. Velioğlu, 16. yüzyılda Osmanlı saray müneccimlerinden Riyâzî Ali Çelebi'nin sahip olduğu ve kenarlarına notlar yazdığı kitapların tespit edilme sürecini ele aldı. Yazgan Uslu, yazma eserlerdeki istinsah kayıtlarının estetik formları ve bu formların değişikliklerinin kitap kültürü ve yazma geleneği açısından önemini ortaya koymaya çalıştı. Dursun, Osmanlı döneminde yazma eserlerde kullanılan yazı stiline istinsah edilen eserlerin içeriği ile ilişkisi, yazının ilim dalları ve hitap ettiği okuyucu kesimle bağlantısı üzerinde durdu.

Panelin ikinci oturumunda Ensar Karagöz, 18. yüzyıl müelliflerinden *Müstakimzâde Süleyman* Sadeddin Efendi'nin (ö. 1788) biyografik eserlerini telif ederken yararlandığı yazmaların tercih nedenlerini ve bunları tespit ederken nasıl bir yol izlediğini ele aldı. İsa Uğurlu, 18. yüzyılın kitap koleksiyonerlerinden Mehmed İsmet Efendi'nin (ö. 1747) Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu'nda bulunan yazmalarındaki temellük kayıtları ile terekisindeki verileri karşılaştırarak kütüphanesinin akıbetini değerlendirdi.

Kitap kültürü paneli Esra Muhacir, Kübra Taşdemir ve Yunus Aktı yer aldıkları üçüncü oturumla sona erdi. Muhacir, 17. yüzyıla ait Üsküdar Şeriye Sicilleri'ndeki terekelerde tespit edilen kitaplar üzerinden Üsküdar halkının kitap kültürü haritasını çıkarmaya çalıştı. Taşdemir, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) *Cibannümâ* ve *Atlas Minor* tercümesi olan *Levâmiun-nûr fi zulümât-i Atlas Minûr* adlı kitaplarını, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan Japonya haritaları ile karşılaştırarak inceledi. Aktı ise Sahaflar Şeyhizâdeler ulema

ailesinin mirasını 19. yüzyılda devam ettiren Sahaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1848) ve yeğeni Sahaflar Şeyhi Hafidi Ahmed Nazif Efendi'nin (ö. 1858) kariyer basamaklarını ve bunların kitap koleksiyonunun detaylarını anlattı.

Salondaki son oturum “Fâzıl Ahmed Paşa Kitap Koleksiyonu: Yeni Bulgular ve Yaklaşımlar” başlığını taşıyordu. Oturumda Berat Açıl, Sami Arslan, M. Fatih Çalışır, Tufan Kara ve Sadık Yazar, Fâzıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) vefatının ardından vakfedilen ve 1600'ü aşkın kitabı barındıran Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki koleksiyonu çeşitli yönleriyle ele aldılar. Açıl dinleyicilere, koleksiyonun gelişimini ve nihaî katalogu belirlemek için fihrist defterleri üzerinden yapılan araştırma hakkında bilgi verdi. Arslan, koleksiyonda farklı alanlarla ilgili yirmi yazma nüshadaki derkenar notlarını inceleyerek bunların müellifleri, stilizasyonları, referans verdiği eserleri, bu eserlerin metinlerle ilişkileri ve muhtevalarının tasnifleri gibi hususlara değindi. Çalışır, hâmi-mahmî ilişki ağlarının koleksiyona katkısı üzerinde durdu. Çevrimiçi katılan Kara, koleksiyonu korumak için alınan tedbirlere ve bunların ne kadar etkili olduğuna dair değerlendirmelerde bulundu. Yazar ise koleksiyondaki mecmuaların türlerini, hangi toplum kesimine hitap ettiklerini, içeriklerini, tezyinlerini ele alırken Fâzıl Ahmed Paşa'nın kitap toplama/toplatma ölçütlerine dair sorulara cevap aradı.

2.6. Kırmızı Salon

Salonda gün Temel Öztürk, Cem Görür ve Ghina Mrad'ın katıldığı “Terekeler” başlıklı oturumla başladı. Öztürk, 17. yüzyılda yaşamış İslam Paşaoğlu Mehmet Paşa'nın Trabzon Şeriye Sicili'nde kayıtlı kitaplarının isim listeleri ve bunların literatürdeki yeri hakkında bilgi verdi. Görür, Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) cülûsundan sonra Has Oda'da kahvecibâşılık görevine getirilen Nakşi Mustafa Ağa'nın (ö. 1764) hayatı ve muhalledatı üzerinde durdu. Mrad ise terekelerden hareketle 18. yüzyılda Trablusşam'ın sosyal ve ekonomik durumu hakkında değerlendirmelerde bulundu.

Program akademik koordinatörlüğünü Zehra Bilgin'in yaptığı “Osmanlı Modernleşmesinde Toplumsal ve Kültürel Bir Faaliyet Olarak Bilim” adlı özel oturumla devam etti. Oturumda İhsan Fazlıoğlu, Nazif Muhtaroğlu ve Orhan Güneş yer aldılar. Fazlıoğlu, eski ve yeninin karşılaşması sonucunda ortaya çıkan tutumları 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ikinci yarısına dek kaleme alınan örnek metinler üzerinden irdeledi. Muhtaroğlu, Osmanlıların 19. yüzyılda modern bilimlere yaklaşımını dönemin çeşitli yazarları üzerinden, teorik olarak ele aldı ve yaygınlık kazanan ön kabulleri sorguladı. Güneş ise modern astronomiyi Kuyucaklızâde Mehmed Âtîf'in (ö. 1847) *Teshîlü'l-idrâk Terceme-i Teşrihu'l-eflâk* adlı eserini, İshak Efendi'nin (ö. 1836) *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye* adlı eserinin astronomiyle ilgili 4. cildini ve Hayâtizâde Seyyid Şeref Halil'in (ö. 1851) *Efkârü'l-ceberût fi tercemeti Esrâri'l-melekût* adlı eserini, bunların kaynakları, aralarındaki etkileşimler ve sonraki astronomi kitaplarına etkileri bağlamında anlattı.

Salondaki son üç oturum, koordinatörlüğünü Mustafa Yavuz'un yürüttüğü “Canlı Bilimleri Tarihi ve Felsefesi” başlıklı panel kapsamında gerçekleşti. İlk oturumda Gökay Karaduman, Mustafa Yavuz, Recep Kankal, Sibel Murad; ikinci oturumda Abdüssamet Yılmaz, Hasan Karataş ve Esra Aksoy; son oturumda ise Elif Gültekin, Gaye Danişan, Azize F. Çakır, Solmaz Ceren Özdemir, Nilgün Durusüt, Barışcan Ersöz, Özge Togral, Özkan Keskin, Bilge Canbay ve Sümeyye Baybara ile Hasan Karataş sunum yaptılar. Karaduman,

Osmanlı döneminde Şikâr-ı Hümâyûn'da bulunan yırtıcı kuşlar ve başta atmaca olmak üzere, günümüzde hâlâ avlanan kuşların tarihsel devamlılığı üzerinde durdu. Yavuz, 16. yüzyılda Avusturya Arşidükü II. Ferdinand ve Kutsal Roma İmparatoru II. Maximilian'ın saray tabibi de olan Avrupalı botanikçi Pietro Andrea Mattioli (ö. 1578) tarafından Pedanius Dioscorides'in (ö. 90) *Materia Medica* adlı eserine yazdığı tefsirin Türkçe tercümesi olan Kitâbü'n-nebât'ın önemi ve bu tercümeyle müdahil olan Osman b. Abdurrahman ve hamisi Köprülü Ahmed Paşa hakkında bilgi verdi. Kankal, Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvanların satışı ve itlâfının yasaklanmasının ardındaki nedenin ekolojik dengeye uyum sağlama çabasıyla ilgili geldiğini, sürüngen ve kanatlı hayvanlar üzerinden örneklerle izah etti. Murad, *Nizâmü'l-edviye* ile *Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehlubu*'daki deva adlandırmalarının "galat"larını ele alarak bunların nedenleri üzerinde durdu.

İkinci oturumda Yılmaz ve Karataş, Joseph Solomon Del Medigo (ö.1655) ve Tobias Cohen'in (ö.1729) biyografilerini, onların özellikle Padua'da aldıkları eğitimleri, Osmanlı İmparatorluğu'na gelme nedenlerini ve Osmanlı tıbbındaki dönüşüme sağladıkları katkıyı anlattılar. Aksoy ise Hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Fezî Efendi'nin (ö.1692), Hamse-i Hayâtîzâde olarak da bilinen *er-Resâilü'l-müşfiyye li'l-emrâzi'l-müşkile* adlı eseri ışığında İlet-i Merâkiyye (Hipokondri) ile Sevdâ-yı Merâkiyye (Hipokondrik Melankoli)'nin karşılaştırılmasını yaparak müellifin bu alandaki özgün katkılarını değerlendirdi.

Son oturum Elif Gültekin'in, 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun vereme karşı ilaç geliştirme çabaları hakkındaki sunumuyla başladı. Ardından Danışan, Çakır, Özdemir, Durusüt ve Ersöz'ün ortak sunumunda 1550-1710 seneleri arasındaki takvimlerin doğa ve sağlık tarihi açısından kaynak değeri tartışıldı. Togrul, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına dek özellikle filoksera ve mildiyö isimli tarımsal hastalıkların neden olduğu salgınlar, alınan önlemler ve toprağın ıslahı için izlenen tarım politikalarından bahsetti. Keskin ve Canbay ortak bildirimlerinde Anadolu'da (bilhassa Aydın ve Diyarbakır) 1850-1915 senelerinde yaşanan çekirge istilalarının malî sonuçlarını aydınlatmaya çalıştı. Son olarak Baybara ve Karataş ise ortak bildirimlerinde bilim tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in tıpkıbasım literatür çalışması üzerinden zehirli bitkilerin kullanımını ortaya koydular.

3. 9 Eylül 2022 Cuma

3.1. Ziraat Bankası Salonu

Program "Ölüm ve Yaşam Arasında: 1845 Orta Anadolu Kıtlığında Çevre, İnsanlar ve Hayvanlar" başlıklı özel oturumla başladı. Akademik koordinatörlüğünü Yahya Araz'ın yürüttüğü panelde Özge Ertem, Cahit Telci-Recep Ölmez, İrfan Kokdaş ve İncilay Terlemiş yer aldılar. Ertem Orta Anadolu, Van, Diyarbakır ve çevresinde 1840, 1870 ve 1880'lerde yaşanan kıtlıkları toplum merceğinden bakarak değerlendirdi. Telci ve Ölmez'in ortak sunumlarında 1845'te Orta Anadolu'da yaşanan kıtlık esnasında zahire ihtiyacının karşılanmasındaki yetersizlikler, İstanbul'un konuya yaklaşımı ve yerel çözüm önerileri ele alındı. Kokdaş, 1845'teki kıtlık nedeniyle devlet tarafından verilen kredilerin ilgililerin ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığı, borç alanların kimlikleri ve coğrafi dağılımları, kredi koşulları, kredilerin devlet ve halk arasında bir pazarlık mekanizmasına dönüşmesi ve kıtlıkla beliren iktisadi politikalar hakkında bilgi verdi. Araz ve Terlemiş ise kıtlık yaşanan bölgelerdeki göçün

bölgeler arası farklılığını ve devletin bunlara yönelik tutumunu ele aldılar.

Salonda gerçekleşen diğer tüm oturumlar “Dijital Osmanlı Çalışmaları” başlıklı panel kapsamında gerçekleşti. Panelin akademik koordinatörlüğünü Yunus Uğur yaptı. İlk konuşmacı Esmâ Fatıma Bilgin Taşdemir, Kadıasker Ruznamçe Defterleri’ndeki verilerin “açık bağlı data” kaynakları ile ilişkilendirilmesiyle kadılık sisteminin haritalandırılması, görev değişikliğine bağlı hareketliliğin tespiti ve kadı maaşlarının değişimi üzerinden dönemin iktisadî durumuna dair çıkarımlarını dinleyicilerle paylaştı. Ardından, Çevrimiçi katılan Abdurrahman Atçıl, biyografik

verilerin kaynakla ilişkili olarak verildiği ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından desteklenen Ulema Veri Tabanı (UVT) projesinin kullanımını izah etti. Betül İpşirli Arğıt, 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı saray teşkilâtı içerisinde çeşitli vazifelerde bulunan kişilerin borç ilişkilerini sosyal ağ analizi (SNA) yöntemiyle ele alıp Gephi programına aktarılması sonucunda ortaya çıkan alacaklı-borçlu ağının görsel analizini yorumladı. Ahmet Erdem Tozoğlu, Elif Kaymaz ve Öykü Su Sezen ise ortak bildirileriyle, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul’da 1909’dan itibaren kamusal alanlarda kutlanılan millî bayram geleneğinin mekânsal özelliklerini ve dijital teknolojilerin bu tür çalışmalarda araştırmacılara nasıl olanaklar sağlayabileceğini ortaya koydular.

Panelin ikinci oturumu Fatma Aladağ’ın 16. yüzyıl Osmanlı idarî yapısını haritalandırıp bölgesel farklılıkları ve sınır değişimlerindeki nedenlerini tartıştığı sunumuyla başladı. Aladağ, Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) programı ArcGIS’in bu tür çalışmalarda kullanımına dair bilgiler paylaştı. Büşranur Bekman, 19. yüzyılda İstanbul’da bulunan mahallelerin konumlarını CBS’yle tespit edip ArcGIS programıyla haritalandırdığı çalışması özelinde, literatürde ilk kez değinilen “İstanbul’da kol” (Suriçi’nde Balat, Cibali, Topkapı, Kumkapı, Yedikule, Evvelkiçarşı; sur dışında ise Eyüp, Kasımpaşa, Tophane, Galata, Beşiktaş ve Üsküdar) olarak ortaya koyduğu idarî yapıyı konu etti.

Ardından Serpil Özcan, 19. yüzyılda İstanbul’da bulunan tekkeleri harita üzerinde konumlandırarak yaptığı çalışmada tekkelerin şehrin yapısını nasıl etkilediğini ele aldı.

Son konuşmacı Özge Eda Kaya ise 1874 tarihli Esas-ı Emlak Defteri'ni kullanarak Molla Aşki Mahallesi'ne odaklandı. Kaya, ArcGIS programı aracılığıyla Ekrem Hakkı Ayverdi, Pervititch ve Alman Mavileri gibi tarihi haritalarlarda sokak-cadde ve yapıların sürekliliğinin izlerini sürerken, defterdeki verilerle mahallenin sosyal yapısını ortaya koydu. Böylece Kaya 1875-1950 yılları arasında dijital beşeri bilimler yöntemleriyle Molla Aşki Mahallesi'nin gelişim ve dönüşümünü analiz etti.

Son oturumda Mehmet Kuru, Abdullah Çiğdem ve Yunus Uğur sunum yaptılar. Kuru, Berrin Yanıkoğlu, Esmâ Fatıma Bilgin Taşdemir, Fatma Öncel ve Aysu Akcan birlikte yürüttükleri nesih yazı tipi kullanılarak telif edilen Osmanlı Türkçesi eserlerin yüksek doğruluk oranıyla transkripsiyonunu yapacak projeleri hakkında bilgi verdi. Abdullah Çiğdem ve Ömer İskender Tuluk, peyzaj mimarlığı tarihine katkıda bulunan bildirilerinde 17. ve 18. yüzyıllarda Trabzon'daki zeytinliklerin konumlarını ArcGIS programı üzerinden mahallelerle ilişkilendirip haritalandırarak yaptıkları mekânsal analizlerini paylaştılar. Son konuşmacı Yunus Uğur ise çevrimiçi katılarak Lübnan'daki Osmanlı dönemi kültürel mirası örneğinden hareketle Arches Projesi Açık Kaynak Veri Yönetim Platformu (ARCHES) adlı uluslararası açık bir veri tabanının kullanımı hakkında bilgi verdi.

3.2. Bankkart Salonu

Salonda gün boyunca koordinatörlüğünü Kenan Yıldız'ın yaptığı "Terekeler Neyi Derler?" başlıklı panel dört oturum hâlinde gerçekleşti. İlk oturumda Kenan Yıldız, Fatih Bozkurt, Esra Muhacir ve Gökhan Gelegen yer aldı. Yıldız, terekelerin araştırmacılar için ne ifade ettiği, neler içerdiği, hangi açıdan incelenmeleri gerektiği ve diplomatik özellikleri hakkında bilgi verdi. Bozkurt, terekelerin kişilerin servetini ne ölçüde yansıttığını tartışırken Muhacir, tereke kayıtları ışığında 16-18. yüzyıllarda Üsküdar'daki kitap kültürü hakkında değerlendirmelerde bulundu. Gelegen ise Galata Şeriyeh Sicilleri'ndeki örneklerden hareketle mirasçıların mahkemeye yansıyan anlaşmazlık konularını analiz etti.

Panelin ikinci oturumu Mine Arslan'ın sunumuyla başladı. Arslan, tahrir defterlerinde kullanılan hane tabirinin sorgulanması bakımından tereke kayıtlarının kaynak değerini Kanuni Sultan Süleyman devrine ait iki örnek üzerinden değerlendirdi. Ardından Muhammet Bedrettin Toprak, 18. yüzyıla ait tereke kayıtlarının demografi ve iktisat tarihi çalışmalarını açısından taşıdığı potansiyel üzerinde durdu. Yakup Aydın, Galata Şeriyeh Sicilleri'nde bulunan 1573-1673 seneleri arasını kapsayan tereke kayıtlarındaki lokasyon ve servet dağılımı verilerini ilişkilendirerek bölgedeki servet değişimini ortaya koymaya çalıştı. Betül Tezcan ise 1775-1800 seneleri arasında Ankara Şeriyeh Sicilleri'nde yer alan tereke kayıtlarına dayanarak bu yıllarda ailelerin demografik yapısında değişiklik olup olmadığı hakkında değerlendirmeler yaptı. Zubcević, Bosna tereke kayıtlarını tanıtarak, bu kayıtlara istinaden üretilen mevcut literatüre ve gelecekteki muhtemel çalışma alanlarına değindi.

"Terekeler Neyi Derler?" başlıklı üçüncü oturumda Nisa Öktem ve Şule İyigönül Atasâğun bildirimlerini sundular. İyigönül Atasâğun, sivil ahalinin terekelerinin kaydedildiği Mülga Beledî Kassam Mahkemesi Defterleri'nden faydalanarak 1656-1676 seneleri arasında İstanbul Suriçi'nde yaşayan kadınların servetlerini ve dinî farklılıkların servet birikimindeki etkisini tartıştı. Öktem ise Galata Şeriyeh Sicilleri'nde bulunan 1701-1779 seneleri arasındaki tereke kayıtları ışığında kitap kültürüne dair nicel bulgularını paylaştı.

Panelin son oturumu Merve Uçar Nurcan, Naz Ecem Çınaryılmaz ve Ömer Faruk Can katılımıyla gerçekleşti. Uçar Nurcan, 1811’de vefat eden Teke Mütesellimi Hacı Mehmed Ağa’nın vakfının müsadere olunarak Hamidiye Vakfı’na bağlanma sürecini devrin ekonomi-politiği çerçevesinde ele aldı. Çınaryılmaz, 16-18. yüzyıllar arasında baharat taciri Kasımpaşalı el-Hac Mehmed b. Mahmud’un terekəsi örneğinde Galata Kurşunlu Han’ın mekân kullanımı ve bunun sosyal boyutunu ele aldı. Can ise 1787-1792 Osmanlı-Rusya ve Avusturya Savaşları’nda hayatını kaybeden Osmanlı askerlerinin terekelerini içeren sıra dışı bir Kısmet-i Askeriye defterini ilim âlemine tanıttı. Müteveffa askerlerin muhalefat kayıtlarından hareketle, vefat mahalleri, veraset durumları, servetleri ve medenî halleri (tek ya da çok eşlilik anlamında) gibi hususlara dair değerlendirmeler yaptı.

3.3. Hasan Polatkan Salonu

Salonda gün boyunca uzun Osmanlı döneminde eğitim mefhumu ve ilgili kurumlar hakkında panel ve oturumlar gerçekleşti. “Osmanlı’da Eğitim” başlıklı ilk oturumda Alaa Qaq ve Abdessamad Hamza sunum yaptılar. Çevrimiçi katılan Qaq, 1856-1918 seneleri arasında Kudüs ve çevresindeki okullarda eğitimin niteliği, yerli ve Avrupalı okulların farkları ve eğitim alanındaki reformların nedenlerini ele aldı. Hamza ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Cezayir’deki eğitim kurumları, bu kurumların işleyişi ve faaliyetleri hakkında bilgi verdi.

Program, akademik koordinatörlüğünü Adem Ölmez’in yaptığı iki oturumda gerçekleşen “Maarif Çalışmaları” paneli ile devam etti. Panelin ilk oturumunda Mehmet Öznur Alkan, Erhan Bektaş ve Esmâ Vildan Türkân; ikinci oturumda ise Adem Ölmez, Hasan Şahintürk, Hakan Kaya ve Yusuf Sabri Şimşek bildirimlerini sundular. Çevrimiçi katılan Alkan, Osmanlı modernleşmesinin en önemli yanını oluşturan eğitimin, Tanzimat devrinden itibaren bir

ideoloji olarak algılanmasının nedeni, yasal-ussal bürokrasinin kurulmasındaki etkisi, kadının toplumsal statüsünün değişimine katkısı, bunun toplumsal ilişkilerde yaşanan değişikliklerle bağlantısı ve resmî ideolojinin aktarılmasındaki rolü üzerinde durdu. Bektaş, medrese ve modern mekteplerde öğretilen yabancı dilleri karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak 19. yüzyılda nasıl bir dönüşüm yaşandığını ve yabancı dilin meslekî kariyere etkisini örneklerle anlattı. Türkan ise geç modern Osmanlı döneminde doğup erken Cumhuriyet'e erişen yazar, sanatçı, gazeteci yahut politik kimliği olan anneler ve çocuklarının okuma dünyasındaki serüvenlerini ele aldı.

İkinci oturumun ilk konuşmacısı Ölmez, Türkiye'de eğitim tarihçiliğinin gelişimi ve yönelimleri hakkında, alandaki öncü kaynakları göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yaptı. Şahintürk, medrese talebelerinin hem meslekî tecrübe kazandıkları hem de maddî olarak gelir elde ettikleri cer yolculuklarının ayrıntılarını, İstanbul Çarşamba Çukur Medresesi'nde talebe olan Tavaslı Mehmed'in 1905 yılında Nevrekob'a yaptığı yolculuk özelinde ortaya koymaya çalıştı. Kaya, 17-18. yüzyıllarda Nakşibendî tarikatının faaliyetlerini yürüten ve ilmî kapasitesi yüksek şahısların klâsik Osmanlı medrese siteminden farklı olarak icra ettikleri toplumsal faaliyetler üzerinde durdu. Son olarak Şimşek ise Maarif Nezareti'nin 1857'deki kuruluşundan 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede maarif nazırlarının eğitimleri ve bunun icraatlarına, sosyal çevrelerine, ideolojilerine ve patronaj ilişkilerine etkilerini ortaya koydu.

Salondaki "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Muhalefet" başlıklı son oturumda Erdal Kurgan 1860'ların sonlarından itibaren ortaya çıkan yeni siyasî ve kamusal pratikleri ele aldı. Bu bağlamda *Talebe-i ulûm* hareketlerini, kamusal olarak toplanan imzaların payitahta gönderilmesini, ulemanın sultana, hükümete ya da meşihata sundukları toplu imzaları ve basın yoluyla yayılan ve sultanı muhatap alan açık mektupları değerlendirdi. Gökhan Toka ise 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun farklı yerlerinde meydana gelen medreseli isyanlarının arkasında yatan gerekçeleri Bursalı Suhte Mehmed örneği üzerinden konu etti.

3. 4. Mavi Salon

"Kitap Kültürü ve Dil" başlıklı ilk oturumda Kübra Fettahoğlu ile İsmail Asoğlu bildirimlerini sundu. Fettahoğlu, 19. yüzyıl âlim ve bürokratlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyâfetnâme* adlı çalışması ışığında ilm-i kıyâfet uğraşısını nasıl kullandığını izah etti. Asoğlu da 1850-1900 yılları arasında Protestan misyonerlerinin tercüme faaliyetlerinin, kitap alım-satım ve dağıtımlarının Anadolu'daki Hıristiyanlar üzerindeki etkisini ele aldı.

Program "Yazma Eserler ve Bilim" başlıklı oturumla devam etti. Katılımcılardan Musa Şen, Atpazarlı Osman Fazlı Efendi (ö. 1691)'nin *Haza Risale-i Atpazari 'Osmân Efendi* başlıklı Türkçe bir *Risale-i 'İlm-i Kimyâ* eserinin tanıtımını yaparak elkimya ameliyeleri, kullanılan kimyevî maddeler, laboratuvar aletleri ve elkimya anlayışının dayandığı nazari temeller hakkında bilgi verdi. Mücella Demirhan Çavuşoğlu ise Lale Devri şairlerinden Câbizâde Halil Fâiz Efendi'nin (ö. 1722) *Fezleketü'l-Hisâb* isimli eseri bağlamında Osmanlı matematiğinde yaygın olarak kullanılan *hesâb-ı sittini* tanıttı.

Salondaki "Çok Dinli ve Çok Dilli Bir İmparatorluk Olarak Osmanlı İmparatorluğu" başlıklı son oturumda Bedriye Uzuner, Ayşe Hümeysra Tüysüz, Serdar Çöp ve Merjema

Imamovic bildirilerini sundular. Uzuner, 1915-1923 yılları arasında Ermenilerin, İtilaf devletlerinden de aldıkları destek ve cesaretle yurt dışına kaçırdıkları Müslüman çocukların serencamını anlattı. Tüysüz, 400 aileden mürekkep Akkirmanlı Musevi Dobruca muhacirlerinin 19. yüzyılın son çeyreğinde İzmir ve çevresine iskân süreçlerini izah etti. Çöp, 1517'de Osmanlı hâkimiyetine giren Cebel-i Lübnan ve çevresinde varlığını sürdüren Maruni Kilisesi'nin devletle ilişkisini mercek altına aldı. Imamovic ise 1903 senesinde Bogdan adlı biri tarafından Belgrad yönetimine sunulmak üzere hazırlanan "Bulgar ne ister?" konulu Sırpça siyasi layiha ışığında 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Makedonya meselesini ve Sırbistan ile Bulgaristan'ın diplomatik ilişkilerinin arka planını ele aldı.

3.5. Kırmızı Salon

"Osmanlı Hukuku ve Mahkemeler" adlı ilk oturumda Ahmet Demir, İsmail Gündoğdu, Eyüp Ensar Dal ve Gülşen Yakar sunum yaptılar. Demir, 15. yüzyılda Molla Hüsrev'in (ö. 1480) *Gurerü'l-Abkâm* ve bunun şerhi *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Ğureri'l-abbâm* adlı teliflerinde kullandığı ve fıkıh ilmi bakımından özgünlüğü aradığını gösteren "ekülü" iddiası üzerinden gelenekselcilik çizgisinin dışına çıkma gayretini değerlendirdi. Gündoğdu, 18. yüzyılda Anadolu taşrasında görev yapan kadılar hakkında Anadolu kazaskerliğine intikal eden şikâyet türlerini ve bunların resmî işleme konulmalarını ele aldı. Dal ve Yakar da ortak bildirimlerinde, ağırlıklı olarak 18. yüzyılın ilk yarısı Üsküdar Kadı Mahkemesi'ne ait Şeriye Sicillerini ve fetvaları kullanarak Üsküdar'da yaşlıların sosyo-hukukî konumları, aile ve akrabalarının onlara karşı yasal yükümlülükleri ve yoksulluklarına ilişkin sorunları ortaya koydu. Özellikle, yaşlı anne-babaların yaşlılık ve yoksulluklarını öne sürerek varlıklı çocuklarından nafaka taleplerine dair davaların ele alındığı sunumda, davaların çoğunlukla davacı lehine, nafaka bağlanarak sonuçlandığını belirtti. Davacı ve davalı profillerine dair de değerlendirmelerde bulunan Yakar ayrıca, yaşlı yoksulların evlenme, vakıf yararlanıcıları olma veya dilencilik gibi hayatta kalma stratejilerine dair bilgiler verdi.

Program "Siyasal Dilin İnşası: Değişen ve Dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nda Kavram ve Söylem" başlıklı panel ile devam etti. Katılımcılardan Funda Selçuk Şirin, "yeni" kavramının II. Meşrutiyet'in ilanından 1930'lara dek tarihçesini tartışarak İslamcı, Batıcı ve Türkçü çevrelerin kavramı nasıl ve hangi anlamda kullandıklarını açıkladı. Şirin, farklı entelektüel çevrelerin dergilerini inceleyerek dönemin oluşan yeni insan tipinin inşasında etkili olan dili inceledi. Eyüp Murat Kurt, 1710'lardan 1860'lı yıllara kadar, Osmanlı dünyasında ortaya çıkan gelenek ve reform merkezli iki ana siyasi, sosyal ve kültürel grubun fikir ve argümanlarının oluşumunda ve sürdürülmesinde etkili olan dil ve söylemin kökenlerine odaklanarak tarihsel fikir, kavram ve sözcüklerin uzun erimli (*longue durée*) soy kütüğü hakkında bir analiz yaptı. Ardından Özge Aslanmirza, "Orta Doğu" kavramı üzerinden Batı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun, bölgelerin kavramsallaştırılmasında farklılaştığı ve kesiştiği noktaları örneklerle açıklayarak politik dilin değişimini anlattı. Son olarak Burak Aslanmirza ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Türkçülüğün bir iktidar ideolojisi olarak yeniden inşası sürecine odaklandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki iç yönetici halkasının, özellikle Eylül 1916'dan Nisan 1917'ye dek Merkez-i Umumi'de gerçekleştirdiği toplantılarda aldıkları kararlar çerçevesinde kavmiyet, milliyet, hars, müessese, peszinde, intibak, temessül, telif gibi kavramların semantik ilişkiselliğini değerlendirdi. Bu kavramların dönemin siyasi mecraları olan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da ve düşünsel mecralar olarak basın çevrelerindeki

kullanımlarını inceleyerek ittihat-ı anasının Türkçülük doğrultusunda yaşadığı anlam daralmasına mercek tuttu.

Salondaki "Osmanlı Dünyası'nda Kadın" başlıklı son iki oturumda; Ahmet Sefa Özkaya, Sadullah Yıldırım, Elif Ekin Akşit, Hulusi Ertuğrul Umudum ve Burcu Belli bildirimlerini sundular. Özkaya, Kanuni Sultan Süleyman'ın kadınlarından Gülfem Hatun'un 1562 senesindeki idam nedeninin literatürde tekrarlanan anlatısıyla değil, babasına isyan edip İran'a sığınan Şehzade Bayezid'e destek amaçlı gönderdiği bir mektupla bağlantılı olduğu iddiasını ortaya koydu. M. Metin Coşgel, Hamdi Genç, Emre Özer ile hazırladıkları ortak bildiriye sunan Yıldırım, İstanbul'daki Galata ve Üsküdar mahkemeleri ile taşradaki Konya ve Kütahya mahkemelerinin 19. yüzyıl başlarındaki kayıtları üzerinden Osmanlı mahkemelerinde mahkemeye katılımı, uyuşmazlıkların çözümü ve dava kazanma hususlarında kadınlar ve erkekler arasında ortaya çıkan farklılıkları istatistikî olarak ele aldı. Akşit ve Umudum ise ortak bildirimlerinde, 19-20. yüzyıl Osmanlı düşünce ve edebiyatının önemli temsilcilerinden Fatma Aliye Hanım'ın (1862-1936) eserleri ve kendisiyle yazışmaların içeriğinden hareketle Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) tarafından Osmanlı modernleşmesinde bir kadın arketipi olarak inşa edilmeye çalışılması sürecini tartıştılar. Son konuşmacı Belli ise 1909-1918 senelerinde fahişelik yapan yoksul kadınların hayatta kalma mücadelelerini konu edindi. II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fuhuş hakkındaki politikalarını karşılaştıran Belli, 1884 ile 1915'te yürürlüğe konulan fuhuş nizamnameleri arasındaki farklılıkları ele aldı.

3.6. Kapanış Oturumu

OSARK 2022 Dönem Başkanı İsmail Hakkı Kadı moderatörlüğündeki "2022 İtibariyle Osmanlı Çalışmalarının Genel Görünümü" başlıklı kapanış oturumu Ziraat Bankası Konferans Salonu'nda yapıldı. Oturumda Mehmet İpşirli, Suraiya Faroqhi, Abdülkadir Özcan, Feridun Mustafa Emecen, İhsan Fazlıoğlu ve Mehmet Öznur Alkan kongre ve tarih

çalışmalarının güncel durumu hakkında değerlendirmelerde bulundular. Faroqhi, diplomasi tarihi alanındaki yeni çalışmaların bulgularını ve bu tür çalışmalara neden önem verilmesi gerektiğini Tanzimat reformlarından verdiği örneklerle izah etti. İpşirli, kongre tek tema etrafında şekillenirse de sonraki programlarda tarih yazıcılığı ile ilgili tebliğlere ağırlık verilmesinin isabetli olacağını belirtti.

Ulemanın eğitim alanında kaleme aldığı eserlerin şerh, haşiye ve derkenarları üzerine yapılacak çalışmaların çoğaltılması gerektiğini de vurguladı. Ayrıca, Balkanlar ve Arap coğrafyasından araştırmacıların katılımlarının önemine dikkat çekti.⁴ Abdülkadir Özcan da tarih yazıcılığına dair tebliğlere bu tür kongrelerde daha fazla yer verilmesinin, özellikle nesir eserlerin bilimsel araştırmalarda kullanılmak üzere yapılan edisyon-kritiklerinin artmasının ve bu hususta tarihçiler ile edebiyatçıların iş birliği yapmaları gerektiğinin altını çizdi. Emecen, farklı disiplinlerden uzmanların özellikle siyasi ve askerî tarih alanlarındaki çalışmalarının tarihyazımı açısından ciddi problemleri beraberinde getirdiğinin ve meslekten tarihçilerin bu alanlara önem vermeleri ve bu alanları canlandırılmaları gerektiğinin üzerinde durdu.

Fazlıoğlu, felsefe ve bilim tarihi özelinde gerçekleştirilen oturumlar hakkında genel bir değerlendirme yaptı; sosyoloji ve tarih sosyolojisi alanında sonraki programlarda katılımın çoğaltılmasının önemini dile getirdi. Oturuma video konferans yöntemi ile katılan Alkan ise günümüzde tarih alanında yapılan çalışmaların, bilhassa da yayınlanan makalelerin bilimsel yeterliliği hususunda değerlendirmelerde bulundu ve akademik özgürlüğün önemini vurguladı.

4 Yeni Şafak. "Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'ne büyük ilgi" (11 Ekim 2022).

Kongre, Yükseköğretim Kurulu Başkanı Sayın Erol Özvar'ın yaptığı kapanış konuşması ile son buldu. Özvar ilahiyat, iktisat, sosyoloji, antropoloji, matematik ve sair alanlardan mümkün olduğunca çok kişinin tarihî konuları çalışmaya teşvik edilmesinin önemine, bunun tarih sahasına zenginlik katacağına değindi.

Bosna Hersek, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İngiltere, İran, Cezayir, Fas, Filistin, Irak ve Lübnan'dan çok sayıda uluslararası katılımcıya da ev sahipliği yapan OSARK 2022 boyunca sunulan çalışmalar, 1500 kişiye yakın bir dinleyici kitlesi ile buluştu. Ulusal basın ve yayın kuruluşları tarafından da takip edilen⁵ kongrede sunulan tebliğlerin, 2023 senesi içinde, tematik kitaplardan müteşekkil bir seri hâlinde yayımlanması planlanmaktadır.

5 Kongre hakkında ulusal basın ve yayın organlarında yer alan haber ve görseller için bk. Mücahit Türetken, "3. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi, İstanbul'da yapılacak", *Anadolu Ajansı* (3 Ekim 2022).

KAYNAKÇA

- I. *Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Özet Kitabı*. PDF: OSARK, 2015. <https://books.google.com.tr/books?id=N-pwEAAAQBAJ&lpg=PP1&hl=tr&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
 - II. *Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Özet Kitabı*. PDF: OSARK, 2018. <https://books.google.com.tr/books?id=G8DLDWAAQBAJ&lpg=PP1&hl=tr&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
 - III. *Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi Program Özet Kitapçığı*. PDF: OSARK, 2022. <https://books.google.com.tr/books?id=BZ6yEAAAQBAJ&lpg=PP1&hl=tr&pg=PP4#v=onepage&q&f=false>
- OSARK, Osmanlı Araştırmaları Kongresi. “Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi”. Erişim 25 Ocak 2023. <https://www.osmanliarastirmalari.org/>
- Türetken, Mücahit. “3. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi, İstanbul’da yapılacak”. Anadolu Ajansı (3 Ekim 2022). <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/3-uluslararasi-osmanli-arastirmalari-kongresi-istanbulda-yapilacak/2675897>
- Yeni Şafak. “Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi’ne büyük ilgi” (11 Ekim 2022). <https://www.yenisafak.com/hayat/uluslararasi-osmanli-arastirmalari-kongresine-buyuk-ilgi-3857720>

kadim

VEFEYÂT / OBITUARY

Rifa'at Hoca'nın Ardından: Osmanlı Tarihçiliğinde Yazdıkları, Göster(eme)dikleri

IN MEMORY OF RIFA'AT HOCA:
WHAT HE WROTE AND COULD
(NOT) PROVE IN OTTOMAN
STUDIES

İRFAN KOKDAŞ*

Osmanlı tarihçisi Profesör Rifa'at Ali Abou-El-Haj 13 Mart 2022'de bu dünyadan ayrıldı. Huzur içinde yatsın! Vefatının ardından Blumi, Kopuz, Gutman, Tezcan, Klein ve Karahasanoğlu tarafından değişik mecralarda kaleme alınan vefeyâtların da gösterdiği üzere, hocanın ürettiği metinler Osmanlı ve Ortadoğu çalışmalarının 1990'lardan sonraki çizgisine yön veren temel metinlerdendi. Binghamton Üniversitesi (State University of New York Binghamton) tarih bölümündeki öğrenciliğimizde kendisini kimi zaman huysuz ihtiyar, kimi zamansa elinden düşmeyen kekleriyle sevimli tonton dede olarak anardık. Çoğu zaman da inatçıydı. İlk tanışmamızdan son mail'ine kadar bana ısrarla Arif diye hitap etti. "Hocam bu isim işini bir ara çözsük mi?" desem bile Arif olarak kaldım.

Bu anların tümünde her zaman yol gösterici, eleştirel, cesaretlendirici ve bir o kadar da ufuk açıcıydı. Kampüsün ormanla bitişik binalarından birinde bulunan odasına giden öğrenciler, hocayla görüşme seansının ne kadar süreceğini asla tahmin edemezlerdi. Biz heyecanlı bir şekilde bulduğumuz arşiv belgelerini anlatırdık, o sorular sorarak dinlerdi. Soruların peşinden giderek geçen bir zaman sonra kendimizi tez konusunun, hatta Osmanlı tarihi sahasının çok dışında bulurduk. Bu, aslında hocanın sadece özel görüşmelerindeki değil, seminer derslerindeki metoduydu da. Kendisi ve rahmetli Donald Quataert'ın son öğrencileri olarak Nurçin İleri'yle aldığımız derste de genel tavrı buydu. Hatta sömestrin ilk haftalarında o sıralarda teziyle meşgul olan Can Nacar'a toyluk heyecanımla "Hoca sürekli olarak soru soruyor, neden az da olsa ders anlatmıyor?" diye sızlanmışlığım bile vardır. Ama onun dersi soruydu. Onun bu tavrı çoğu zaman Avrupa merkezci, statik ve fazlasıyla değişmez kültürel unsurların sarmaladığı büyük anlatıların ancak sorularla kırılabileceğine dair inancından kaynaklanıyordu. Nitekim 2010 yılında kendisi için Binghamton Üniversitesi'nde düzenlenen, eski ve yeni öğrencileriyle çalışma arkadaşlarının katıldığı konferansın bildiri-lerine bakıldığında, bu inancı yakın çevresine nasıl bir heves ve parlaklıkla aktardığı görülür.

Rifa'at Ali Abou-El-Haj "biz bize benzeriz"ci, gerilemeci ve belirli bir coğrafyaya sıkıştırılmış Osmanlı tarih yazımını, 1970'lerden itibaren kaleme aldığı ve çoğu da Osmanlı

ATIF | CITATION

Kokdaş, İrfan. "Rifa'at Hoca'nın Ardından: Osmanlı Tarihçiliğinde Yazdıkları, Göster(eme)dikleri". *Kadim* 5 (Nisan 2023), 233-235
doi.org/10.54462/kadim.1229154

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, irfan.kokdas@ikcu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4858-6018.

erken modernliğine eğilen eserleriyle eleştiriye tuttu. Özellikle Osmanlı arşiv vesikalarının ve dönemin diğer kaynaklarının hangi sosyo-ekonomik düzlemde kaleme alındığının incelenmesini önceledi. Hocanın bu perspektifi, 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başı vezir ve paşa kapılarını incelediği makalesiyle başlayıp 1703 isyanının ekonomi politikasını irdelediği kitabıyla devam etmişti. Onun hiyerarşi temelli söylem analizine yaptığı vurgu, kanunname ve nasihatname literatürünün içerdiği sınıfsallığı ele aldığı çalışmalarıyla hayata geçmişti.

Benden önce hocanın eserlerini değerlendiren yazılar onun temel görüşlerini zaten ortaya koymuş durumda. Ben onların dizdiği büyük taşlar arasında kalan ve günümüz tarih yazıcılığı için Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın üzerinde özellikle durduğu -ve halen geçerliliğini koruyan- iki temel meseleye kısaca değinmek istiyorum. Bunlardan ilki dönemleştirme meselesi, ikincisi ise hocanın yeni şarkiyatçılık (neo-Orientalism) adı altında formüle ettiği kıskaçlar. Bunları bilinçli olarak seçtim, çünkü onun gerileme paradigmasına getirdiği eleştiriler her ne kadar kimi çalışmalarda yalnızca bir teorik sos olarak sunulmaya devam etse de son 20 yıl içinde geliştirildi ve hatta eleştirildi. Ancak dönemleştirme meselesinde durum hiç de öyle değil. Üstelik sorun, bir dönemin az çalışılıp başka bir dönemin çalışılmamasının çok ötesinde. Bu, Osmanlı tarihini Tanzimat öncesi ve sonrası olarak ayıran veya Osmanlı-Cumhuriyet arasındaki farklılığı ortaya koyan dönemleştirme problemine de indirgenebilecek bir olgu değil. Çoğu araştırmacının dile getirdiği üzere, Rifa'at Hoca'nın hem modern devletin doğasını hem de vezir-paşa kapılarını konu alan eserlerinde ortaya koyduğu sorular tam anlamıyla cevaplanabilmiş değil.

Örneğin elitler arası ve taşra burjuvazisiyle olan koalisyonun 18. yüzyıl sonundan itibaren geçirdiği kırılmalar ve yeni ittifakların doğası hakkında hâlâ çok az şey biliyoruz. Kanımca bunun en önemli sebebi hem Osmanlı/Türk tarihyazımında sınıf unsurunun görmezden gelinmesi ve toplumsal hiyerarşinin dikey-yatay eksenlerinin çok yetersiz bir şekilde tartışılması, hem de çoğu zaman bunların bir problematik olarak formüle edilmesidir. İkinci mesele ise çok erken bir tarihte Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın "Historiography in West Asian and North African Studies since Said's Orientalism" çalışmasında değindiği şarkiyatçılığın yeni terimlerle diriltilmesine dayanıyor. Rifa'at Hoca'nın bu makalesi, Said

sonrası tarih yazımının yeni duruma “başarılı adaptasyonunun” bir eleştirisini esas alıyor. Ona göre Edward Said’in getirdiği kritiğin etkisiyle Ortadoğu ve Osmanlı tarih çalışmalarında meydana gelen “yetenekli okulların” hemen hepsi kültürel özcülüğü tahkim etmekle kalmıyor, devleti toplumsal güç ilişkilerinden tamamen soyutlayarak yeni bir şarkiyatçı yazım meydana getiriyordu. Onun bu tespitlerinin neredeyse 20 yıl sonra bile güncelliğini koruduğunu görmek düşündürücü. Nitekim Avrupa’nın taşraya taşınması (provincializing Europe) veya modernliğin devlet aygıtı üzerinden sorgulanmaya devam etmesi gibi olgular, tam da onun öngördüğü üzere devlet-toplum, merkez-taşra gibi ikilikleri canlandırmışa benziyor.

Akademik çalışkanlığı ve literatüre sert eleştirileri bir arada düşünüldüğünde Rifa’at Ali Abou-El-Haj sıra dışı bir insandı. Onun vefatı Binghamton’a yolu düşen çok sayıdaki kişi için bir devrin gerçek sonu anlamına geliyor. Yaklaşık 10 yıl içinde önce Donald Quataert, ardından sanat tarihçisi –aynı zamanda Rifa’at hocanın eşi- Barbara Abou-El-Haj, Jean Quataert ve Rifa’at Ali Abou-El-Haj aramızdan güzel hatıralarla ayrıldılar. Donald Quataert ve Rifa’at Hoca arasındaki ilişki eşsizdi. Rifa’at Hoca, her sene Donald Quataert’in bizleri götürdüğü elma toplama şenliği (o yaptığımız şeyi hâlâ tam olarak isimlendirebilmiş değilim ama şenlik diyelim!) sonrasında bile “O elmadan ne anlar?” diye sorardı. Elmayla da bitmezdi o atışmalar; neredeyse tüm konuşmalarında birbirlerinin eserlerini eleştirmekten geri durmazlardı. Devamlı soru sormayı şiar edinmiş bu kişilerden başka bir şey de beklenemezdi. Ancak hep dosttular, bu eleştirilerin tümünden enerji devşirirler, bu enerjiyi de öğrencilere başarıyla aktarırlardı. Bu yüzden de Rifa’at Hoca’nın vefat haberini aldığımda aklıma düşen ilk görüntü Donald Quataert’in cenazesinden oldu. O gün hocayı herkesten uzak, önde, tek başına otururken görüp yanına yaklaşmıştım. Biraz konuştuktan sonra bana “İyi bir kavga arkadaşım gitti Arif.” demişti. Bu ilişki tüm akademi dünyası için çok şeyler anlatıyor aslında. Bilmeyenler için sadece küçük bir not: Donald Hoca 1987, Rifa’at Hoca ise 1992 yılında Binghamton Üniversitesi’ne intisap etti, neredeyse 20 yıl birlikte çalıştılar ve ABD’deki en iyi Osmanlı araştırmaları merkezlerinden birini idare ettiler.

KAYNAKÇA

- Blumi, Isa. “A Life on the Path of Knowledge: Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj”. *Kadim* 3 (Nisan 2022), 267-268. <https://doi.org/10.54462/kadim.1096714>.
- Gutman, David E. “In Memoriam: Rifa’at Abou-El-Haj (1933-2022)”. *Kadim* 3 (Nisan 2022), 263-265. <https://doi.org/10.54462/kadim.1096219>.
- Karahasanoglu, Selim. “Kuvvet-i İslam: Rifa’at Ali Abou-El-Haj’in (1933-2022) Ardından”. *Tarih Dergisi* 79 (Mart 2023), 165-183.
- Klein, Janet. “Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj (1933-2022)”. *Osmanlı Araştırmaları* 60 (Aralık 2022): 253-257. <https://doi.org/10.18589/oa.1225465>
- Kopuz, Kasım. “Evrensel Bir Osmanlı Tarihçiliği Mücadelesi Veren Rifa’at Ali Abou-El-Haj’in Ardından”. *Kadim* 3 (Nisan 2022), 257-261. <https://doi.org/10.54462/kadim.1099107>.
- Tezcan, Baki. “In Memoriam: Rifa’at Abou-El-Haj (1933-2022)”. *Review of Middle East Studies* 55 (2022), 301-306. <https://doi.org/10.1017/rms.2022.13>.

kadim

*“Kadim oldur ki _____
_____ evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.